BIBLIOTHEEK KITLV
0278 4856

K 267 A-

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE,

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN,

ONDER REDAKTIE VAN

Mr. W. STORTENBEKER, Jr.
DOKTOR IN DE REGTEN EN LETTEREN,

EN

J. J. VAN LIMBURG BROUWER.
DOKTOR IN DE WIJSBEGEERTE.

DEEL XVII.

INDISCH GENOOTSCHAP

VIJFDE SERIE.
DEEL III.

BATAVIA, LANGE & Co. | 's HAGE, M. NIJHOFF.
1869.

INHOUD

VAN HET

ZEVENTIENDE DEEL.

Blz.

Reis naar Si Gompoelon en Si Lindong in Maart en April 1858. Bijdrage tot de kennis der Bataklanden, door Mr. W. A. Henny 1

Over de Europesche Boeren, 1742—1760, door J. Hageman. JCz. 59

Was Malakka, tusschen 1795 en 1818, eene Nederlandsche of eene Britsche bezitting? door E. Netscher 68

Het „tiwa" der Daijaks, door den Kapitein Ullmann . . . 70

Mededeelingen nopens reizen in den Indischen Archipel, door Dr. H. A. Bernstein. 79

Kolonisatie op Java, door D. W. Schiff. 110

Geschiedenis der Soenda-landen, door J. Hageman JCz. . . 178

Bantiksche legende in het oorspronkelijke met Nederlandsche vertaling, door J. G. F. Riedel. 258

De bekentenis van eenen Holontaloschen Ponggoh, door J. G. F. Riedel 270

De Sesamboh of Sangische volksliederen, door J. G. F. Riedel. 281

To oe oenseasche fabelen met Nederlandsche vertaling en aanteekeningen, door J. G. F. Riedel. 302

Bijdragen tot de geschiedenis der Preanger-Regentschappen, door K. F. Holle 316

Joartan wedergevonden, door J. Hageman, JCz. 367

Soendasche raadsels, door K. F. Holle 369

Bijdragen tot de kennis van Sumatra's Noord-Oostkust.

I. Rapport over eene reis van Tandjong Balei naar de omstreken van Pasir Mendagei, bovenlanden van Asahan, door den kontroleur 1ste klasse A. C. van den Boe. . . . 377

Blz.

II. Aanteekeningen gehouden op eene reis naar de marktplaats (pedagangan) der Lima Laras, vier dagreizen de rivier van Batoebarah opwaarts gelegen, door den kontroleur 1ste klasse L. DE SCHEEMAKER 412

III. Memorie van overgave van het bestuur over de afdeeling Panei en Bila, door den kontroleur 1ste klasse J. C. F. VIGELIUS. 431

IV. Nota betreffende het landschap Batoebarah, door den kontroleur 1ste klasse L. DE SCHEEMAKER. 461

V. Extrakt uit eene aanteekening van den kontroleur van Panei en Bila 480

De Batoe Toelis te Buitenzorg, door K. F. HOLLE 483

Geschiedkundige aanteekeningen omtrent de Noordkust van Ceram, van af het jaar 1816 tot 1832, door H. C. VAN EIJBERGEN 489

Het oppergezag der vorsten van Bolaang over de Minahasa (Bijdrage tot de kennis der oude geschiedenis van Noord-Celebes), door J. G. F. RIEDEL 505

Rapport van de Marga Semindo Darat, afdeeling Kommering Ogan Oeloe en Enim, residentie Palembang, door H. PAUW TEN CATE 525

Over de beschreven balken afkomstig uit de troonzaal van den voormaligen Kraton te Martapoera, in Bandjermassin, ter Zuid-Oostkust van Borneo, door A. B. COHEN STUART. . 548

Snippers, door K. F. HOLLE. 558

Vergelijkende woordenlijst van Lampongsche tongvallen door H. N. VAN DER TUUK. 569

Errata 576

REIS NAAR SI GOMPOELON EN SI LINDONG

IN MAART EN APRIL 1858.

BIJDRAGE

TOT

DE KENNIS DER BATAKLANDEN,

DOOR

Mr. W. A. HENNY.

De landschappen *Si Gompoelon* en *Si Lindong* beschouwden zich onafhankelijk van het Nederlandsche Gouvernement, totdat in December 1857 de meeste Hoofden van *Si Gompoelon* en in de loop van 1858 een groot aantal Hoofden van *Si Lindong* de suprematie van de Nederlandsche Regering plegtig erkenden.

Sedert dit tijdstip maken zij wettig het Noord-Oostelijk gedeelte der Residentie *Tapanolie* uit.

Door een hooge bergketen van het strand gescheiden, alleen genaakbaar langs een hoogst moeijelijk te begaan voetpad, werden zij slechts door weinige Europeanen bezocht, en dikwijls zwaaide de oorlog daar zijnen fakkel, zonder dat daarvan meer dan het bloot gerucht tot *Siboga* doordrong.

En zoo had dan ook reeds jaren, om eene nietige oorzaak, de burgerkrijg in *Si Gompoelon* gewoed en was het land in twee partijen verdeeld, die elkander op alle mogelijke wijzen afbreuk deden, alvorens het den controleur

der Omlanden van *Siboga*, den Heer Cleerens, gelukte met de strijdende partijen in aanraking te komen en eene beëindiging hunner geschillen voor te slaan, welke zij met de wapenen niet schenen te kunnen verkrijgen.

Het was geheel aan de bemoeijingen van dien ambtenaar te danken, dat in December 1857 de voornaamste Hoofden van *Si Gompoelon* naar *Siboga* afkwamen om hunne geschillen aan het arbitrium van den Rapat (*) door genoemden controleur voorgezeten, te onderwerpen. De Rapat stelde, na partijen gehoord te hebben, eene schikking voor, die van beide zijden door de strijdenden werd aangenomen, zoodat zij welgemoed naar hun land terugkeerden, na alvorens beloofd te hebben elkander niet meer te zullen beoorlogen, maar hunne geschillen voortaan aan de beslissing van het Europeesch gezag te zullen onderwerpen. Verder verklaarden zij de suprematie van het Nederlandsche Gouvernement te erkennen en het menscheneten te zullen nalaten, waarna zij den eed van getrouwheid aflegden.

Ofschoon de oorlog dus als geëindigd kon worden beschouwd, wilde geene der partijen, in *Si Gompoelon* teruggekeerd, de eerste zijn om tot de andere te naderen. Van de eene zijde moesten rijstvelden worden teruggegeven en van den anderen kant een geschenk bestaande in eenen karbouw en eenen hoofddoek worden aangeboden; zoo bleven partijen in spanning tegen over elkander. Om daaraan een einde te maken was de Europesche tusschenkomst weder noodzakelijk.

De Resident van *Tapanolie* benoemde schrijver dezer, toenmaals controleur in *Ankola* en *Si Pirok*, met den controleur Cleerens in commissie om naar *Si Gompoelon* te reizen en te trachten aan de uitspraak van den Rapat van *Siboga* gevolg te doen geven. Ons werd verder opge-

(*) Vergadering van Inlandsche hoofden.

dragen om zoo mogelijk tot *Si Lindong* door te dringen en ook dáár onze bemiddeling aan te bieden in geschillen, welke, naar men zeide, reeds tien jaren lang, dit landschap in twee partijen hadden verdeeld, die elkander door de kracht der wapenen zochten te vernietigen.

De zaken in *Si Gompoelon* werden tot een goed einde gebragt en de *Si Lindongsche* Hoofden traden tot ons voorstel toe, om hunne geschillen aan onze uitspraak te onderwerpen, terwijl wij hen er verder toe bragten naar *Siboga* op te komen, ten einde in handen van den Resident de oppermagt van het Nederlandsche Gouvernement te erkennen en het menschen-eten af te zweren, waaraan de meesten gevolg gaven.

Het doel van onze reis werd dus bereikt, doch niet dan ten koste van zware vermoeijenissen, welke de kiem legden tot de ziekte, die zich reeds in *Si Lindong* bij mijnen vriend CLEERENS openbaarde en waaraan hij korten tijd na onze terugkomst, te *Siboga* overleed. Het van die reis ingediend verslag bevat eenige bijdragen tot de kennis van het land en het volk der door ons bezochte streken. Zij volgen eenigzins omgewerkt en vermeerderd hieronder.

Nadat wij uit handen van den Resident van *Tapanolie* eene instructie hadden ontvangen, begaven wij ons den 8^{en} Maart 1858 van *Siboga* op reis, vergezeld van den opziener *W. Brans*, die, zeer bekend met de Batak taal, ons als tolk was toegevoegd, en gevolgd door *Pertoean Goeroe Mendiam*, koeriahoofd van *Said ni Hoeta* en *Radja Djama*, kampong-hoofd van *Perbirahan*, die beiden invloed hadden in de landen, welke wij zouden bezoeken, met eenen nasleep van vier policie-oppassers, eenige bedienden en veertig vrije koelies.

Twee dagen te voren hadden wij eenen brief aan de Hoofden van *Si Lindong* gezonden, waarin wij kennis gaven van ons voornemen om hen te bezoeken en hen uitnoodigden den oorlog al dadelijk te staken en hunne geschillen aan ons als scheidsregters te onderwerpen. Wij stelden hun voor daartoe naar *Si Gompoelon* op te komen.

Deze brief werd door de koeriahoofden van *Siboga* en *Tapanolie*, die familie-betrekking in *Si Lindong* hadden, naar zijne bestemming gebragt.

Den eersten dag reisden wij tot *Toeka*. Toen wij deze kampong naderden, zagen wij het in de Bataklanden ongewone verschijnsel, dat de op den passer aanwezige vrouwen uit elkander stoven en op de vlugt gingen. Naar de reden hiervan onderzoek doende, vernamen wij dat men in de meening verkeerde, dat wij door soldaten werden gevolgd, een gerucht dat door van *Siboga* komende *Si Lindongers* was verspreid en dat ons, zoo als later bleek, reeds tot in *Si Gompoelon* en *Si Lindong* was vooruitgegaan.

Den 9^{en} Maart zetten wij onze reis voort tot *Said ni Hoeta*.

Na acht malen dezelfde rivier, de *Aik Toeka* doorwaad te hebben, hadden wij onafgebroken te klimmen. Onze weg liep grootendeels door zwaar bosch; ofschoon hier en daar iets tot verbetering van het voetpad was aangebragt, bleef het echter hoogst moeijelijk te begaan.

De afstand van *Toeka* naar *Said ni Hoeta* bedraagt niet meer dan acht palen, doch wij hadden zeven uren noodig om hem af te leggen, zoodat wij niet voor 12 uur des middags op de plaats onzer bestemming aankwamen, waarnit wij eenen brief aan *Kalie Bonar*, het voornaamste Hoofd van *Si Gompoelon* en Radja van de kampong van dien naam afzonden, om hem van onze komst te verwittigen.

Den 10^{en} Maart ging onze togt langs de kampongs *Kotta Radja* en *Hoeta Boetoel* tot *Si Boetoean*, waar wij overnachtten. Ons pad was zeer steil, glibberig en moeijelijk.

In den morgen van den 11en Maart vroegtijdig van *Si Boetoeon* vertrekkende, doorwaadden wij eerst de vrij breede en diepe *Aik Si Boeloean* hier *Aik Soeramangieta* geheeten en strekten onze reis uit tot *Torna Hapal*, eene ellendige kampong en de laatste op 's Gouvernements gebied, waar wij om 4 uren des namiddags aankwamen na eenen zeer vermoeijenden marsch van 10 uren.

Op een half uur afstands van de kampong bevond zich de Radja, die bezwaren inbragt ons in zijne kampong te ontvangen, als reden opgevende gebrek aan voedsel en huisvesting. Wij antwoordden, dat ons dat niet zou beletten bij hem te overnachten, daar wij voor onze eigene voeding zorgden en er wel een huis voor ons zou zijn in te ruimen. Nu kwam echter de ware reden voor den dag, namelijk de vrees voor de soldaten, die hij meende dat ons volgden. Toen wij hem dien aangaande gerust gesteld hadden, trokken wij de kampong binnen, die echter door alle vrouwen was verlaten.

Het huis van den Radja, eene armoedige bamboezen woning, die ons niet tegen den des nachts vallenden regen kon beschermen, werd ons als verblijfplaats aangewezen. Tegen het vallen van den avond kwamen de vrouwen en kinderen, beladen met levensmiddelen en alles wat eenige waarde had, uit het bosch terug, werwaarts zij voor de gevreesde soldaten de wijk hadden genomen.

De weg door ons op den 12en Maart gevolgd, ging grootendeels door hooge alang alang. Wij trokken verscheidene heuvels over en eenige diepe rivieren door, en bereikten tegen den middag den top van den *Adian Mardjoekan*, die ons van eene hoogte van circa 3000 voeten een schoon uitzigt op de vallei van *Si Gompoelon* aanbood.

Deze vallei strekt zich van het Noord-Noord-Westen naar het Zuid-Zuid-Oosten uit en is ingesloten door heuvels van 1000 à 1500 voet hoog, terwijl zij zelve ± 2500 voet boven de oppervlakte der zee is gelegen; hare lengte

zal 20 palen, hare breedte van 2 tot 4½ paal bedragen. De heuvels, die haar in de lengte begrenzen, zijn meestal kaal of begroeid met alang-alang en struikgewas; zwaar geboomte vindt men er weinig.

Schilderachtig slingert zich de *Batang Taroe* met een' snellen stroom door de vallei, die grootendeels met sawahs is bedekt. Aan den voet van den oostelijken bergrug ziet men verscheidene zware kolommen witte dampen uit even zoovele warme bronnen opstijgen.

De aanleg der sawahs is voorbeeldig schoon en vindt zijne wedergade op Sumatra niet. Groote, meestal gelijk en gelijkvormige pirings, met de meeste zorg bewerkt en soms tot op de helft van den heuvel terrasgewijze boven elkander liggende, vertoonen zich allerwege.

Zoowel in *Si Gompoelon* als in *Si Lindong* worden de sawahs niet beplant, maar bezaaid.

In *Si Gompoelon* was men druk aan de bewerking der velden, terwijl de rijsthalmpjes voor een gedeelte reeds een vinger lang ontkiemd waren.

Daar waar de halmen te digt op elkander staan, wordt gewied, terwijl tevens voor verwijdering van onkruid zorgvuldig wordt gewaakt.

Bij het zaaijen worden parallel loopende paadjes gespaard, waar langs men later, zonder gevaar van het gewas te vertrappen, in de velden komt, om hen schoon te houden.

De arbeid in de sawahs geschiedt grootendeels door mannen; ook vrouwen nemen daaraan deel, doch slechts voor het gemakkelijkste gedeelte, zooals wieden en oogsten.

Voor het bewerken der rijstvelden bezigt men de volgende werktuigen: de *hoedalie*, eene soort van vork met drie en zes tanden van $^1/_2$ Ned. el lengte, met den steel eenen hoek van 30 graden makende; de *djadjap* welke den patjol vervangt en de *sasap*, een soort van schop, al welke werktuigen van nibong hout zijn vervaardigd.

Indien men die groote uitgestrektheid sawahs overziet,

moet het denkbeeld wel ontstaan van grooten overvloed van rijst in die landen. Dit is echter geenszins het geval. Het is waar, er is voedsel genoeg, maar overvloed niet in die mate als dat oogenschijnlijk het geval moest zijn. Dit komt daar van dat de grond in *Si Gompoelon* en nog meer in *Si Lindong* schraal en onvruchtbaar is, zijnde klare zandgrond.

In *Si Lindong* zagen wij rijst in de aren, die er zeer mager uitzag; men verzekerde ons, dat een goede oogst de uitgeworpen padie slechts negen of tienvoud terug gaf.

Men tracht aan de onvruchtbaarheid van den bodem te gemoet te komen door de rijstvelden te bemesten.

Des morgens zagen wij vrouwen en meisjes de onder de huizen verzamelde karbouwen- en varkensmest in manden naar de sawahs brengen.

De rijstsoorten, die algemeen in deze landstreken voorkomen, zijn de si djambé en de si hirta, zeer voedzaam, maar door hare roode kleur niet mooi voor het oog. Een witte soort, si aporik, wordt zeldzamer aangetroffen, maar meer algemeen teelt men in *Si Lindong* de siët simoen en de si pisang, welke sawah-rijst in de Padangsche Bovenlanden si rondo of padie tjapé genoemd wordt, wit van kleur is en slechts vier maanden op het veld behoeft te staan, doch daarentegen ook minder oplevert.

De enkele kampongs, die door hare ligging geene natte rijstvelden kunnen bearbeiden en daarom ladangs beplanten, variëren in de verschillende soorten van ladangrijst: zoowel de witte si hopal als de geurige aromboen, de roode si tonong als de zwarte si arang worden hier geteeld. Algemeen is de ladangrijst bekend onder den naam van padie sorê. De voornaamste witte soorten zijn si hopol, si talie, si arias, si serangsan, si oeroem, si libong, si sokka, si boenga panden, si talie poeijoe, si andies, si aromboen. Onder de roode soorten worden gevonden de dja lêlo, de si tonong, de boeroedjawie en de si bahopo.

De prijs der rijst op de passers bedroeg nagenoeg vijf gulden den pikol, andere levensmiddelen, behalve zoete aardappelen, zijn duur; voor een kip betaalden wij een gulden.

Rijst is het voornaamste voedsel; turksch koren (djagong) hebben wij nergens aangetroffen; des te meer echter uitgestrekte velden met zoete aardappelen (obies). Bij de Kampong *Si Gompoelon* werd onze aandacht getrokken door een aanplant van *cassave* en wel van die soort, welke in de Padangsche Bovenlanden onder den naam van *obie prantjies* bekend, van Bourbon afkomstig is en voor heggen wordt gebezigd.

In *Si Lindong* vertoonde zich het welligt eenig schouwspel, dat niettegenstaande de oorlog zijnen fakkel over dit landschap zwaaide, de geheele vallei, die als uit één sawahland bestaat, geheel was bewerkt, terwijl de padie grootendeels een halve rijnl. voet was opgeschoten. Hier wordt in den strijd het te velde staande gewas gespaard, welke verstandige gewoonte in *Si Gompoelon* niet schijnt te bestaan.

Vruchten zijn zeer schaarsch. De aanhoudende regens, welke bijna het geheele jaar door vallen, doen haar verrotten daar zij om rijp te worden eene drooge moesson noodig hebben.

Klapperboomen troffen wij in *Si Gompoelon* slechts zeer weinige en in *Si Lindong* maar één enkele stam aan. Van pisang zagen wij hoogst zelden aanplantingen; gedurende onze reis gelukte het ons slechts twee maal eenige weinige dier vruchten te bekomen. In sommige kampongs zagen wij eenige djeroekboomen, die echter geene vruchten droegen. Zeldzaam waren de peperranken, die te *Hoeta Kotta barat*, met eenige zorg evenwel, werden geteeld en tegen den dadap opgroeiden te midden van pinangboomen, welke meer algemeen worden gevonden.

Alleen in *Si Beganding* ontdekten wij eenige koffij heesters.

De idjoek, waarmede alle houten huizen gedekt zijn, verraadt den arengboom, hier bargot genaamd, die den Batak zijnen geliefkoosden drank, den *toeak* oplevert.

Kleine aanplantingen van laboe, kladie, tabak, komkommers en gambier worden hier en daar bij de kampongs aangetroffen. De bereiding der gambier schijnt de Batak niet te kennen; bij zijne sirih voegt hij slechts de gedroogde gambier bladeren, terwijl de drooge kalk uit rivier schelpen gebrand, daarbij niet wordt vergeten.

Djamboe bidji en karamoenting komen allerwege voor. Vooral met deze laatste struik zijn de heuvels bedekt. Welig groeijen zij daar, onbevreesd van door eene edeler cultuur te zullen worden verdrongen, want hun daarzijn kondigt eenen onvruchtbaren grond aan.

Van dierlijk voedsel nuttigt de Batak in die streken alle hem voorkomende soorten. Van den mensch af tot den aap, de rat en de slang toe, alles is van zijne gading. In alle kampongs vindt men eene groote massa varkens en honden, welke laatste uitsluitend voor de consumptie worden aangefokt; de kalongs worden in netten gestrikt en verschaffen eenen uitgezochten schotel.

Het menschen-eten was in de door ons bezochte streken nog in zwang. In den laatsten oorlog waren nog verscheidene gevangenen opgegeten. De Batak zal echter zelden anders menschenvleesch eten dan bij wraak- of strafoefeningen.

De palmen van de hand en de wangen worden voor de smakelijkste deelen gehouden.

Karbouwen- en paardenvleesch wordt bij feestelijke gelegenheden genuttigd; karbouwen-melk maakt echter een dagelijksche drank uit.

Des namiddags van den 12den Maart omstreeks 4 ure kwamen wij te *Si Gompoelon* aan, de grootste en welvarendste kampong van het landschap van dien naam.

Radja *Kalie Bonar* het Hoofd dier kampong en *Datoe Mengiling*, Hoofd van de kampong *Si Beganding*, ontvingen ons buiten de poort en leidden ons de kampong binnen. Een uur te voren hadden wij reeds een' zoon van *Kalie Bonar* ontmoet, die ons met een paar schutters stond op te wachten en eenige saluutschoten uit lange pangeweren deed geven.

Een ruime sopo was voor ons in gereedheid gebragt en werd ons tot verblijf aangewezen. Spoedig waren wij omringd van een aantal nieuwsgierigen, die van alle kanten onze opene sopo beklommen.

De ontvangst, die ons hier en in de andere door ons bezochte kampongs ten deel viel, was zeer voldoende.

Overal werd nagenoeg het volgende ceremonieel in acht genomen:

Weinige schreden buiten de poort ontving ons het hoofd der kampong, omgeven door eenige schutters, die uit lont- en pangeweren saluutschoten gaven. De kampong binnentredende, werden wij onder oorverdoovend geraas van gongs, tjenangs en trommen naar het voor ons ingeruimd huis of naar eene sopo geleid, waar wij, wanneer de nieuwsgierigen zich op vriendelijk verzoek verwijderd, de honden uitgeblaft en de varkens uitgeschreeuwd hadden, eenige oogenblikken rustig konden uitblazen, onder bescherming echter van eene wacht om de binnendringende honden te verjagen en de kakelende kippen te verhinderen op dien dag hare eijeren op de gewone plaats te leggen.

Het was echter geene lange rust, die men ons gunde.

Weldra werden voor het huis dat wij bewoonden en waaruit wij steeds de Nederlandsche vlag deden wapperen, een paar matten op den grond gelegd.

Twee omgekeerde rijstblokken, op eenigen afstand van elkander geplaatst, die tot rustpunten dienden voor eene lange plank, waarover matten gespreid werden, vormden

de zitplaatsen, die men voor ons in gereedheid had gebragt.

Eenige muziekanten stelden hunne instrumenten op aan het einde der uitgespreide matten.

Het orchest, dat in alle kampongs even talrijk bezet was, bestaat uit de volgende instrumenten: de *saroené*, die in vorm en toon veel met eene hobo overeenkomt, (*) de *tata ganing*, vijf trommen of holle cilinders, van verschillende afmetingen, waarover karbouwen-, koeijen-, doch liefst hertenvel gespannen is. Deze vijf instrumenten langs een hout opgezet, worden ingesloten door eene groote trom van vier, en twee kleinere van één voet lengte *gordang* en *odap* geheeten.

Verder uit de *hasar hasar*, eene gebarsten gong, welke horizontaal op den grond ligt, gevat in een vlechtwerk van rottan; de *ogoeng oloan*, waarop men niet als op bovengenoemde trommen en gong met houtjes slaat, maar welks metaal, door een' met idjoek omwonden trommelstok geslagen, een hol geluid voortbrengt, dat vrij lang de lucht doet trillen en om de 8 of 10 seconden wordt gehoord; dit instrument wordt aan een dun touw opgehangen, om zijne trillingen zoo veel mogelijk zonder weerstand te doen plaats hebben; de *ogoeng panongahi*, een weinig kleiner dan het voorgaande met een basachtig geluid; de *doal* en de *pangora* van veel kleineren omvang, die door hunne bespelers om den hals worden gedragen en wier klank, wanneer zulks in de uitvoering te pas komt, door het opleggen der hand wordt afgebroken.

Ook nog andere instrumenten zijn bij den Batak in gebruik, welke echter nimmer in het orchest worden opgenomen, maar veelal worden gebezigd om eens minnaars gevoelens uit te drukken, als: de *sordam*, eene lange bamboezen fluit; de *toeliela*, eene korte bamboezen fluit, die als

(*) Dit instrument komt onder dezelfde benaming op Borneo voor.— Zie Mullers reizen in den Indischen Archipel. I. *P.* 272 (uitgave van het Kon. Inst. voor taal-, land- en volkenkunde.)

eene klarinet wordt geblazen en een schel geluid voortbrengt.

Vooral echter is de *hasapie* voor serenades geschikt, zijnde eene guitaar met twee snaren, die met een veerkrachtig houtje getokkeld een zacht, lieflijk geluid geven.

Verder zijn er nog de *monmongan*, kleine gongs (tjenangs), welke gebruikt worden in den oorlog of om het volk te verzamelen.

Vrouwen bespelen deze instrumenten nooit; alleen is haar veroorloofd zich met de *saga saga* (mondtrom) van gebrand arenghout te vermaken, welk instrument overeenkomt met de Maleische gingong van staal gemaakt. Doch keeren wij naar ons orchest terug, dat reeds heeft plaats genomen, en bezig is met de uitvoering van eene ouverture.

De melodiën, die eentoonig en in alle kampongs dezelfde zijn, worden door de *saroene* aangegeven, terwijl de overige instrumenten accompagneren. Als ouverture werd steeds gespeeld de melodie *somba somba* op een gematigd tempo. Elke geest heeft eene eigene vaste melodie, waarbij hij wordt aangeroepen. Bij deze gelegenheden hoorden wij steeds de *gondang Batara*, de *gondang Sariepada* en de *gondang Mengala boelan*.

Ook hebben de vier hoofdmargas, waaruit alle Bataks afstammen, hunne bijzondere melodiën, genoemd naar de marga aan wie zij eigen zijn.

Verder bestaan er nog melodiën voor sommige gelegenheidsfeesten of om de krijgers in den oorlog aan te vuren.

Na de ouverture plaatst zich de radja der kampong op het midden van de mat. Hij houdt eenen schotel met ongekookte rijst, waarin eene oude pinang noot steekt, in de hand en spreekt met ten hemel geslagen blikken de geesten (debata) aldus aan:

„O voorouders! gij goden, die drie zijt, Batara Goeroe,
„die boven troont, Sariepada, die u in het midden bevindt
„en Mengala Boelan, die beneden uwen zetel hebt; gij

„goden, die tot uwen afgezant hebt verkozen Radja Inda „Inda! schrikt niet wanneer onze muziek uwe ooren zal „treffen. De gezaghebbers zijn uit eigen beweging in onze „kampong gekomen om onze zaken te onderzoeken en „wij willen hun eerbied bewijzen door te dansen en te „spelen. O voorouders, die drie zijt, ontvangt van ons „deze spijs en dezen drank, schenkt heil aan de gezagheb- „bers, schenkt heil aan de Hoofden, die hen vergezellen, „schenkt heil aan ons, aan onze huizen en onze velden."

Bij het uiten dezer laatste woorden strooit hij eenige korrels rijst in de rondte, waarna hij nogmaals uitroept: „heil voor ons allen." Gewoonlijk wordt er ook toeak met zout en een paar kleine vischjes in een hoorn gedaan en den goden aangeboden. Deze hoorn aan den Radja toebehoorende, mag zoo lang hij nog vochtig is van den drank, welke op den grond wordt uitgestort, alleen door den biddende worden aangeraakt; een ander ontvangt dezen bokaal in eenen doek.

Nu verschijnen de vrouwen, die met statigen tred ons sirih en eijeren aanbieden en takjes van den waringinboom. Onder het spelen van eene adagio voert de Radja, gewoonlijk met een' broeder of een Hoofd van eene andere kampong eene pas de deux uit (menôtor). Na eene pause laat zich eene allegro hooren en wordt dezelfde dans met versneld tempo hervat, waarna de Hoofden ons de hand komen reiken onder den uitroep van „horas" (heil) en ons een buffel, jonge koe of varken aanbieden.

Nu brengt de hadat mede dat de gasten hunnen dank betuigen door ook op hunne beurt een dans uit te voeren, waartoe wij dan ook telkens werden uitgenoodigd. Wij lieten ons echter vertegenwoordigen door de beide zoons van het koeriahoofd van Said ni Hoeta, die in de danskunst zeer ervaren waren en de bewondering der kenners tot zich trokken. Van onze zijde gaven wij den Radja uit naam van het Gouvernement eenige geschenken,

als: turksch rood katoen voor hoofddoeken, geel zijden slendangs, tabak en dergelijke.

Bij het dansen komen de voeten niet van den grond, maar worden op de maat verschoven. Het geheele ligchaam neemt deel aan den dans, doch de grootste kunst bestaat daarin, de armen met gratie te buigen en de lenige vingers vlug te bewegen.

De kampongs zijn allen omgeven door eene circa acht voet breede en, vooral in *Si Gompoelon*, diepe gracht, beplant met randjoes (voetangels) of gevuld met doorn-bamboe, waarachter zich een aarden wal verheft, beplant met levende bamboestruiken, die de huizen van buiten de kampong onzigtbaar maken.

Aan twee zijden wordt de toegang tot de kampong door eene kleine poort verleend.

De brug over de gracht bestaat slechts uit een balk ter dikte van een' arm of uit eene smalle plank, welke los ligt en gemakkelijk kan worden weggenomen.

Bij de poorten en van afstand tot afstand bevinden zich, binnen tegen de wallen, kleine wachthuisjes, waarin in oorlogstijden de strijdbare bevolking des nachts is verdeeld om tegen verrassing te waken. Alle kampongs zijn dus versterkte plaatsen.

De huizen staan geregeld in eene lijn naast elkander. Zij zijn van hout, sterk gebouwd en van groote idjoekdaken voorzien, waarvan de nok naar voren en achteren uitspringt en de nokribbe naar boven eene halve maan beschrijft, wier koorde soms tweemaal zoo lang is als de zijde van het huis, waarmede zij evenwijdig loopt.

De breedte van het huis bedraagt 15 tot 20 R. voeten; de lengte 30 tot 40 voeten. Het geheele gebouw rust op palen, waarvan de vier hoekstaanders vooral, soms enorm zwaar zijn. Dit is ook noodig; want onder het huis is niet alleen het verblijf der varkens, maar ook koeijen, paarden en karbouwen worden daar 's nachts gelogeerd, die er

soms vermaak in scheppen, om door hun gewrijf tegen de palen den in zijnen slaap gestoorden gast aan eene aardbeving te doen denken. Men vindt binnen slechts één vertrek, waarin zich aan de vier hoeken vuurhaarden bevinden. Elk huis wordt door vier tot zes huisgezinnen bewoond en bevat dus nagenoeg twintig tot dertig personen.

Eene opening in den vloer, die door een luik kan gesloten worden, dient tot deur.

In de meeste huizen zijn op zijde miniatuur venstertjes aangebragt, die 's nachts gesloten worden. Helder licht en ventilatie ontbreken. Eene zoldering wordt niet aangetroffen; alleen loopt in de lengte eene planken strook van twee voet breed, welke tot bergplaats van een en ander dient.

Het meubilair vereischt geene groote uitgaven. Het bestaat, behalve uit kookgereedschap, uit enkele rottan manden, tot berging van kleederen, terwijl hier en daar nesten voor de legkippen bestemd, zijn opgehangen.

Aan de voorzijde van het huis, door het uitspringend dak overschaduwd, bevindt zich een balkon van vier tot zes voet breedte, welks lengte door de breedte van het huis bepaald wordt. Een stuk hout met inkervingen dient tot trap. Door eene smalle deur komt men uit het huis op dit balkon, de slaapplaats der meisjes, dat aan de buitenzijde door een paar dikke breede planken wordt beschut.

Elk huis heeft aan de overzijde der straat zijne *sopo*, dat is een idjoek dak op zes of acht stijlen met eenen vloer vijf voet boven den grond, die over dag tot verblijfplaats strekt der mannelijke bevolking, welke daarin den ganschen dag doorbrengt met rooken, praten of met niets doen. Alle vreemdelingen worden in de sopos gehuisvest.

In deze gebouwen, waarin de ongehuwde mannen meestal mede den nacht doorbrengen, bevinden zich zolders, waarop de padie wordt geborgen.

De kampongs, welke in de laatste jaren veel door den oorlog hadden geleden en welker huizen waren verbrand, bezaten slechts enkele woningen, zoo als boven beschreven zijn; de overigen waren bamboe hutten.

Si Gompoelon de kampong van *Kalie Bonar* bestaat uit twee straten, welke vijftien groote en fraaije huizen en even vele sopos bevatten. Zij telt dus circa 75 familiën of 375 zielen.

In sommige kampongs van *Si Lindong* is de gevel van het huis van den Radja geheel met snijwerk versierd en smaakvol rood, wit en zwart beschilderd. De uiterste punt van den gevel dezer woningen bestaat gewoonlijk uit eenen duivels- of monster-kop met een paar zeer groote karbouwen hoorns versierd.

Varkens, honden en kippen loopen in de straten en onder de huizen rond en brengen er het hunne toe bij om de kampongs zoo onzindelijk mogelijk te maken, ofschoon van den anderen kant deze losloopende dieren eene soort van gezondheidspolitie uitoefenen, daar zij bijna geheel van azen, krengen en menschelijke excrementen leven.

Sommige kampongs waren te onzer eere aangeveegd en zagen er vrij rein uit.

In de kampong van *Kalie Bonar*, door welke men gelegenheid heeft water te doen stroomen, wordt van tijd tot tijd dit middel tot reiniging aangewend.

De kleederdragt is in de door ons bezochte streken geheel oorspronkelijk gebleven. Europeesch lijnwaad wordt nog schaars gebezigd. Allen zijn gekleed in sierlijk geweven en sterke katoenen stoffen van eigen maaksel.

De kleeding bestaat slechts uit twee stukken, uit een' slendang om de heupen geslagen en uit een' anderen als shawl over de schouders gedragen. De Radjas hebben een bepaald patroon, dat in *Si Lindong* van dat van *Si Gompoelon* verschilt. Enkele Hoofden dragen bij

feestelijke gelegenheden rood lakensche jassen. Eene vorstelijke shawl (ragiedop) kost drie spaansche matten, een gewone slendang vijf tot zeven gulden. Een koralen rand dient soms tot sieraad, doch is geen distinctief.

Het katoen voor de weverijen komt van de westkust; de verwstoffen worden plaatselijk vervaardigd. Wij zagen geregelde aanplantingen van de *menkoedoe*, een boom, waarvan de wortels eene roode verw opleveren; ook troffen wij de indigo aan, terwijl de bladeren van den *selaon* tot zwart verwen gebezigd worden.

Als hoofddeksel dragen de Radjas gewoonlijk een' doek van Turksch rood of zwart katoen; de geringe man bezigt slechts een stuk geklopte boomschors of een mutsje van gevlochten stroo.

De Hoofden dragen meestal een' gouden ring (doerie doerie) in de gedaante van een hoefijzer en zestig gulden waard in een der ooren, en tot negen braceletten (lojang poeter) van geel en rood koper en ijzer in elkander gewerkt, om den regter pols. Boven den elleboog wordt eene bracelet (roetis) van elpenbeen of reuzenschelp (kima) algemeen gedragen, in Ankola *hompas* geheeten.

De mannen verlaten de kampong nooit, zonder met lans of zwaard gewapend te zijn. In *Si Lindong* bezochten wij eenen passer, waarop zich wel een paar duizend menschen bevonden, ofschoon slechts door eene der strijdende partijen bezocht. Op hunne hurken zittende, hadden alle mannelijke individus de lansen voor zich in den grond gestoken en als het ware een mastbosch van pieken gevormd.

In alle kampongs vonden wij een groot of klein aantal met geweren gewapenden. Deze vuurwapenen zijn of ouderwetsche lontgeweren met korten kolf, of lange vuursteen-geweren van Engelschen oorsprong. De schutters omgorden zich met eene nette lederen patroontasch

waarin 10 à 12 bamboezen kokertjes met kruid gevuld, elk een schot inhoudende, regt op staan; deze tasch bevat ook eenige kleine voetangels van bamboe, die veel overeenkomst hebben met een lancet en door den vervolgden krijgsman haastig worden uitgeplant om zijnen aftogt te dekken.

Verder hangt aan zijne zijde een à jour gewerkte kogelhoorn van buffelhoorn, waarin zich looden of tinnen kogels, doch bij gebrek van deze, stukjes gekapt ijzer, zoo rond mogelijk geslepen, of soms wel ronde steenen bevinden.

Mannen en vrouwen kaauwen sterk sirih en een zak met de noodige ingrediënten daartoe wordt steeds over den schouder gedragen. De mannen rooken tabak uit pijpen gewoonlijk van geel koper gegoten. Die der Radjas *gindoek* genaamd, zijn eene ned. el lang; die van den geringen man slechts korte stompjes (pakoer). Ook de vrouwen rooken sterk, doch schijnen sigaren te prefereren, namelijk tabak in een blad van den *Si Martoelan* gerold. De tabak, die hier geteeld wordt is van slechte kwaliteit. Java tabak wordt op de passers zeer duur verkocht.

De koperen pijpen, braceletten, gevesten voor sabels, kettings van zes pond zwaar, die om de schouders gedragen worden of als gordel dienen, worden in *Si Lindong* en *Groot Toba* vervaardigd en zijn met zorg en smaakvol bewerkt. Ook hunne wapenen smeden zij zelven.

Ofschoon Grieksche typen aan den tooverstaf (toengal panaloean) niet worden gevonden, zoo verraden toch de menschelijke gedaanten, de herten-, karbauwen-, honden- en slangenfiguren, waarmede hij versierd is, eenige oefening en behendigheid in het bewerken van hout.

Hunne kruid- en kogelhoorns bewijzen hunne bedrevenheid in het verwerken van hoorn. Over hunne huizen hebben wij reeds gesproken, hunne weverijen en

verwerijen geroemd. Bekend is het verder, dat zij hun eigen buskruid maken, dat er uitziet als grof artillerie kruid, doch langzamerhand door Engelsch crépé wordt verdrongen.

Hunne litteratuur is vervat in de *poestahas*, dat zijn strooken witte boomschors sierlijk in den vorm van een boek te zamen gevat en beschreven met bijzonder fraaijen zwarten inkt.

In het dagelijksch leven gebruikt de Batak om op te schrijven gewoonlijk een stuk versch gekapte bamboe waarop hij met de punt van een mes de letters grift. Het Bataksch schrift eigent zich daartoe bijzonder. Bijna iedereen kan lezen.

Men heeft wel eens beweerd, dat deze landen grooten handel met de Oostkust drijven; wij meenen dit echter te moeten tegenspreken. Geen enkel voorwerp van buitenlandsch fabriekaat was op de passers aanwezig, terwijl het weinige Europesche lijnwaad, dat wij aantroffen en blikken fijn Engelsch kruid, van *Siboga* worden aangebragt, werwaarts dagelijks Bataks afkomen om zout en andere benoodigdheden te halen.

Welligt echter is het geel koper, dat de *Si Lindongers* uit *Groot Toba* krijgen, van de Oostkust afkomstig, even als de daar in omloop zijnde duiten, zoogenaamde zwarte duiten of *kepping nipis* van Engelschen muntslag, ofschoon zij liever met kompagnies duiten worden betaald. Groote betalingen geschieden in spaansche matten of met stofgoud. Ook eenig zout komt van de Oostkust.

Even als de Maleijers op Sumatra, zijn ook de Bataks in stammen verdeeld, welke bij den maleijer *soekoe*, bij den Batak *marga* worden genoemd.

Deze verdeeling is hoofdzakelijk van huishoudelijken aard, zonder politieke beteekenis.

Ieder individu weet tot welke marga hij behoort. Personen tot dezelfden ondermarga behoorende, mogen niet

met elkander in het huwelijk treden; dit wordt als bloedschande beschouwd.

Is bij den Maleijer de vrouw de voortplantster harer soekoe en volgen de kinderen dus de soekoe der moeder, bij den Batak daarentegen volgen de kinderen de marga van hunnen vader.

Bij den Batak wordt de vrouw van hare familie gekocht en bij geheele betaling van den koopprijs (tohor) wordt zij de eigendom van haren man of zijne familie. De maatschappelijke toestand van eene Maleische vrouw is dan ook verre weg beter dan die van eene Bataksche. De Batak mag zoo vele vrouwen huwen als hij maar wil. Het is geene zeldzaamheid dat Hoofden 20 tot 30 vrouwen hebben.

Bij overlijden van den vader gaan zijne vrouwen als behoorende tot de erfenis, op zijne zonen over.

Bij overlijden van iemand, die geene erfgenamen in de nederdalende linie nalaat, gaan zijne weduwen op zijne broeders over. Dikwijls gebeurt het alzoo, dat een jeugdig man op eenmaal in het bezit raakt van een groot aantal bejaarde vrouwen, met welke hij zich slechts in zoover bemoeit, dat hij haar voor gebrek behoedt.

De Bataks zijn in vier hoofdmargas verdeeld, als: *Soboe*, *Pohan*, *Bobor* of *Pasariboe* en *Lotoeng*.

Uit deze zijn weder eene menigte onder-margas ontstaan.

De stamvaders dezer vier margas zijn van goddelijken oorsprong.

De marga *Soboe* is onderverdeeld in de margas *Pengabean*, *Hoeta Galong*, *Hoeta Barat*, *Hoeta Toroean* en *Si Tompoel*.

Deze margas worden vooral aangetroffen in *Si Lindong*, *Si Gompoelon* en de omstreken van *Siboga*.

De marga *Pohan* verdeelt zich in de margas *Si Magot*, *Si Tamboen moelia*, *Si Pait toewa*, *Si Lahi Saboengan* en *Si Toewa Oloan*.

De bewoners van *Groot Toba*, vooral zij die om het meer *Aik Tau* wonen, behooren tot deze margas.

De marga *Bobor* heeft tot onderdeelen: *Batoe Bara, Matondang, Loebies, Gorat, Bondar, Limbong Segala, Tandjoeng, Poeloengan, Si Pahoetar, Nai Bolaon, Nai Soetion* en *Parapat.* Men vindt die hoofdzakelijk in de omstreken van *Baros.*

De marga *Lotoeng* heeft tien ondermargas als: *Harahap, Sormin, Nai Golan, Hari Tonang, Hari Tonga, Nai Moenté, Si Naga, Si Matoepang, Si Agian* en *Si Mosir.*

Zij worden voornamelijk gevonden in de landschappen *Pangaloan, Pangariboean, Si Pirok, Ankola, Mandaheling* en *Padang Lawas.*

De ondermargas worden op hare beurt wederom in een groot aantal gesplitst, de opsomming van welke eene lange lijst zou uitmaken.

In de door ons bezochte streken zijn de mannen over het algemeen rijzig van gestalte en krachtig van voorkomen; de vrouwen eer leelijk dan mooi.

De Batak is hier zeer onzindelijk; de kleederen worden nooit gewasschen en behalve bij het baden, niet afgelegd voordat zij versleten zijn. De kinderen wedijveren met de varkens in vuilheid en sommige gezigten zagen er uit, alsof zij nooit met water in aanraking waren geweest.

Als een staaltje welk eene ideé men hier van zindelijkheid heeft, diene eene beschrijving van een door ons bijgewoond tooneeltje. Eene vrouw droeg een kind, dat zonder te waarschuwen eene zeer natuurlijke daad verrigtte. Nu was te verwachten dat de moeder zich met het knaapje naar een beekje even buiten de kampong zou begeven om zich en het ventje af te wasschen, of zulks met eene prian water zou doen, indien de wandeling haar te moeijelijk viel; maar neen, zij had daartoe een spoediger middel bij de hand; de huishond werd geroepen, bij den nek gevat en achter het kind geplaatst. Spoedig daarop waren het mannetje en zijne moeder volkomen

schoon; de tong van den hond had dat werk behendig verrigt.

De godsdienst dezer Bataks schijnt weinig te verschillen van die welke door de niet Mohamedaansche bevolking in *Mandaheling* en *Ankola* wordt beleden. Zij zijn heidenen, gelooven aan den invloed van goede en kwade geesten en drijven de bijgeloovigheid zeer ver.

Moela Djadi Nabolan is, volgens het Bataksche begrip, het begin of de oorsprong van alles. Waaruit en wanneer hij ontstaan is, dat is onbekend; hij bestuurt het heelal. Hij heeft een' zoon *Batara Goeroe* genaamd, die den hemel schiep.

Batara Goeroe heeft eene dochter *Si Deak Paroedjar* geheeten, die de aarde daarstelde en in de maan huisvest, waar zij zich bezig houdt met onophoudelijk te spinnen. Hare broeders, tevens hare echtgenooten zijn *Si Hala Pariaman* en *Si Hala Soeksang*.

Haar zoon *Toean Sorba di Banoea*, die in het huwelijk trad met de hemelsche prinses *Si Boroe Baso Pait*, verliet met deze de bovenwereld en stichtte een dorp ten N. O. van het meer van Toba, hetwelk tot heden den naam van *Loboe Sihalaman* draagt en waaruit de Bataks zich naar alle kanten hebben verspreid. Hunne zonen waren de stamvaderen der vier hoofdmargas.

Behalve deze dochter heeft *Batara Goeroe* vier zonen: *Saripada*, *Mengala Boelan*, *Hasi Hasi*, en *Inda Inda*. De laatstgenoemde heeft zijne verblijfplaats op de aarde en omzweeft de menschen. Hij is hun voorspraak bij *Hasi Hasi*, die op zijne beurt hunne belangen aan *Mengala Boelan* voordraagt, welke hen bij *Saripada* voorbrengt. Door tusschenkomst van *Saripada* geraken zij tot *Batara Goeroe* en door dezen eindelijk tot *Moela Djadi Nabolan*.

Deze echter zijn niet de eenige geesten, welke de Bovenwereld bewonen.

Op de aarde houden zich in spelonken, donkere wouden,

diepe ravijnen en op hooge bergen eene menigte geesten op, waarvan de voornaamste de *Sambaons* zijn.

Zij oefenen op de menschelijke lotgevallen en den oogst invloed uit.

De ziel is niet onafscheidelijk van het ligchaam; zij kan het ligchaam verlaten en er naar goedvinden weder in terug keeren.

Na den dood eens menschen wordt zijne ziel *bégoe* genaamd. Deze blijft op de aarde en kan hare ligchamelijke bloed- en aanverwanten voortdurend hulp bieden of hun ongeluk berokkenen.

Sommige zielen veranderen in *Sambaons*.

Ofschoon de Bataks geene tempels hebben of plaatsen aan de eeredienst gewijd, zoo bestaat er bij hen toch eene kaste van lieden, die aan priesters doen denken. Zij zijn mannelijke en vrouwelijke en worden in Ankola *Si Basso* genoemd. Ongehuwden kunnen geen Si Basso zijn. Zij staan in verstandhouding met de geesten en zijn dus als het ware de mediums tusschen deze en het groote publiek.

Het is een verschrikkelijk gezigt, die personen op de maat der muziek in vervoering, met loshangende haren, te zien rondspringen en dansen totdat zij van inspanning in zwijm neder storten. Alsdan hebben zij gemeenschap met de bovennatuurlijke wezens; weder bij gekomen maken zij aan de omstanders het hun door de geesten medegedeelde bekend, waaraan onvoorwaardelijk geloof wordt gehecht.

Terwijl wij ons in de kampong van *Kalie Bonar* bevonden, ontstond er plotseling een hevige wind. Oogenblikkelijk stuiven de kampongbewoners uit hunne huizen met zwaard en lans gewapend. Ook de Radja komt aangesneld en plaatst zich aan de spits der dapperen. Onder een hevig geschreeuw wordt er nu wakker op den onzigtbaren vijand ingehakt en gestoken. Vooral trok onze aandacht een oud wijf, dat onder krijschend gegil hare

woning verdedigde en eenen grooten sabel links en regts tegen den boozen geest inzwaaide.

Bovendien werd als afweringsmiddel een staak, waarop een houten vogel prijkte, midden in de kampong geplaatst. Bij ons vertrek was dit voorwerp nog niet weggenomen.

De gevoelens over de oorzaak van dien wind, die spoedig bedaarde, waren verdeeld. De meesten echter helden hiertoe over, dat de *Si Lindongers* uit boosheid den wind naar *Si Gompoelon* zouden hebben gezonden om de woorden, die door ons in dit landschap gesproken waren, te doen verstuiven.

Toovermiddelen zijn aan aan de orde van den dag. Met behulp van deze worden misdaden uitgevoerd en misdaden aan het licht gebragt. Het is schrijver dezes in zijne vroegere ambts-betrekkingen meermalen voorgekomen, dat hem eene aanklagt werd gedaan van poging tot moord door toovermiddelen, die onder het huis van den klager waren gevonden en als corpora delicti werden medegebragt; het was gewoonlijk een in een pisangblad geborgen massa van de meest heterogene en walgelijkste bestanddeelen.

Zijn er zieken, dan wordt een pop, van een pisangstam gemaakt en met oude lompen gekleed, op den grooten weg gelegd, in de hoop dat de booze geest zich met dit voorwerp, in plaats van den zieke, zal vergenoegen.

Na epidemiën, waarbij een groot aantal personen van dezelfde kampong zijn omgekomen, gebeurt het wel eens, dat de huizen worden afgebroken en de kampong wordt verlegd.

In de Gouvernements-landen heb ik somtijds eene groote Hollandsche vlag boven eene kampong zien uitsteken, die daar was geplant tot verjaging van den boozen geest, want deze, zeide men, was bang voor de Compagnie.

Aan den ingang van sommige kampongs staan tot hetzelfde doel, ruwe houten beelden met houten sabels gewapend. Ook op sommige graven worden dergelijke beelden

gevonden. Zoo wordt tusschen Moeara Sipongie en Kota Nopan het oog van den reiziger langs den grooten weg getrokken door een met een dak voorzien graf, waarbij eenige beschilderde houten beelden, gewapend met lans, geweer en sabel, die in zeer krijgshaftige houding de wacht houden. Deze beelden zijn tevens priapen, zoodat bij hen het Hindoe idée met het Bataksche is vereenigd.

De Batak onderneemt niets van eenig belang zonder vooraf zijnen kalender, welke hem de geluks- en ongeluks-dagen aanwijst, te raadplegen. Gewigtige bezigheden zullen nooit worden verrigt op dagen, die in den kalender als ongelukkig of minder gelukkig worden aangegeven. Die almanak in de rondte op een bamboe gegrift, is in alle kampongs aanwezig. Bijgaande plaat bevat er eene afbeelding van. Ik zal trachten van het gebruik van dien kalender eenig denkbeeld te geven.

Een jaar heeft afwisselend 12 en 13 maanden. Twee jaren bevatten dus 25 maanden.

Elke maand heeft 30 dagen.

De namen der maanden zijn in het dialect van Ankola:

de 1e. Sipaha sada,	de 7e. Sipaha pitoe,
„ 2e. „ „ doea,	„ 8e. „ „ waloe,
„ 3e. „ „ toloe,	„ 9e. „ „ sia,
„ 4e. „ „ opat,	„ 10e. „ „ sapoelo,
„ 5e. „ „ lima,	„ 11e. Li,
„ 6e. „ „ onom,	„ 12e. Hoeroeng,
	„ 13e. Lobie Lobie,

De namen der dagen zijn:

Aditia, Soema, Angara, Moeda, Boraspati, Soekora, Samisara, Tiani aik, Soema ni mangadop, Angara sapoeloe, Moeda ni mengadop, Boeraspati ni takoep, Soekora poeroe nama, Samisara na godang, Toelah, Soema ni holom, Angara ni holom, Moeda ni holom, Boraspati ni holom, Soekora bora toeroen, Samisara bora toeroen, Atian ni anga, Soema ni mate, Angara ni mate, Moeda ni mate,

Boraspati nigok, Soekora boelan mate, Samisara boelan mate, Hoeroeng en Hoeririt.

De dertien onder elkander geplaatste rijen duiden in den almanak de maanden aan. Elke rij bevat 30 vakken voor even zoo vele dagen.

Voor zeer gunstige maanden worden gehouden de 1e, de 3e, de 9e en de 10e.

Goede zijn de 6e en de 8e. De overige zijn ongeluksmaanden, voornamelijk Hoeroeng en Lobie Lobie.

Er is geen voorbeeld van, dat men in Ankola in die twee maanden feest heeft gevierd.

Ongeluksdagen worden in den almanak aangewezen door het figuur 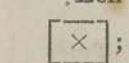 , alsmede door die figuren waardoor een streep loopt.

Een gelukkige dag wordt aangeduid door het figuur 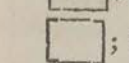 ; een zeer gelukkige door 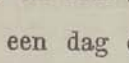 ; een neutrale door 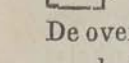 ; een dag die maar ten halve goed is door 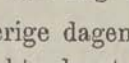 . De overige dagen worden als minder gelukkig beschouwd en slechts dan tot het verrigten van iets belangrijks gebezigd, indien men daarmede niet kan wachten tot eenen dag die als gelukkig staat aangeteekend.

Als groote ongeluksdagen worden gerekend:

1°. die waarop Si Tiga Boelan eet,

2°. die waarop Si Hala Soentjang eet,

3°. die waarop de maan door de Hola godang wordt opgegeten.

Van de eerste en derde gebeurtenis bestaan de volgende verhalen:

Legende van Si Tiga Boelan.

Si Tiga Boelan was eene vrouw van uitstekende schoonheid, die met 173 zusters eene kampong bewoonde, waarin geen vreemdeling werd toegelaten. De kampongs, welke die van Tiga Boelan omgaven, waakten er voor dat niemand tot hare verblijfplaats kon doordringen.

Den vorst Singa Maharadja echter, gelukte het door rijke geschenken de wachthebbenden om te koopen en in de kampong van Tiga Boelan te geraken.

Door den moed en de kennis van Singa Maharadja getroffen, ontving de schoone Tiga Boelan hem vriendelijk, en in liefde voor hem ontstoken, beraamde zij reeds middelen om met hem in den echt te treden.

Gedurende het verblijf van Singa Maharadja in hare woning, had hij haar niet éénmaal zien eten. Naar de reden daarvan gevraagd, antwoordde zij, dat zij slechts enkele keeren in de maand at en gaf hem de dagen aan, waarop zulks plaats had, er bijvoegende, dat het niet goed was op die dagen feest te vieren als zijnde ongeluksdagen.

Singa Maharadja door de schoonheid van zijne gastvrouw vervoerd, had reeds bij zich zelven tot een huwelijk met haar besloten, doch bij toeval het gelaat van haren vader, die een monster was en zich schuil hield, gezien hebbende, veranderde hij van gedachte en verliet in overhaasting de kampong, de kennis van de door Tiga Boelan aangegeven ongeluksdagen mede nemende.

Die dagen nu zijn in de 1e, 2e, en 3e maand: Soekora, Angora ni holom en Boraspati ni holom. Indien men op een dezer dagen feest viert, dan sterft de vrouw of een zeer geliefd bloedverwant van den feestgever.

In de 4e, 5e en 6e maand houdt Tiga Boelan haren maaltijd op Soema ni mengadop en op Boraspati ni holom; in de 7e, 8e en 9e maand op Moeda mengadop en Samisara bora toeroen; in de 10e, 11e en 12e maand eet zij op Moeda en Samisara poeroe nama. Viert men op een dezer dagen feest dan sterft een der kinderen.

Legende van Si Hala Godang.

Hala Godang is eene slang van buitengewone grootte. Haar staart bevindt zich steeds in de nabijheid harer eijeren, terwijl de kop zich heinde en ver beweegt om voedsel te zoeken.

Eens werden hare eijeren door eenen veehoeder ontdekt, die voor den regen in het bosch schuilde.

Verschrikt op het gezigt van die verbazend groote eijeren, nam hij steenen op en wierp er mede naar de eijeren met het ongelukkige gevolg, dat zij allen braken.

Hierop draaide de slang haren kop om en zeide tot den veehoeder: „gij hebt de ziel mijner kinderen genomen, ik zal daarvoor de uwe in de plaats nemen. Deze ging op het hooren van die taal dadelijk op de vlugt en werd door de slang gevolgd, welke het niet gelukte hem in te halen, zelfs niet toen het einde der aarde reeds was bereikt en de veehoeder zijne vlugt in het luchtruim voortzette. Bij de maan gekomen, klaagde hij deze zijn' nood en verzocht haren bijstand.

De maan hoorde daarop eveneens de slang, doch met de zaak verlegen riep zij de hulp van de zon in om gezamenlijk den twist te beslechten; zij stelden eerst voor eene geldboete aan den veehoeder op te leggen, doch de slang wilde daarvan niets weten en bleef er op staan den veehoeder op te slikken. Toen er niets aan dat voornemen te veranderen viel, stelde de maan zich grootmoedig in de plaats van den vervolgden veehoeder en bewilligde er in om elke 29 of 30 dagen door de slang te worden opgegeten. Viert men op dien dag feest dan zullen de spijzen moeten dienen om de maan te vervangen.

De dag waarop de maan wordt opgeslikt, wordt telken maande door de geleerden geconstateerd naar den stand der maan ten opzigte van drie andere sterren.

Die dag wordt als een groote ongeluksdag beschouwd en in den almanak aangeduid door het vak, waarin zich de kop van de ruwe figuur, eene slang voorstellende, bevindt.

Ook het vak, waarin haar staart valt, en dat, hetwelk daar naast is gelegen, duiden ongeluksdagen aan. Die, waarin de romp valt, zijn goede dagen.

De dagen, waarop Hala Soentjang eet, zijn mede ongeluksdagen.

Zij zijn:

In de 1e maand moeda ni mate;
" " 2e " soema ni mate;
" " 3e " samisara bora toeroen;
" " 4e " Boraspati ni holom;
" " 5e " Angara ni holom;
" " 6e " Toelah;
" " 7e " Soekara poeroe nama;
" " 8e " Moeda ni mangadop;
" " 9e " Soema ni mangadop;
" " 10e " Samisara;
" " 11e " Boraspati;
" " 12e " Angara;
" " 13e " Aditia.

Daar er zoo vele omstandigheden zamenloopen, welke een' dag tot een ongelukkigen kunnen maken, zoo kan het wel eens gebeuren, dat men, om een beraamd plan ten uitvoer te brengen, maanden moet wachten op eenen gelukkigen dag.

Dit kan bij begrafenissen dikwerf lastig zijn, daar het niet zelden gebeurt, dat een lijk een jaar lang onbegraven blijft, alvorens men een' dag kan vinden, die zonder ongeluk aan te brengen voor de ter aarde bestelling gunstig is. De lijken worden daarom in kisten van doerianhout bewaard of liever in de uitgeholde stammen van die boomsoort, die met een zwaar deksel van dezelfde houtsoort worden gesloten, hetwelk met rottan-touwen wordt vastgeremd.

In de kist worden conserverende kruiden gestrooid, welke bij gegoeden dikwerf door kamfer worden vervangen.

Even voordat de kist in de groeve wordt gelaten, wordt het deksel er voor een oogenblik weder afgenomen en het lijk aangesproken met de volgende woorden: „Zie nu nog

eenmaal de zon, die gij nimmer meer zult aanschouwen; slaap gerust."

Van doodkisten vindt men vier soorten al naar gelang van den rang, dien de overledene bekleedde.

De voorname Hoofden worden begraven in twee in elkander passende kisten, waarvan de buitenste met snijwerk versierd en geverwd is.

Voor mindere Hoofden bezigt men één geverwde kist met kraaltjes versierd.

Gegoede ingezetenen worden ter aarde besteld in eene geverwde kist, zonder kraaltjes, terwijl die uit de lagere klasse in eene ongeverwde kist naar de laatste rustplaats worden gevoerd.

Ook de doodbaar, waarop de kist wordt vervoerd, heeft drie vormen, volgens den stand der overledenen. De voornaamsten bezigen een soort van voertuig op wielen; minder voornamen worden in een dergelijke vervoer-middel zonder wielen gedragen, terwijl de geringen op eene gewone baar van bamboe worden vervoerd.

Gedurende de dagen van 13 en 14 Maart beijverden wij ons de ons opgedragene commissie te volbrengen.

Wij konden er echter niet in slagen de Hoofden tot eene algemeene vergadering te verzamelen en besloten dus hen afzonderlijk, naar gelang wij hen zouden ontmoeten, te onderhouden.

Den 15^{en} Maart begaven wij ons naar de kampong *Loemban Dollok*, na de kampong *Loemban Goal*, met twaalf groote huizen, gepasseerd te zijn. Wij werden door het Hoofd *Opoe Tjaba* hartelijk ontvangen, die ons van zijne goede gezindheid jegens het Gouvernement verzekerde en verklaarde niets liever te willen dan onder een' Europeschen gezagvoerder te staan, die hem tegen de handelingen van Kalie Bonar zoude beschermen. Zijne kampong bevat negen huizen.

Ondertusschen waren onze zendelingen naar *Si Lindong* van daar teruggekeerd en bragten ons het antwoord op onzen brief aan de Si Lindongsche Hoofden mede. Zij waren genegen om hunne geschillen aan onze beslissing te onderwerpen, doch verzochten ons naar *Si Lindong* te komen, waar wij welkom zouden zijn. Zij hadden den oorlog voorloopig gestaakt.

Wij overnachtten te *Loemban Dollok*. *Opoe Tjaba* deed des avonds de poorten zijner kampong sluiten en zette overal wachten uit, als verkeerde de kampong in staat van beleg.

Hij vreesde dat de partij van *Kalie Bonar*, om hem in moeijelijkheden met het gouvernement te wikkelen, ons verraderlijk eenig leed zou aandoen. Wij zagen hem des avonds laat zelven de rondte doen, om zich te overtuigen of er wel gewaakt werd. Wel een bewijs hoe wantrouwend de partijen jegens elkander gezind zijn.

De veestapel dezer kampong en van anderen van dezelfde partij, heeft door den oorlog veel geleden; hij was deels door vijanden geroofd, deels door huurtroepen uit *Si Lindong* en *Groot Toba* opgegeten.

Opoe Tjaba verklaarde ons, nog slechts een twintigtal karbouwen te bezitten.

De hoegrootheid van den veestapel in de kampong van *Kalie Bonar*, kunnen wij moeijelijk constateren, daar dit Hoofd, voor onze komst, uit vrees voor soldaten, al zijn vee had weggezonden.

Wij meenen echter met grond te mogen beweren, dat deze wel 400 karbouwen telt. Uit zijdelings ingewonnen informatiën bleek, dat de geringe man 2, 5 tot 20 karwen bezit.

Het getal op 4 stuks per huisgezin stellende, wordt het aantal 300, waarbij nu nog komt de kudde van *Kalie Bonar* zelven, op 100 stuks getaxeerd.

Den 16den Maart verlieten wij *Loemban Dollok* en trok-

ken wij wederom *Loemban Gaol* door, op verzoek van den Radja, die ons den vorigen dag niet met saluutschoten had begroet en dit verzuim thans wenschte te herstellen.

Deze kampongs liggen anderhalven paal Zuid Westelijk van *Si Gompoelon*.

Onze weg liep, nadat wij tot de *Batang Taroe* waren afgedaald, Noordwaarts op, grootendeels door sawahs. Wij doorwaadden eenige stroompjes, waaronder de *Aik Si Bau Bau*, wier water sterk met aluin bezwangerd was. Ons pad bestond uit een zeer smal sawah-dijkje. Aan onze regter hand stroomde de *Batang Taroe* met bruisend geweld. Er behoorde de meeste oplettendheid toe, om niet in den modder der bewerkte sawahs te vallen of, hetgeen erger zou zijn, in de *Batang Taroe* neer te storten.

Om elf uur des voormiddags bereikten wij *Si Beganding* zijnde drie, in elkanders onmiddelijke nabijheid liggende kampongs, te zamen drie-en-twintig groote huizen bevattende en waarover *Datoe Mengiling* suprematie uitoefent. Wij overnachtten aldaar. Des avonds werden ons door de ons omringende Hoofden eenige vragen gedaan over den oorlog op *Nias*, den juist plaats gehad hebbenden aanslag op *Singkel*, de vijanden van Holland, over den Koning, den Gouverneur-Generaal en de kracht der Hollandsche kanonnen. Toen wij hen over blikken dozen spraken en mortieren en granaten beschreven, riep *Kalie Bonar* in vervoering uit „had *ik* eens zulke dingen!"

Reeds vroeg in den morgen van den 17^{en} Maart braken wij van *Si Beganding* op en denzelfden weg van den vorigen dag volgende, passeerden wij weder de kampong van *Kalie Bonar* en sloegen toen een pad in, dat ons in eene Z. Oostelijke rigting, door struikgewas, alang-alang en sawahs naar eene plaats voerde, waar wij de *Batang Taroe* moesten oversteken. Ten twee ure kwamen wij daar aan. De *Batang Taroe* heeft hier een' zeer sterken stroom.

De gemeenschap der beide oevers wordt door eene rottan-brug van zeer eenvoudige constructie onderhouden.

Twee dunne rottans, tegen elkander gebonden, maken den vloer uit; twee daar boven gespannen rottans dienen tot leuning. Van afstand tot afstand zijn kromme houten in den vorm van eene V aangebragt, in wier scherpen hoek de vloerrottans een rustpunt vinden, terwijl de beenen van den hoek aan de leuningen zijn bevestigd. De brug, die circa 130 voet lang was, had slechts acht van die verbindingen, waarvan er nog twee waren losgesprongen.

Wanneer men tot op het midden is gekomen, zakken de rottans diep door en het geheel geraakt in eene slingerende beweging, waardoor de oningewijden in de koorddanserskunst ligt duizelig worden en meenen met brug en al af te drijven.

Het Hoofd van Siboga en een paar anderen uit ons gevolg hadden, na eenige schreden gedaan te hebben, moeite om terug te keeren en werden op eene minder diepe plaats, door deskundige Inlanders geholpen, niet zonder levensgevaar door de rivier gesleept. Voor hen, die er aan gewoon zijn, is de brug zeer doelmatig. Wij zagen vrouwen met vrachten op het hoofd en den rug gebonden dezen overtogt maken met bewonderingswaardige gemakkelijkheid en vlugheid. Aan de oevers staan 25 voet hooge brughoofden, waaraan de rottans zijn vastgebonden.

Een half uur van deze brug verwijderd ligt de kampong *Si Goeroeng-Goeroeng*, waar wij zouden overnachten. Onmiddelijk bij deze kampong zijn de sawahgronden gelegen, over welke de onlangs geeindigde strijd in *Si Gompoelon* ontstaan was. De kampong, welke slechts twee houten en acht bamboezen woningen telde, had door den oorlog veel geleden. Kampong, Hoofden en bevolking, alles had een armoedig aanzien en de wezenlijkheid kwam met het uiterlijke overeen.

Het kamponghoofd *Opoe Tarida* verontschuldigde zich

dan ook, ons geene andere hulde te kunnen aanbieden dan een varken, dat volstrekt moest geslagt worden, ondanks onze verzekering, dat de goede bedoeling ons voldoende was. Een paar spaansche matten en eenige zijden en katoenen stoffen vergoedden hem echter zijn geschenk genoegzaam.

Het was hier, dat het ons na langdurige zamenkomsten met de Hoofden der beide partijen gelukte, aan de uitspraak van den Sibogaschen rapat gevolg te doen geven, waardoor de partijen, voor het oogenblik althans, weder met elkander werden verzoend.

Den 18en verlieten wij vroegtijdig de kampong *Goeroeng-Goeroeng*, sloegen nog een' blik op de quaestieuse sawahs en verblijdden ons, dat deze niet aan *Kalie Bonar* waren ten deel gevallen, die, het was ons duidelijk gebleken, zich in *Si Gompoelon*, in dit en andere gevallen, het deel van den leeuw had toegedacht.

De reis zou heden Noordwaarts op, naar *Loemban Hoeta Barat* worden voorgezet. Alvorens daar heen te gaan, vermeenden wij aan de uitnoodiging van de hoofden van *Pengaloan* gehoor te moeten geven om ook hunne kampongs te bezoeken. Wel lagen die kampongs Zuidwaarts van *Goeroeng-Goeroeng* en zouden wij ons moeten getroosten straks weer denzelfden terugtogt te maken, dan dit uitstapje verlengde den weg slechts met 4 palen en men had ons verzekerd, dat het erg klimmen en dalen tot *Si Lindong* toe nu gedaan was. Den geheelen nacht had het geregend en nog viel er een fijne motregen, waardoor slechts van tijd tot tijd de zonnestralen drongen. Onder deze omstandigheid begaven wij ons naar de drie kampongs *Nain Golang*, *Sossor* en *Pengaloan*, welke bij eene warme bron digt bij elkander liggen en onder den gemeenschappelijken naam van *Pengaloan* bekend staan. Wij telden er zeven groote huizen en zes en dertig bamboezen woningen. Vroeger moet *Pengaloan* eene sterke kampong

geweest zijn, doch ook zij heeft tegen *Kalie Bonar* het onderspit moeten delven en bamboezen stulpen zijn verrezen, waar het vijandelijk vuur de houten huizen had vernield. Door de kamponghoofden werden wij met voorkomendheid ontvangen en het ontbrak niet aan uitnoodigingen om den dag aldaar te blijven doorbrengen. Wij stapten echter op, steeds vergezeld van den fijnen motregen, welke tot elf uur met tusschenpoozen aanhield. Welgestemd begonnen wij de heuvelrij aan den linkeroever van de *Batang Taroe* te beklimmen, waar eenig bosch het modderachtig pad overschaduwde. Daar het koud was, stapten wij goed door tot aan de *Aik Holang*, welke uit het Oostelijk gebergte ontspringt en zich met snellen stroom in de *Batang Taroe* stort. Het moeijelijk doorwaden van deze rivier, vertraagde onze reis. Vooral voor onze koelies was het doortrekken van diepe rivieren lastig; niet zelden gebeurde het, dat de vrachten, hoe ligt zij ook waren, moesten ontpakt worden en dat alle handen vereischt werden om de goederen stuksgewijze naar den anderen oever over te brengen.

Tot nu toe waren wij Oostwaarts gegaan, de kampong *Lakitang* achter ons latende, en bevonden wij ons op den rug der heuvels, van waar wij een trotsch gezigt hadden op de prachtige *Batang Taroe*.

Thans echter liep het pad Noordwaarts over alang-alang velden, welken weg wij tot *Si Lindong* toe hebben gehouden. Slechts op enkele plaatsen biedt het terrein lommer aan.

Het steile klimmen en dalen had nu wel opgehouden, doch de weg was ver van gelijk te zijn en de aanhoudende regen had het pad zoo glad gemaakt, dat wij dezen dag als een' der vermoeijendsten van onze reis aanteekenden.

Na de *Aik Holang* waren er nog eenige stroompjes, welke wij door moesten trekken. Het pad bleef even glibberig, het loopen even moeijelijk. Hoogst aangenaam dus klonken ons de geweerschoten en de muziek in de ooren toen

wij den oever van de *Aik nan Bilong* bereikten. Aan gene zijde van de rivier stond het hoofd van *Loemban Hoeta Barat* ons op te wachten.

De rivier werd doorwaad en weldra ontvingen wij van Radja *Ama Tjordang* den welkomstgroet met de uitnoodiging in zijne kampong te komen overnachten. Wij wandelden nog anderhalven paal en bevonden ons toen, na vijftien palen afgelegd te hebben, in de kampong, alwaar wij zes houten en even zoo vele bamboezen woningen aantroffen.

De dansen werden uitgevoerd, de geschenken gewisseld en daarna betrokken wij de sopo, welke ons tot logies was aangewezen.

Den volgenden dag, 19^{en} Maart, openbaarden zich de naweeën van den vermoeijenden togt en toen wij na eenen marsch van vijf palen in het noordelijk gelegen *Onan Kassan* kwamen, vonden wij het raadzaam alhier te verblijven om eerst den 20^{en} Maart onze reis naar *Pearadja* voort te zetten, van welke plaats wij nog 6 palen verwijderd waren. Een halve paal Oostelijk van *Onan Kassan* ligt *Pahies*, een paal N.-Oostelijk *Si Parpar*.

Onan Kassan telt negen houten woningen en negentien bamboezen huizen.

Den 20^{en} Maart liep onze weg meer Noord-Oostelijk. Digt bij *Pearadja* stort een schoone waterval zich in de *Batang Taroe*, welke gedurig nieuwen toevoer van water uit onderscheidene riviertjes ontvangt.

Te *Pearadja* kwam *Radja Bagot Tjita* van de marga *Hoeta Toroean*, Hoofd van de kampong *Banoe Areja*, ons te gemoet. Hij had *Si Lindong* verlaten en zich tot ons gespoed in de hoop dat zijne kampong of eene van die, welke als de zijne, de partij van *Opoe Tjoboe* was toegedaan, het eerst door ons bezocht zou worden.

Opoe Tjoboe stelde wel belang in onze komst; reeds hadden wij eenen brief van hem ontvangen, waarin hij ons

zijne belangen dringend aanbeval, en toen wij ons den 21^en^ Maart op weg bevonden om dien dag de vallei van *Si Lindong* te bereiken, ontmoetten wij eenen ruiter op een ongezadeld, slechts met een rottan getoomd paard, die na eenige woorden met de ons vergezellende Hoofden gewisseld te hebben, dadelijk terugkeerde. Hij had van *Oboe Tjoboe* in last hem van onze komst te verwittigen.

Dien dag passeerden wij nog de kampong *Perdjendjegan*, met vier houten en twee bamboezen woningen.

Bij elke kampong zijn sawahs aangelegd; niet altijd echter in hare onmiddelijke nabijheid, daar bij het grondvesten van kampongs voornamelijk gelet wordt op de voordeelen, welke de natuur tegen vijandelijke aanvallen aanbiedt.

Weldra vertoonde zich de vallei van *Si Lindong* aan ons oog en met warmte begroetten wij haren aanblik. Geen wonder! wij waren op onzen togt door trotsche natuurtooneelen verrukt geworden, doch een bekoorlijker, geheel ongekend schouwspel, waarvan de wedergade zeker in Neerlandsch-Indië niet zal te vinden zijn, deed zich hier voor ons op.

Lieflijk vertoonde zich het vriendelijke dal van *Si Lindong* aan ons oog, uitgedoscht als het was in een jeugdig groen sawahkleed en zich voordoende als een oasis in de alang-alang woestijn. Een honderdtal kampongs verheffen hare donkergroene omheiningen van doornbamboe uit de rijstvelden, waarmede de vallei geheel overdekt is, of vertoonen hare zwarte daken langs de heuvelrij, die het dal omzoomt, zich spiegelende in de wateren van de *Batang Taroe*, die hier niet wild en woest zich voorstuwt, maar kalm daarheen vloeit met onmerkbaren gang en door menschen-handen geholpen, zich in drie hoofdtakken, waaruit weer kleinere voortkomen, verdeelt, om de vallei geheel te besproeijen.

Het vee, uit de sawahs verdreven, weidt gezamenlijk

op de heuvels, wier toppen alleen hier en daar met geboomte zijn bedekt.

Wie zoude bij den aanblik van dit vrede-ademend landschap vermoeden, dat het zoo dikwerf het tooneel was van de gruwelen door burgeroorlogen te weeg gebragt!

Ten twee ure des namiddags van den 21^{en} Maart daalden wij in het dal af en waren weldra daarop omringd door eene menigte Hoofden, die om strijd ons naar hunne kampongs uitnoodigden. Uit de naburige kampongs werden saluutschoten gegeven. De Hoofden betwistten elkander de eer ons het eerst herbergzaamheid te verleenen.

Ons pogen om voorloopig bij een onzijdig Hoofd onzen intrek te nemen, mislukte. Werd ons door de eene partij, die der *Pitoe Poeloehs* genaamd, zoodanig Hoofd aangewezen, de partij van *Opoe Tjopoe* verklaarde hem tot haren tegenstander, en zoo ging het omgekeerd. Wij merkten alras, dat dit achterdochtig, kwaaddenkend volk de meening aankleefde, dat een eerste bezoek van ons reeds bij voorraad de overwinning verzekerde aan die partij bij wie wij onzen intrek zouden nemen, niettegenstaande onze verzekering, dat wij alleen regtvaardigheid zochten en dat het niets te beduiden had, waar wij de eerste dagen doorbragten. Wij moesten zelven beslissen en verklaarden nu den volgenden dag naar de groote kampong *Onan Si ta Hoeroe* van de partij van *Opoe Tjoboe* te zullen gaan, van waar wij nog een paar uren verwijderd waren, doch dat wij heden onzen intrek zouden nemen bij *Orang Kaja Toea* een' van de *Pitoe Poeloehs*.

De teleurgestelde Hoofden verlieten ons dadelijk, na van ons de stellige belofte te hebben afgevorderd den volgenden dag te *Onan Si Ta Hoera* te zullen zijn.

De kampong, waar wij den nacht doorbragten, heet *Loeboe Gating* en bevatte slechts zes houten huizen.

Den volgenden dag bereikten wij *Onan Si Ta Hoeroe*, even als de twee aangrenzende kampongs ook wel *Said ni Hoeta* genaamd.

Wij hadden ons gevleid betere wegen te zullen aantreffen op dit effen terrein, waar zich op eene vlakte van circa vijf-en-zeventig vierkante palen (de vallei toch is ongeveer 15 palen lang, bij eene middelbare breedte van 5 palen) zulk een groot aantal kampongs bevinden. Wij werden echter bitter teleurgesteld. Om in de kampongs te geraken moesten wij de haar omringende grachten doorwaden. Slechts tusschen enkele kampongs was een droog pad opgehoogd; voor 't overige waren wij verpligt door den modder te baggeren, bij welke gelegenheid de bloedzuigers de kans niet lieten voorbijgaan om eenen aanval op onze beenen te wagen, of wij moesten met eene menigte bogten en kronkels langs de dijkjes der sawahs loopen en alle voorzigtigheid in achtnemen om niet in de randjoes te trappen. In oorlogstijden toch worden deze voetangels dadelijk en in menigte geplant om de kampongs tegen overrompeling te vrijwaren.

Behalve deze ongerieflijkheden voor den wandelaar in *Si Lindong*, levert de *Batang Taroe* nog moeijelijkheden op, wanneer de rivier gezwollen en op de ondiepste plaatsen tot drie en vier voet is gerezen.

De kleederdragt der Bataks maakt het doorwaden, zoowel voor mannen als vrouwen, minder moeijelijk; het kleedingstuk, dat los om de heupen geslagen is, kan gemakkelijk worden opgeligt, en rijst het water al hooger en hooger — welnu het kleed wordt losgemaakt en om het hoofd geslagen.

Op deze wijze zagen wij den 24^{en} Maart eene groote schare mannen en vrouwen de gezwollen *Batang Taroe* doortrekken om te *Onan Si Ta Hoeroe* markt te gaan houden. Indien eenvoud van zeden voor de moraliteit van een volk moet pleiten, dan bezit de Batak deze deugd in hooge mate.

Voor onze Batakomstanders had dit tooneel niets bijzonders.

Trouwens 's land wijs, 's lands eer! en wat hier als geoorloofd wordt beschouwd, zoude in eene andere maatschappij afkeuring verdienen.

De omstandigheid, dat hier verscheidene gehuwde paren in één vertrek bij elkander liggen, wordt door den Europeaan voor onwelvoegelijk gehouden en ook door den Mohamedaan gegispt. Dan er is nog meer. Een meisje, dat de jaren van huwbaarheid is ingegaan en niet verloofd is, heeft van hare handelingen als vrouw geene rekenschap te geven, en eene minnarij, hoever ook gedreven, wordt voor haar nooit eene verbodene.

Des avonds, wanneer het dagelijksch werk verrigt en het avondmaal genuttigd is en de huisgezinnen bij het harsachtig licht van den toessan (een soort van dennenhout) zitten, begeven de jongelingen zich in het huis der schoonen. Bevalt de minnaar, dan wordt hem sirih, tabak of melk aangeboden en men blijft niet doof voor zijne soms melodieuse liefdes-verklaring. Maar vooral wanneer de heldere maan jong en oud naar buiten lokt en de jeugd zich voor de huizen aan allerlei kinderspelen overgeeft, hebben deze vrijaadjes menigvuldig plaats.

Geene jaloezij wordt bij den man opgewekt, indien hij aan het gedrag van zijne vrouw denkt voor haar huwelijk geleid. Streng maagdelijke kuischheid, werd zij al eens gevonden, zou hier niet naar waarde geschat worden. „Het is geen lekkere koek", zegt het Bataksch spreekwoord, „waarop zich nooit een vlieg nederzet."

Maar als het meisje, verloofd zijnde, haren bruidegom ontrouw wordt of eene vrouw overspel bedrijft, dan boet zij dat misdrijf met haar leven.

Het afdrijven van de vrucht bij de vrouwen, wordt hier ook in praktijk gebragt, hoewel niet zoo algemeen als dit in de Padangsche Bovenlanden plaats heeft. Het zal hier echter nimmer door gehuwde vrouwen worden gepleegd, daar het de glorie van eene gehuwde vrouw uitmaakt

vele kinderen te hebben. Bovendien, als het meisjes zijn, maken zijn eenen rijkdom voor de ouders uit, die voor haar den huwelijksprijs (*tohor*, maleisch: *djoedjoer*) ontvangen.

Wordt een meisje zwanger, dan vordert hare eer, dat zij den vader van haar kind bekend maakt en de minnaar wordt haar echtgenoot. Weigert de jongeling haar tot vrouw te nemen, dan wordt hij tot eene boete veroordeeld, aan de ouders of nabestaanden zijner minnares uit te betalen.

Dikwerf brengt de dorpsjeugd gezamenlijk den avond binnen 's huis door en vermaakt zich dan met het aanhooren van vertelsels of het oplossen van raadsels.

Onder de vertelsels munt uit dat van Dja Bidis Bidis, het Bataksche klein Duimpje. Dja Bidis Bidis is een mannetje zoo hoog als een scheenbeen (bidis) en weet door zijne schranderheid zich uit allerlei moeijelijkheden te redden.

De raadsels worden geïmproviseerd. Wie de oplossing geraden heeft, geeft op zijne beurt een nieuw raadsel op. Zij zijn eenvoudig, doch niet altijd van schranderheid ontbloot. Zie hier eenige staaltjes: Geplant groeit het niet, uitgetrokken verdort het niet: Oplossing: *haar*. De eene loopt en de andere zit, doch beiden komen tegelijk aan. Opl: *een man te paard*. De moeder laat een zucht en het kind loopt hard weg. Opl: *een kogel uit een geweer geschoten*. Eet hij veel, dan is zijn tong lang; eet hij weinig, dan is zijn tong kort. Opl: *vuur*. Ofschoon voor den regen beschut is hij toch altijd nat. Opl: *de tong*. Stil liggende is het geworteld, loopend is het gebladerd. Opl: *een schip*. Snijdt men het, dan bloedt het niet, maar kaauwt men het, dan bloedt het. Opl: *sirih*.

Nog een ander soort van raadsels, *torkan torkanan* genaamd, is in gebruik. Zij zijn ingekleed als een verhaal; b. v. iemand vertelt, hoe eene vrucht op deze of gene wijze wordt bewaakt en vraagt dan: hoe zou het een rat aanleggen om die vrucht magtig te worden?

Op weg naar *Said ni Hoeta* kwamen wij *Opoe Tjoboe* tegen, die zijne blijdschap van ons te ontmoeten, duidelijk te kennen gaf. Hij was erg in het naauw gebragt. Zijne kampong, die wij aan den oever van de *Batang Taroe* zagen, was ingesloten door drie vijandelijke bentings, welke den toegang tot de belegerden zeer belemmerd hadden. *Opoe Tjoboe* verklaarde dan ook zelf, geene hoop te koesteren met eigene krachten zijne kampong te kunnen behouden, nu verreweg de meeste Hoofden van *Si Lindong* zich tegen hem hadden verklaard.

Onan Si Ta Hoeroe (Said ni Hoeta) is eene nette kampong met negen houten huizen. Hier zagen wij voor het eerst aan het huis van den Radja het keurige snijwerk, dat wij later in de gelegenheid waren meer te bewonderen.

Van *Si Lindong* sprekende, had men ons dikwijls de vier Hoofden genoemd, welke onder den naam van Radja nan Ampat bekend staan, waardoor wij in het denkbeeld verkeerden, dat door deze eenige suprematie over hunne ambtgenooten werd uitgeoefend. Dit bleek ons echter niet het geval te zijn. Zij hebben hunne meerdere bekendheid te danken aan de omstandigheid, dat zij door *Singa Maharadja*, Hoofd van *Groot Toba*, tot zijne agenten gekozen zijn. *Singa Maharadja* wordt gezegd twee jaren onder het hart zijner moeder gedragen te zijn en toen met volwassen tanden en eene met haar begroeide tong ter wereld te zijn gekomen. Die tong wordt echter zorgvuldig onzigtbaar gehouden, want als hij haar uitstak, zou zulks den geheelen oogst doen mislukken. Hij heeft zijnen zetel aan het meer *Aik Tau* en leeft in gemeenschap met goede en kwade geesten. Hij was nu sedert eenige maander verdwenen, zonder dat men wist op welke wijze, doch wanneer hij niet wederkeerde, moest hij tot de geestenwereld zijn overgegaan, en zoude zijn opvolger onder dezelfde omstandigheden, als waaronder hij het levenslicht had aanschouwd, geboren moeten worden.

Singa Maharadja, die ook over deze landstreken althans een schijn van magt schijnt te bezitten, had tot zijne agenten in *Si Lindong* gekozen de volgende Hoofden: *Orang Kaja Toea*, *Bagot Tjita*, *Baginda Moelana* en *Radja Iela Moeda*. Van *Singa Maharadja* ontvangen zij raadgevingen omtrent den geschiktsten tijd om de sawahs te bewerken en zelfs eenige padie om onder de zaaipadie te mengen, hetwelk den oogst voordeelig zal zijn; in zijnen naam ontvangen zij bij feestelijke gelegenheden zijn deel van het geslagte vee.

Voor het overige staat elke kampong op zich zelve en wordt door haar eigen Hoofd bestuurd. De afhankelijkheid, waarin zij tot eene andere kampong verkeert, werd door familie-betrekkingen harer Hoofden of uit onmagt geboren en wordt in stand gehouden tot onderlinge verdediging.

De suprematie welke sommige Hoofden over kampongs waarover zij niet regtstreeks gezag uitoefenen, hebben, bestaat meer in naam dan in werkelijkheid en ontstond op de volgende wijze:

Sommige kampongbewoners, wier padie-oogst mislukt is en die eene betere plaats meenen gevonden te hebben voor aan te leggen sawahs, verlaten hunne woningen en gaan zich in de nabijheid dier rijstvelden vestigen.

Groeit hun getal aan dan stichten zij eene nieuwe kampong, waarover hun vroeger Hoofd een' jongeren broeder of een' zoon als Radja aanstelt, terwijl hij zelf Hoofdradja blijft. Aanhoudende ziekte, misnoegdheid en soms zelfs onbeduidende oorzaken, geven tot zulk eene verhuizing aanleiding, welke niet zelden algemeen wordt, indien kwade geesten de kampong teisteren.

Ook gebeurt het wel dat eene kampong door den vijand in het naauw gebragt den bijstand komt afsmeeken van eenen magtigeren souverein en hem als Hoofd-Radja erkent.

De invloed van de eene kampong op eene andere, de magt van den Radja over zijne ondergeschikten zijn gering en zelfs veel geringer dan die van de Hoofden in de Padangsche Bovenlanden, ofschoon de Regeringsvorm aldaar volgens de adat eene republikeinsche is terwijl in de Bataklanden de Hoofden in naam autocraten zijn.

Het getal onderhoorigen drukt de magt van den Radja uit. Prat op zijne grootheid is hij er steeds op uit het aantal zijner ondergeschikten door allerlei, hetzij slinksche hetzij geoorloofde middelen, te vermeerderen en vreest hij voor alles het verlies zijner krijgers, welke hem bij de geringste ontevredenheid verlaten om het getal zijner vijanden, bij wie zij hartelijk welkom zijn, te gaan vermeerderen. De Radja is dus door zelfbehoud gedwongen de meest mogelijke concessiën aan zijne ondergeschikten te doen. Van daar, dat zij zonder eerbied en met weinig onderscheiding behandeld worden.

Wij hoorden in *Si Lindong* een gering persoon een' der Radjas nan Ampat, die in de Sopo zat, als het ware gelasten wat op te schikken, waarop hij zich vlak naast hem nederzette.

Wij zelven ondervonden het, hoe de kampongbewoners ons dikwerf zoodanig omringden, dat wij door de warmte en den niet altijd welriekenden geur, dien zij afstraalden, genoodzaakt waren hun te verzoeken wat ruimte te maken.

Een paar malen is het gebeurd, dat wij eenen brief te verzenden hadden. Wij verzochten den Radja een zijner onderhoorigen met de bezorging er van te willen belasten, dien wij voor zijne moeite ruim zouden betalen. Op een' toon van kommando, die den gebieder verraadt, beveelt de Radja een' der omstanders. Deze geeft blijkbaar zijne verwondering te kennen, dat juist hém die last wordt opgedragen, en na daaromtrent zijn gevoelen te hebben geuit, draait hij zich meesmuilend om.

De aanbiedingen van een goed loon hielpen niets; alleen

dan, wanneer de ouden van jaren, met hunne schelle keelgeluiden, het verzoek van den Radja hadden ondersteund, werd aan den last gevolg gegeven.

Bij zulke gelegenheden konden wij nagaan, hoe het er mede gesteld zou zijn, indien wij verzuimd hadden, ons door vrije koelies te doen vergezellen.

Alleen dan wanneer het meerendeel zijner onderhoorigen het met hem eens is, worden de bevelen van den Radja opgevolgd; over elke aangelegenheid wordt beraadslaagd.

De vergadering wordt in de Sopo gehouden en bestaat uit de ouderen van jaren onder het praesidium van den Radja. Zij wordt aanstonds omgeven door allen, die tot het mannelijke geslacht behooren, terwijl de zwakkere kunne, op grooteren afstand, gretig naar de debatten luistert. Zij doet dit zonder inspanning, want de Batak is zeer luidruchtig.

Gelden het algemeene belangen van meer dan eene kampong, dan biedt de onan (markt) den vergaderden gelegenheid tot deliberatiën aan. Is het echter oorlog en trekt men ten strijde, dan treedt de Radja als opperbevelhebber op en men gehoorzaamt.

De Radja heft geene vaste belasting van zijn volk. Heeft hij handen noodig om een huis op te zetten of om zijne velden te bearbeiden, dan wordt hij vrijwillig geholpen door zijne ondergeschikten, welke hij gedurende het werk moet te eten geven. Dit gebruik heeft onder de minderen insgelijks plaats. Wordt er bij feestelijke gelegenheden geslagt, dan zijn een achterbil, het hart en de lever vaste geschenken voor den Radja, maar wederkeerig rust ook op hem de verpligting om, indien hij slagt, aan ieder van zijn volk een stukje vleesch te geven. Wordt er in de kampong gespeeld, dan krijgt de Radja één duit van de tien duiten, dus tien ten honderd van al het geld, dat er omgaat.

Hebben de ouders van een meisje het geld van den djoedjoer ontvangen, dan bieden zij den Radja ook tien percent van het ontvangene aan, zonder de getuigen te vergeten, die bij de plegtigheid zijn tegenwoordig geweest en die het huwelijk hebben beklonken.

In elke kampong wordt de Radja bijgestaan door een minder Hoofd, Radja ni Boeroe genaamd, die nooit van dezelfde marga als het kampongshoofd mag zijn, en wien men over geschillen, over algemeene en bijzondere belangen aanspreekt, alvorens tot den Radja te gaan.

De schranderste onder de zonen, door de keuze der bevolking geroepen, volgt den vader in zijne waardigheid van Radja op, zonder dat er in aanmerking genomen wordt, of hij de oudste is. Bestaat er verdeeldheid in de keuze zonder volstrekte meerderheid, dan doet zich het verschijnsel op, dat meer personen in dezelfde kampong Hoofden zijn.

De Radja heeft geene willekeurige beschikking over de gronden der gemeente.

Hij bezit, even als elk zijner onderhoorigen, zijne eigene velden.

Zooals reeds uit het voorafgaande duidelijk zal zijn geworden, maakt elk dorp (Hoeta) in de Bataklanden een kleine staat uit, die zijne bepaalde grenzen heeft.

De *eigendom* van de daarbinnen gelegen gronden behoort tot de Hoeta (het dorp, de negrie, den staat).

Het *bezit* van den grond berust bij de gemeente-leden.

Dit bezitregt staat voor hen tamelijk met eigendomsregt gelijk.

Ieder individu heeft het regt om woeste gronden, tot zijne Hoeta behoorende, te ontginnen.

Op de alzoo in cultuur gebragte gronden blijft hij een bezitregt uitoefenen, dat op zijne erfgenamen overgaat. Niemand mag hem dat regt ontnemen. Het gaat slechts verloren, indien de velden zoolang onbebouwd blijven,

dat zij als het ware weder tot den staat van woestheid zijn teruggekeerd. Dat regt kan tusschen de leden eener zelfde gemeente worden verkocht, verpand en verhuurd.

Geldt het eene vervreemding aan een individu tot eene andere gemeente behoorende, dan mag dit niet plaats hebben dan na verkregen toestemming van de vergadering der aanzienlijksten en bekwaamsten, waarin alle algemeene belangen worden overwogen. Een dergelijke afstand evenwel heeft zelden plaats.

Het gebeurt echter wel eens, dat eene Hoeta, die gebrek aan bouwland heeft, gronden in leen vraagt en bekomt van eene bevriende Hoeta, die daarvan te ruim is voorzien.

De afstand heeft plaats in eene vergadering, waaraan alle mannelijke individuën der beide Hoetas deelnemen.

Bij die gelegenheid wordt door de gebeneficieerde Hoeta, al naar gelang van de uitgestrekheid van den afgestanen grond een karbouw, varken of hond geslagt, waarvan alle aanwezigen eten om eene blijvende herinnering te hebben aan den gedanen afstand. Zij zijn daardoor als het ware gebonden om, zoo noodig, bij gerezen kwestiën omtrent den eigendom van den grond, als getuigen te dienen.

Telken jare na den oogst brengt de Radja van de Hoeta aan welke de grond is afgestaan, een zakje met rijst en een paar kippen aan zijnen collega van de Hoeta, aan welke de eigendom der gronden is verbleven, waardoor wordt levendig gehouden het bewijs, dat de gronden slechts in bruikleen worden bezeten.

Wordt de huldegift na langer of korter tijdsverloop nagelaten en daardoor als het ware het eigendomsregt op de gronden betwist, dan leidt dit niet zelden tot geschillen, die meestal hunne oplossing door de wapens vinden.

Daar niets beschreven en alles op traditie berust, komen grondkwestiën menigvuldig voor. Vooral worden zij opgeworpen door de overweldigers onder de Radjas, die in de kleine staten van de Bataklanden evenzeer

worden aangetroffen als in de groote van het meer beschaafde Europa.

De regeling van het grondbezit is dus eene hoogst eenvoudige, zooals te verwachten is bij een primitief volk.

Het staat bij ons vast, dat bij grondig onderzoek, die zelfde regeling, zij het dan ook met kleine wijzigingen, overal elders in den Indischen archipel zal worden teruggevonden, waar Europeesche, Mohamedaansche of Hindoesche invloed de herinnering aan het oorspronkelijke niet geheel heeft uitgewischt.

Den 24^{en} Maart was het marktdag. Vroeger was de Onan van *Si Ta Hoeroe* beroemd als een der voornaamsten van *Si Lindong*. Gedurende den bestaanden krijg bragten zij, die de partij der *Pitoe Poeloehs* zijn toegedaan, hunne waren te koop bij de kampong van *Opoeni Pala*. Aldus ontstonden er twee onans. Op den nieuwen onan nu waren de Hoofden der *Pitoe Poeloehs* verzameld. Het kostte ons niet weinig moeite hen over te halen te *Si Ta Hoeroe* te komen. Wij schikten het op de volgende wijze: de zaak zou hier onderzocht worden, doch de uitspraak in eene hunner kampongs plaats hebben.

Toen wij ten laatste de Hoofden der beide partijen bijeen hadden, werd de vergadering geopend; zij was zeer onstuimig, duurde tot den avond en werd gedurende de drie volgende dagen voortgezet. De aanleiding tot den oorlog was deze:

Opoe Tjoboe en *Martahan Bosie* zijn neven en leefden vroeger eensgezind in hunne kampongs, welke aan elkander grensden. Een twist over een stuk sawahgrond verbrak de harmonie, en de wapenen beslechtten het pleit. Het geluk was *Opoe Tjoboe* gunstig, en de vijandelijke kampong werd een prooi der vlammen.

Ofschoon *Martahan Bosie* zijn schoonzoon was, had *Opoeni Mabe* gemeend, zich aan de zijde van *Opoe Tjoboe*

te moeten scharen, dezen echter dringend aanbevelende zijne dochter, die zich in de belegerde kampong bevond, te sparen. Zij viel evenwel door eenen kogel getroffen, als een der eerste slagtoffers van den strijd.

Jaren waren er verloopen, en de tijd had het verlies van *Martahan Bosie's* echtgenoot bij dezen en bij haren vader *Opoeni Mabe* doen vergeten, toen er op den onan een twist ontstond tusschen laatstgenoemden en *Opoe Tjoboe*, en deze openlijk verklaarde, dat geen toeval de vrouw van *Martahan Bosie* had doen vallen, maar dat hij, *Opoe Tjoboe*, de vrouw van zijnen vijand door de bamboezen omwanding ontdekkende, haar met eigen hand had neêrgeschoten. Nu zwoer *Opoeni Mabe* zich te zullen wreken op den moordenaar zijner dochter en beloofde *Martahan Bosie* hem het verlorene te zullen helpen herwinnen. Deze had inmiddels eene andere kampong gebouwd en zich onder de bescherming gesteld van *Opoeni Boemboeng*. Alzoo was de oorlog op nieuw uitgebroken en de meeste Hoofden van *Si Lindong* hadden partij gekozen. De krijgskansen waren gekeerd en onze bemoeijenis alleen kon *Opoe Tjoboe* van eene zekere nederlaag redden.

Opoe Tjoboe verklaarde thans, dat hij om *Opoeni Mabe* te grieven, gezegd had diens dochter moedwillig doodgeschoten te hebben; dat dit echter onwaarheid was; dat hij zelfs niet wist door wiens kogel zij gevallen was en dat hij de belofte, in der tijd aan zijnen bondgenoot gedaan, nooit had willen verbreken.

De Hoofden, die tegen *Opoe Tjoboe* gekant waren, bragten achtereenvolgens hunne grieven voor, grootendeels bestaande in grondquaestiën, welke zich echter in voorouderlijke tijden verloren en op bewijsgronden steunden, die slechts bij overlevering tot hen gekomen waren, en waartegen de andere partij even authentieke bewijzen kon overstellen.

Wij beëindigden de zaak aldus: *Opoe Tjoboe* en *Martahan Bosie* zouden in het bezit hersteld worden van de gronden, welke zij bezaten, toen zij eendragtig zamen leefden. De sawahs, welke de primitieve aanleiding tot den oorlog tusschen hen beiden waren geweest en wier regtmatigen eigenaar wij, ondanks alle nasporingen, niet met juistheid konden aanwijzen, zouden onder beiden gelijkelijk worden verdeeld. *Opoe Tjoboe* zou verder in bijzijn van *Opoeni Mabe* den eed afleggen, dat diens dochter niet met zijn medeweten gevallen was en dat hij haar zou gespaard hebben, indien hem dit mogelijk geweest ware. Wat de overige gronden betreft, deze zouden blijven in het bezit van diegenen, in wier handen zij waren.

De partijen namen met deze uitspraak genoegen.

De uitspraak had plaats den 27^{en} Maart in de kampong van *Opoe Manoeroet*, aan de Oostkant der vallei gelegen en negen houten huizen tellende. Hier ook legde *Opoe Tjoboe* in bijzijn van *Opoeni Mabe* den eed af, zoo als door ons was bepaald. Deze plegtigheid bestond in het werpen voor de kippen, van eenen tusschen bamboe geklemden kikvorsch, die onmiddelijk werd doodgepikt. De beëedigde sprak daarbij de verwensching uit, dat het hem even als dezen kikker mogt gaan, indien hij onwaarheid gesproken had.

Hierna verklaarde *Opoeni Mabe* even gelukkig te zijn, alsof hij een kraal vol karbouwen ten geschenke had ontvangen. Zijne dochter toch was door geen snood verraad gevallen, en indien dit evenwel het geval mogt zijn geweest, dan zouden de geesten haren dood op *Opoe Tjoboe* wegens zijnen valschen eed wreken.

Den 28^{en} Maart bezochten wij de kampong van *Opoe Tjoboe*, waar wij vier houten huizen en vijf bamboezen woningen in eenen droevigen staat aantroffen. De huizen, welke niet waren ingestort, waren zoo haveloos, dat wij de bewoners beklaagden, die hier tegen wind en regen

eene schuilplaats moesten vinden. De grond, waarover de twist ontstaan was, werd door ons in bijzijn van de partijen verdeeld en de eigenaar aangewezen.

Verder werden de bentings, welke de kampong van *Opoe Tjoboe* bedreigd hadden, op onzen last omvergehaald. Hiertoe ging men echter niet dan schoorvoetend over.

Deze versterkingen waren op circa 200 schreden van de kampong gelegen. Zij bestonden uit eenen aarden wal van vier voet hoogte en twee voet breedte, welke eene ruimte van nagenoeg 200 vierkante voeten omsloten hield. Op dezen wal waren, digt aan elkander, houten latten geplant; van achter dit traliewerk, waardoor moeijelijk een kogel kon dringen, werd de vijandelijke kampong beschoten. Een afdak, aan de binnenzijde van den wal aangebragt, beschermde de belegeraars voor den regen. Verder waren de bentings omgeven door eenen zoom van randjoes, waardoor slechts een smal pad kronkelde.

Den 29^{en} Maart bragten wij *Opoeni Boemboeng* een bezoek in zijne kampong *Loemban Sapoeran*. Hoezeer zij tot de overwinnende partij behoort, zag deze kampong met hare drie houten en zeven bamboezen huizen er zeer vervallen uit en toonde duidelijk aan, hoezeer de oorlog voor allen nadeelig was geweest.

De oorlogen in deze streken kenmerken zich niet zoo zeer door groot verlies van menschenlevens, als wel door langdurigheid. Ontmoetingen in het open veld, welke den strijd spoedig zouden beslissen, hebben niet plaats.

Waagt men zich echter buiten de kampong, zonder behoorlijk beschermd te zijn, dan loopt men groot gevaar den vijand in handen te vallen of verraderlijk te worden neêrgeschoten. Niemand verlaat dus alleen of ongewapend de kampong.

De velden worden bebouwd, omgeven door randjoes en bewaakt door gewapenden om overrompeling te voorkomen; de bevolking verkeert in voortdurende onrust en

spanning; de welvaart verdwijnt; wapenen en ammunitie moeten aangekocht en hulptroepen bezoldigd worden; de veestapel vermindert.

De vagabonden, die zich tijdelijk bij eene der strijdende partijen hebben aangesloten, blijven haar slechts zoo lang dienen als zij bezoldigd en goed gevoed worden. Zij maken goede sier, en ontbreekt geld en voedsel, dan trekken zij af om welligt tot den vijand over te gaan. Wanneer eene kampong zoo zeer in het naauw is gebragt, dat zij als het ware is afgesloten, dan wordt zij door de belegerden verlaten en valt den overwinnaars ten buit.

Van elk der Hoofden ontvingen wij uitnoodigingen om hen in hunne kampongs te komen bezoeken. Wij begonnen er echter aan te denken de vallei te verlaten. Ook van die Hoofden, welke geen deel genomen hadden aan den oorlog, ondervonden wij blijken van welwillendheid.

Zoo bezochten ons *Opoe Laoet* en *Opoeni Manahara*, wier kampongs in het Noordelijke gedeelte van de vallei van *Si Lindong* liggen, welke gedeelte gewoonlijk *Si Pahalan* genoemd wordt en een dertigtal kampongs telt.

Onze poging, om van de Hoofden eenige gegevens omtrent de talrijkheid hunner onderhoorigen en den veestapel te bekomen, mislukte.

Onmiddelijk wordt wantrouwen geboren, indien men om inlichting vraagt. Wij moesten ons dus vergenoegen met onze statistieke opgaven naar gissing zamen te stellen.

Toen wij op weg naar *Si Gotom* een vrij uitzigt over *Si Lindong* hadden, telden wij een 130 tal kampongs in de vallei en op de hellingen der heuvels. Stelle men het gemiddeld getal huizen in eene kampong op zeven en in elk huis het getal huisgezinnen op vijf, dan zal men het totaal der bevolking van *Si Lindong* en *Pahalan* kunnen schatten op 22750 zielen.

De veestapel is hier aanmerkelijk; vooral troffen wij groote kudden koebeesten aan, nagenoeg allen geheel zwart.

Ook paarden worden hier geteeld, doch slechts in geringe hoeveelheid en voornamelijk voor de consumptie. De Batakpaarden, die naar de Gouvernements-landen worden afgevoerd, komen van *Groot Toba*.

In *Si Lindong* waren wij, even als zulks in *Si Gompoelon* het geval was geweest, nog in de gelegenheid eenige gevangenen vrij te doen geven, welke meestal voor speelschulden in arrest werden gehouden, totdat zij door hunne nabestaanden zouden zijn gelost. Vooral om hunne betrekkingen los te koopen, waren eenige Hoofden van *Si Gompoelon* ons naar *Si Lindong* gevolgd, alwaar onze tegenwoordigheid hun een waarborg was tegen ongelegenheid in de niet altijd bevriende kampongs.

Het lot van zulk eenen gevangene is zeer hard. Met beide beenen in een blok gesloten, verlaat hij deze gedwongene houding nooit, voordat hij zijne vrijheid herkrijgt. Zelfs niet om aan zijne dierlijke behoeften te voldoen, wordt hem het blok losgemaakt, waarin hij met wiggen en touwen vastgeklemd zit.

Den 30^{en} Maart verlieten wij *Si Lindong*, over eene menigte heuvels, waarop slechts alang-alang en karamoenting welig groeiden, en trokken wij Oostwaarts naar *Si Gotom*. Eene menigte Hoofden van *Si Lindong* vergezelde ons en ook de Hoofden van *Si Gompoelon* hadden ons nog niet allen verlaten.

Men had ons gewaarschuwd, dat wij op onzen togt naar *Pengariboean* gevaar zouden loopen door kwaadwilligen uit *Groot Toba* te worden aangevallen, die het op onze bagage zouden gemunt hebben. In hoever dit waar was en hoe de Hoofden van *Si Lindong* op dit denkbeeld gekomen waren, weten wij niet. Wij namen eenige voorzorgs-maatregelen, marcheerden met geladen geweren en pistolen, doch ontmoetten nergens eenig teeken van vijandelijkheid.

Weldra onttrok zich *Si Lindong* geheel aan ons oog, maar

kregen wij daarentegen een uitzigt over de vlakte van *Groot Toba*, welke zich dor aan ons voordeed. Men wees ons eenen heuvel aan, wiens voet door het meer *Aik Tau* zou worden bespoeld. Het buijige weder belette ons echter een duidelijk waarnemen.

De weg, dien wij op onzen terugtogt te bewandelen hadden, was zeer eentoonig. Wij waren gedurende onze reis gewoon, wanneer de zonnestralen loodregt begonnen neer te vallen, halt te houden om een uur te rusten, gewoonlijk bij eene rivier, waar wij, na ons in het verfrisschende water gebaad te hebben, onder lommerrijk geboomte ons middagmaal gebruikten. Hier echter konden wij uren achtereen loopen, alvorens een beekje te ontmoeten en moesten dan nog dikwijls alle schaduw missen. Gelukkig bevonden wij ons in een koel klimaat en hadden geen hinder van de versmachtende hitte, welke in lagere streken, den wandelaar in de alang-alangvelden zoo afmat. Waarheen het oog zich ook wendde, overal ontdekte het alang-alang wildernissen en slechts zeldzaam mogt het uitrusten op het verkwikkende loof van enkele groepjes boomen.

Soms werd ons elk uitzigt benomen, wanneer wij door de alang-alang geheel overdekt waren en met moeite het pad vonden, dat door deze scherpe en puntige grassoort verborgen was en ons niet behoeden kon voor eene menigte wondjes aan handen en voeten. Het gebruik van schoenen en eenen langen pantalon toch, was ons reeds in den aanvang van de reis gebleken eene onmogelijkheid te zijn. Wij marcheerden dus steeds blootvoets, gekleed in eene korte Atjinesche broek.

Steeds klimmende en dalende kwamen wij tegen zes ure des avonds te *Si Gotom* aan. Om elf uur waren wij de kleine kampong *Loeboe Hole* gepasseerd. De kampongs *Sa Karni Hoeta* en *Dolok ni Goting* liggen een paal ten zuiden van *Si Gotom*. Wij hadden dien dag twintig palen afgelegd.

Van het Hoofd van *Si Gotom*, *Opoeni Batoe Angar* hadden wij een beter onthaal verwacht, dan ons aanvankelijk te beurt viel. Aan onze uitnoodiging om ons van *Si Lindong* te komen afhalen had hij niet voldaan, en nu wij in zijne kampong gekomen waren, duurde het eenigen tijd alvorens hij te voorschijn kwam. Geen huis of sopo was voor ons ingeruimd, en men maakte geene toebereidsels om ons een logies aan te wijzen.

Wij verklaarden den Radja, dat het ons zeer speet op deze wijze ontvangen te worden door iemand, die vroeger verklaard had een vriend van het Gouvernement te zijn; dat zijne handelwijze zeer afstak bij die der Hoofden, welke wij ontmoet hadden; dat wij zijne kampong zouden verlaten, nu het ons bleek, dat wij hem onwelkom waren en dat wij te *Sa Karni Hoeta* zouden trachten te overnachten of onder den blooten hemel zouden bivacqueren.

Nu veranderde *Opoeni Batoe Angar* onmiddelijk van toon. Hij verzocht ons dringend te blijven en dadelijk werd er voor ons een huis in gereedheid gebragt.

Middelerwijl was de avond gevallen. Later kwam het Hoofd ons zijne verontschuldigingen aanbieden en ons de verzekering geven, dat alleen domheid en de ongewoonte om Europeanen te ontvangen oorzaak waren van zijn koel onthaal. Wij vermeenden echter, dat de vrees voor *Groot Toba*, waar hem welligt ons bezoek zou worden kwalijk genomen, de ware oorzaak was, doch ook het Gouvernement vreesde hij te kwetsen.

Den volgenden morgen wilde hij het wederom goedmaken. Met het krieken van den dag reeds, werden wij door de toonen van het gewone orchest uit den slaap gewekt en werden er schoten te onzer eer gelost.

Terwijl wij het ontbijt gebruikten, beijverde *Opoeni Batoe Angar* zich, door onvermoeid te dansen, weder bij ons in gunst te komen.

Daar wij dien dag nog 14 palen moesten afleggen, stonden wij op om te vertrekken en met onze geschenken gaven wij den Radja de verzekering, dat wij als zijne goede vrienden scheidden. *Opoeni Batoe Angar* is Hoofdradja van de kampongs *Si Gotom*, *Sa Karni Hoeta*, *Dolok ni Goting*, *Goenoeng Barotan*, *Betang Laoet*, *Lipoeng Loemban Dolok*, *Amani Managang*, *Amani Djai Laga*, *Amani Gadoro* en *Ratoes*.

De Hoofden van *Si Lindong* en *Si Gompoelon*, welke ons gevolgd waren, namen hier van ons afscheid. Langs verschillende wegen keerden zij huiswaarts.

Van *Si Gotom* loopt een binnenweg naar *Si Gompoelon*.

Onze weg nam nu eene Zuidelijke rigting. Tegen vier ure des namiddags kwamen wij in de kampong *Bandjar Nahor* in het landschap *Pengaribœan* aan en werden door Radja *Opoeni Palaik* regt hartelijk ontvangen.

Bandjar Nahor is de sterkste kampong, die wij nog ontmoet hadden. Door diepe ravijnen omgeven, wordt de toegang slechts verleend door eene kloof van zestig schreden lengte en een paar voet breedte met wanden van twintig voet hoog.

Behalve van deze kampong is *Opoeni Palaik* Hoofd der kampongs *Pengaribœan*, *Ni Goemara*, *Ama Ratis*, *Ama Lalat*, *Ama Tjobakna* en *Ama Tjaneanaga*.

Den 1^{en} April moesten wij, na twintig palen afgewandeld te hebben in het bosch van *Si Lantam* overnachten.

Onze hutjes waren spoedig opgeslagen en weldra verwarmden wij ons aan het knappende vuur. In den voornacht evenwel viel er regen, en hadden wij reden de doordringbaarheid van ons dak te betreuren.

Van af *Bandjar Nahor* wordt de grond beter, en verminderen de alang-alangvelden in uitgestrektheid, doch ook hier zou slechts een klein gedeelte der gronden voor natte kultuur zijn dienstbaar te maken. Over het algemeen toch rijst de bodem in aaneengeschakelde heuvels.

Geene kampong, zelfs geene enkele woning vertoont zich tusschen *Bandjar Nahor* en de grens van *Sipirok*, eene lengte van veertig palen.

De door ons bezochte landen zijn wel eens in openbare geschriften als geschikt voor Europesche kolonisatie aangeprezen. Doch van al die streken komt de landstreek *Pengaribuean* alleen voor eene Europesche vestiging in aanmerking. Elders toch, vooral in *Si Lindong*, heeft men, waar het slechts mogelijk was, van den grond partij getrokken om sawahs aan te leggen, en voor het overige troffen wij eenen mageren, zandachtigen, soms rood kleiachtigen bodem aan. *Si Lindong* en *Si Gompoelon* zijn in ons oog voor Europesche kolonisatie te eenen male ongeschikt en zouden slechts het voordeel van een koel, zelfs guur klimaat aanbieden, terwijl de grond, om iets op te brengen, even goed zware bemesting behoeft als eene Hollandsche heide.

Een paar malen toonde ons de gids, dien wij van *Bandjar Nahor* hadden medegenomen, de plaatsen aan, waar vroeger kampongs gestaan hadden, die door het vijandelijk vuur waren verbrand.

Even als *Si Lindong* en *Si Gotom*, leeft *Pengaribuean* niet steeds in de beste eensgezindheid met de Hoofden van *Groot Toba*, en dit versterkt ons nog meer in onze meening, dat de handel met de Oostkust onmogelijk van eenig belang kan zijn.

Tegen het vallen van den avond van den 2^{den} April bereikten wij onder genot van eenen stortregen *Si Mengambat*, de grenskampong op *Sipiroks* gebied. Kort te voren hadden wij de rivier *Singet Doras* moeten passeren. Voor hem, die niet goed zwemmen kan, is de overgang over deze diepe en snel stroomende rivier gevaarlijk. Langs een rottan-touw over de rivier gespannen, trekt men zich op stroom drijvende als een veerpont naar de overzijde. Dezen dag hadden wij weder twintig palen afgelegd.

Den 3den April zetten wij den togt naar *Sipirok* voort. Een berijdbare weg en eenige geregelde koffij-aanplantingen toonden aan, dat wij ons in eene landstreek bevonden, waar het Europeesch bestuur werkzaam is. Wij hadden dien dag slechts vijf palen te loopen, want te *Lantjat* troffen wij onze paarden aan, die ons derwaarts te gemoet gezonden waren.

Den volgenden dag, den 4den April, waren wij te *Padang Sidempoean* terug, waar ons de eenvoudige controleurswoning een paleis toescheen na al de vermoeijenissen en ontberingen, die wij op reis hadden ondervonden.

Gadok, Julij 1866.

OVER DE EUROPESCHE BOEREN.

1742–1760.

De historische episode van de Europesche landbouwers in de Soendalanden is opmerkenswaard om de zonderlingheid der proeve van het monopolie-bewind, dat zich met alles wilde bemoeijen.

Bij de beschouwingen over „het Land van Jakatra" heb ik aangehaald, hoe de Bataviasche Regering steeds klaagde over gebrek aan menschen, tot bebouwing voor de uitgestrekte landen die nog ontgind konden worden.

Dán was men in Holland voornemens om eene Europesche kolonisatie hier voortestaan; – dán was men weder daartegen, en vond oosterlingen beter, en alles draaide op de spil van het monopolie en de uitsluiting

Het stelsel zelve deed den arbeid verachtelijk en nutteloos zijn. Handenarbeid was alleen voor slaven, en voor krombuigende Chinezen, die met weinig tevreden waren en die het, alles-nemende-monopolie, konden voldoen.

Reeds Chastelein, 1705, meende, dat Europesche kolonisatie zoude helpen om de landen te ontginnen: alsof inlanders, oosterlingen met vrije beschikking over eigen arbeid, niet voor dat doel te krijgen waren. Zijne uitdrukking, dat de Comp. zich met „mindere aandeelen in de opbrengst moest vergenoegen", doet zien, wáárаan die onbebouwdheid lag; en bij Mossel, 1751, merkt men overigens op, hoe weinige waarde de arbeid had voor den veldarbeider, „die meer een slaaf dan een vrij persoon was".

Van Imhoff was een der strenge Comp. mannen, die de inlanders „te lui en te vadzig" vond voor de ontgin-

ning der landen, ten behoeve en voordeele van „de Comp."; en hij was in de omstandigheid en gelegenheid om veel te zeggen, én te schrijven over verbeteringen die de Comp. bevoordeelen moesten.

Dàaronder was ook het ontwerp, om Europesche landbouwers aantevoeren. Europeanen uit de noorderzone zouden de ommelanden ontginnen, bevolken, – voor de Comp. arbeiden, even als in West-Indie, en de Comp. zoude aanvankelijk voor hen zorgen, als een goede vader voor zijne kinderen.

In 1743 werd dit door Heeren Zeventienen in Holland,– door de Regering te Batavia geregeld.

— De „Europesche boeren" konden met of zonder hunne familliën naar „Batavia" gaan, om te arbeiden.

— Ieder zoude honderd morgen lands in bouwing en honderd Rijksdaalders 's jaars ontvangen van „de Comp." de eerste vijf jaren achtereen; en gedurende de eerste zes maanden zoude „de Comp." hen voeden met rantsoen voor „dekofficieren op de schepen" tegen inkoopsprijs, edoch de waarde van deze rantsoenen zoude van die honderd Rijksdls. worden afgehouden. Dus zouden die pas aangekomen, volbloedige noormannen, in de „binnenlanden van Batavia" worden gevoed met zuurkool, zout-spek en zout-vleesch, boonen en erwten van 53 graden noorderbreedte, aardappelen en stokvisch.

Zij zouden met eigene handen, en eigene middelen, die aangewezene gronden bebouwen met Koffijboomen, Rijst en andere Granen; Vruchten, Groenten, Katoen, Indigo en Kokosboomen. Zij konden allerhande soort van Vee houden, doch, moesten op eigene „perken" weiden. Deze bepaling bewijst al dadelijk den oorsprong uit het noorden, en uit het brein van onkundige plannenmakers. Op 75 bouws gronden– gronden zonder aanduiding van soort, ligging en aard– zouden producten worden geteeld voor berg– en hoogland, moeras– en tuinland, vochtige en drooge gronden.

De verpligtingen waren verder even Comp.- achtig geregeld.

Van elk perk moest minstens tien pikols koffijboonen geleverd worden; en alles,– Koffij, Katoen, Indigo,– moest uitsluitend aan „de Comp." worden geleverd, tegen bepaalde prijzen, die dus verre beneden de waarde gingen. Daarenboven zou elk perk, van het zesde jaar af aan, vijftig Rdls. in geld aan de Comp. opbrengen.

Deze voorwaarden schijnen voor *West*-Indië goedgeacht, dus ook voor *Oost*-Indië toepasselijk verklaard te zijn. De kennis van land en volk die er in uitkomt, was dan al weinig.

Voor de verdere historische aanteekeningen dienen de oude origineele bescheiden

— 1744. Missive van de Bat. Reg. aan de XVII Bewindhebberen der Comp., 31 December.

„Voor de bezorging en bebouwing van de omme- en „bovenlanden manqueert hier maar volk, ja zelfs Euro„pesche landbouwers."

„De eenige die tot nog toe maar uitgekomen is, houd „het in de Preangerlanden nog gaande." (?)

„Het was te wenschen dat er eenige jaren achter den „anderen op ieder schip tien familliën aankwamen, die „zich tot den landbouw wilden appliceren, zoo als de „Gouverneur-Generaal reeds de eer gehad heeft UHEA. „tijdens zijn aanwezen voor te stellen."

Dus deed van Imhoff, in Holland, in 1742, zelf dat voorstel aan Bewindhebberen. (§ 12 Consider: O. I. C.)

„Men zoude dezelve, (de Europesche landbouwers), in „dit Jacatrasche-rijk alleen zeer wel aan de kost kunnen „helpen." (!)

„en de Colonie zoude, onzes oordeels, door zulke volk„plantingen ook grootendeels gebeterd,

„én aan den staat van de Nederlandsche-Maatschappij „(„de Comp.") wat meer verzekerd worden voor den vol„genden tijd."

Dus had men toen, te Batavia, veel verwachting van Europesche kolonisatie,- voor het land,- „de Colonie" zoowel als voor „de Comp."- het monopolie; en er werden vele „uitzendingen van familliën" gewenscht. Maar voor de „arbeidende menschen" werd weinig gedaan, zoo als de gevolgen hebben doen zien.

Van Imhoff waarborgde alleen grondgebruik. Uit zijn journaal van Augustus 1744 blijkt, dat bezuiden de negorij Tangerang, en van daar tot Sampora, 5 uren zuidwaarts, en aan de rivieren Tjisedani en Angkée, beide parallel noordwaarts stroomende, „een stuk gronds on-„langs afgemeten en verdeeld was in twintig perceelen, „voor de aankomende Europesche landbouwers, in eene „goede welgelegene landsdouw, alwaar niet dan menschen „tot betere bebouwing ontbrak. Die streek zou niet on-„vruchtbaar wezen, wanneer zij maar regt aangetast werd, „hebbende ook veel ruigte, kreupel- en ander bosch, dat „den landman goed te pas komt."

Die strook lands tusschen de Angkée en Tjisedani, ten oosten en westen begrensd, dus overdwars in tien stukken gedeeld, werd middendoor gedeeld van zuid naar noord, en elk der twintig stukken gronds of perken was honderd dertig morgen of ongeveer honderd Javasche bouws groot. (Imhoff, Mossel, Veeckens, Bik, memoriën.)

1746. Missive als voren.

„Met de Europesche Coloniers beschiet het nog weinig, „ofschoon er echter reeds drie in de Preanger,- vier onder „het distrikt van Tandjongpoera,- en twaalf onder dat „van Tangerang aan den gang zijn geraakt, waarbij nu „nog enkele lust krijgen."

„Doch als UHEA. eens geliefde bekend te maken, in „zoo vele, thans in Europa geruïneerde landen, (?) hoe zeer „verlegene familliën hier ten platte lande de kost, en „meer als dat, door tijd en vlijt kunnen vinden,- bij de „conditien van 1742,- en dan hun naar Indie wilde ver-

„oorlooven te gaan en over te varen, zoo wel mans als „vrouwen,

„dan zou het te verwachten zijn, dat een ieder, maar „wat aantastende,– deze Colonie welhaast uit andere oogen „zou zien,– tot werkelijk voordeel van de Comp."

„Reeds van over lang had dit kunnen gedaan worden; „vele jaren zijn vergeefs voorbij gegaan; de Comp. kan hier„voor niet te verre gaan: daarom verzocht men te Batavia „Europesche boeren uittezenden"

De „Hollandsche kooplui-Bewindhebberen" schijnen evenwel die aanwerving en overzending niet ter harte genomen te hebben. Er waren dáármede uitgaven op risico te doen. De actien der Comp. stonden buiten die „Europesche–boeren–kolonisatie" op $407 - 464^1/_2$ in 1744,– op $555^1/_2 - 507^1/_2$ in 1754; en de dividenden waren, „zonder boeren" 20 tot 25 pct: 1746 – 50.

Het getal dezer „boeren kolonisten" was dus in 1746 reeds negentien; maar hoe groot het geheele getal,– hoeveel de uitzending van Holland,– de invoer te Batavia was, konde door mij niet worden nagegaan. In de memorie van Mossel 1751, bl. 11 komt voor: „dat wijl de verafgelegene landen niet gezocht wierden" (geene koopers vonden ook tegen twaalf stuivers het morgen, een halve gulden per bouw!) „de Bat. Reg. daarvan eenige afgezonderd had „voor de Europesche boeren, die sedert 1743 uit Neder„land aangekomen zijn en nog verwacht worden, of ook „alhier uit den dienst mogen gelargeert werden. Daarvan „heeft men afgemeten:

„20. in het Tangerangse, (boven aangeduid.)
„ 6 in het Tjiandjoerse, (bij Tjipannas.)
„ 2 in het Soemedangse,
„ een in d'Nambo." (bij van Imhoff vier in het district Tandjongpoera, waaronder Denambo een „Regentschap" was, en vermoedelijk ook Soemedang behoorde.)

Alleen van die in het Tangerangsche is mij de juiste

plaats bekend; van die bij Tjipannas is eene ooggetuigenis voorgekomen. Van de anderen is mij hoegenaamd niets meer gebleken.

Mossel noemt die „vestigingen van zoogenaamde kolonisten," Boeren-perken. Hij stelde „de boeren op twaalf honderd pikols koffijboonen-leverantie voor volgende jaren ná 1751; zoodat men er een getal van honderd en twintig perken uit opmaken zou. Maar het een noch het ander werd historische wezentlijkheid.

Mossel duidde nog een andere soort boeren aan, behalve de uit Holland gezondene of te zenden, namelijk „die alhier uit den dienst mogen gelargeerd werden." Daardoor werd verstaan, militairen en zeelieden wier diensttijd verstreken was, en die in Indië wenschten te blijven en landbouwer te worden. Voor hen werden ook voorwaarden en pligten gesteld, bij een plakkaat van 6 April 1752– waarin voorkomt:

— „dat die lieden alsdan in de dienst van de comp. „onder verband bleven, zoolang zij zelve wenschten."

— „zij zouden in leenbruik hebben, stukken lands, „van honderd roeden breed en honderd vijftig dito lang, dus dertig bouws, van wederzijde van het gegraven oos„ter-kanaal, van de groote rivier af te beginnen; dus om de zuid der stad langs de slokkan"

— „zij zouden de twee eerste jaren genieten soldij en „vijftig Rdls. voor het bouwen van een bamboezen huis, „aankoop van vee, enz." (!)

— „zij zouden jaarlijks, vijf jaren lang, aan grondpacht „moeten betalen twintig Rdls.; de voorgeschotene pen„ningen ook terug betalen, en dan de bebouwde grond „kunnen koopen voor honderd Rdls., ná afbetaling hun„ner schulden, en dan werden zij burgervrij."

— „de producten moesten aan de comp. geleverd wor„den," zooals te denken is.

— „Een „Boekhouder" werd als hoofd-opzichter over deze

landlieden aangesteld. Deze moest maandelijks inspectie houden. Diegenen welke niet arbeidzaam of handelbaar genoeg, of verkwistend waren, en waarvan niets goeds te verwachten scheen, zouden weder soldaat of matroos moeten worden.

Alles wat door die Boeren werd afgevoerd, moest aan dien „Boekhouder hoofdman" gezonden worden, om door dezen aan de Comp. pakhuizen, den Marktmeester of aan eenig gegoed man geadresseerd te worden, het provenu secuur optevoeren, tegen behoorlijk bewijs onder zich te houden, tot dat de boeren het tot eenig nuttig emplooi zouden noodig hebben."

Deze „vaderlijke bepalingen" — meer voor een armen- of weesjongens-gesticht of voor een werkhuis geschikt dan voor veldarbeiders in vrijheid — hadden ten doel, om op die wijze Europesche landbouwers en bewoners te krijgen, die „in tijd van nood de sterkte der Colonie zouden uitmaken." Veeckens meende, dat deze boeren die gronden zelve schijnen te hebben bewerkt: en dat de aard dezer lieden een zoo naauw toezigt deed noodig achten, om hen in bedwang te houden; doch dat juist deze behandeling „als onmondigen en als slaven" die geheele onderneming deed te niet gaan of liever zoo onvoldoende deed worden.

Die meening kan niet bevestigd, doch wél aangenomen worden als juist. De beginselen en de uitvoering zijn mij, zoo min als het einde, van ooggetuigenis bekend; maar het komt mij voor, als of ná den dood van den „boerenvoorstander" Van Imhoff, 1750, die landbouwerij door Europeanen wel voortgezet, doch door die bepalingen geheel gevreesd en verachtelijk gemaakt werd. De boeren toch hadden geen eigendomsgenot; werden pandelingen; arbeidden voor anderen; stonden onder curateele; werden als kinderen behandeld, en hadden geene vrije beschikking over lijf en loon en arbeid.

Dit was juist in den geest der Comp. Alleen de over-

heid mogt denken, genieten, bevelen; de mindere arbeidende moest arbeiden, niet voor zich, maar voor anderen, voor half loon, dat nog aangehouden werd. En dan wijst men nog op de mislukking dezer zóógenaamde Europesche landbouwers-koloniseering!

Naar Comp. stijl hadden de „Europesche boeren uit Europa" ook een hoofdman, die „Boerenschout" heette. Het schijnt, dat deze betere zaken maakte dan de „Boeren" zelve. Althans bij de Resolutie der Reg. van 22 Maart 1752 werden aan den „Boerenschout Deschau" twee perceelen gronds verkocht, gelegen in het Tangerangsche. Deze werd dus landeigenaar, bezitter, en schijnt over de bovenbedoelde Tangerangsche boerenperken gezag te hebben gehad. Dit is alles wat van deze „perken" te zeggen is. Veeckens duidde aan, dat „die streek van Tangerang voorzeker voor kolonisatie weinig geschikt was", en toen in 1752, in en jegens het Bantansche – wegens verandering van het landsbewind – weder oneenigheden ontstonden en de bevolking der grenslanden aan de Tjidani oproerig werd, leden ook de aan die grens liggende boerenperken; eenige der boeren werden vermist, anderen vermoord, en daarmede was die „Boerenkolonisatie" aan deze zijde geeindigd, want na dit jaar vindt men niets meer over die „Tangerangsche boeren-landbouwers."

Daar de namen van die „perken" niet zijn aangeduid, is de vergelijking met het tegenwoordige minder doenlijk. Zij lagen tusschen de rivieren Angkée en Tjisedani, en waren vermoedelijk de landen, in 1790 door Teisseire genaamd: Babakan, Tjikokol, Pananggoengan, Gondrong, Petteing, Pondok-djagong, Lengkong, alle in en voor 1810 verkocht, (bij de wester-grenslanden van Soenda genoemd.) Radermacher noemt ze in 1777 niet meer, schoon hij er langs kwam.

Van de boeren te Tjipannas is mij een persoonlijke ontmoeting voorgekomen, in een werkje van J. Hofhout,

1758. De schrijver werd als zieke van Batavia vervoerd naar het etablissement van Tjipannas. Tijdens zijn verblijf aldaar, 1758, bezocht hij de boeren die in de nabijheid woonden, en tuinen hadden aangelegd met Europesche moesgroenten. Daar dronk hij koffij, en ook arak, en de boeren waren welgesteld.– Veeckens zegt, 1815, dat de landbouwers in dat koele klimaat met goeden uitslag arbeidden; dat wel aantenemen is. Hij kon van ooggetuigenis of herinnering schrijven.

Daaruit heeft C. S. W. van Hogendorp in 1830 generaliseerend afgeleid, dat de Europeaan „op Java" wel landbouwer kon zijn, maar de „uit Europa gekomen boeren en gewezene militairen konden geen van allen met deze ondernemingen bestaan vinden, veel minder eenig voordeel voor zich zelve of voor de kolonie behalen." (Coup d'oeil, bl: 259, 260, 388.) „De bepalingen waaraan zij waren onderworpen, en het onmogelijke voor een Europeaan, om onder een heet klimaat den grond te bewerken; alsmede de strooperijen der Bantammers in 1752, deden alles te niet gaan."- Hogendorp heeft de oude gegevens geraadpleegd, zoo als uit zijn werk blijkt.

Onder die oude gegevens is ook „de Consideratien over „den staat der O. I. C., en de middelen van herstel, van „Van Imhoff 1741-2". Daarin komen op § 12 de eigenaardige „boeren projecten" voor als volgt:

„De Hollanders zijn voor den Landbouw ongeschikt.- „Dit zoo zijnde, is het raadzaam tot den Landbouw Saltz- „burger-, Paltzer- of andere boeren te gebruiken. Op elk „schip der Comp. zou men een tiental der zoodanigen „kunnen overbrengen; daardoor zou men, in weinige „jaren, landbouwers in overvloed hebben, om de landen „te bebouwen, en andere te ontginnen."

De gevolgen van deze ontwerpen zijn hiervoren historisch beschreven, *doel en middelen.*

J. HAGEMAN. J. C. z.

WAS MALAKKA, TUSSCHEN 1795 en 1818, EENE NEDERLANDSCHE OF EENE BRITSCHE BEZITTING?

In het werk „Het herstel van het *Nederlandsch* ge-„zag over *Java en Onderhoorigheden* (1816 – 1819)" door *Mr. J. H. J. Hoek*, vindt men in korte woorden een overzigt van den staatkundigen toestand van *Malakka* in het laatst der vorige en het begin der tegenwoordige eeuw. Men leest daar, op bladzijde 147:

„Bij dezen stand van zaken was het te voorzien, dat „*Malakka* zich in 1795 aan de *Engelschen* zou moeten over-„geven . . . . . Bij den vrede van *Amiens*, werd *Malakka* „teruggegeven, doch niet onder de magt der *Hollanders* „gebragt en bleef het, door de *Engelschen* bezet, onder „*Poelo-Pinang* ressorteren. Nadat het aldus met zijne onder „hoorigheden meer dan 26 jaren onder vreemd beheer ge-„weest was, maakte het eerst laat, in Junij 1818, het voor-„werp uit van de bemoeijingen van onze KK.-GG., enz."

Hieruit zou men opmaken, dat Malakka van 1795 tot 1818 onder *Britsche* heerschappij heeft gestaan, en die zienswijs is die van alle schrijvers, die over *Malakka's* geschiedenis handelen (verg. *Mr. H. D. Levijssohn Norman*, *Mr. C. M. Smulders* en anderen).

Zeer zeker hebben, gedurende al die jaren, te Malakka Britsche ambtenaren en troepen gelegen, ja zelfs de *Engelsche* vlag woei van het kasteel; maar toch geloof ik, dat de *Britsche* autoriteiten, altans tot het jaar 1814, *Malakka* hebben beschouwd als eene Hollandsche kolonie en niet als een *Britsch* wingewest, hoezeer, volgens de conventie van 13 Augustus 1814, de Britsche Regering *Malakka* schijnt aan te merken als te behooren tot de „colonies of the „said united *Netherlands*, which have been conquered by His Majesty's arms", waarvan in de premissen van dat verdrag wordt gesproken.

Ik geloof toch, dat als een afdoend bewijs van souvereiniteit moet worden aangemerkt, in wiens naam wordt regt gesproken. De staat, of de vorst, in wiens naam regtspraak gedaan wordt, is erkend als de souverein van het land waar de regter zetelt. In eene *Britsche* kolonie, kan dus niet anders dan in naam van den Koning of van de Koningin van Engeland worden regt gesproken. En dit nu, heeft te *Malakka*, tot in het jaar 1814, (ik heb geene gelegenheid om mij omtrent latere jaren te overtuigen), niet plaats gehad. Aldaar werd door den Raad van Justitie regtgesproken „Uit naam en van wegen de Hoog Mogende Heeren Staten-Generaal der vereenigde *Nederlanden*."

Men vindt deze uitdrukking in alle vonnissen, opgenomen in het register van geëxecuteerde crimineele sententiën van *Malakka*, loopende van 1786 tot 1814. Van 1792 tot 1803 komen daarin geene vonnissen voor. – Die welke in het laatstgenoemde jaar en daarna zijn geslagen, zijn van: 1 April 1803, 26 December 1806, 9 April 1813 en 26 November 1813.

Deze vonnissen hebben in margine de aanteekening: „approved and the sentence to be carried in execution", onderteekend door *William Farquhar*, „captain" of „major commandant" dan wel door *John Macalister*, „acting Resident." De approbatie van het laatste vonnis is van 13 Januarij 1814. (1)

Malakka behoort ons niet meer toe, zoodat de oplossing van de kwestie, of die plaats in het begin van deze eeuw *Engelsch* of *Nederlandsch* eigendom was, op haar zelve niet veel practisch nut meer heeft. Maar zij is niet van belang ontbloot voor de juiste beoordeeling van onze souvereine regten op de toenmalige onderhoorigheden van *Malakka*, die door ons behouden zijn.

Rioux, September 1867. E. NETSCHER.

(1) Het vonnis van 1 April 1803 is eerst geapprobeerd op 29 December 1807.

HET „TIWA" DER DAIJAKS.

DOOR DEN

Kapitein ULLMANN.

Voor dat ik overga tot de beschrijving van het doodenfeest „tiwa" moet ik een oogenblik stilstaan bij de hadat der Daijaks omtrent hunne zieken.

Zoodra een zieke, van welk geslacht of ouderdom (kinderen uitgezonderd) op sterven ligt, wordt de garantong, meestal bestaande uit 4 à 5 stuks koperen bekkens van verschillende afmetingen in eene rij naast elkander, opgehangen voor het huis waarin zich de stervende zich bevindt en wordt een lila opgesteld en geladen. Waar men die voorwerpen niet bezit worden ze geleend of gehuurd van anderen.

Zoodra de zieke met den dood worstelt, wordt met snel op elkander volgende slagen op het grootste bekken een vreeselijk geraas gemaakt, hetgeen voortduurt tot dat de stervende den laatsten snik gegeven heeft. Gelijktijdig met het uitblazen van den laatsten adem zwijgt de garantong en uit het lila valt een schot. Dit is het sein, of de bekendmaking aan de bewoners, dat er een doode is. Onmiddellijk daarop begint de doodenklok een geluid, dat voortgebragt wordt door op 4 à 5 bekken te slaan, en slechts door zeer korte en weinige pauzen afgebroken dag en nacht voortduurt tot dat de overledene begraven is. Deze treurmuziek ontstaat, door het eenvoudig aanslaan van ieder bekken der garantong en kan worden voorgesteld door vijf noten die zich steeds herhalen. (*)

(*) b.v. g. b. d. g. b; de laatste met point d'orgue.

De naaste bloedverwanten van het mannelijk geslacht vervaardigen de doodkist uit een boomstam dien ze uithollen; het deksel voor die kist wordt op dezelfde wijze bewerkt. Het lijk blijft op de plaats liggen waar de zieke den laatsten snik gaf; de oogleden van het lijk worden door twee zilveren munten (gewoonlijk oude pilaarmatten) bedekt, de goederen van den overledene liggen over het lijk heen. — Zij willen daardoor den rijkdom van den overledene ten toon spreiden, en leenen daartoe dikwerf goederen en voorwerpen van andere Daijaks om den afgestorvene vooral als zeer rijk te doen doorgaan. Deze goederen worden na afloop der begrafenis dadelijk aan de eigenaren teruggegeven.

Ook meenen zij in hun bijgeloof, dat al de aanwezige goederen den afgestorvene volgen naar de „zielenstad".

Tengevolge dezer meening slagten rijke Daijaks in de Oeloe-Kahaijan, Oeloe-Kapoeas en elders pandelingen of begraven ze levend, om als dienaren den overledene te volgen naar de „lewoe liau" (zielenstad, hemel). De zilveren munten op de oogen van het lijk (meestal anderen toebehoorende) dienen om te constateeren, dat de overledene een glansrijk vermogen bezat, om daardoor in hoog aanzien te komen in de zielenstad.

Om het lijk heen, zit tot aan de bijzetting of begrafenis, een aantal vrouwen, met sarongs of linnen omwikkeld en van een mummie-achtig voorkomen, te klagen te jammeren en te weenen. — Is de verstorvene een gehuwd man dan zit zijne vrouw aan het hoofdeinde van het lijk, met den rug naar hem toegekeerd.

Zoodra de kist gereed is wordt het lijk er in gelegd: dit bedrijf gaat vergezeld van een lila-schot en van snelle slagen op de garantong. De doodkist (uitgeholde boom) is zoo eng, dat het lijk er letterlijk ingestampt moet worden. Naar de heerschende meening, zou spoedig weer iemand van de familie sterven indien de kist inwendig

te ruim ware; uit vrees daarvoor maken zij de inwendige uitholling van den boomstam altijd kleiner dan de ruimte noodig voor het lijk. Na het kisten wordt het deksel op de kist bevestigd en deze door middel van hars (dammer) luchtdigt gemaakt.

Bij arme Daijaks, wordt het lijk zonder eenige ceremonie ter aarde besteld.

Gegoede Daijaks worden, door „blian's" (priesteressen) vergezeld, naar eene met vlaggen en wimpels versierde prauw gebragt en onder kanongebulder en treurmuziek der garantong naar de familie-grafplaats gevoerd. Aldaar aangekomen wordt de kist aan wal op vier palen of stijlen gezet, met eene helling van 't hoofd naar de voeten. Ter hoogte van de beenen wordt een gat geboord in den bodem van de kist; in dat gat wordt eene uitgeholde bamboe gestoken, en met hars in de kist gesloten. De bamboe reikt tot aan den grond in een aarden pot (blarai) (1). Daarna worden pot en bamboe met matwerk omvlochten en de doodkist door een afdak van atap tegen zon en regen beschut.

De begrafenis begint en eindigt met een schot. Graf of doodkist wordt met vlaggen en wimpels versierd en onder de kist een pot met rijst, een pot met drinkwater, tabak en siri nedergezet voor de ziel van den overledene, welke naar hunne meening moet rondzwerven tot het „tiwa" gehouden is.

Arme Daijaks, die het doodenfeest niet geven kunnen en daarom ook hunne dooden dadelijk begraven, zoeken door kleinere offers den „Tempon telon" (2) te bewegen, zich over de „liau" (ziel) van den overledene te erbarmen, haar te helpen de hel voorbij te komen en haar de zielenstad binnen te smokkelen.

---

(1) Om 't vuil van 't lijk uit de kist in den aarden pot te doen vloeijen.

(2) Een trotsche tijrannieke godheid, die de aangelegenheid der zielen van afgestorvenen regelt; een gevreesde „sangiang."

Pandelingen worden zonder eenige ceremonie begraven.

Zij, die door een ongeluk sterven, bv. verdrinken, worden niet begraven, maar naar het woud gebragt en daar nedergeworpen. De ziel van zoodanige ongelukkige verhuist in eene boom, steen, visch of ander gedierte. De „dewa's" (1) hebben ze uitgesloten, verbannen: daarom moesten zij zulk een dood sterven en de ziel in een dier, boom of steen verhuizen. Voor zoodanige afgestorvenen koesteren de bijgeloovige Daijaks groote vrees: daarom eten ze eenige visch-soorten niet en maken zij van eenige boomsoorten geen gebruik, en gaan of roeijen menig oord niet voorbij, dan door een grooten omweg te maken.

De ziel van een afgestorven rijken Daijak heeft het ook niet best, wijl zij moet zwerven en wachten tot dat het der nog levende familie behaagt, het „tiwa" te geven, want eerst daarna is het vergund, haar intogt te houden in de zielenstad.

Daar het „tiwa" veel geld kost, de Daijak zelden veel geld heeft en wanneer hij het heeft het zeer ongaarne afstaat, is zulks oorzaak, dat de afgestorvenen eerst vele jaren na hun dood „betiwa't" worden; terwijl anderen, wier familie niet zoo streng orthodox is, uit gierigheid dit in 't geheel niet worden gedaan. Om dit laatste gevaar echter te ontgaan, bedreigen de stervenden de achterblijvende familien de schrikkelijkste wraak te zullen nemen, indien zij verzuimen het „tiwa" voor de ziel te geven.

De voorbereiding voor dat feest duurt dikwerf een geheel jaar en langer, de familieleden van den geheelen stam, waartoe de „liau's" behooren, nemen daaraan deel.

---

(1) „Dewa" is de algemeene naam voor alle Daijaksche goden.

„Djata" die de aangelegenheden op zee en in de rivieren regelt.

„Sangiang", collectief de Godheid, naam voor alle bovenaardsche goden, zoo als b. v. de „Tempon telon" . . die de aangelegenheden der ziel regelt; dit zijn de voornaamste, terwijl deze wederom een tal goden van mindere rangen in dienst hebben.

Dit feest wordt zelden gegeven voor een enkel afgestorvene, maar wel voor alle overledenen, tot dien stam behoorende; zoo gebeurt het dikwerf, dat de zielen van 20 à 30 afgestorvenen door één „tiwa" verlost worden.

Tot de eerste werkzaamheden behoort het kappen van ijzerhout om stijlen en planken te krijgen, om den sandong (1) te bouwen, waarin het lijk of de asch der lijken bijgezet wordt — ook fantastische beeldzuilen van ijzer- of alai-hout worden voor den kampong opgerigt; — eene balie wordt opgetrokken, waarin de „tiwa"-ceremonie plaats heeft, en daarna het feestmaal gebruikt wordt. Aan eenige der deelnemers van 't feest wordt opgedragen het halen van karbouwen, zwijnen, kippen enz.; aan anderen om koppen voor 't feest te bezorgen, het liefst versche. — Deze moeten daartoe dikwerf verre, vermoeijende en gevaarlijke reizen doen en niet zelden zelf den eigen kop er bij inschieten. Lukt het hun niet een kop te snellen, dan behelpen zij zich met oude koppen, die ze des noods van anderen leenen, koopen of huren, zoo zij ze zelf niet bezitten.

Gedurende het bouwen van den sandong wordt de garantong geslagen.

De feestgevers moeten de werklieden en blian's (2) voeden en 60 duiten per dag betalen.

Zijn de voorbereidende werkzaamheden afgeloopen, dan worden rijst, vruchten en brandhout aangebragt, en nu begint het feest, dat wederom met lila-schoten een aanvang neemt.

Het feest heeft twee hoofdmomenten:

1°. het offeren van menschen of dieren voor de zwervende zielen, en

(1) Een planken huisje op 4 stijlen, van 4—10 voeten uit den grond getimmerd.

(2) „Blian": Daijaksche priesteressen, waarzegsters, over het algemeen oude leelijke vrouwen, van zeer onzedelijk gehalte, die evenwel door het volk geëerbiedigd worden, en aan geen feest ontbreken.

2°. het vrouwenfeest.

Op den eersten dag worden de schedels op bamboezen staken gezet. Versch gesnelde koppen worden overdekt, uit vrees dat ze herkend mogten worden. Daarna dansen de gasten en feestgevers jubelend, schreuwend en gillend om de koppen rond, en winden zich daarbij zoo op, dat ze schuimbekken van woede: vooraan gaan de koppensnellers met blooten mandau, het hoofd gedekt met eene van rotting gevlochten muts, versierd met veeren van den Argus-vogel; de blian's trommelen en gillen en geven op die wijze bij alle handelingen den toon aan.

In de Boven-Kahaijan en Oeloe-Kapoeas worden de daartoe bestemde „djiepen" (1) geofferd en de versch afgeslagen koppen op staken gezet.

De aangekochte pandelingen worden een voor een aan een paal gebonden en geofferd: de kanibalen dansen om het ongelukkige slagtoffer heen, verwonden het, onverschillig waar ze raken, tot dat het gillend en kermend van pijn in elkander zakt; op dat oogenblik schiet de aanvoerder der bende toe, de mandau doorklieft de lucht, daalt pijlsnel op den hals neer van den pandeling en de kop van den vermoorde rolt langs den grond.

De kapala blian (hooge priesteres) begeeft zich nu, gevolgd door de overige priesteressen naar den held, ontvangt uit zijne hand den met bloed rood geverwden mandau, beziet hem met kalmen eerbied en welgevallen en spreekt hem lof toe over het zoo wel en gelukkig uitgevoerd heldenfeit. Onder een luid, akelig gegil en wilde jubelkreten bestrijkt nu de blian de aanverwanten van den overledene met het nog druipend bloed van het vreeselijk verminkte slagtoffer, om hen daardoor te verzoenen met den afgestorvene en tevens te kennen te

(1) Pandelingen: deze ongelukkigen worden door de feestgevers gekocht; zij zijn meestal bij den verkoop tegenwoordig en weten dikwerf maanden vooraf tot welk doel zij aangekocht zijn.

geven, dat ze hun pligt jegens de zwervende liau vervuld hebben.

In die streken, waarover zich de beschermende vleugels van het Indische gouvernement uitspreiden, kunnen zulke barbaarsche gruwelen geen plaats hebben. De ceremonie heeft evenwel plaats, doch in stede van menschen worden buffels en zwijnen door middel van lans en mandau wreedaardig doodgemarteld, terwijl de blian de familie met den overledene verzoent, door hen het voorhoofd, de borst en de armen met het bloed van de geofferde dieren te bestrijken.

Men kan zich geen duivelachtiger bedrijf denken, dan het „tiwa": de ligchamen der dansenden om het slagtoffer veranderen in furiën; schuimbekkend van razernij volbrengen zij dit barbaarsch gebruik; in wanorde vliegen de lange haren om het verwilderd aangezigt; de oogen rood en uitpuilend, brengen zij steek op steek toe; het steunen en wanhopig gebrul der gekwelde dieren, of het door smart afgeperste gekerm van de menschenoffers beantwoordt die bloeddorstige bende met een wilden vreugdekreet, terwijl zij in hun waanzin gelooven, dat de „liau's" des te zaliger worden, naarmate de kwelling der offers grooter is.

Deze eerste feestdag wordt besloten met eten en overmatig drinken tot dat ze letterlijk geen besef meer hebben. Mannen, vrouwen, oud en jong, gehuwd en ongehuwd rollen of liggen op en naast elkander op den grond , ...
. . . . . ik werp een sluijer over dit walgelijk tooneel. . . . . .
. . . . . .

Op den tweeden dag worden de doodkisten in de „tiwabalie" overgebragt, onder kanongebulder en de hierboven reeds beschreven treurmuziek der garantong.

Eenige vrouwen zitten bij de doodkisten te jammeren

en te huilen, en er worden even als te voren eenige buffels geofferd. De blian vangt het bloed op en besproeit daarmede de doodkisten.

Nu begint de zielenverzorger, een Daijaksche priester, meest nog half dronken zijne tooverspreuken, waarmede hij den „Tempon telon" geheel in zijne magt meent te hebben: hij windt zich daarbij vreeselijk op. Hij ziet hoe Tempon telon met het vaartuig, waarop de zielen der verstorvenen zijn ingescheept, al meer en meer de poort van de hel nadert; nu spant de priester al zijn krachten in, de zenuwen trillen, hij put zich uit in heftige bewegingen, de gelaatstrekken zijn krampachtig mismaakt, hij schuimbekt; dikke zweetdruppels rollen langs voorhoofd, borst en armen; hij schreeuwt, gilt en raast tegen zich zelf, dreigt en smeekt dan weêr en belooft Tempon telon nieuwe offers . . . . . .
Eensklaps roept hij in blijdschap uitbarstende „zij zijn gered! . . . zij zijn gered! . . . zij zijn de hel voorbij! . . . de liau's hebben de zielenstad bereikt!!!". . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
Door een oorverdoovend en akelig gegil, gejubel, wordt nu de doodsche stilte afgebroken, die er heerschte gedurende de priesterlijke handeling. — De priester ontvangt daarvoor tien realen. — Nu begint men weer te smullen en vreeselijk veel arak en toewak te drinken, en dezen tweeden dag herhalen zich dezelfde schandalen van den eersten feestdag.

Op den derden dag wordt de „sandong" opgesteld: ook daarbij wordt een buffel geofferd en herhalen zich de walgelijke scenes van het gastmaal.

Den 4^{en} dag worden de doodkisten, uit de balie naar opgesierde prauwen gebragt, naar den sandong gevoerd en bijgezet; ook deze feesthandeling geschiedt onder het lossen van lilaschoten, getrommel en gegil der blian's,

treurmuziek der garantong en het schel geluid der saroenei (een soort klarinet).

Met het bloed der buffels en zwijnen wordt nu ook de sandong besproeid en hiermede is de ceremonie van 't tiwa afgeloopen.

Den 5^{en} en 6^{en} dag volgt het vrouwenfeest, als slotacte van 't tiwa: daarbij mogen geen mannen tegenwoordig zijn, (althans bij dag niet).

Het getal vrouwen, dat het feest bijwoont bedraagt dikwerf 150—200; onverschillig van welken ouderdom, gehuwden en ongehuwden. Zij maken zich van het overgeschoten vleesch, rijst, arak en toewak meester en drinken zoolang, tot ze in zinnelooze dronkenschap, geheel naakt, het hoofdhaar wild om het hoofd slingerend, met verglaasde oogen, gillend langs den grond rollen, of als het ware levenloos daar nederliggen, terwijl daarbij de walgelijkste tooneelen plaats hebben. . . . . .

. . . . . .

Bij sommige stammen worden op den tweeden feestdag de doodkisten, nadat ze met het offerbloed gewijd zijn, op een brandstapel gebragt en verbrand, de beenderen en asch worden verzameld en in een pot (blarei) gedaan en in de sandong bijgezet.

Batavia, 27 Mei 1867.

MEDEDEELINGEN

NOPENS

REIZEN IN DEN INDISCHEN ARCHIPEL,

DOOR

Dr. H. A. BERNSTEIN.

(1864).

.....Nog dienzelfden dag (den 10den Augustus) zond ik mijn nieuwe prauw vooruit naar de haven Tjobo, aan den NW. hoek van Tidore gelegen, terwijl ik zelf Ternate 's middags om 3 uur met de andere prauw verliet. De reeds sedert lang aanhoudende, sterke Zuidewind belette in den aanvang wel is waar het bijzetten van zeilen, doch daar de stroom gunstig was en de roeijers hun best deden vorderden wij tamelijk snel, zoodat reeds om half vijf Tjobo bereikt werd, waar de andere prauw zich bij ons voegde, en werd daarmede nu gezamelijk de reis voortgezet, nu eens roeijende dan weêr zeilende. Na onzen weg langs de Noordkust van Tidore naar den NO. hoek, T. Scheedle, door eene koraalbank en klippen omgeven, vervolgd te hebben sloegen wij eene ZZ. Oostelijke rigting in en bereikten spoedig hierna het niet ver afgelegen T. Tomodoh, met een warmwater bad, waar ik een uurtje halt maakte. Na achtereenvolgens T. Dojado, Hotto, Sooti en Seleh gepasseerd te zijn gingen wij nabij dit laatste digt onder de kust voor anker. Om 3 uur eindelijk vertrokken wij weder, passeerden de zuid-

punt van Tidore, T. Togotto- en bevonden ons bij het aanbreken van den dag beoosten Mareh, een klein eiland, waarop eene negorij is gelegen bestaande uit 40 digt bij elkander gebouwde huizen en waarover een tidoresche kimelaha het opzigt heeft. Tegen 7 uur stapte ik aan wal, huurde een gids en trok nu langs het strand aan de Oostkust naar den NO. hoek, alwaar de pottebakkersaarde wordt aangetroffen. Deze aarde vertoont zich geheel aan de oppervlakte van den bodem en wordt alleen door eene dunne alang-alang-laag bedekt. Trachijtrolsteenen toonen aan dat het geheel uit verweerden trachijt bestaat. Ik beklom vervolgens den nabij gelegen, tamelijk stijlen, 600 voet hoogen berg en genoot, toen ik mij op den top bevond, door mijne blikken naar het NO. en Z. te rigten heerlijk schoone uitzigten.

Op een anderen berg, die noordelijk van dezen laatsten en juist tegenover het dorp Mareh gelegen is, trof ik overblijfselen aan van een klein fort, dat een driehoekigen vorm scheen gehad te hebben en ongeveer 45 passen in omtrek was; mijns inziens zal het in der tijd als wachtpost gediend hebben. Ik nam den terugweg weêr aan en bereikte om 10 uur mijne prauw. Ieder van mijne jagers had in dien tusschentijd twee vogels geschoten, terwijl de insektenjager 4 vlinders had gevangen. De reis werd nu weder voortgezet en na langen tijd met tegenwind en hooge zee te kampen gehad te hebben — ten gevolge waarvan wij meermalen gevaar liepen met onze praauw om te slaan—bereikten wij eindelijk Mota, waarvan ik zelf de kust tot aan den oosthoek bezocht. De niet ver van zee gelegen berg is met aanplantingen bedekt, welke echter voor het grootste gedeelte in alang-alang-wildernis zijn veranderd. Behalve eenige baranka's, die men hier en daar zag, bevond zich op den top alleen woud. Voor het overige trof ik pisang aan, veel suikerriet, dat echter voor het grootste

gedeelte verwilderd was, ook hier en daar op vochtige plaatsen sago, en hooger op maïs en tabak. Ook op dit eiland bevonden zich de overblijfselen van een fort, dat eveneens een driehoekigen vorm scheen gehad te hebben. In de onmiddellijke nabijheid hiervan ligt een oud gesprongen kanon, waaromheen de inlanders een soort van huisje gebouwd hebben, dat zij *roema selam* noemen en dat door hen scheen vereerd te worden.

Korten tijd nadat ik weder bij mijne prauw was teruggekomen werd het anker geligt en bevonden wij ons spoedig hierna aan de kust van Makian. Daar nu echter de wind naar het Z.O. omliep en daarbij zeer hevig begon te worden, zoo zelfs dat de andere prauw daardoor niet kon bereikt worden, zag ik mij genoodzaakt achter de punt van het eiland terug te keeren en nabij de plaats waar vroeger het dorp Mofenzita had gestaan te ankeren.

De berg was, met uitzondering natuurlijk van den hooger gelegen top, den binnenwand des kraters en eene eenigzins op eene × gelijkende plaats aan zijne N. zijde, waar hij het diepst gespleten was, weder met groen bedekt. De laatstgenoemde zijde schijnt het zwaarst geteisterd te zijn geweest. Terwijl ik aan den oostelijken kant zeer vele bebladerde boomen zag, groeiden hier slechts alang-alang, pisang en eenige kleine struiken. De hierboven genoemde × vormige plaats echter, die zich van de diepe spleet in den kraterrand tot aan zee uitstrekt, was nog even kaal en grauw als ik haar twee jaren te voren had gezien. Over deze oppervlakte heeft zich ongetwijfeld de modderstroom uitgestort en alles wat hier stond vernield. Doode boomstammen lagen en stonden in menigte in den omtrek over en door elkander.

Daar de ZW. wind, die in dien tusschentijd een stormachtig aanzien had gekregen, nu iets bedaarder werd zoo kon de reis reeds spoedig, langzaam roeijende, worden voortgezet.

Naast het vroegere fort, oostelijk van den hoek van Mofenzita, stonden weder eenige Alfoersche hutten, door kleine aanplantingen omgeven. Dienzelfden dag kwamen wij nog tot aan de baai waarbij vroeger Powattie gestaan had. Ook aan deze zijde vertoonde de berg eene diepe spleet en had zich een aschstroom over deze geheele streek en voornamelijk over Mofenzita uitgestort. Slechts hier en daar vertoonden zich enkele geringe voorboden van de zich weder ontwikkelende vegetatie; voor het overige was alles kaal en dor. Na veel moeite en na de hulp ingeroepen te hebben van eenige visschers, die zich in de nabijheid bevonden, gelukte het ons eindelijk eene veilige ankerplaats in de baai van Kajoa te vinden. Den volgenden morgen begaf ik mij naar de brug der landingsplaats, waar ik ontvangen werd door den Singadji en eenige andere hoofden, die mij vervolgens naar de voor mij bestemde woning geleidden. Ik liet reeds spoedig mijne zaken aan wal brengen en rigtte mij zoo goed mogelijk in het naar gewoonte zeer donker huis in. Des avonds werd ik met een bezoek van den Singadji vereerd, die mij het een en ander omtrent het eiland mededeelde. Vroeg in den morgen van den volgenden dag wilde ik een aanvang maken met de barometer-waarnemingen, met het doel om allereerst de betrekkelijke hoogte-ligging tusschen mijn huis en de oppervlakte der zee te bepalen, doch werd hierin verhinderd daar het weder reeds spoedig geheel en al ongunstig daarvoor werd, wat ook tevens ten gevolge had, dat mijn insektenjager, dien ik had uitgezonden, onverrigter zake huiswaarts keerde.

Mijne beide andere jagers kwamen tegen 11 uur terug met een Tanyoptera Sibirica en een Merops ornatus. Ook den volgenden dag was de lucht betrokken en regende het van tijd tot tijd, zoodat ik de barometer-waarnemingen al weder moest achterwege laten. Mijne ja-

gers maakten dien dag een betrekkelijk goeden buit, waaronder zich zeer schoone exemplaren bevonden van Calornis amboinensis, Electus polychlorus, Monaceta crinerascens enz.

Den volgenden dag besloot ik om, wanneer het weder tot 8 uur niet veranderde, niettegenstaande de dauw en de regen van alle boomen en daken droop en het vooruitzigt om door het natte gras te moeten loopen alles behalve aanlokkelijk was, den berg Mosso te beklimmen. Daar de lucht echter spoedig betrok en het er vrij regenachtig begon uit te zien, viel ook dit plan weder in duigen. Ik vergenoegde mij nu met eene toer per prauw naar de baai te maken, zoowel om haar zelve als ook om de daarin liggende eilanden eens goed op te nemen. Ik roeide eerst in NW. rigting tot aan haren N.O. hoek, dan ZZW. tot aan de kleine rots Baroebaroeng, vervolgens ZW. tot aan de huizen voor Goerapingi, op de plaats waar vroeger het dorp stond, die thans door Boeginezen bewoond werden, bereikte den ZW. hoek van Tauwahbi en keerde eindelijk om dezen heen naar huis terug.

Den volgenden morgen was de lucht helder en besloot ik mijn plan om den Mosso te beklimmen ten uitvoer te brengen.

Wij gingen eerst door pisang-aanplantingen heen, waartusschen eenige kleine rijstvelden lagen, terwijl hier en daar ook boomwol en tabakplanten stonden: vervolgens voerde de weg, die nu al steiler en steiler werd, ons door digte bosschen in oostelijke rigting, en na dezen nog een tijd lang gevolgd te hebben bereikten wij tegen acht uur den top. Ik had mij voorgesteld dat ik van hieruit een ruimen blik over de omgeving zoude kunnen slaan doch vond mij hierin bedrogen.

De oostzijde van den berg is zeer steil; in het O.Z.O. ligt de baai Waijageklo, terwijl zich in het verschiet,

volgens het beweren der gidsen van Maidij, de bergen van Halmahera vertoonden. In het NNW. was de berg Likil en in het W. het noordeinde van Kajoa zigtbaar; ten O. daarvan bevond zich de baai Silai; verder op naar het N. Makian en de oosthoek van Tidore, terwijl in het W. Gouanni lag. Van vogels lieten zich slechts Calornis amboinensis, Nectarinea frenata, Haliartus indus en eenige anderen hooren. Nog vóór 11 uur was ik weder aan het strand teruggekeerd, deed hier nog eenige vergelijkende barometer-waarnemingen en begaf mij vervolgens naar huis. Wat de boomen aangaat die ik op dezen togt had gezien, zoo was mij daaronder voornamelijk de Taua opgevallen, die, hoofdzakelijk wat de bladeren aangaat, zeer veel overeenkomst heeft met den javaanschen Petéboom. Zijn weeke hout dient ter vervaardiging van kleine prauwen.

Des avonds kwamen de menschen terug die belast waren geworden met het aanleggen van een pad op den Likil. Door eene vergissing van den Singadji hadden 20 arbeiders hieraan gewerkt. Een veel te groot aantal, wat tengevolge heeft dat dergelijke bergbeklimmingen zeer kostbaar worden. Den volgenden dag was het weder zoo ongunstig, dat het niet mogelijk was iets ten uitvoer te brengen. Alleen in den namiddag, toen de lucht een weinig helderder werd, maakte ik nog per prauw een klein uitstapje naar de eilandjes die in het oostelijk gedeelte der baai liggen; ik werd echter voor mijne moeite niet zeer beloond, daar een groot aantal witte reigers en een enkele Numenius phaeopus het eenige was dat ik hier te zien kreeg. Den volgenden dag bezocht ik dezelfde eilandjes nogmaals, maar nu met het doel om meer met hunne onderlinge ligging bekend te worden. Ik ging eerst om den NW. hoek van Waijolpoekoel naar de westzijde van Sondewoh en Tauwahhito, die tamelijk in ééne regte lijn naar het Zuiden tegenover

elkander liggen; vervolgens naar de zuidpunt von Woht, den N.O. hoek van Laloeën, en eindelijk tot aan de nauwe straat, die dit eiland van het kleinere, Torado genaamd, scheidt, waarna ik weder huiswaarts keerde. Den volgenden dag, reeds zeer vroeg, begaf ik mij op weg om den Likil te beklimmen. Met de prauw ging ik eerst naar de westzijde van het eiland, wat nog al veel tijd kostte ten gevolge van de uitgestrekte bank die zich voor den NW. hoek van de baai bevindt, zoodat ik eerst tegen acht uur de plaats bereikte van waar ik wilde uitgaan. Ik begaf mij nu dadelijk op den weg, die in het begin over effen terrein langs de kust voert en voor het overige over een zeer weeken bodem, waar omgevallen boomstammen ons als natuurlijke bruggen dienden. De weg begon nu een weinig steiler te worden en liep door zeer hoog gras, waar tusschen op eenige plaatsen struiken en hooge boomen stonden. Zoo ging het voort tot wij tot op de halve hoogte van den berg waren gekomen. Het moeijelijkste gedeelte van den togt kwam nu aan. Op den top liggen reusachtige rotsblokken onregelmatig door elkaâr, wier zijwanden somtijds zoo loodregt neêrvallen, dat men ze onwillekeurig voor oude gemetselde brokken van muren zoude houden. Op vele plaatsen is het onmogelijk om de blokken te passeren, zoodat men genoodzaakt is zijn weg er over heen door middel van bruggen te nemen. Een der grootsten, een kolossaal blok van 30 voeten hoog en p.m. 20 schreden in omtrek, vormt den eigenlijken top van den berg. Met behulp eener ladder beklom ik dit en had van daaruit een schoon gezigt over de omgeving. Jammer maar, dat de horizont verduisterd werd door dikke nevels, daar mijn blik hierdoor voor een groot deel beperkt werd. Om 10 uur werd de terugtogt aanvaard, en ik was na een uur weder aan het strand terug, niet weinig vermoeid, zoowel door de drukkende hitte als door de moeijelijkheden waarmede deze togt was vergezeld gegaan.

Ik bleef dan ook de eerstvolgende dagen te huis en ging eerst in den morgen van den 28sten Augustus uit om den berg Wailoro te beklimmen. De menschen, die ik in dien tusschentijd had uitgezonden om vooraf een weg te banen, hadden zich, zooals mij spoedig bleek, niet goed van hunne taak gekweten. In plaats namelijk van, zoo als ik hen had aangewezen, tot achter den tweeden hoek van de brug af gerekend te gaan, en daar eene baranka te volgen, die zich van den top af tot aan zee uitstrekte, en langs welke men het spoedigst tot zijn doel geraakt, waren zij bij den eersten hoek van de baai af begonnen, die onmiddellijk zuidelijk van de brug is gelegen. Reeds het debarkeren ging moeijelijk, daar het naast aan zee gelegen land, zooals zulks bij met rizopheren begroeide streken meestal het geval is, met den vloed onder water stond. Ik moest dus hier door heen, over natte en gladde boomstammen die in het water lagen, zoo goed mogelijk een weg zoeken. Gelukkig waren deze hinderpalen spoedig te boven gekomen en konden wij onzen togt op vasteren bodem voortzetten. De weg leidde ons eerst over eenige lagere bergruggen voor wij aan den voet van den Wailoro aankwamen. Hier werd een weinig uitgerust om eenige oogenblikken later met frisschen moed onzen nu allezins lastig wordenden togt weder voort te zetten. Vooral het laatste gedeelte leverde ontzaggelijke moeijelijkheden op, zoodat wij dan ook eerst om 10 uur den top bereikten. Ik bemerkte hier eene kleine van het Oosten naar het Westen loopende spleet. Toen ik met behulp van eene ladder de zuidelijk daarvan gelegen, 20 voet hooge rotsmassa beklom, bemerkte ik tot mijne niet geringe verwondering, dat dit gesteente een zeer grooten invloed uitoefende op mijn zakkompas.

Wanneer ik stond was daaraan niets buitengewoons te bespeuren, doch nauwelijks had ik mij op den grond nedergezet of het declineerde en inclineerde zeer sterk,

wat mij bij nader onderzoek bleek daaraan te moeten worden toegeschreven, dat de rots een groot gehalte aan magneetijzersteen bezat. Van de tafel eens vroegeren Singadji, die volgens het bijgeloof der inlanders zich hier zoude bevinden, zag ik niets. Zij zoude van ijzerhout zijn, en toen men vroeger eens getracht had haar van plaats te doen veranderen zoude zulks niet mogelijk geweest zijn, ten gevolge van de enorme toename in gewigt die zij zoude ondergaan hebben; ja toen men er na veel moeite en met behulp van eene menigte menschen eindelijk in geslaagd was haar een weinig te verplaatsen zoude zij van zelve weder naar hare vroegere standplaats zijn terugggeloopen. Volgens dezelfde oorkonde zouden vele menschen, die er heen waren gegaan, ernstig ziek geworden zijn, waarom de berg dan ook zorgvuldig gemeden wordt, en ik in dit een en ander de oorzaak vond, waarom het volk mij hierheen zulk een slechten weg had gebaand.

Meer beneden aan den berg treft men eene andere rotssoort aan dan boven. Ook hier zag ik veel rottan; echter was, zoo als het mij voorkwam, die hoeveelheid niet voldoende voor eene geregelde exploitatie. Tegen 12 uur was ik weder beneden, nam den barometer nog eenige malen waar en liet daarop de prauw naar de brug terugbrengen. Om 1 uur aanvaardde ik de reis om het eiland, die echter spoedig werd gestaakt ten gevolge van den invallenden nacht; den volgenden morgen vroeg, om 4 uur, zette ik haar echter weder voort. Wij passeerden eerst Sagomodehek, een kleine uitspringende hoek aan den voet van den Likil, daarna T. Wasikan, T. Lagaïtellah en eene kleine voorliggende klip, en eindelijk Marigaleh met de voorliggende rots van denzelfden naam, welke allen door kleine baaijen vol koraalbanken van elkander zijn gescheiden. Achter Marigaleh wordt de kust lager en gaat eindelijk nabij de N. punt in den

steilen, uit kalk bestaanden T. Idjoe over, waarop T. Boekoe volgt aan den NW. hoek van Kajoa.

Ongeveer 100 schreden hiervan verwijderd vormt de kust eene vlakke, zandige baai, die, even als het kleine, noordelijk van T. Boekoe gelegen eiland Misschia verscheidene goede ankerplaatsen heeft. De N.O. hoek wordt gevormd door T. Tiho met de zich daaraan sluitende rots van denzelfden naam. Van hieruit verandert de rigting der kust met eene bogt naar het Z.O. tot aan den T. Wossi (Wossi Madeheh), dan naar het ZZW. en vormt eindelijk naar het WZW. heen loopende, de groote baai Silai, waarvan de zuidkust in T. Boleo uitloopt. Deze baai wordt aldus genoemd naar de kleine beek Silai, die in haar NW. hoek uitloopt, en wordt in het Westen door het Likilgebergte, in het Zuiden door de uitloopers van den Mosso en in het Noorden door een laag kalkgebergte begrensd. Hier ligt de kampong Tohane, die na de eruptie door Makianners is aangelegd. Hij bestaat uit negen hutten en heeft een eigen Singadji tot hoofd. In den namiddag bereikten wij T. Boleo, zagen van hieruit, N.O. van Mosso, den iets lageren berg Weloetin en bleven in de noordelijk van T. Lehegila gelegen haven liggen, daar die voor prauwen eene zeer goede ankerplaats aanbiedt, te meer daar zij voor een groot deel beschut wordt door eene bank, die zich naar het Oosten heen buigt. Den 30^{en} vroeg, nadat wij T. Lehegila– aldus genoemd omdat hij zich zoo ver in zee uitstrekt – gepasseerd waren, bereikten wij den Weloetin en zijn voorgebergte aan de oostzijde. De zuidelijke hellingen waren met maïs-plantaadjes bedekt. Bij de bron Djilolo—hetgeen ajer baranka beteekent — hielden wij een oogenblik stil om water in te nemen. Toen wij den nabij gelegen hoek T. ajer djilolo voorbij waren, werden wij plotseling door een zoo hevigen Z. wind overvallen, dat het niet mogelijk was onzen weg verder te vervolgen, waarom wij

zoo spoedig mogelijk het anker in de kleine baai Loleo-papoea uitwierpen, in de hoop, dat de wind tegen den middag zoude gaan liggen. Die hoop werd echter niet verwezenlijkt, daar hij tot tegen middernacht met dezelfde hevigheid aanhield. Aan deze, aan de oostelijke helling van den Wailoro gelegen baai vond ik hetzelfde trachiet als aan den westelijken stroom. Terwijl wij de voortdurend lager wordende kust, die zich met eene geringe oostelijke afwijking naar het Zuiden uitstrekt, langs zeilden, bemerkte ik reeds spoedig de ondiepe straat tusschen T. Wailoro, de zuidpunt van Kajoa, en het eiland Wailoro, die zelfs voor zeer kleine prauwen, slechts bij vloed te bevaren is. Wij begaven ons nu langs een kleinen omweg, oostelijk, naar den Z. hoek van Dok, van waar wij T. Samolla, den Z. hoek van Laloeën konden zien. Dit laatste eiland is aan zijne eene zijde zeer smal en vormt oostelijk eene tamelijk ruime baai, die in het Noorden omgeven wordt door Torada en de beide kleinere eilandjes Ellemdik en Lagolian, het eerste westelijk, het laatste meer oostelijk gelegen, en in het Oosten door Torada's zuidelijke punt en de eilanden Doewahmeloen en Dok. Hoewel het des namiddags hevig begon te regenen, en het weder er alles behalve aanlokkelijk uitzag om de reis verder voort te zetten, besloot ik toch in den vroegen morgen van den volgenden dag mijnen togt naar den Tawalli Ketjil te aanvaarden. Het was zoo donker dat wij niets konden onderscheiden, en niettegenstaande ik mij met behulp van mijne boussole zoo goed mogelijk trachtte te orienteren, bleek het, toen het helderder werd, dat wij zeer ver waren afgedreven.

Daar wij door langer in eene dusdanige positie te blijven hoe langer hoe meer zouden afdwalen, besloot ik naar Tametti te gaan; toen eensklaps de zuidewind, waarnaar wij reeds gedurende geruimen tijd verlangd hadden, doch die ten gevolge van de vele regenbuijen later dan gewoon-

lijk kwam opzetten, ons in de gelegenheid stelde om spoedig daarna Tawalli te bereiken. Om zoo min mogelijk tijd te verliezen zond ik den djoeragan met de eene prauw, bemand met een dubbel aantal roeijers vooruit, om een daartoe van den resident ontvangen brief bij den sultan van Batjan te bezorgen. Het overige van de reis gedurende dien dag ging vrij onaangenaam voorbij. Ik liet dan ook maar zoo spoedig mogelijk op eene geschikte plaats aan de oostkust van Tawalli, Kasicoeta, ankeren om den volgenden dag verder te gaan. 's Morgens vroeg zag ik nog geheel in de verte de andere prauw nabij het nauwste gedeelte van de straat Beroe, volgens de inlanders, of straat Herberg. Daar de stroom gunstig was zoo had ook ik spoedig die plaats bereikt. Een frissche bries, hoewel nu en dan vergezeld van zware regens, dreef ons snel langs de kust heen. Tegen 3 uur bevonden wij ons bij Ajer bezaar, zagen de andere prauw nu in de nabijheid van het eiland Noessa-dikit en waren ongeveer om 5 uur in de haven Awango. Mijn djoeragan had inmiddels den brief van den resident reeds afgegeven en bragt mij de boodschap terug, dat de sultan mij den volgenden morgen om 6 uur iemand zoude zenden die met de plaatselijke gesteldheid enz. bekend was. Zooals te verwachten was werd die schoone belofte niet vervuld, waarom ik dan ook mijne prauw naar de monding van de Amasing liet brengen, waardoor ik tevens mijn volk in de gelegenheid stelde om het een en ander te koopen. Ik bragt den sultan voorbedachtelijk geen bezoek, ja ging ook in het geheel niet aan wal, maar herhaalde alleen mijn aanzoek om een gids, waaraan dan ook eindelijk werd voldaan. In den man, die mij werd toegezonden, herkende ik den mij reeds van vroeger bekenden Manika Haruna. Den volgenden morgen vroeg liet ik mijne prauw naar de haven Awango terug brengen, en ging in eene kleinere naar de overzijde der baai, naar de Tandjong en haven Panamboang,

van waar ik, of liever van uit den nabijliggenden Soeboe, in 1861 het Labellat-gebergte had beklommen. Ik roeide vervolgens langs de kust naar de warme bron Taubenkit. De temperatuur van het water bleek thans slechts 52°C. te zijn en dit was zelfs nog niet eens op alle plaatsen het geval; hier en daar was het slechts 45,5°C. Misschien was deze omstandigheid voor een klein deel daaraan toe te schrijven, dat de eb juist was ingetreden en het zeewater de temperatuur had doen dalen. Na nog een oogenblik den mond der beek Madewing bezocht te hebben keerde ik naar Awango terug. Kort hierna begon het te regenen, zoodat ik met de afreis eenigzins draalde. Ook moest ik mijne jagers, die ik had uitgezonden en die nog niet waren teruggekeerd, hier eerst afwachten. Toen zij na eenigen tijd aankwamen en de regen had opgehouden verliet ik de haven en begaf mij naar T. Singa, en Noessa regts latende liggen, naar het kleine eiland Noessa-dikit. Des avonds zeer laat kwam hier ook de andere prauw aan, waarmede ik mijne jagers den volgenden dag naar Ajer-bezaar zond, terwijl ik zelf met de andere een togt naar Batang maakte.

Toen ik van dien togt teruggekeerd was, begaf ik mij eveneens naar Ajer-bezaar. Voor den mond van deze rivier bevindt zich eene zandbank. Met het oog op den hevigen Z.O. wind, die inmiddels was komen opzetten, scheen het mij niet raadzaam toe om voor het oogenblik op die plaats voor anker te gaan, om welke reden ik de beide prauwen naar de iets westelijker gelegen baai Kapoetoesan liet brengen, dezelfde plaats waar ik den nacht van den 23^{en} Maart 1861 had doorgebragt.

Des morgens begaf ik mij met de eene prauw naar T. Batoe rua, verliet haar hier en maakte met de handprauw eene toer om den N. hoek van Loek, dan door de straat Loek, die gevormd wordt door de ZW. zijde van laatstgenoemd eiland en de N.O. zijde van Boloebaloesso en

vervolgens om den door eene koraalbank, die eene sterke branding veroorzaakt, omgeven Z. hoek naar het eiland Waïndi-rua. Het laatste gedeelte van den togt ging door den hevigen wind en de reeds vermelde sterke branding niet zonder moeijelijkheden gepaard. Aan den zuidhoek van Boloebaloesso, midden in de branding, zag ik op de klippen een buitengewoon grooten Numenius, welligt Australacianus: ik kon hem echter niet onder schot krijgen. Op het eiland Waïndi-rua, als ook op het digt daarbij gelegen eiland Parapottan, trof ik eenige aanplantingen aan, die voornamelijk uit suikerriet bestonden. Daar spoedig nadat ik weder bij mijne prauw was teruggekeerd de nacht inviel, en het weder ongunstig werd, zoo besloot ik om de reis niet verder voort te zetten maar liever eene veilige ankerplaats op te zoeken, die ik dan ook weldra vond. Toen ik den volgenden dag verder op langs de kust heen zeilde zag ik zeer vele boomen met roode bladeren staan. De Batjanners, zoo zeide men mij, noemen dezen boom *talisch*, terwijl hij door de Ternatanen *noesoch* wordt geheeten. Ook zag ik hier en daar den door zijne fijne acacia- of pelé-achtige bladeren zoo schoonen karoean.

Wij bereikten nu spoedig den zuidhoek van het eenigzins grootere eiland Orai-orai, dat op geringen afstand van de NW. zijde van Boloebaloesso, noordelijk van Noessa-eppe ligt. Dit is zeer laag, lang en smal. Zuidelijk ervan bevindt zich het in zijn midden van een kleinen heuvel voorziene Parapottan, alle welke eilanden slechts door smalle, ondiepe, bij eb zelfs drooge zeeëngten van elkander zijn gescheiden.

Ik kwam spoedig op de plaats waar de prauw, in eene kleine bogt aan den voet van den steilen, 800–1000 voet hoogen berg Mandioli voor anker was gegaan. Terwijl ik haar liet volgen, ging ik nu om T. Laok, kreeg de beide kleine eilandjes Batting en Saho in het gezigt en

bereikte zoodoende eindelijk T. Patanga, den NW. hoek van Mandioli met het daarvoor gelegen, eveneens kleine eilandje Joijok. Van hier uit kon ik in het verschiet in zuid-westelijke rigting het eiland Sarawakki zien, met den even zoo genoemden Tandjong, waar vroeger een dorp stond, dat echter op zekeren morgen weggezonken was en waarvan thans eene zandige vlakte alleen de plaats nog aanduidt waar het vroeger heeft gestaan.

Slechts een enkel gezin zou dezen ramp ontkomen zijn, doordien de man des huizes, bij tijds ontwakende en een onderaardsch gedruisch hoorende, dadelijk met vrouw en kinderen de vlugt had genomen. Den volgenden dag bereikten wij reeds spoedig den mond der kleine rivier. Ik ging naar het dorpje, dat een weinig meer landinwaarts is gelegen en waar de sultan in een zeer onbeduidend huisje zijn verblijf houdt. Eenige Alfoersche en Batjansche familiën maken de rest uit van de eenmaal zoo talrijke bevolking. Op mijne wandeling in de omstreken bemerkte ik dat deze streek rijk was aan sago, areng, kokos en pijnappelen, die dus genoegzaam levensmiddelen leverden voor de thans zoo kleine bevolking. Toen ik terug kwam was de mond der beek geheel droog, daar de eb in dien tusschentijd was ingetreden, en moest ik door het water waden om tot mijne prauw te komen, die een eind ver in zee over de ondiepe plaatsen was heen getrokken.

Den volgenden dag begaf ik mij naar het eiland Wiri, het zuidelijkste der drie grootste eilanden, die voor de kust van Kasiroeta liggen. Dit eiland wordt bewoond en ik zag aan de NW. zijde verscheidene aanplantingen. Ik roeide van hier langs de Z. kust van het nabij gelegen eiland Tara Tiang naar Bambitajoe, dat aan zijne N.O. zijde eene van goede ankerplaatsen voorziene baai heeft, passeerde het eiland Noessa-oewa en keerde, na Tambeli bezocht te hebben, naar de vroegere ankerplaats terug. Des

morgens van den volgenden dag huurde ik eene andere prauw, waarmede ik een mijner jagers naar Batjan terugzond, om, wanneer de mogelijkheid daartoe bestond, een voorraad zwarten dammer te bestellen, waardoor ik mij op mijne terugreis, te Ternate, waar deze stof meestal zeer moeijelijk te verkrijgen is, niet langer dan uiterlijk noodig was, zoude behoeven op te houden.

Ik droeg hem tevens op om mij een anderen insektenjager te bezorgen, daar het mij bij herhaling gebleken was, dat de Ternataansche prins, die daarvoor tot nu toe gefungeerd had, zeer weinig kennis van zaken bezat. Den volgenden dag kwam ik onder anderen ook bij het eiland Batoe-ampaï aan, hetgeen voor een groot deel met Laiaroeboomen is beplant, terwijl men aan den N.O. hoek, kadogegiamai, eene okergele kleiaarde, aantreft.

De oorsprong van den naam van dezen hoek ligt in het verhaal, dat hier in vroegere tijden een koesso (Phalangista Orientalis), in Batjan *Kado* genoemd, met gouden tanden zoude geleefd hebben.

Er woei dezen dag een buitengewoon hevige ZW. wind, die den terugtogt zeer moeijelijk maakte en ten gevolge had dat mijne jagers, die ik naar Wiri gezonden had, zonder eenigen noemenswaardigen buit, doornat huiswaarts keerden, daar de kleine prauw, waarmede zij den togt gemaakt hadden, eenige malen vol water was geloopen. Toen ook de andere jager, die naar Batjan was geweest, terug was werd de reis verder voortgezet. Wij vorderden slechts langzaam, daar de sterke stroom en de daar tegen in staande wind zulk eene hooge zee in de nauwe straat tusschen Kasiroeta en Tambeli deden ontstaan, dat mijne prauw vreeselijk slingerde en stampte, en wij eerst 's avonds het zuidelijk gedeelte der straat bereikten. Daar de maan helder scheen en de wind, hoewel hard, toch steeds gunstig bleef zoo zette ik, niettegenstaande al het onaangename, de reis tot aan Endari voort, omdat ik

wist, dat ik daar eene veilige ankerplaats zoude vinden, waar ik door de kust tegen oostelijke en zuidelijke winden zoude beveiligd zijn. Van hier roeide ik nu tusschen de kust en de twee kleine eilandjes Endari door, passeerde eerst den moerassigen mond van het kleine riviertje Ajer-pannas, welks water echter niet warm is, zoo als de naam zoude kunnen doen vooronderstellen, vervolgens den eveneens moerassigen mond der Koeraewaja en bereikte daarop den mond van de grootere beek Prapat. Ik liet nu koers zetten naar den noordelijksten der beide T. Sewat en ankerde kort daarop hier achter in een kleinen inham, zuidwestelijk van het eiland Malintang. Eenige uren later vertrok ik weder van hier, ging om den W. hoek van het eiland en ankerde daarna wederom op eene geschikte plaats van den Z. hoek, waar ik reeds vroeger (23 Jun. 1862) op mijne reis naar de Obi-eilanden eenige uren had doorgebragt, en waar ik destijds op eene rots aan den O. hoek eenige eijeren van den Storne melannauchia, gevonden had. Kort daarop verscheen ook de andere prauw en liet het anker digt in onze nabijheid vallen. Het eiland wordt door eenige Alfoeren bewoond, die meer landinwaarts eenige aanplantingen gemaakt hebben.

Den volgenden dag ging ik naar de vijf eilanden Salipogot, die aan den NW. hoek van Batjan gelegen zijn. Het westelijkste en het zuidelijkste moeten slechts als met eenig groen bedekte klippen beschouwd worden: op de anderen groeide veel Tauwahbi-hout, dat zeer hard en zwaar is. Ook aan de N. zijde van den NW. hoek van Batjan liggen twee begroeide klippen zonder eigenlijken naam. Om de eene vlogen verscheidene Storne melannauchia, die een vervaarlijk geschreeuw aanhieven en waarschijnlijk hier hunne nesten hadden. Ten NW. van dezen hoek en slechts door eene kleine baai daarvan gescheiden, ligt T. Lia-rampa, waarop iets noordelijker T. Maleiaffeh volgt. In de groote baai, die deze twee T. scheidt, loopt

in het westen de beek Nang en oostelijk de beek Patiloemboet Mijowah (Passer hitem) uit. Daar de maan helder scheen en de zee rustig was, zoo maakte ik van de gunstige gelegenheid gebruik om de reis verder voort te zetten tot aan den mond der beek Goro-Goro. Niet zoo gunstig zag het er den volgenden morgen vroeg uit, daar ik toen den stroom juist tegen had, die het mij onmogelijk maakte om verder te komen. Wel werd hij naderhand iets gunstiger, maar wij vorderden toch slechts zeer langzaam en kwamen eerst 's avonds laat bij het noordelijkste der beide eilanden Bori aan. Na hier eenigen tijd vertoefd te hebben gingen wij weder verder, passeerden eerst den mond van de Sajoang, dan dien van de kleinere beek Tawa, en bereikten kort hierna de kleine baai waar zich de heete bron Atorie bevindt. Men zegt dat hier in vroeger tijden een dorp heeft gestaan, dat echter ten gevolge van eene vulkanische eruptie te gronde zoude zijn gegaan. Dit gerucht is misschien niet geheel en al onjuist, daar zelfs nu nog sporen van vulkanische werking in de omstreken zijn waar te nemen.

Het water der bron heeft eene temperatuur van 99°C. en ontwikkelt eene aanmerkelijke hoeveelheid gas, hetgeen bij nader onderzoek koolzuur bleek te zijn. Gedurende den regentijd stijgt het water somtijds verscheidene voeten boven den beganen grond, en vormt dan een werkelijken geijser. Het schijnt dat hier hetzelfde plaats vindt als bij den G. Api van Gelala, namelijk, dat de onderaardsche hitte naar de oppervlakte meer en meer toeneemt; anders is het niet te verklaren dat bijna alle groote boomen in den omtrek afgestorven, en dezulken die eerst den halven wasdom hebben bereikt ziekelijk zijn, te oordeelen naar hunne gele bladeren. Bijna de geheele streek is met eene zoutlaag bedekt, waarschijnlijk zeezout, daar zooals het schijnt, het zeewater bij N. wind en hooge zee de bronnen bereikt.

Nadat ik nog eene andere plaats bezocht had, waar veel rook van tusschen de rotsen opsteeg, keerde ik terug en bleef tot aan den volgenden morgen in de baai. Eenige dagen daarna begaf ik mij naar het eiland Atorie om eenige proeven van rotssoorten te halen, en vervolgens langs de kust naar de Songei. Aan de monding hiervan zag ik een sero en sprak ik eenige Alfoeren, die naar hun zeggen paarlen zochten. Na nog even de monden van de Bibinoï en de Raïo bezocht te hebben keerde ik naar de baai terug, alwaar ik tegen het vallen van den avond aankwam. Ik ging nu naar de helling van den berg die de baai van Atorie in het westen begrenst, en zich van zee uit gezien als een steile witte rotswand voordoet. Op zekere plaats bestond de aarde uit in weeke klei overgegaan gesteente, terwijl de bodem, slechts eenige duimen onder de oppervlakte, eene temperatuur bleek te hebben van 75°C. Bij mijne terugkomst bevond ik dat mijne jagers eindelijk een Maleo hadden geschoten en tevens de nesten van Mycago notens en van Pachycephale melanura medegebragt hadden. Den volgenden dag bragt ik door met alles voor de terugreis in orde te brengen.

Eenige van mijne lieden had ik naar Sajoang gezonden om kippen te koopen; zij kwamen echter met slechts ééne terug.

Toen alles in orde gebragt was reisden wij af en bereikten na eenige dagen Gorolgoro; nadat wij dit verlaten hadden werd het weder al slechter en slechter, zoodat wij met veel moeite Dok bereikten. Den volgenden dag ging de reis evenmin voorspoedig, zoowel ten gevolge van tegenwind en tegenstroom als omdat de straat Moekimoeki, waar wij doorheen moesten, zeer ondiep is en de vele rotsen die daarin voorkomen de vaart uiterst lastig maken. Eindelijk passeerden wij de brug van Kajoa, en nu konden, achter de huizen van T. Goerapingi, de zeilen bijgezet worden, hetgeen echter toen niet veel meer

hielp, daar de wind in dien tusschentijd was gaan liggen. Hij werd wel is waar toen wij straat Miskoen bereikt hadden weêr iets sterker, doch woei nu uit het W. en dus uit een verkeerden hoek, waarom ik dan ook maar besloot om aan de oostzijde van het eiland te ankeren, terwijl ik den djoeragan beval om bij opkomst der maan de reis voort te zetten. Om 7 uur veranderde de stroom en te gelijker tijd begon de zee sterk te lichten. In het lichtende water, waarvan ik een gedeelte verzamelde, zag ik niets dan vormelooze, gelatineuse ligchaampjes zweven, die, des avonds door de loupe gezien, verder niets bijzonders vertoonden. Den volgenden dag ging ik reeds zeer vroeg onder zeil; ik moest echter, daar de wind door het NW. naar het W. met stormkracht omsloeg, de reis spoedig staken en ging onder de N. kust van het eiland Motie, nabij het oude fort Nessen voor anker. Toen de wind wat bedaarder geworden was, kozen wij weder zee, passeerden Mareh, bereikten vervolgens Tibo en bevonden ons bij het aanbreken van den dag vóór Soatro. Bij Ajer-bezaar hield ik een oogenblik op, en zeilde vervolgens met behulp der stormzeilen naar Ternate. In plaats echter van het bruggenhoofd te bereiken, kwamen wij op de hoogte van het fort terug, terwijl de andere prauw, die een dag later van Batjan was uitgezeild, bijna gelijktijdig met ons hier aankwam; echter was zij zoo gelukkig om het bruggenhoofd te bereiken en aldaar te ankeren. Eerst tegen 2 uur gelukte mij zulks.

Nog dienzelfden dag liet ik mijne bagage aan wal brengen. De overige dagen van September, alsmede de eersten van October besteedde ik om alles voor mijne reis naar Nieuw-Guinea in orde te brengen. Ik had gedacht reeds op het einde van September die reis te aanvaarden, doch daar mijne prauwen nog niet gereed waren zoo had ik daarvan moeten afzien. Op den 12^{en} October eindelijk werden zij te water gelaten, waarbij het bleek dat zij

volstrekt niet lekten. Den 16^{en} kwam de mij toegewezen luitenant aan, en kon ik de prauw die voor mijne gezamenlijke bagage bestemd was nog dienzelfden dag doen laden. Den 18^{en} October verliet ik Ternate, passeerde met gunstigen wind achtereenvolgens T. Gotto-Soassio, Sele, Tonoaï, Goerabattoe, Togohia, den zuidhoek van Tidore en bereikte hierna den oosthoek van Mareh.

Hier ging ik achter den zuidhoek voor anker, op eene plaats die door de kust tegen den N.O. wind beveiligd was. Niettegenstaande mijne waarschuwingen was de djoeragan toch te digt aan wal gegaan, zoodat de prauw den volgenden dag door het lage water aan den grond bleef zitten, waardoor natuurlijk de afreis niet kon plaats hebben. Daar er nu toch eenmaal niets aan te doen was zoo berustte ik hier in, hoewel deze vertraging mij hoogst onaangenaam was. Zeer vroeg in den morgen had ik nog gelegenheid te zien hoe een hert van Mareh naar Motie trachtte over te zwemmen. Het werd echter spoedig door drie Tidorezen bemerkt, die het in eene prauw vervolgden, spoedig inhaalden en vervolgens afmaakten. Nadat het water iets hooger geworden was, waardoor het gelukte de prauw vlot te krijgen en dus de reis verder te vervolgen, hadden wij spoedig de haven van Poewatti bereikt, die wij den volgenden dag om 4 uur verlieten, terwijl wij 's avonds om 5 uur te te Goerapingi aankwamen. Den 21^{en} ging mijn volk aan wal om water te halen. De bronnen waren echter bijna allen droog, zoodat zij slechts zeer weinig konden verzamelen en ik hen naderhand van den voorraad die ik had medegenomen moest verstrekken, Daar het weder niet gunstig was, bleef ik gedurende het overige van den dag te Samolla met het voornemen om den volgenden nacht verder te gaan. Des avonds had ik nog gelegenheid om een eigenaardig verschijnsel waar te nemen. Verscheidene malen namelijk scheen het alsof groote, lichtende, echter niet

scherp begrensde voorwerpen de prauw naderden, als werden zij door den stroom daarheen gedreven; zoodra zij echter tot op korten afstand daarvan gekomen waren verdwenen zij plotseling. Later nam ik herhaalde malen, digt bij de prauw, een geluid waar, dat veel overeenkomst had met de zware ademhaling van een of ander dier, hetgeen waarschijnlijk dolfijnen waren, die, door hunne beweging in het water tevens de oorzaak zullen geweest zijn van het lichten. Om 2 uur vervolgde ik mijnen weg. In het begin vorderden wij slechts langzaam, tot dat tegen 9 uur een oostelijke wind doorbrak, die ons spoedig naar Raloid bragt, waar ik een half uur stil hield om drinkwater in te nemen, hetgeen wel is waar ten gevolge der overvloedig gevallen regens zeer troebel was, maar dat toch goede hoedanigheid bezat. Ik trachtte hierna de straat Njilalang nog te bereiken, doch daar de invallende duisternis mij noodzaakte om in eene kleine baai, niet ver van den mond der beek Geti te ankeren, gelukte mij zulks eerst den volgenden dag. Van Timilonga uit, waar wij aan den mond der beek Waitim eenige huizen bemerkten en mijn volk wederom aan wal ging om water te halen, stevende ik naar de kust van Halmahera en liet de eilanden Kitoe-doekoe en Koffo links liggen. Al verder en verder langs de kust heen zeilende kwamen wij spoedig aan de zuidelijk van Lakitta gelegen, zoogenoemde haven, eigenlijk slechts een kleine inham, die aan de noordzijde geheel open ligt en tegen westelijke winden in het geheel niet beschut is.

Ten gevolge van den vrij sterken NW. wind slingerde mijne prauw geweldig, zoodat ik voor de nacht vreesde, te meer daar de lucht in de rigting van Batjan zwaar betrok. Gelukkig echter dreef het onweêr naar het ZW. over, zoodat de nacht zonder verdere bezwaren werd doorgebragt.

Gedurende de volgende dagen leverde de reis niets bij-

zonders op. Den 30^{en} Oktober, vroeg in den morgen, passeerden wij T. Toija, die met het kleine, voorliggende eiland Mof de grens uitmaakt van Ternataansch en Tidoreesch Halmahera. Tegen den middag werd de volgende hoek, T. Sesewomo, bereikt; daarna passeerden wij het iets noordelijker gelegen Slottan en hadden nu de baai van Weda in het gezigt. Om half vijf uur bevonden wij ons voor de negorij, en bemerkten hier dat het onmogelijk was de rivier Seffetoe op te varen, daar de monding verzand was. Ik liet daarom de prauwen naar het zuideinde van het dorp brengen, waar zij, daar de zee hier zeer kalm was, en zij voorts nog beschut werden door het eilandje Kolehef, eene goede ankerplaats vonden.

Eenige oogenblikken later kwam de mij nog van ouds bekende Singadji aan boord, wien ik mededeelde wat ik wenschte te koopen. Mijne matrozen liet ik den volgenden dag beurtelings aan wal gaan, opdat ook zij de noodige inkoopen zouden kunnen doen voor het verdere van de reis. De insektenjagers waren dezen dag tamelijk gelukkig in hunne vangst, hoewel zij de gewenschte Ornithoptera niet medebragten. Den volgenden dag bragt men mij het onaangename berigt, dat zes mijner matrozen, allen van Gemkofane, en dus menschen die een tegenzin in het voor hen vreemde zeewezen hadden, gedurende den nacht waren weggeloopen. Ik stelde hiermede dadelijk den Singadji in kennis, die al het mogelijke liet in het werk stellen om te verhinderen dat zij naar Tidore zouden vlugten. Nadat hij hieromtrent zijne bevelen had uitgedeeld bezocht ik met hem T. Waitoe, den N. hoek der baai van Weda, en de vele zuidelijk daarvan gelegen eilanden, waarvan Jef het grootste is. Deze eilanden zijn voor een deel bewoond. De oostelijke kusten zijn door zoo vele banken omgeven, dat het, ook zelfs voor zeer kleine prauwen, vooral bij eb, hoogst moeijelijk is om het land te genaken. Ik vernam bij deze

gelegenheid van den Singadji, dat *Tanah bezaar* de Ternataansche en *Hallijohrat* de Tidoresche benaming voor het eiland Halmahera is. Voorts dat de eigenlijke naam van Weda *Wehret* is, hetgeen in het Wedasche dialekt zoo veel wil zeggen als *Orang-brani*.

Mijne jagers schoten dien dag eenen Oriclus phacochromus en een Sybr. flavescens.

Daar het geruimen tijd duurde eer ik weder andere menschen in de plaats der weggeloopenen verkreeg, zoo was het mij niet mogelijk de reis vroeger voort te zetten dan in den namiddag van den 4^{en} November.

Kort na ons vertrek hadden wij T. Waitoe achter den rug en naderden wij hoe langer hoe meer de kust van Halmahera.

De witte plekken die ik hier en daar tusschen het groene loof van het Urwald (oorspronkelijke woud) zag doorschemeren duidden aan, dat ook hier het gebergte voor het grootste gedeelte uit kalk bestaat, even als zulks het geval is met het meer oostelijk gelegen gedeelte.

Door nu verder langs de berg- of liever heuvelachtige kust te zeilen passeerden wij de weinige hutten van Kia en den oostelijk daarvan gelegen berg Kebiret, die uit een eigenaardig serpentijn-conglomeraat bestaat en kwamen eindelijk te Messa aan, dat thans 11 hutten telde, die er allen zeer goed uitzagen, terwijl ik er het vorige jaar slechts vijf had geteld. Wij bereikten vervolgens Date, oostelijk van Messa, dat aan den digt nabij gelegen berg gemakkelijk te herkennen is, daar deze, wanneer men hem van de westzijde nadert, den vorm van een afgeknotten kegel vertoont, terwijl aan hem, wanneer men van de oostzijde komt niets bijzonders is te bespeuren. Achter den hoek die op dezen berg volgt staan eenige hutten, van waar een weg naar Wadji loopt, westelijk van Bitjoli. In de verte vertoonde zich slechts T. Lehegila, en hiervóór T. Mariate en een derde Tandjong, waarop

zonders op. Den 30^{en} Oktober, vroeg in den morgen, passeerden wij T. Toija, die met het kleine, voorliggende eiland Mof de grens uitmaakt van Ternataansch en Tidoreesch Halmahera. Tegen den middag werd de volgende hoek, T. Sesewomo, bereikt; daarna passeerden wij het iets noordelijker gelegen Slottan en hadden nu de baai van Weda in het gezigt. Om half vijf uur bevonden wij ons voor de negorij, en bemerkten hier dat het onmogelijk was de rivier Seffetoe op te varen, daar de monding verzand was. Ik liet daarom de prauwen naar het zuideinde van het dorp brengen, waar zij, daar de zee hier zeer kalm was, en zij voorts nog beschut werden door het eilandje Kolehef, eene goede ankerplaats vonden.

Eenige oogenblikken later kwam de mij nog van ouds bekende Singadji aan boord, wien ik mededeelde wat ik wenschte te koopen. Mijne matrozen liet ik den volgenden dag beurtelings aan wal gaan, opdat ook zij de noodige inkoopen zouden kunnen doen voor het verdere van de reis. De insektenjagers waren dezen dag tamelijk gelukkig in hunne vangst, hoewel zij de gewenschte Ornithoptera niet medebragten. Den volgenden dag bragt men mij het onaangename berigt, dat zes mijner matrozen, allen van Gemkofane, en dus menschen die een tegenzin in het voor hen vreemde zeewezen hadden, gedurende den nacht waren weggeloopen. Ik stelde hiermede dadelijk den Singadji in kennis, die al het mogelijke liet in het werk stellen om te verhinderen dat zij naar Tidore zouden vlugten. Nadat hij hieromtrent zijne bevelen had uitgedeeld bezocht ik met hem T. Waitoe, den N. hoek der baai van Weda, en de vele zuidelijk daarvan gelegen eilanden, waarvan Jef het grootste is. Deze eilanden zijn voor een deel bewoond. De oostelijke kusten zijn door zoo vele banken omgeven, dat het, ook zelfs voor zeer kleine prauwen, vooral bij eb, hoogst moeijelijk is om het land te genaken. Ik vernam bij deze

gelegenheid van den Singadji, dat *Tanah bezaar* de Ternataansche en *Hallijohrat* de Tidoresche benaming voor het eiland Halmahera is. Voorts dat de eigenlijke naam van Weda *Wehret* is, hetgeen in het Wedasche dialekt zoo veel wil zeggen als *Orang-brani*.

Mijne jagers schoten dien dag eenen Oriclus phacochromus en een Sybr. flavescens.

Daar het geruimen tijd duurde eer ik weder andere menschen in de plaats der weggeloopenen verkreeg, zoo was het mij niet mogelijk de reis vroeger voort te zetten dan in den namiddag van den 4^{en} November.

Kort na ons vertrek hadden wij T. Waitoe achter den rug en naderden wij hoe langer hoe meer de kust van Halmahera.

De witte plekken die ik hier en daar tusschen het groene loof van het Urwald (oorspronkelijke woud) zag doorschemeren duidden aan, dat ook hier het gebergte voor het grootste gedeelte uit kalk bestaat, even als zulks het geval is met het meer oostelijk gelegen gedeelte.

Door nu verder langs de berg- of liever heuvelachtige kust te zeilen passeerden wij de weinige hutten van Kia en den oostelijk daarvan gelegen berg Kebiret, die uit een eigenaardig serpentijn-conglomeraat bestaat en kwamen eindelijk te Messa aan, dat thans 11 hutten telde, die er allen zeer goed uitzagen, terwijl ik er het vorige jaar slechts vijf had geteld. Wij bereikten vervolgens Date, oostelijk van Messa, dat aan den digt nabij gelegen berg gemakkelijk te herkennen is, daar deze, wanneer men hem van de westzijde nadert, den vorm van een afgeknotten kegel vertoont, terwijl aan hem, wanneer men van de oostzijde komt niets bijzonders is te bespeuren. Achter den hoek die op dezen berg volgt staan eenige hutten, van waar een weg naar Wadji loopt, westelijk van Bitjoli. In de verte vertoonde zich slechts T. Lehegila, en hiervóór T. Mariate en een derde Tandjong, waarop

een Ternataansche Anakal, met behulp van Tabellorezen, rijst, maïs, koffij en kakaoplantaadjes had aangelegd. Hij zelf bragt mij kort nadat wij in de haven Lola geankerd waren eenig suikerriet, rijst en dingding.

Eenige oogenblikken later werd de reis weder voortgezet: wij passeerden T. Lehegila, waar achter het woud gedund was en zich eenige aanplantingen bevonden, en zeilden verder langs de heuvelachtige kust; zagen in het verschiet den gemakkelijk aan zijn op een sterk afgeknotten kegel gelijkenden vorm te herkennen berg van Kamahaboeba, passeerden de westelijk van Gammasungij gelegen ankerplaats en bereikten eindelijk Gammasungij zelve. Hier werd de prauw aan drie ankertouwen vastgelegd, omdat de kust geene veilige ankerplaats aanbiedt, doordien zij overal door koraalbanken omgeven is. De verzekering van den Singadji en van een aanwezend prins, dat zij tegen den volgenden morgen voor 6 andere roeijers zouden zorgen, deed mij besluiten om nog dienzelfden dag naar de iets oostelijker gelegen haven Kojoba te gaan, omdat ik dáár met mijne prauw zekerder zoude liggen. Na eenigen tijd naar den ingang gezocht te hebben bereikten wij haar dan ook, en spoedig daarop kwam de andere prauw met de beloofde 6 man werkelijk aan. Den 12^{en} November, bij het aanbreken van den dag, bevonden wij ons ongeveer midden tusschen Gebeh en Gazie. De rotsachtige westkust van het laatste eiland vertoonde zich nu duidelijk vóór ons, en aan den N. hoek kon ik met behulp van den verrekijker reeds de omtrekken der boomen onderscheiden. Niet lang daarna kwam er een zwakke ZW. wind opzetten, doch daar de lucht in het ZO. zwaar betrokken was, zoo vreesde ik voor wind uit dien hoek en zag de naaste toekomst eenigzins angstig te gemoet. Tot mijne groote vreugde echter kregen wij spoedig den zoom van eene der baaijen van de rotsachtige steile kust in het gezigt. Van de zoogenoemde Duiveneilanden, die volgens de kaart aan

de zuidkust moeten liggen, zag ik geen spoor. Het duurde nu niet lang of wij konden de branding aan te kust zien en hooren, en bereikten de mij zeer goed bekende haven. Daar de wind intusschen hevig uit het Z. begon de waaijen zoo zag ik daardoor mijn plan om de zuidkust van het eiland te bezoeken ten eenemale verijdeld. Het gesteente dat aan deze zijde van Gaga voorkomt is zwart en vertoont op sommige plaatsen der steile kust eene laagsgewijze struktuur. Deze lagen hellen naar de zeekant af, waaruit ik afleid, dat ook dit eiland, evenals de meesten van dezen archipel, door vulkanische werking ontstaan is.

Mijne jagers schoten dezen dag 3 Pitta Novae-Guineae, 1 Rhipidura gularis, 2 Nectarinea ariceps; 1 Monarcha guttula, 1 Columba rosei pectus, en 1 Falco foloenoro.

Daar weêr en wind den volgenden dag gunstiger waren zoo kon de reis verder voortgezet worden. Wij bereikten, nadat wij nog eenige baaijen gepasseerd waren, spoedig daarna eerst het eiland Joe, waar eenige oogenblikken werd opgehouden en de andere prauw werd afgewacht, en daarna Biantji, alwaar men mij vertelde, dat de Jin (setan) daar in de omstreken zijnen zetel had. Oostelijk van deze beiden liggen de kleinere eilanden Tomagoe en Poeloe-klappa. Ik trof hier eene prauw aan met den kapitein-laut van Waigeoe en een Tidoreesch luitenant, die den Radja van Waigeoe afwachtten om met hem naar Tidore te gaan. Van eerstgenoemden vernam ik, dat de haven aan de N. kust eene veilige ankerplaats aanbood, en dat in de omstreken zeer goeden buit was te maken. Tevens verhaalde hij mij van een luitenant, die proviant voor den missionair naar Doreh had moeten brengen, doch dezelve deels verkocht, deels zelf had opgemaakt en vervolgens de prauw had laten stranden.

Den volgenden dag, tegen den middag, naderden wij het aan de westzijde van Guinea gelegen eiland Lauwiaissi.

een Ternataansche Anakal, met behulp van Tabellorezen, rijst, maïs, koffij en kakaoplantaadjes had aangelegd. Hij zelf bragt mij kort nadat wij in de haven Lola geankerd waren eenig suikerriet, rijst en dingding.

Eenige oogenblikken later werd de reis weder voortgezet: wij passeerden T. Lehegila, waar achter het woud gedund was en zich eenige aanplantingen bevonden, en zeilden verder langs de heuvelachtige kust; zagen in het verschiet den gemakkelijk aan zijn op een sterk afgeknotten kegel gelijkenden vorm te herkennen berg van Kamahaboeba, passeerden de westelijk van Gammasungij gelegen ankerplaats en bereikten eindelijk Gammasungij zelve. Hier werd de prauw aan drie ankertouwen vastgelegd, omdat de kust geene veilige ankerplaats aanbiedt, doordien zij overal door koraalbanken omgeven is. De verzekering van den Singadji en van een aanwezend prins, dat zij tegen den volgenden morgen voor 6 andere roeijers zouden zorgen, deed mij besluiten om nog dienzelfden dag naar de iets oostelijker gelegen haven Kojoba te gaan, omdat ik dáár met mijne prauw zekerder zoude liggen. Na eenigen tijd naar den ingang gezocht te hebben bereikten wij haar dan ook, en spoedig daarop kwam de andere prauw met de beloofde 6 man werkelijk aan. Den 12^{en} November, bij het aanbreken van den dag, bevonden wij ons ongeveer midden tusschen Gebeh en Gazie. De rotsachtige westkust van het laatste eiland vertoonde zich nu duidelijk vóór ons, en aan den N. hoek kon ik met behulp van den verrekijker reeds de omtrekken der boomen onderscheiden. Niet lang daarna kwam er een zwakke ZW. wind opzetten, doch daar de lucht in het ZO. zwaar betrokken was, zoo vreesde ik voor wind uit dien hoek en zag de naaste toekomst eenigzins angstig te gemoet. Tot mijne groote vreugde echter kregen wij spoedig den zoom van eene der baaijen van de rotsachtige steile kust in het gezigt. Van de zoogenoemde Duiveneilanden, die volgens de kaart aan

de zuidkust moeten liggen, zag ik geen spoor. Het duurde nu niet lang of wij konden de branding aan te kust zien en hooren, en bereikten de mij zeer goed bekende haven. Daar de wind intusschen hevig uit het Z. begon de waaijen zoo zag ik daardoor mijn plan om de zuidkust van het eiland te bezoeken ten eenemale verijdeld. Het gesteente dat aan deze zijde van Gaga voorkomt is zwart en vertoont op sommige plaatsen der steile kust eene laagsgewijze struktuur. Deze lagen hellen naar de zeekant af, waaruit ik afleid, dat ook dit eiland, evenals de meesten van dezen archipel, door vulkanische werking ontstaan is.

Mijne jagers schoten dezen dag 3 Pitta Novae-Guineae, 1 Rhipidura gularis, 2 Nectarinea ariceps; 1 Monarcha guttula, 1 Columba rosei pectus, en 1 Falco foloenoro.

Daar weêr en wind den volgenden dag gunstiger waren zoo kon de reis verder voortgezet worden. Wij bereikten, nadat wij nog eenige baaijen gepasseerd waren, spoedig daarna eerst het eiland Joe, waar eenige oogenblikken werd opgehouden en de andere prauw werd afgewacht, en daarna Biantji, alwaar men mij vertelde, dat de Jin (setan) daar in de omstreken zijnen zetel had. Oostelijk van deze beiden liggen de kleinere eilanden Tomagoe en Poeloe-klappa. Ik trof hier eene prauw aan met den kapitein-laut van Waigeoe en een Tidoreesch luitenant, die den Radja van Waigeoe afwachtten om met hem naar Tidore te gaan. Van eerstgenoemden vernam ik, dat de haven aan de N. kust eene veilige ankerplaats aanbood, en dat in de omstreken zeer goeden buit was te maken. Tevens verhaalde hij mij van een luitenant, die proviant voor den missionair naar Doreh had moeten brengen, doch dezelve deels verkocht, deels zelf had opgemaakt en vervolgens de prauw had laten stranden.

Den volgenden dag, tegen den middag, naderden wij het aan de westzijde van Guinea gelegen eiland Lauwiaissi

Aan den ZW. hoek hiervan staan eenige Papoeasche hutten. Ik liet hier bijdraaijen om eene ijzermassa te gaan onderzoeken, die ik van zee uit op het strand zag liggen. Bij nadere beschouwing bleek het een groote ketel van smeedijzer te zijn, waar uit hier en daar stukken waren gebroken. Een andere, die hier vroeger ook had gelegen, was door Papoeas aan Tidorezen verkocht geworden, die hem naar Lorong zouden gebragt hebben om er parangs van te maken. Hoe deze voorwerpen hierheen waren gekomen wist niemand met zekerheid te zeggen; slechts eenige Papoeas beweerden, dat zij ze op zee drijvende hadden gevonden en ze vervolgens aan wal hadden gebragt.

Het blijft voor mij echter steeds een raadsel, op welke wijze deze groote ijzermassas over het hier zoo ondiepe strand zijn gebragt. Den 19^{en} November bereikten wij den N.O. hoek van Batansa, passeerden de Pittsstraat en gingen vervolgens vóór Samaté, de zetel van den radja van Salwaki, voor anker.

Het land vertoont hier weinig aanlokkelijks, en heeft, wat aangaat de lage eilandjes, die verstrooid voor de kust liggen, veel overeenkomst met de kust van Batavia. Slechts in de verte ziet men eenige onbeduidende heuvelrijen, voornamelijk in het NW. — Ook de kust van het aan de overzijde liggende Nieuw-Guinea heeft slechts bergen van zeer geringe hoogte, en voldeed niet aan de verwachting die ik er van had gekoesterd. Ik bleef den 20^{en} te Samaté. De radja was niet te huis, zoodat alleen de Sogoegoe, vergezeld van den Kimelaha-Sanaffe, die mij nog van vroeger, ten tijde van mijn oponthoud te Gebeh in Februarij 1863 bekend was, mij een bezoek bragten. Mijne jagers waren op de jagt gegaan en bragten 4 Paradisea regia mede, terwijl een van hen beweerde, dat hij een Seleucidus albus gezien had. Ik telde 14 huizen aan het strand, die voor een groot deel over het water, op palen waren gebouwd, en er over het algemeen tamelijk

goed uitzagen. Na van hier weder vertrokken te zijn kwam ik spoedig te Larong aan, alwaar de zee op vele plaatsen zeer ondiep is en bij eb eene menigte zandbanken vertoont. De Singadji was afwezig, zoodat ik slechts den Iman kon spreken; van dezen vernam ik, dat toen voor eenigen tijd de pokken erg heerschten de geheele bevolking Sarong had verlaten en zich op het eiland Dohm had neêrgelaten. In den namiddag maakte ik met de handprauw eene toer naar de tegenoverliggende kust van Nieuw-Guinea, om daar, waar vroeger Sorong gestaan had eene geschikte plaats te zoeken tot het opbouwen van mijne hut, die ik dan ook spoedig vond.

Den volgenden dag vroeg, ging ik op jagt naar de heuvels noordelijk van de kleine bron, die mij en mijn volk het drinkwater verstrekte. Ik zag voor de eerste maal een kasuaar; schoot echter slechts Rhipidura gularis, Columba piscella en Platyserius dorsalis. Ornithoptera komt hier menigvuldig voor in de struiken langs de kust; echter is het eene zeldzaamheid als men een onbeschadigd exemplaar magtig wordt. Den volgenden dag ging ik weder op jagt en volgde nu de kust in eene oostelijke rigting. Ik schoot dien dag een Goura corrunek.

Door het vervolgen van een kasuaar, dien ik ook dezen dag weder zag, verdwaalde ik zoodanig, dat ik aan de tegenovergestelde kust, ten Noord-westen van mijne hutten uitkwam. De reuk der groene, nog niet gedroogde nipa-bladeren, die het dak mijner hut vormden was zoo onaangenaam, ja verdoovend, dat ik zijdelingsche openingen in de wanden liet maken om voortdurend een verschen luchtstroom daar te stellen. Ik ging nu naar het eiland Dohm. Dadelijk achter de huizen rijst het terrein tot eene hoogte van ongeveer 150 voet, terwijl zich hier aanplantingen bevinden van rijst, maïs, papaija, obi enz. Behalve Cacatus triton, Electus grand en Polychlorus, waarvan ik den eersten schoot, zag ik Carppinon en Landralli, welke beiden een ferm schot

noodig hebben wil men ze meester worden, zoodat ik ze meestal te beschadigd kreeg, dan dat ik ze zoude kunnen opzetten. In een boom zag ik een groot aantal nesten van Calornis amboinensis; zij waren echter bijna ongenaakbaar, zoodat ik zelfs door aanbieding van *f* 2,50 niemand kon bewegen ze te halen. Ik schoot voorts nog een Crocticus personatus, die hier veelvuldig aangetroffen wordt. De eerstvolgende dagen bragt ik door met het inpakken van vogels en insekten, voor zooverre ze daartoe geschikt waren. Den 4^{en} December ging ik wederom op jagt en wel naar de westelijk gelegen baai, waarheen ik nu een gemakkelijken weg had laten aanleggen. In het begin zag ik geen enkel levend wezen, hetgeen mij eenigzins mismoedig maakte, vooral ook daar de Tanygatus, die ik in de struiken bemerkte zich niet lieten naderen.

Eindelijk echter had ik het geluk een Ceblepynis papuensis te schieten en bemerkte ik iets verder een troep Chalcopsiska-atra, waarvan ik er een schoot; doch daar hij slechts vleugellam was, zoo ware hij, daar hij in zee viel en de matroos die mij vergezelde, vreezende voor zijne beten hem niet durfde halen, naar alle waarschijnlijkheid nog ontkomen, wanneer ik zelf zulks niet had gedaan. De eerstvolgende dagen bleef ik wederom te huis en hield mij bezig met het nazien en inpakken der vogels en het droogen van insekten.

Den 9^{en} December leverde de jagt op het eiland Dohm weinig op; zoodat ik met een buit, slechts bestaande uit 1 Craclicus personatus, 1 Dierourus carbonarus en 4 Calornis amboinensis huiswaarts keerde. Den volgenden dag bezocht ik het vlakke, aan de westzijde eenigzins rotsachtige eiland Ram. Een pad dat naar een waterkom leidt strekt ten bewijze, dat dit eiland meermalen bezocht wordt, hetgeen trouwens ook sommige plaatsen aan het strand reeds genoegzaam aanduiden.

Op mijn weg zag ik een troep witte kakatoes, waarbij

zich naderhand twee zwarte aansloten, van welke laatsten ik het geluk had er eene te schieten. Ik nam vervolgens mijn weg naar de Z. kust, alwaar ik behalve drie stuks uit een troep sterna melavacuha, die echter nog niet, zooals mij later bleek, al hunne vederen hadden bekomen, ook nog een Carpophaga schoot. Aan het strand bemerkte ik twee, naar het scheen Numeniusachtige vogels, die ik echter toen niet onder schot konde krijgen, om welke reden ik er den volgenden dag mijne jagers nogmaals op uitzond, die er een van schoten, hetgeen nu bleek een Esacus magni rostris te zijn. Hoeveel moeite ik ook aanwendde om een zwijn magtig te worden zoo gelukte mij zulks toch in de eerstvolgende dagen niet.

Den 15^{en} vertoonde zich in de nabijheid van mijne woning een groote roofvogel. Een mijner jagers schoot op hem toen hij zich op een tak van een boom had neêrgezet, doch trof hem niet, maar wel de Carp. sinora, die hij tusschen de klauwen hield, voor een groot deel reeds geplukt had en nu ten gevolge van den schrik, veroorzaakt door het schot, had laten vallen. Onder den buit die mijne jagers den volgenden dag te huis bragten bevonden zich tot mijne niet geringe vreugde een Phonigama kerandreni en een mij tot nog toe onbekende Baja stenozona. Daar het weder gedurende de volgende dagen slecht was en ik mij niet zeer wel gevoelde, zoo leverden zij ook niets merkwaardigs op.

Den 26^{en} December scheen het weder zich echter wederom tot deugd te willen schikken, ten minste was de lucht des morgens helder. Ook gevoelde ik mij dien dag veel beter. Ik zond natuurlijk alle jagers uit, terwijl ik mij in dien tusschentijd bezig hield met het droogen der exemplaren, die ik in den laatsten tijd had verzameld. Tot mijn spijt moest ik echter bij nauwkeurige beschouwing bemerken, dat eenige der grootere vogels onder de vleugels reeds begonnen te schimmelen, terwijl ook andere reeds tot rotting

waren overgegaan, alles ten gevolge der vochtigheid, veroorzaakt door de menigvuldige regens die in den laatsten tijd gevallen waren. Den volgenden dag kwam een der jagers, reeds spoedig nadat ik hem had uitgezonden, terug met een Kangoeroe, dien hij op de hoogten achter mijne hutten had geschoten. Den 29^en^ kreeg ik een bezoek van den Singadji, van wien ik een jongen kasuaris kocht.

Met hem besprak ik verder het noodige omtrent eenige menschen, die mij naar de hutten in het woud zouden vergezellen en die tevens mijn volk zouden behulpzaam zijn in het opzoeken van den paradijsvogel. Den volgenden dag eindelijk zond ik des morgens een mijner Tidoresche soldaten, benevens 3 matrozen met het eerste gedeelte van mijne zaken naar de hut, die aan de rivier was opgebouwd geworden, terwijl mijne jagers morgen en ik overmorgen daarheen zullen gaan..... (*)

(*) Of aan dit voornemen uitvoering is gegeven blijkt niet. De vorenstaande mededeelingen zijn waarschijnlijk niet voleindigd ten gevolge van het overlijden des schrijvers. *Red.*

VERBETERINGEN:

Blz. 80 r. 10 v. b. staat trachijtrolsteenen, lees trachietrolsteenen

" " " 11 " " " trachijt, lees trachiet

" " " 12 " " " stijlen, " steilen

" " " 8 v. o. " praauw, " prauw

waren overgegaan, alles ten gevolge der vochtigheid, veroorzaakt door de menigvuldige regens die in den laatsten tijd gevallen waren. Den volgenden dag kwam een der jagers, reeds spoedig nadat ik hem had uitgezonden, terug met een Kangoeroe, dien hij op de hoogten achter mijne hutten had geschoten. Den 29^{en} kreeg ik een bezoek van den Singadji, van wien ik een jongen kasuaris kocht.

Met hem besprak ik verder het noodige omtrent eenige menschen, die mij naar de hutten in het woud zouden vergezellen en die tevens mijn volk zouden behulpzaam zijn in het opzoeken van den paradijsvogel. Den volgenden dag eindelijk zond ik des morgens een mijner Tidoresche soldaten, benevens 3 matrozen met het eerste gedeelte van mijne zaken naar de hut, die aan de rivier was opgebouwd geworden, terwijl mijne jagers morgen en ik overmorgen daarheen zullen gaan..... (*)

(*) Of aan dit voornemen uitvoering is gegeven blijkt niet. De vorenstaande mededeelingen zijn waarschijnlijk niet volmondigd ten gevolge van het overlijden des schrijvers. *Red.*

KOLONISATIE OP JAVA.

„Waer worden oijt groote dingen
„bij der handt genomen, die hare
„impediementen ende swaricheijt niet
„en hebben."

Joan Maetsuijcker.

Het is bekend, hoe reeds in den aanvang onzer vestiging op Java, de Gouverneur Generaal Koen zich beijverde, om het zich van lieverlede uitbreidende grondgebied der O. I. Kompagnie, rondom de stad Batavia, met Europeanen te koloniseren.

De uitslag daarvan en van de latere pogingen ter bereiking van hetzelfde oogmerk beproefd, heeft Jhr. Mr. J. K. J. de Jonge beschreven, in eene lezenswaardige nota, opgenomen in het rapport der staatskommissie, bij koninklijk besluit van 16 Junij 1857 no. 90 benoemd, naar aanleiding van het adres van F. H. van Vlissingen en negen anderen, betreffende Europesche kolonisatie in Nederlandsch-Indië. (*)

Dit geschiedkundig opstel, verscholen in genoemd rapport, verdient allezins, ook voor den tegenwoordigen tijd, eene meer algemeene kennisname.

Het kon, dacht mij, zijn nut hebben, op dat stuk nog eens opzettelijk in dit tijdschrift de aandacht te vestigen.

Aan de bijdrage welke hier volgt, heeft de arbeid van den heer de Jonge tot leiddraad gestrekt, met toevoeging van eigene opmerkingen en enkele tot dusver nog niet openbaar gemaakte bijzonderheden.

(*) Gedrukt te 's Gravenhage bij de gebroeders van Cleef, 1858, bladzz. 132—177.

De historie, — en uit dit gezichtspunt beschouwe de belangstellende lezer deze bijdrage — behoort niet enkel te zijn, de kenbron der verrigtingen van het voorgeslacht, maar ook en vooral, de leermeesteres en de wegwijster van het tegenwoordige.

Als eerste volkplanters, maakte de Gouverneur Generaal Koen gebruik van ontslagen krijgslieden en matrozen.

Die lieden bleken echter weinig geschiktheid te bezitten voor het drijven van landbouwnijverheid. Zoodanig „schuim van alle volken", schreef de Landvoogd aan de kamer van Zeventienen in Patria, „schenen door God uit-„sluitend geschapen te zijn, om te gebruiken tegen den „vijand, want vrij zijnde, is het eenigen te veel moeite om te „gapen en de vrucht in den mond te ontvangen, ja, als het „hun in den mond waait, zijn ze te lui om te kaauwen."

De Heeren moesten „eerlijke luijden" zenden.

Men zond daarop enkelen zoogenaamd van dien stempel, doch meest zonder vrouwen.

Dat achtte de Gouverneur Generaal niet verstandig, naardien het menschelijk geslacht zich, zonder vrouwen, onmogelijk kon voortplanten.

De Heeren Zeventienen konden dit goedschiks niet ontkennen en verstrekten dan ook eindelijk eenige vrouwen (*), doch schenen Koens eenvoudige en onomstootelijke konklusie, uitsluitend in den letterlijken zin te hebben opgevat, — de aangekomen personen bleken althans van zeer suspekt allooi te zijn.

Koen, een man van strenge zeden, was over deze schijnbaar ietwat sarkastische voldoening aan zijn serieus gemeend verzoek, rechtmatig verstoord.

Stekelig gaf hij den achtbaren Heeren in Patria te kennen, dat zij die vrouwspersonen wel t'huis hadden kun-

---

(*) „'s Kompagnies dochters" geheeten. Zie art. 29 van de instruktie voor Hendrik Brouwer, Gouverneur Generaal en Raden van Indië, te vinden in de verzameling van Mr. P. Mijer, bladz. 55.

nen houden; dat zulk soort in Indië even goed te bekomen was als elders en dat het „hoerendom" (*) aldaar niet behoefde vermeerderd te worden.

Mannen en vrouwen beiden waren, zeide hij, „onbe„kwaam tot planting van eene kolonie; het was eene god„delooze hoop, die veel moeite gaf en waarvan eenigen zich „slimmer aanstelden dan de onredelijke dieren, die een „grouwel en schandaal aan velen der Indianen veroor„zaakten; want de Inlander, geen ander en beter ziende, „meent dat gansch de natie zoo goddeloos, onredelijk en „onmanierlijk is."

Hoezeer ontstemd, was hij echter niet ontmoedigd en liet zijn plan geenszins varen.

Van nieuws drong hij aan op uitzending van eerlijke en geschikte lieden en deed onder anderen een voorstel, om „400 à 500 meijskens en meer, van 10 à 12 jaren „oud, onder opzigt van bedaarde en geschikte lieden uit „de Godshuizen" voor Indië te bestemmen; zoo mede eveneens jongens van gelijken leeftijd die „nevens de „meijsjes zouden opgroeijen, later te zamen geen ander „Vaderland dan het geconquesteerde zouden kennen."

Ook „eerwaardige huisgezinnen" uit het Vaderland, zouden hier den staat der Vereenigde Kompagnie, op den langen duur, versterken en zoodoende tevens, bij terugslag, den staat der Vereenigde Nederlanden.

Ten jare 1623 in het Vaderland teruggekeerd, trachtte Koen mondeling en schriftelijk, den Raad van Zeventienen belangstelling in te boezemen voor de zaak der kolonisatie, van wier gewicht voor het waarachtig welzijn der Kompagnie, de Heeren Majores, blijkens hunne æquivoque uitzendingen van mannen en vrouwen, alles behalve levendig, gelijk hij, waren doordrongen.

(*) Sit venia verbo! Het woord is van den Gouverneur Generaal Koen. Men was in dien tijd nog gewoon de zaken bij haar rechten naam te noemen.

Hij wees er hun op, hoe eene volkplanting van Nederlanders, „aangelokt door goede voorwaarden, concessiën, liberteiten en privilegien," in Indië eene kern zouden kunnen vormen, waardoor de staat der Kompagnie verzekerd en waaruit de voornaamste ambtenaren getrokken konden worden.

De middelen, om dat doel te bereiken, waren, zijns inziens: „ten eerste, dat alle bedienden van de Kompa„gnie naar Indië zouden medenemen, hunne vrouwen en „kinderen; ten tweede, dat het aan een ieder zou vrij„staan, om met zijn eigen schip of schepen, onder den „eed, artikelbrief, voorwaarden en licentië van de Kom„pagnie, naar Indië te varen, medenemende al zulke waren, „als door de Kompagnie zouden worden toegelaten en ten „derde, dat het aan alle inwoners van Batavia, Amboijna „en Banda vrij zou staan, met hunne schepen en hunne „kapitalen, voor zich zelven in het bijzonder handel en „negotie te drijven, hetzij in eenige kwartieren van Indië „of ook overal waar het 't meest geraden zal wezen, mits dat „zij geene retouren naar Nederland of Europa zouden zen„den, maar hunne waren verkoopen zouden aan de „Nederlandsche Kompagnie, tegen vast bedongen prijzen."

Het gevolg van dit voorstel was, dat er sedert, van tijd tot tijd, ja, kolonisten, gehuwde en ongehuwde lieden naar Indië vertrokken; maar de Raad van Zeventienen bleef omtrent den eenigen waren grondslag, het levensbeginsel der kolonisatie, — het drijven van eigen handel, — hinken op twee gedachten; en geen wonder, immers tastte dit den hartader aan der Kompagnie, — het monopolie. Hij vreesde, en niet zonder grond, dat die „vrije negotie," als de slingerplant om den boomstam, langzamerhand hare beste krachten zoude ondermijnen.

Intusschen begreep de Kompagnie ook, dat zij dit woekergewas, eenmaal door haar zelve, hoezeer ongaarne, in den afgesloten gaard toegelaten en gekweekt, niet aanstonds weder kon uitroeijen.

Welstaanshalve werd het daarom een slepend leven gegund en in Maart 1630, deed de Raad van Zeventienen in Indië publiceren, dat „voortaan geen vrije hanndelaars meer zouden worden geadmitteerd, dan die van „reis tot reis, speciale licentie van Gouverneur en Raden „van Indië daartoe hadden verkregen."

Leven en dood van den partikulieren handel en landbouwnijverheid, stonden daarmede geheel ter wille van de Maatschappij; doch, „onder het tweede bestuur van den Gouverneur Generaal Koen," merkt de Heer de Jonge op, „konden de kolonisten vrij zeker zijn van goed ont„haal in Indië en van zoo min mogelijk belemmerin„gen te zullen ondervinden."

Dit onzeker bestaan duurde echter niet lang.

De voortreffelijke Landvoogd stierf in 1629 en werd opgevolgd door zijn onverzoenlijken vijand J. Specx.

Hetzij uit gevestigde overtuiging, hetzij uit persoonlijke haat — het gebeurde met zijne pleegdochter Sara kon hij niet vergeten — brak deze weder af, wat gene had opgebouwd, weshalve de kolonisten, geen uitweg meer ziende, om zich een bestaan te verzekeren, repatriëerden. (1631).

Natuurlijk verwekte die demonstratie opzien en nu schreven de Zeventienen, dat „Gouverneur en Raden niet „soe precies aan de woorden der placcaten moesten inhere„ren, maar daarin, naar gelegenheid, ampliatie en limitatie „moest worden gemaakt, want, als men vrije luiden „wilde aanhouden, hun middelen moesten worden ge„suppediteerd, omme eerlijk met hunne famille te kun„nen leven."

Men erkende alzoo, dat de onderwerpelijke plakkaten wat streng waren, doch kon niet besluiten ze intetrekken of te wijzigen.

De Indische Regering moest de teugels een weinig vieren, wat geven en nemen, niet zoo aan den letter blijven hangen en meer naar bevind van zaken te werk gaan.

Maar van den anderen kant, kwam het den Raad van Zeventienen voor, dat de vrije lieden in Indië te spoedig rijk wilden worden en te kostbaar leefden. Wat dit laatste betrof, werd, zonder er doekjes om te winden, tegen de Europesche vrouwen te velde getrokken. Het was niet te verwonderen, schreef hij (brief van 19 September 1633) aan de Indische Regering, dat de kolonisten wanhoopten aan succes „soo langhe sij met „Nederlandsche vrouwen trouwen, die hun soo costelijk „vallen, dat met cleijntgen, nae de maniere van Indi- „aensche landen, niet en leven, behalven dat van de „Nederlandsche vrouwen tot noch (toe) egeene bestendighe „vruchten voortcomen, maer meest alle in 't beginne „gestorven zijn, daer men ten contrarie bevind, dat on- „se natie met Inlandsche vrouwen trouwende, cloecke, „robuste kinderen procureren, die in 't leven blijven, „'t welk de experientie alsoo successievelijk ons lerende, „heeft doen persisteren bij de resolutie omme in 't toeco- „mende met gemeene personen, geen vrouwen, getrouwt „of ongetrouwt, naar Indië te zenden."

Het transigeren met de uitgevaardigde verbodsbepalingen, vermocht echter geenszins eenige doeltreffende verbetering aan te brengen in den toestand der kolonisten, hunne „desperatie" nam eer toe dan af, „zoodat met „de retourvloot van het jaar 1648, omtrent 30 kin- „deren, in Indië geboren, met hunne familiën in Neder- „land aankwamen."

De Heer de Jonge teekent hierbij ter loops aan, dat de aankomst van die 30 in Indië geboren kinderen, in tegenspraak was met de hiervoren vermelde bewering, omtrent de onvruchtbaarheid der Nederlandsche vrouwen aldaar.

De opmerking is juist, voor het geval namelijk al die kinderen van Europesche ouders afkomstig waren, hetgeen niet blijkt. In elk geval was de bewering, naar het voorkomt,

gewaagd, vermits in 1633 de ondervinding nog geen vasten regel ten deze, kòn hebben aangegeven.

Na deze tweede mislukking, besloten de Zeventienen om, op nieuw, vrouwen naar Indië te zenden en beraadslaagden ernstig „over het vestigen van volksplan-„tingen en over het stuk van den vrijen inlandschen „handel."

Omtrent geen van beide punten werd iets beslist.

Wel leest men in de *Generale Instruktie voor den Ed. Gouverneur Generaal en de bijgevoegde Raden, van* 26 *April* 1650:

„Dat de intentie van de Generale Compagnie zijnde, „om de burgerij op *Batavia* en de goede ingezetenen van „dien, zooveel zonder werkelijke prejudicie van dezelve „geschieden kan, te favoriseren en in alles de behulp-„rijke hand te bieden, UEd. niet zullen nalaten der „vergadering van XVII te laten toekomen uwe conside-„ratiën op het concept vanhier gezonden, dienende tot „opening van meerdere vrijheid in de commercie voor „de gemeene burgerij, waarvan UEd. dan ook niet „langer zullen in gebreke blijven;—" doch in den aanvang was het beginsel vooropgezet: „Nu is kennelijk, „dat het geheele welvaren van de Oost-Indische Com-„pagnie daarin bestaat, dat dezelve privatievelijk, met „exclusie van alle anderen, genieten moge de vruch-„ten van den handel, haar alleen gëoctroijeerd." (*)

De uit Indië gevraagde konsideratiën kwamen te laat.

„Twist," zegt de Heer de Jonge, „oneenigheid, ver-„schil van gevoelen bij de Hooge Regering, weifeling „onder het zwak bestuur van den Gouverneur Generaal „van der Lijn, werkten uit, dat eerst in den jare 1651 „deze adviezen naar het Moederland overkwamen; zij wer-„den alzoo ontvangen toen het Regerings Reglement was „uitgevaardigd."

(*) Zie de verzameling van Mr. P. Mijer, bladzz. 14 en 114.

De Heer de Jonge wijst op enkele van deze adviezen, inzonderheid op dat van den Raad van Indië Joan Maetsuijcker, (*) hetwelk, als bijlage, achter zijne nota is gevoegd.

Dit merkwaardig stuk is te uitvoerig om hier in zijn geheel over te nemen, doch mag niet met stilzwijgen worden voorbijgegaan.

Ik wil daarom den gedachtenloop en de argumentatie, zoo beknopt mogelijk, trachten weêr te geven, meest met des adviseurs eigene woorden en zegswijzen, doch zal enkele zinsneden letterlijk aanhalen, waar eene omschrijving, aan zin en eigendommelijkheid zou schaden.

Reeds bij brief van 26 Januarij 1647 had hij „uit Ne„gombo op 't eijlandt Ceylon," zijn gevoelen medegedeeld, omtrent het stichten van Nederlandsche koloniën in den Indischen Archipel. Hij achtte zulks toen reeds, het eenigste en beste middel te zijn, om 's Kompagnie's staat in Indië te vestigen en het bezwaar te verminderen van kostbare garnizoenen te onderhouden. De Heeren Zeventienen behoefden over het formeren van zoodanige koloniën niet „al te swaerhooffdigh te sijn," naardien zij alreeds te Batavia en elders wortel hadden geschoten en allengs zeker zouden aangroeijen, „mits de Overheijt daer „de goede hant aanhoudende."

Diezelfde meening was ook Antonie van Diemen en andere Landvoogden (Koen) vóór hem, toegedaan geweest en steunde, zijns inziens, op zulke goede en deugdelijke gronden, dat hij, „nooijt en hadde gedacht, iemandt gevonden „zoude worden, kennisse van Compagnies staet, maxime, „intentie en ooghwit hebbende, die met ernst het con„trarie zoude connen sustineren."

Doch sedert van Ceylon op Batavia gekomen, had hij

(*) Zoo schreef de man zelf zijn naam. Wij vinden geen vrijheid, om dien eigenwillig te veranderen in Maatzuiker of Maatsuiker.

zich daarin „geabuseerd" gevonden, vernemende dat de Heer Gouverneur Generaal Cornelis van der Lijn en eenige Raden van Indië een geheel ander gevoelen aankleefden, „sustinerende deselve coloniën voor de Generale Compagnie „niet alleen niet dienstigh ende schadelick, maar ook het „stichten derselver gants onmogelijk ende buijten alle „hoope te weezen, UEd. radende hetselve als soodanigh „eens vooral uijt den sin te zetten ende daer niet meer „aan te dencken, om verscheijde redenen ende considera-„tiën tot dien einde bijgebracht, bestaende ten principale „uijt volgende hoofftpuncten:

1°. „dat doorgaens het schuijm der ministers (s' Compag-„nie's bedienden) vrij worden, trachtende eerlijcke lieden „liever in dienst te blijven ende wanneer al eenige goede „daaronder mochten comen, soo worden sij door d'andere „voort gedebaucheert ende bedorven.

2°. „dat diergelijcke burgers veeltijts cleijne genegentheijt „tot de Compagnie sijn hebbende ende dienvolgende weij-„nigh te betrouwen sijn, sijnde een ongebonden hoop, die „als de noodt aen de man zoude gaen, cleijne hulpe zou-„de toebrengen tot beschermínge der republijcke.

3°. „dat de kinderen in Indië geboren, van vuijle, onge-„trouwen aert sijnde ende selffs d'inlanders in quaede „faicten te boven gaende, van deselve oock niet veel goeds „sijn te verwachten.

4°. „dat de burgers, buijten navigatie ende handel ter „zee gehouden wordende, niet connen bestaen ende daertoe „gelicentieerd wordende, Compagnie's handel ende negotie „sullen schadelijck wesen, behalven dat met haer onge-„bonden leven, overal onlusten maken, die de Compagnie „dan boeten moet.

5°. „dat in alle gevalle rijck geworden sijnde, al weder „nae 't vaderlandt willen, latende de Compagnie van haer „ooghwit gefrusteerd.

6°. „dat eijndelijck de Compagnie tot exemple moet die-

„nen de bouwvallige staet der Portugezen in deese landen, „uijt geen ander oirsake ontstaan, als omdat haer op hare „coloniers te veel verlatende, geen vereijschte chrijchsmacht „in Indië gehouden hebben, waerdoor sijn comen te ver- „vallen tot de ongelegenheijt in welcke jegenwoordigh „worden gesien ende diergelijcke."

Enkele dier punten kwamen Maetsuijcker voor „van groote „consideratie ende in reden gefondeert" te zijn; doch geens- zins zóó gewichtig, dat zij hem van zijn voorschreven advies zouden kunnen doen afwijken, noch konden op- wegen de groote voordeelen, welke de Kompagnie van het stichten van koloniën te verwachten had, als o. a. ver- mindering van talrijke en kostbare krijgsbenden en altijd gereede gelegenheid, om uit de vrije burgers, „personen „te vinden tot becleedinge van allerhande ampten ende „bedieningen, die sullen comen te vaceren ende open te „vallen ende dienvolgende niet meer genootsaeckt wesen, „soo veele gegagieerde dienaers buijten emploijement, op „voordeel ende occasie te houden, gelijck tot noch toe „heeft moeten geschieden, om bij vertreck offte versterff „in geen ongelegenheijt te vervallen."

Het viel niet te ontkennen dat het vestigen van kolo- niën als bedoeld, tot geene volmaaktheid konde worden gebracht, zonder dat zich groote en tal van moeijelijkheden zouden opdoen, die uit den weg moesten geruimd wor- den; „maer waer worden oijt groote dingen bij der handt „genomen, die hare impediementen ende swarichheden niet „en hebben? het gantsche lichaam van de Compagnie, „hebbende reeds soolange gestaen, steeckt tot dese uure „toe vol swarichheijt ende difficulteijten, daer deselve ge- „durigh als tegen moet worstelen, maer daerom en wer- „den UEd. niet bewogen, deselve te dissolveren. Wat „cancker is haer de particulieren handel ende dat sij de „groote lasten ende oncosten moetende dragen, hare die- „naren met de beste coopmanschappen veeltijts doorgaen

„ende overal de gereetste proffijten strijcken! Wat is het „een groote swarichheijt daer onder de ministers (dienaren) „soo veele gevonden worden *met cromme handen*, soo men „seijt, ende die 't alsoo lieff van de Compagnie nemen als „van den vijandt, opdat ik niet en spreke van de groote „periculen, die de Compagnie gedurich ter zee ende te „lande onderworpen is, die alleen genouch souden con- „nen wesen, om een armhertigh mensch affteschricken „eenige middelen bij deselve te risiqueren, deese alle niet „jegenstaende, soo is de Compagnie tot heeden toe staen- „de gebleven."

Voorts overgaande tot de wederlegging der opgenoemde zes punten van bezwaar, in het bijzonder, wordt opgemerkt:

ad primum, dat onder de dienaren der Kompagnie die vrij zochten te worden, ook vele goede en eerlijke lieden gevonden werden, die hun best deden, „om met Godt ende met eeren „voort te comen."

Tegen het ongebonden leven der burgers moesten afdoende wetten worden gemaakt, terwijl het goede voorbeeld der Overheden zelven, van vermogenden invloed zou zijn.

ad secundum, was het niet gebleken, dat de burgers der Kompagnie niet toegedaan en als zoodanig niet te vertrouwen zouden zijn, wel dat dezen dikwijls niet bijzonder ingenomen waren — „daer veeltijts oirsaecke toe gegeven „is,— met het groote faveur en de voordeelen, die men de „Heijdenen en de Mooren heeft laten genieten, den Ne- „derlandschen burger ondertusschen overal uijtsluijtende „ende bovendien alle cleynachtinge ende versmaetheijt „aendoende, waervan de exempelen noch in verschen me- „morie sijn, veel bedenckingen nae haer slepende."

ad tertium, dat in waarheid de Nederlandsche kinderen, in Indië geboren, in het bijzonder „de Misticen" een ongebonden leven leidden, wegens gebrek aan een goede opvoeding; doch dat daarin verbetering konde worden gebracht door de oprichting van goede scholen en behoorlijk toezicht en zorg van de ouders.

Ook zou de tijd zelve daarin verbetering aanbrengen, „alsoo het getal van soodanige inboorlingen toenemende, „de burgerlijke ommeganck, eergierichheijt ende civiliteijt „mede staet toe te nemen, daer bij de Overichheijt oock vrij „wat in gedaen can worden, orde stellende op de opvoe„dinge der jeucht ende sorge dragende, dat deselve hare „eerlijcke oeffeningen mogen hebben, tot weringe van le„dighgaen ende luijichheijt, een moeder van alle quaet sijn„de, welck poinct van groote consideratie is, gelijck in alle „republijcken de opvoedinge der jeucht gehouden wert, soo„veel te meer in deese nieuwe tedere colonie."

ad quartum, dat de burgers zeer goed konden bestaan zonder zeehandel, even als de inwoners van zoovele andere steden die geen zeevaart bezitten; „want behalve den landt„bouw, handtwercken ende andere eerlijcke middelen, „als bodemarijen, gelt à deposito te setten, etc. zoo heeft „den burger op Batavia gelegentheijt om goede voordeelen in „negotie te doen met de vreemdelingen, gedurich in groote „menigte aff en aen varende, voornamentlijk wanneer ne„vens de Chinesen en de anderen mede acces tot de packhuij„sen hebben ende in den cledenhandel participeren mogen."

ad quintum, dat de oorzaak van het spoedig repatrieeren van rijk geworden burgers, gelegen was in de omstandigheid, dat zij tot dusver versmaad en geminacht werden, „hetgeen hun met reede tegen de borst is ende nae de „vaderlandtsche vrijheijt haecken doet, voornamentlijck die „middelen hebben, om eerlijck te connen leven."

ad sextum, dat zeer ten onregte het voorbeeld der Portugezen werd bijgebracht, als zouden dezen door middel van hunne kolonien ten onder zijn geraakt; „want die de „constitutien ende gelegentheijt van derselver staet ende „regeringe in deese landen wel wil insien, sal moeten be„kennen, dat dezelve door geen ander middel tot noch toe „staende sijn gebleven als alleen door de menichte der „coloniers, die haer in plaetse van soldaten verstrecken

„ende sonder welcke sij, nae menschelijck oordeel, al „langh 't ondergebracht ende vergeten waren, soodat dat „exempel te eenemael voor mijn gevoelen militeert, het„selve wonderlijck bevestigende." (*)

Na deze wederlegging van de tegen eene kolonisatie van Nederlanders op Java ingebrachte bezwaren, eindigt Maetsuijcker zijn advies met de volgende opmerkingen, die thans nog, twee honderd vijftien jaren later, niet alleen lezens- maar ook in vele opzichten, behartigenswaard voorkomen.

„Om nu in 't breede te verhalen, wat middelen voor „den burger open sijn, om haer eerlijck te erneren ende „met ter tijt matigen rijckdom over te gaderen, soude al„hier te langh vallen, tot UEds. intentie genoech sijnde te „weten, dat deselve geensints ontbreeckende sijn, maer na „ijders gelegentheijt ende staet overvloedigh gevonden wor„den, gelijck ijdereen kennelijck is, die eenige kennisse van „'s Comp. gelegentheijt in deese landen heeft, hetsij dan dat „hem iemand wil generen met een handtwerck, als: schoen„makers, cleermakers, smits, swaertvegers, zadelmakers, „silver- en goutsmits, chirugijns, timmerlieden, metselaers „en diergelijcke, daer alle groot gelt mede te winnen is „voor die maer eenichsints wat arbeijtsaem sijn, daer het „ordinarie meest aan gebreeckt, offte met winckel houden „van alderhande cramerijen, waren ende coopmanschappen, „daer oock bijsondere voordeelen mede te doen sijn, offte „wel met andere negotie, penningen à deposito te stellen, „daer sommigen haer seer wel mede weten te behelpen „ende capitaal mede te winnen, van anderen gelt tot min„der intrest lichtende ende hetselve weder aan anderen hoo„ger uijtsettende, dat mijns oordeels niet te verachten is, „streckende tot gerieff ende voordeel, soowel van degee-

(*) Nog onlangs heeft een reiziger, in de Revue des deux mondes, den staat van zaken op Ceijlon besprekende, ongeveer dezelfde opmerking gemaakt.

„ne daer sij het van opnemen, als die het van haer weder „ontfangen. Met bodemarijen plegen sommige oock wel „proffijt te doen, mits dat de Compagnie's dienaren, die „bewindt offte macht hebben, daerbuijten werden gehouden „alsoo sij den burger schadelijck sijn ende haer selve we„ten te prefereren, gelijck wel geschiet is.

„Bovenal can den *landtbouw* ontallijcke menschen de cost „geven met smakelijcke overwinsten, waervan de particula„riteijten in deesen te langh souden vallen te recenseren, gene„ralijck niet anders van noode sijnde, als dat den burger alte„met de handt een weijnigh geboden ende daerdoor „geanimeert wert eerlijcke middelen bij der handt te „nemen, om voorttecomen, daer het tot noch toe seer aen „ontbroken heeft, grootelijcx tot nadeel van de Compagnie, „want bijaldien den Nederlandtschen burger maer halff soo „veel voordeelen ende benificiën hadden mogen genieten, „als bij mijne tijt in Indië de Chinesen ende anderen ge„noten hebben, ick versekere UEd. dat Batavia rechtevoort „een andere stadt soude sijn geweest, daer met het cares„seren der Chinesen geen voordeel gedaen wort, als voor „weijnige particulieren ende niet voor de Compagnie offte „den staet; want te seggen, dat de Chinesen daerdoor te „meer worden aangelockt om alhier te comen woonen, „waerdoor dan de incomsten sijn toenemende, gelijck van „eenige gesecht wort, is 't eenemael frivool ende onge„fondeert, omdat soodanige benificiën ende faveuren niet „gedaen worden, dan alleen aen eenige weijnige van cleijn „getal, sonder dat het gemeene lichaem daer het minste „gevoelen offte genot van heeft. Ja wort de gemeene man „in plaetse van dien, van soodanige favoriten te meer ge„plaecht ende gedwongen selffs de middelen op te brengen „waermede de voorschreven faveuren worden genegotieert „dat haer dan lastigh valt ende eer sal doen vertrecken „als comen. Het is wel soo dat de Chinesen metten landt„bouw ende voornamentlijck met het planten ende aen-

„teelen van suijckerriet de republijcke voordeel sijn toe-
„brengende ende dat de benificiën, haer tot die eijnden
„verleent, consequent tot Compagnie's dienst sijn streckende,
„maer waerom die niet gedaen aen Nederlandtsche burgers,
„aengesien deselve, met behulp van dien niet minder sou-
„den doen, waermede de Compagnie dan dubbelen dienst
„soude geschieden?

„Doch wat vraegh ick waerom? — omdat de Nederlanders
„te bot zijn, ende altijt met ijdele handen coomen, terwijl
„de chinees schrander is ende altijt t' een off t' ander
„uijt sijn mouw weet te schudden, waervan breeder te
„particulariseren te odieuse saeck soude weesen, gelijck
„oock deze geheele materie aen alle sijden teeder om aen
„te roeren is, seecker ende gewis sijnde, dat de Neder-
„landtsche colonie geen grooter partije sij hebbende, als
„die gierigheijt der Hooge Ministers (dienaars) bij de an-
„dere natien meer profijt siende."

Inderdaad moet het verwondering baren, dat de Raad van Zeventienen, een dienaar die zóó rondweg voor zijn gevoelen uitkwam en het raison d'être der Compagnie bestreed, korten tijd daarna (1653) aanstelde tot Gouverneur Generaal, geroepen om zijne bevelen ten uitvoer te leggen en in de eerste plaats zorg te dragen, dat de Oost-Indische Kompagnie „privativelijk, met exclusie van alle „anderen, genieten mocht de vruchten van den handel, „haar alleen gëoctroijeerd."

Trouwens, reeds van den beginne af aan, hadden de Bewindhebbers in Patria, mannen tot hunne vertegenwoordigers in Indië verkozen en gehandhaafd, gelijk een Koen en van Diemen, die even als Maetsuijcker, denkbeelden verkondigden en zelfs in beoefening trachtten te brengen, lijnregt afwijkende van de baan, door de instellingen der Maatschappij duidelijk aangewezen.

Eene verklaring van dit allezins opmerkelijk verschijnsel is lichtelijk te vermoeden, doch minder gemakkelijk met stellige zekerheid aan te geven.

Indien men zich echter wil wagen op het terrein der veronderstellingen, dan schijnt het, als of de Kompagnie reeds in de eerste tijden harer ontwikkeling en sedert, gedurende haar gansch bestaan, — de verdere loop der geschiedenis zal gelegenheid geven dit te doen uitkomen, — de overtuiging bij zich heeft omgedragen, dat haar systeem van exklusieven handel en nijverheid, onmogelijk normaal kon wezen, maar te eenigertijd, voor meer ruime en milde beginselen zou moeten plaats maken; — alsof zij, de vrije handel en industrie oogluikend toelatende, zonder daarvan in hare reglementen en instruktien openlijk te doen blijken, noch een van beiden opvallend aan te moedigen of tegen te gaan, niet geheel onvoorbereid heeft willen wezen, zoodra het oogenblik mocht gekomen zijn, dat de slagboom opensteld en de teugels gevierd zouden moeten worden.

Maetsuijckers liberaal advies werd door de Zeventienen evenmin toegejuicht als gewraakt; maar . . . . hij werd Gouverneur Generaal! en de Generale Instruktie van 1650 wier vaststelling op de Indische konsideratien niet heeft kunnen wachten, zette, gelijk hiervoren gezien is, het monopoliestelsel der Kompagnie voorop, doch gaf tevens vrijheid, om de kwestie der bevordering „van meerder vrijheid in de commercie, voor de gemeene burgerij", waarover men in het Vaderland reeds jaren achtereen had „gebesoigneerd", aan een voortdurend onderzoek te onderwerpen.

Deze Instruktie, die volgens de verklaring van den Raad van Justitie des kasteels Batavia, in zijn brief aan de Regering dd. 16 Februarij 1747, „het fundament van de „Hooge Regering alhier altoos geweest is en alnog blijft „(*), onderging tot aan de ontbinding van de Direktie der Oost-Indische Kompagnie in 1796, geenerlei wijziging.

Vatten wij thans den draad der geschiedenis weder op.

(*) Zie de geschiedkundige inleiding voor de verzameling van instruktien enz. van Mr. P. Mijer, bladz. XIII.

Men zal zich herinneren dat Maetsuijcker, vijf en twintig jaren lang, van 1653—1678, het bestuur in handen had. Zag hij er te voren geen gevaar in, om als Raad van Indië, zonder omwegen zijne *opinie te uiten*, minder vrijheid scheen hij zich, eenmaal Gouverneur Generaal geworden, te durven veroorloven, om dienovereenkomstig ook *te handelen*; althans verneemt men, tot het jaar 1662, niets bijzonders aangaande het uitzenden van kolonisten, of het bevorderen van partikulieren handel en nijverheid.

Eerst bij de Resolutie der Zeventienen van 14 September 1662, vinden wij weder gewag gemaakt van eene „serieuse deliberatie over dat importante point gehou„den", ten gevolge waarvan zij ten slotte, als hun gevoelen vaststelden, „dat men den binnenlandschen handel „in Indie, voor vrije luiden en burgers, in de steden, „plaatsen en forten van de Compagnie nedergezeten zijn„de, behoort vrij en open te stellen, *verstaande op al zulke „plaatsen en onder zoodanige reglementen, conditiën, restrictiën, „als men zou mogen goetvinden daarop te beramen.*"

„Wijders dat men aan een ieder, hetzij alleen, of met „zijne familie, naar Indie passage met de schepen van „de Compagnie behoorde te vergunnen, om haar in de „voorschreven steden, forten of plaatsen daar te lande „ter neder te stellen, mits voor haar transport, onkost„gelden betalende, volgens het reglement daarvan te con„cipieren; dat men aan dezelve behoort te permitteren, „om, onder zekere recognitie, met zich te mogen nemen „zoodanige gelden, hetzij goud of zilver, gemunt of on„gemunt, item juweelen, als zij te rade zullen worden, „zoo ook alle waren *in geen volumen bestaande en waarin de „Compagnie niet gewoon is te handelen*, mits nevens de recon„nitie ook vragt betalende, item om zoodanige waren uit „Nederland te mogen doen komen, item hun tegen re„delijke prijzen schepen voor den binnenlandschen handel „te verschaffen en dat wijders aan deze personen zou kun-

„nen worden toegestaan, het verzenden of overbrengen „naar het Moederland van alle juweelen, peerlen en an„dere diergelijke kostbaarheden."

De Heer de Jonge noemt den inhoud dezer Resolutie een beginsel, dat de Kompagnie eindelijk eens ter zake had aangenomen.

Wat mij betreft, ik hecht er die beteekenis niet aan en geloof, dat de Kompagnie zelve die Resolutie, in der tijd, niet als zoodanig heeft willen verstaan hebben.

Eerder behoort zij, mijns inziens, opgevat te worden, als een onderhandsche, huishoudelijke wenk, „dat de „Gouverneur Generaal en Raden niet soe precies aan de „woorden der placcaten moesten inhereren."

De Heeren Zeventienen lieten het voor het minst, niet aan de noodige reserves ontbreken en in geen geval, kon de Resolutie aan de Regerings Instruktie van 1650 derogeren. (*)

Men maakte met de toepassing der bedoelde Resolutie dan ook geen bijzondere haast; want, merkt de Heer de

---

(*) De Heer Mr. P. Mijer omschrijft het eigenlijk streven der Kompagnie met de volgende woorden:

„Het is bekend, dat de Compagnie dit handels- (monopolie-) stelsel „bleef volgen, niet alleen zoolang zij bloot koopman en handelaar was, „maar ook nadat zij, hetzij door de kracht der wapenen, hetzij door „plegtige afstanden van de Vorsten, in het bezit geraakt was van groo„te uitgestrektheden land, met al de regten van soevereiniteit daaraan „verbonden. Ook toen nog was handel hare eenige bezigheid en waren „handelswinsten haar eenig doel. Daartoe ging zij overeenkomsten onder „verschillende benamingen, met de Vorsten of de Hoofden der bevolking „aan, het haar toekomende oppergezag latende in handen van die Hoof„den, zonder zich in onmiddelijke betrekking te stellen met de bevol„king zelve. En door deze daadzaak wordt het verklaarbaar, waarom „de Compagnie het, na 1650, tot aan hare opheffing, onnoodig geoor„deeld heeft, andere instructien te geven, hoezeer zij sedert van *koop„man*, tot eene geduchte *mogendheid* in Indie was opgeklommen."

Zie inleiding voor de verzameling van Instruktien enz. bladzz. XII en XIII.

Jonge teregt op, eerst zeven jaren later, werkte het beginsel (?) eenigszins naar buiten; terwijl de voorbeelden daarvan bijgebragt, niet Java, maar Ceylon en de Kaap de Goede Hoop betroffen.

De Gouverneur van Ceylon, van Goens had namelijk in 1668, ter kolonisatie van dat eiland, eene aanvraag gedaan, van niet minder dan 10 á 12000 familiën, waarop de Raad van Zeventienen (6 Mei 1669) besloot, dat „ingevalle zich daartoe eenige eerlijke familien zouden „mogen komen te presenteren, men dan met de schepen, „die jaarlijks direct van hier naar Ceylon gaan, aan de„zelve passage derwaarts zal mogen accorderen."

Met de kolonisatie aan de Kaap, bleek het inderdaad ernstig gemeend te zijn. Reeds in 1664 zond men eenige weesmeisjes derwaarts en later ook „ Fransche gereformeer„de vlugtelingen, voornamelijk die zich op den wijngaard „en brandewijn verstonden, en wel vooraf 48 meiden." (*)

Op den 7e Mei 1669 stelde de Raad van Zeventienen een Reglement vast, *waerop de Cameren zullen vermogen de luijden en familiën haer voorcomende te transporteren en over te brengen met de schepen, bij haer uijtterusten nae de Cabo de Bonne Espérance, 't Eylant Mauritius, Batavia off Ceijlon, nae ieders genegentheijt soude mogen strecken.*

Dat Reglement, of liever die voorwaarden zijn van den volgenden inhoud:

„ Diegene die alleen off met zijn familie nae een van de „plaetsen, hierboven in 't hoofft uijtgedruckt, sal soeken „te gaen, sal tot dien eijnde passagie derwaerts op een „van de schepen van de Compagnie werden geaccordeert „en buijten costen of lasten overgebracht, mits doende „den eedt van getrouwichheijt aen de gemelte Compagnie.

„ Des sullen deselve geen andere off verdere bagagie mo„gen medenemen als tot haer nodich gebruijck onderwegen

(*) Mr. P. Mijer, verzameling van Instruktien, enz. bladz. 55.

„ van doen sullen hebben en dat ter discretie van de Be-
„ winthebberen, daer sij sullen comen uijt te varen, al-
„ leenlijck dat ieder persoon off huijsgesin sal vrij staen
„ te mogen medenemen tot een somme van drie duijsent
„ gulden toe aen gelt.

„ Aen de Cabo de Bonne Espérance, 't eijlant Mauritius, te
„ Batavia, off op Ceylon gecomen sijnde, sullen sij haer al-
„ daer oock wel tot Conchin mogen ter neder stellen,
„ om haer aldaer te erneren met hetgene van haer industrie,
„ wetenschap, handwerck off ambacht soude mogen wezen,
„ ook wel om daer handel te drijven, voor zooveel daer
„ is gepermitteert doch verder, en anders niet.

„ Die sich met den lantbouw sal soeken te generen, sal
„ aen de Cabo de Bonne Espérance, op 't eijlant Mauritius off
„ Ceylon (Batavia wordt hier uitgesloten) soo veel lant in
„ eijgendom cunnen becomen als hij eenigsints sal cunnen
„ beheren, al dewelcke oock sal worden gepermitteert, soo
„ veel gereetschappen mede te nemen, als de Bewinthеb-
„ beren sullen oordeelen nae discretie te behoren.

„ Diegene die als vooren derwaerts aengaen, 't zij alleen
„ off met haere vrouwen en kinderen, sullen gehouden
„ sijn daer te lande te verblijven den tijdt van vijftien jaren,
„ maer ingevalle sij onderwijlen daer souden mogen comen
„ te overlijden, sullen derselver weduwen, ingevalle sij daer
„ comen te hertrouwen, tot geen langer verblijff wesen
„ verobligeert, als voor den tijdt van vijf jaren, van haer
„ trouwdagh af te rekenen, verstaende indien aen de voors.
„ vijftien jaren sooveel off meerder tijdt als de voors. vijff
„ jaren souden resteren, soo oock de dochters, daer trou-
„ wende, sullen insgelijk geen langer verbant als van vijff
„ jaren subject wesen, van den trouwdagh als vooren aff
„ te rekenen.

„ Die nae expiratie van de voors. vijftien jaren, weder
„ nae dese landen sal soeken te gaen, sal voor transport
„ en costgelt betalen, soo en invoeghen als tegenwoordich

„ in 't reguarde van de vrije luijden in Indien gebruijc-
„ kelijck is, te weten alle mans- en vrouwspersonen
„ twaelff jaren en daerboven out sijnde, voor haer trans-
„ port, ieder drie hondert gulden en die beneden de twaelff
„ jaar out sijnde, hondert en vijftich gulden en daerboven
„ voor costgelt, de manspersonen die in de cajuijt sullen
„ cunnen worden geaccomodeert, dertich stuijvers, die in de
„ hut achtien stuijvers en bij het gemeene volck negen
„ stuijvers; de vrouwspersonen boven de twaelff jaren out
„ sijnde, die in de cajuijt sullen eten, eene gulden, in de
„ hutte traelff stuijvers en bij het gemeene volck negen
„ stuijvers daaghs, sullende de voorschreven betalinge werden
„ gedaen voor den tijt van zes maenden, volgens recepis-
„ sen daervan te verlenen, onder die conditie en toesegginge
„ nochtans, dat, indien eenige van deselve op de reijse
„ soude mogen comen te overlijden, ter camer aen dewel-
„ cke de schepen geconsigneert gaen, aen derselver erfge-
„ namen off recht vercregen hebbenden, sal werden ge-
„ restitueert, sooveel bij off van wegen deselven, nae ad-
„ venant de voors. ses maenden van haer vertrek af tot
„ haer afsterven toe gerekent, 't over off te veel betaelt
„ soude mogen sijn, sonder dat se nochtans sullen vermo-
„ gen *eenige coopmanschappen met haer van daer te brengen, oock*
„ *geen andere ommeslach van goederen als tot haer lijff en anders*
„ *is behorende, sullende al 't overige bij de Compagnie 't haren*
„ *proffijte aangehouden werden.*

„ Maar 't gene sijlieden daer te lande souden mogen
„ hebben geprospereert, sullen sij gehouden sijn in gelt te
„ converteren en 't selve aen de Compagnie op wissel te
„ tellen, om haer hier te lande, gelt om gelt, met d' ordi-
„ naris advance van 4% weder te worden goet gedaen."

Wij zullen de kolonisatie aan de Kaap, op Mauritius en Ceylon ter zijde laten, als liggende buiten ons tegenwoordig onderwerp.

De Kaap alleen uitgezonderd wilde de zaak, op beide

laatstgenoemde eilanden volstrekt niet slagen. Zoo schreef o. a. de Gouverneur van Ceylon in 1684: „de inwoners „zullen nu genoegzaam geruïneerd zijn en onmagtig d' Ed. „Compagnie iets te betalen; de gemeente wordt als de keel „toegebonden en onbekwaam d' Ed. Compagnie eenig voor- „deel toe te brengen, gelijk de ondervinding genoegzaam „toont, dat alle ingezetenen zoo arm waren als wormen."(*)

Voor *Batavia* maakten de Zeventienen in den jare 1676 een afzonderlijk reglement, waarbij de vrije vaart en handel werden toegestaan op Amboina, Banda, Ternate, Makassar, Timor, Solo, Borneo, Palembang, Cambodja, Pegu, Arrakan, Tammasseri en de geheele kust bëoosten Batavia.

Evenmin als op Ceylon was de toestand der kolonisten daardoor verbeterd, integendeel verergerde die zoodanig, dat zij, drie jaren daarna, in 1679, bij rekest aan de Hooge Regering en het Opperbestuur in Nederland verklaarden „tot armoede te vervallen."

„Het Reglement," zeiden zij, „is met zoodanigen rigu- „eur gexecuteerd en in trein gebragt, dat den Borgeren „niet alleen naar die kwartieren, die bij opgemeld Regle- „ment onder de gepermiteerde handelsplaatsen niet waren „genoemd en bij gevolg voor verboden moesten worden „gehouden, maar ook naar vele en verscheide kwartieren „in het Reglement aan de Borgeren vrijgelaten, pascedullen „geweijgerd zijn en te varen verboden is, zijnde alleenlijk „pascedullen vergund geworden naar die plaatsen, waar „de winsten zelfs geenszins de ligte equipage der Borgerij „konden goedmaken, ofte daar geen koopmanschappen te „halen noch te brengen waren, waardoor allerleij koopman- „schappen bij de Borgers onverkocht bleven liggen."

(*) Toen het bestuur van Ceylon in de vorige eeuw (1731) nog eens op de zaak der kolonisatie terug kwam en die aanbeval, werden de Heeren Zeventienen boos en antwoordden kortaf: „dat zij daarop geen „breeder aanmerking zouden maken, nochte daarop reflexie nemen, „ter oorzake al meermalen deze zaak was ten papiere gebragt en thans „als eene *opgewarmde huspot*, de novo wederom was opgedischt."

Met den landbouw ging het niet, „ wegens de zeer geringe „ en sobere provenuen van de landerijen en het bestiaal" (*) en de ambachtstand kon alleen gevoed worden door de beperkte maatschappij der Nederlandsche ingezetenen. De Inlanders behielpen zich zelven met eigene geringe, eenvoudige, weinig kostbare industrie.

Daar schoot derhalve geen ander middel van bestaan over dan de vrije handel, en deze werd hun als 't ware systematisch onmogelijk gemaakt.

Het Reglement liet aan de burgerij, ja, vrijheid om handel te drijven op Amboina, Banda, Ternate, Makassar, Timor en Solor, doch een van de winstgevendste artikelen was daarvan uitgesloten, de handel in lijnwaden.

Ten gevolge van die restriktie, konden daarheen alleen worden afgescheept, goederen van zoo groote volume, dat de kosten daarvan buiten het bereik lagen der burgers; de waarde te aanzienlijk was, om daarvoor retouren te verkrijgen en de handel alzoo noodwendig steeds sluiten moest met een nadeelig saldo.

De lijnwaadhandel was weliswaar vrijgesteld op Borneo, Palembang en de overige vrijplaatsen, mits men de kleedjes kocht van de Kompagnie; maar zóó daarop al een kleinigheid te verdienen viel, het zwaard van Damocles hing altijd dreigend, ook boven deze karige verdienste; want de Gouverneur Generaal kon pascedullen verleenen en weigeren, naar willekeur.

Op de overige plaatsen waren de produkten of te gering of niet geschikt voor de retouren, behalve dat daar nog

---

(*) De Heer de Jonge merkt hierbij op, dat dit waarschijnlijk wel het gevolg zal zijn geweest van de omstandigheid, dat de Kompagnie eene soort van produkten verlangde, van gronden voor die produkten minder geschikt. Het kan wezen dat daarin waarheid ligt; doch eerder zou ik gelooven, dat de Kompagnie de produkten wilde geleverd hebben, tegen te lage, onevenredige prijzen.

bovendien de Kompagnie zelve handel dreef, waartegen de vrije burgers, met hunne beperkte fondsen, het onmogelijk konden volhouden.

„Ziedaar de oorzaken," zoo klaagden de kolonisten, „waarom wij allen tot armoede vervallen, en naauwelijks „genoeg hebben om zelven rond te komen, veel minder „met onze vrouwen en kinderen."

De staat van zaken, ten opzichte van den partikulieren handel en de nijverheid in Indie, was dus, na een oogenblik van schijnbare opheffing, tegen het laatst de zeventiende eeuw, weder afgedaald tot de verkwijning waarin wij ze in 1631 en 1648 aantroffen.

De Kompagnie, — om de ware toedracht der zaak eens in beeldspraak te verduidelijken, – behandelde stelselmatig de partikuliere handels – en landbouwnijverheid als eene stiefdochter, eene vondeling, of wil men liever, als een natuurlijk kind, dat zij wel in haar huis eene sobere inwoning gunde, doch, naar het scheen, maar niet besluiten kan te legitimeren; terwijl de echte zoon, – het monopoliestelsel, – van zijn geboorte af, in weelde werd opgevoed, al de zorg der moeder genoot en als universeel erfgenaam, geld en goed geheel voor zich erlangde.

Bijna de geheele eerste helft der achtiende eeuw ging voorbij, zonder dat van kolonisatie op Java, iets van belang werd vernomen.

De Indische Regering achtte het waarschijnlijk niet geraden, om bij de Heeren Zeventienen daarmede van nieuws aan boord te komen, ten einde zich te vrijwaren voor opmerkingen als die waarmede de Gouverneur van Ceylon in 1731 werd afgescheept. (*)

Willem van Outshoorn, (1691 — 1704) Joan van Hoorn (1704 — 1709), Abraham van Riebeeck (1709 — 1713), Christoffel van Swoll (1713 — 1718), Hendrik Zwaardecroon (1718—1725), Mattheus de Haan (1725 — 1729), Diederik

(*) Zie de noot op bladz. 22.

Durven (1729—1730), Dirk van Cloon (1730—1735), Abraham Patras 1735—1737), Abraham Valckenier (1737—1741), en Johannes Thedens (1741—1743), bleven uitsluitend de belangen van het troetelkind der Kompagnie behartigen; terwijl de natuurlijke dochter, de arme verschoppelinge, wel niet „de keel toegebonden werd" als op Ceylon; maar toch ook weinig meer van den afval bekwam, als volstrekt noodig was, om het sterven te beletten.

Nog eenmaal echter zou zich het uitzicht openen op eene betere toekomst.

De Raad van Indië, Willem Gustaaf Baron van Imhoff, door Valckenier, na den moord der Chinezen en 1740 naar het Vaderland opgezonden, trok de stoute schoenen aan en waagde het de „opgewarmde huspot de novo wederom op te disschen."

Met warmte en overtuiging bepleitte hij de zaak der kolonisatie in zijn konsideratien, vóór zijn vertrek naar Indië overgelegd aan den Raad van Zeventienen, onder het opschrift: *van Batavia en 's Compagnies kolonie in 't koningrijk Jacatra.*

De tijdsomstandigheden, waaronder van Imhoff als landvoogd optrad, drongen als 't ware tot het aannemen van vrijgeviger beginselen.

De moord der Chinezen had duizende handen op Batavia zelve aan de handelsnijverheid en in de Ommelanden, aan den landbouw onttrokken.

Bovendien was de werkkring der Kompagnie, sedert het laatst der zeventiende eeuw uitgebreid en van eene andere natuur geworden.

Van lieverlede vergrootte zich haar grondgebied, eerst bij het traktaat met den Javaschen keizer van 25 Februarij 1677 tot aan de rivier Tjitarum, daarna bij dat van 19 en 20 Oktober 1677, tot aan de rivier Pamanoekan en later, bij dat van 5 Oktober 1705 tot aan de rivier Lossarie ten Noorden en de rivier Donan (nabij Tjilatjap) ten Zuiden. Westelijk begrensden de rivier Tjidanie ten Noorden en de

Tjibarenah (nabij de Wijnkoopsbaai) ten Zuiden, haar territoir.

Niettegenstaande deze uitbreiding van „jurisdiktie en limieten," hield zij, gedurende de geheele zeventiende en zelfs nog in den aanvang der achttiende eeuw, aan haar uitsluitend handelskarakter vast. De Inlandsche bevolking liet zij ter dispositie van hare Hoofden; terwijl met dezen werd genegotieërd als „leveranciers" van handelsprodukten; doch na het traktaat van 1705, trad de Kompagnie in werkelijkheid op als Soeverein en moest zich wel direkt inlaten met de inwendige bestuursaangelegenheden des lands.

Op zoodanige verandering van verpligtingen had nu ook vanzelve eene wijziging van gedragslijn moeten volgen en de zoo even gebezigde beeldspraak in omgekeerden zin van toepassing behooren gemaakt te zijn.

Kon de Kompagnie te voren als privaatnegotiante, de partikuliere handels- en landbouwnijverheid, wel beschouwd, niet anders behandelen, dan als eene ongelegitimeerde natuurlijke dochter, zonder den echten zoon (het monopoliestelsel) te benadeelen en ten gronde te richten (*); thans was het hare taak geweest, om de dochter legitieme te maken en te patrocineren en den zoon op pensioen te stellen.

De Kompagnie week echter van hare eenmaal aangenomen beginselen niet af en van dit oogenblik ving de worstelstrijd aan tusschen den koopman en den Soeverein, die met haren totalen ondergang eindigde.

Stond zij als *koopman* nog in 1693, bij aanzienlijke uitdeelingen in het Moederland, in hare boeken te voren, met een batig saldo van *f* 48.319.506.—; in 1724 toen

(*) „Een monopoliestelsel," zeiden de Raden van Indië Joan Maetsuijcker en Gerard Demmer, in hunne adviezen aan de Heeren Zeventienen, (1651) „in zaken van handel, zoo uitsluitend als dat der Compag„nie, *kon* geene vrijheid naast zich dulden, of een van beiden, of de „Compagnie, of de concurrent moest te gronde gaan."

Koopman en *Soeverein* vereenigd waren, was dit reeds tot *f* 1.037.777.—geslonken en bij de ontbinding der Maatschappij in 1796, wees de destijds opgemaakte generale staat een achterstand aan van *f* 134.701.868.—(*)

„Aanvankelijk," zegt, Jhr. Mr. H. van Alphen, (†) „al„leen opgerigt om handel te drijven, zag zij (de Com„pagnie) zich in den loop der tijden geroepen tot het uit„oefenen der Soevereiniteit over de landen en volken, „die zij door de kracht der wapenen aan haar gezach had „weten te onderwerpen. Dat er alzoo strijd moest ont„staan tusschen de bevordering van het primitief doel „harer oprigting en de vervulling der taak, welke zij „daarnevens op zich had genomen, lag in den aard der „zaak. Zij kon geen Soeverein zijn en onverdeeld het „belang van haren handel en hare actionarissen in het „moederland blijven behartigen, evenmin als zij in den „waren zin des woords koopman kon blijven, zonder te „kort te doen aan hare pligten als Soeverein.

„In dit dilemma koos zij eene staatkunde, die mis„schien de gemakkelijkste en op haar standpunt de ra„tioneelste; maar zeer zeker niet de eervolste was,– eene „staatkunde die niet van de zuiverste beginselen uitging „of tot het heil harer onderdanen leiden kon. Onder

(*) Zie D. C. Steijn Parvé, het koloniaal monopoliestelsel, bladzz. 16 en 17. De trapsgewijze achteruitgang wordt daar opgegeven als volgt:

In	1693	batig slot	*f* 48.319.506.
„	1696	„ „	„ 40.206.789.
„	1697	„ „	„ 38.696.527.
„	1703	„ „	„ 31.674.645.
„	1713	„ „	„ 16.805.598.
„	1723	„ „	„ 4.838.925.
„	1724	„ „	„ 1.037.777.
„	1730	deficit	„ 7.737.710.
„	1733	„	„ 54.577.525.
„	1779	„	„ 84.985.428.
„	1796	„	„ 134.701.868.

(†) Zie de Gids, Maartnummer 1867, bladzz. 488 en 489.

„voorwaarde eener getrouwe naleving van het Contingen-„tenstelsel, liet zij het onmiddelijk besturen der bevol-„king aan de Hoofden over en trad zij zelve alleen dan „regtstreeks tusschenbeide, wanneer die Hoofden het soms „te erg maakten, of wanneer door hunne handelingen de „rust werd in gevaar gebragt.

„Niet alleen behield de Kompagnie door deze regeling „haar karakter van koopman, doch zelfs in haar karak-„ter van Soeverein domineerde haar handelsgeest. De titu-„latuur harer ambtenaren was aan handelstermen ont-„leend. Men had er o. a. opperkooplieden, kooplieden en „onderkooplieden, boekhouders en pakhuismeesters, die „nu eens werkzaam waren voor de belangen der bur-„gerlijke dienst, dan weder zich onledig moesten houden „met de behartiging van 's Kompagnie's kommerciële za-„ken. Zoo genoten ook die ambtenaren, nevens de vas-„te bezoldigingen, die matig gesteld waren, vrij aanzien-„lijke inkomsten door hunne zoogenaamde stille voordee-„len, waardoor ze deelden in de winsten, die zij aan hun-„ne meesters wisten te bezorgen."

Doch keeren wij tot den Gouverneur Generaal van Imhoff, terug.

Zijn pleidooi bij den Raad van Zeventienen bleef niet zonder gevolg.

Op den 3en April 1742 nam men daar een besluit, waarbij o. a. „de cameren werden gequalificeerd, om op ijder „schip eenige luijden, dog niet boven de 10 stuks, zoo „mannen als vrouwen, twee kinderen onder de 14 ja-„ren voor één persoon gerekend, die kundigheid van den „landbouw hebben, naar Batavia transport te verleenen, „voor den kost dienstdoende; dat om sulke luijden daar-„toe te animeren en tot Batavia gekomen sijnde, in „staat te stellen, de Hooge Indiaansche Regering sal wer-„den gequalificeerd aan die luijden, gedurende de eerste „vijf jaren eenige penningen jaarlijks te furneren, al was

„het selfs tot 100 Rijksdaalders toe, om ploegen, draag-
„beesten met de noodige gereedschappen daartoe aan te
„schaffen en daarvoor sich selven middelerwijl te voeden,
„mitsgaders die luijden nog drie jaren daarna zonder ge-
„not, interest of uitkeering te laten blijven en na verloop
„van dien tijd, op ijder boerenplaats affecteren, eene jaar-
„lijksche belasting van vijftig Rijksdaalders; dat om in die
„culture en bebouwing der landen, zoo spoedig doenlijk,
„progressen te maken, de Hooge Regering sal werden
„gerecommandeerd eene preuve te nemen, of zij daartoe
„geen bequame en kundige luijden in Indië kan vinden,
„die men vertrouwt, dat onder 's Compagnie's dienaren
„wel te vinden sullen sijn, enz."

Het eerste landbouwershuisgezin, dat van A. Deschouw kwam in het laatst van 1743 te Batavia aan, waarna de Indische Regering, ook ten gerieve van nog andere personen, die zich op den landbouw wenschten toe te leggen, besloot, een twintigtal perceelen, elk van 100 á 150 morgen, daartoe te bestemmen, gelegen tusschen de rivier van Tangerang (de Tjidanie) en die van Angkee.

Ter tegemoetkoming verstrekte zij in den aanvang materialen en aan de behoeftigen, gedurende de eerste zes maanden, een rantsoen „gelijk aan dat der dekofficieren „op de schepen." (*)

Reeds in het volgende jaar 1744, verzochten de boeren Deschouw, Jan Frederik Beekman en Frederik Fok, „om „te mogen erlangen de noodige brieven van eigendom no-„pens de bij hen thans gecultiveerd wordende landerijen,

---

(*) Resolutie van 17 Julij 1744.

De materialen werden verstrekt uit de magazijnen, den paardenstal en het ambachtskwartier „onder het opzigt van den gecommiteerde tot en over „de zaken van den Inlander, mitsgaders het bedrag van het een en an-„der, na den inkoopsprijs gerekent, in termijnen te doen aftrekken van „de penningen, dewelke aan haar, na de ordre der Hoog Edele Hee-„ren Seventhienen, jaarlijks staan te werden afgegeven."

„nevens het geheele montant der aan hen toegelegde pen-
„ningen, tot inkoop van vee, mitsgaders zes slaven."

De eerste verzoeken werden toegestaan, het laatste geweigerd.

In de nota van den heer de Jonge worden extrakten medegedeeld uit twee rapporten van den Gouverneur Generaal van Imhoff, betrekkelijk het aanvankelijk resultaat dezer nieuwe kolonisatie.

In het eerste van 13 Maart 1744, zegt hij: „het is tot „nog toe maar een begin en zoo valt er nog weinig van „te zeggen, echter is er hope, dat gelijk het openstellen „van een meer vrijen en onbedwongen handel zekerlijk „meer inwoners, gevolgelijk ook meer vermogende onder „dezelve, herwaarts lokken of formeren zal, alzoo ook „door het beter bebouwen van de landen.

„Veel occasie", zoo gaat hij voort, „is er nog tot plaat-„sing van Europesche coloniers, waartoe men ook veel „liefhebbers zou vinden onder degene, die hier in dienst „van de Compagnie zijn, onder de conditien aan UEd. „H. achtb. geproponeerd; want meer als 25 hebben zich „op de eerste aanvrage, die daarover maar gedaan is, „van zelfs al aangegeven, doch zoo lang men zoo slecht „van volk voorzien is, kan men dezelve niet missen.

„Het jaarlijks beter voorzien van deze gewesten met „menschen en goederen, is de spil waarop alles draait, „want was men eens zóó verre, dat men hier een paar „honderd man konde missen, daar men nu tot de noo-„digste bezetting wel duizend te kort schiet, zoo zoude „men misschien ook aanstonds wel zooveel landbouwers „vinden, voornamelijk onder de militie; echter moet dit „UEd. H. Achtbare niet beletten het uitzenden van men-„schen die *ex professo* boeren of landlieden zijn en voorna-„melijk met wijf en kinderen, gelijk degene die jongst met „(het schip) Weltevreden (de hiervoren genoemde A. Deschouw) „is overgekomen en die ook reeds geplaatst is, want dat „is een hulpmiddel, dat van veel nut zal zijn door den tijd".

In het andere rapport van twee jaren later, December 1746, kan hij eenige meerdere details mededeelen, als bijv:

„Met de Europesche coloniers beschiet het nog weinig, „schoon er echter reeds drie in de Preangerlanden, vier on„der het district van Tjandjong Poura (Krawang) en twaalf „onder dat van Tangerang, aan den gang zijn geraakt, „waarbij nu en dan nog enkelde komen, die daartoe „lust krijgen; doch als UEd. H. Achtb. eens geliefden „bekend te maken, in zoovele thans in Europa geruineerde „landen, (*) hoe verlegene familien hier ten platte lan„de den kost en meer dan dat, door den tijd en door „vlijt kunnen vinden, bij de conditien, die reeds in 1742 „zijn geapprobeerd en zoo UEd. H. Achtb. aan dezelve „dan wilden permitteren, naar Indien over te varen, zoo„wel mans als vrouwen, die zich daartoe mogen aanbie„den, waarvan het getal, onzes oordeels, niet klein zou„den zijn, dan is het te verwachten, dat een ieder maar „wat aantastende, waartoe de landen nog velen zijn, deze „Colonien welhaast uit andere oogen zouden zien".

De Heeren Zeventienen voldeden aan dit verzoek van van Imhoff; doch men ondervond daarvan weinig effekt.

Uit Indie werd omstreeks dezen tijd (1748) geklaagd „dat de gemeene Europees, de nieuwe boeren niet uitge„zonderd, zich nu reeds maar al te veel, als een Heer „rekent onder den Inlander, tot zoo verre, dat men werks „genoeg heeft denzelven in toom te houden."

Inmiddels stierf de Gouverneur Generaal van Imhoff(1750) en werd opgevolgd door Jacob Mossel die evenzeer de zaak der kolonisatie was toegedaan.

In eene breedvoerige memorie van dezen Landvoogd, in 1751 ingediend en getiteld: *Aanmerkingen over de landen in het Koningrijk Jacatra, nevens de aangrenzende en mede onder de Compagnie sorterende Preangerlanden*, vindt men ter zake, het volgende opgeteekend:

(*) Hier wordt gedoeld op den Successie-oorlog. (Aanteekening van den Heer de Jonge.)

„De leen en verkochte landen voorwaerts in 't gene-
„raal aangeroerd, gelegen tusschen de rivieren Ankee en
„Bekassie, tot 12 en 15 uren boven Batavia en aan de zee-
„kant, van de Tangerangsche rivier, tot aan de rivier Be-
„kassie, beslaan met de anderen 200.000 morgen.

„De bovenlanden zijn wel de vruchtbaarste, maar de
„verre afgelegenheid van stad en zee, maakt den afvoer
„kostbaar, moeijelijk en ten deele onmogelijk, waardoor
„het komt, dat de landen binnen een uur van de stad,
„tien tegen één in waarde staan, met die zes uren ver
„liggen en wel vijftig tegen één, met de hoogste vrije
„landen; de nadere aan de stad, zooveel verschillende,
„dat daarop geene comparatie te maken is, dat gemakkelijk
„te begrijpen valt, uit voorzegt aangetoont ongemakke-
„lijk transport en dat het nog maar weinig jaren is, dat
„men van de bovenlanden eenig ideé of geringe kennisse
„verkregen heeft, zijnde zelfs de meesten voorniet in leen
„gegeven, die nu niet wel te hernemen zouden zijn,
„maar wel aangetaxeerd kunnen worden.

„Ook zijn andere voor geringe diensten, aan Inlandsche
„Hoofden in eigendom afgestaan; doch het middelstuk,
„bewesten en langs de groote rivier, is meest bij aanta-
„xeren, den een en ander particulier in eigendom gege-
„ven, waaronder vele kort vóór en in den aanvang dezer
„eeuw, die tien uren ver lagen, tegen $^1/_2$, $^1/_4$, $^1/_8$, $^1/_{16}$;
„vier en acht uren ver à 1, $^3/_4$, $^1/_2$, $^1/_3$, $^1/_4$, en $^1/_8$
„en een à twee uur van de stad, tot 3, 2, $1^1/_2$, $1^3/_4$, en
„$^1/_2$ Rdr. het morgen; geschiedende deze taxatie door
„Heemraden, maar moet daartoe de order van de Hooge
„Regering afdalen.

„Sedert zijn er nog nu en dan eenige landen uitgegeven
„maar van geen groot belang, doordien de naaste bezet
„waren en de afgelegene niet gezogt werden en daarom
„heeft men van de laatsten 20 *perceelen in 't Tangerangsche*
„1 *in de Nambo* 6 *in 't Tjanjoersche en* 2 *in het Sumedang-*

„sche *afgezondert voor de Europesche boeren, die sedert* 1743 „*uit Nederland aangekomen zijn en nog verwagt worden, of ook* „*alhier uit den dienst mogen gelargeert worden.*"

En eenige bladzijden verder:

„De boeren, die met of zonder familien uit Nederland „komen, om hier tot den landbouw geemploijeerd te wor„den, zijn door de Heeren Meesters geaccordeerd, een stuk „van 100 morgen bequaam land en een 100 Rijksdaalders „'s jaars, gedurende vijf jaren, zoo zij 't bevonden werden „waardig te zijn en zoo niet, door de verstrekking bij „paijementen, minder gevaar van banqueroeten te loopen, „waartegen zij weder, na 't agtste jaar, 50 Rijksdaal„ders moeten rembourseren en opbrengen.

„Ten dien eijnde zijn boven Tangerang, tussen de rivieren „Sidanij (Tjidanie) en Angkée, 10 stukken afgestooken, wel„ke weder in het midden gedeelt zijn, om 20 uijttemaken „wezende c^m^. c^a^. (*) 150 morgens ijder, waarvan de mees„ten bezet zijn, zoo door dito boeren, als uijt de dienst „gelatene en nu omtrent sommige de tijd van wederuijt„keeringe verschenen is,

„Zoo is er ook een perceel in de Nambo afgegeven en „twee in 't Sumadangse, mitsgaders zes gemeene dienaren „als boeren geplaatst bij 't warme bad, beneden den blaau„wen berg (Tjipannas); maar deselve hebben nog maar „kleijne stukken land bequaam gemaakt en zijn te be„krompen plaats aangewezen, egter willen ze niet opbre„ken na ruijmer velden, die bequaam zijn om uijttebreijden „dat haar door 't gebergte belet word.

„Degeene die als boeren uijt Nederland komen, op voors. „conditien, moeten daar ook van gauderen, zoolang ze „eenigzints reekening konnen doen van 't nut emploij van „het verstrekte en langer niet en omtrent degeene die „uijt de soldaten of andere gemeenen, hier tot den land-

(*) Circum circa, ongeveer.

„bouw geschikt werden, zoude men beter doen, ze in den „dienst te laten, tot ze zelfs om ontslag verzoeken en „perceelen te geven van 100 roeden breed en 150 lang, „om daarvoor, na vrij bezit van ruijm een jaar, nadat het „valt, tot ult°. December toe, vervolgens telkens ult°. „December te betalen 10 R^ds. 's jaars en de gereetschap„pen op derselver soldijreekening te belasten, nevens „genot van 50 R^ds. 's jaars, gedurende twee jaren, tot „een woning, buffels, enz., om dus na vijf jaren betalens „vrij te werden en, na vereffening van hun schuld, 't land „te kunnen koopen voor 100 R^ds, waartoe haar plaatsen „dienen gewezen te worden, beneden 't gebergte en voor „'t eerst bequaam zoude wezen, de wederzijde van 't ge„graave Oost-Canaal, van de groote rivier af te beginnen „en waarover een boekhouder als schout konde gestelt „werden, om ook 's jaars van die landbouw opneem te „doen, nevens verdere orders in der tijd, dog waarvan „de zig in debauche verlopende of onhandelbare, al ten „eersten weder tot haar vorige dienst moesten gestelt „worden en dus zoude men misschien met 'er tijd goed „landsvolk krijgen en de colonie verrijken met menschen „die in tijd van nood, een deel harer sterkte zoude kon„nen uijtmaken; en om haar niet veel meester over 't gelt „te laten, dat haar niet past en om 't welke de Javaan „deselve alligt vermoorden, zo zoude over 't geen ze af„voeren, de boekhouder 't bestier konnen hebben, met 't „selve aan 's Comp^s. pakhuijsen en den bazaarmeesters, „of een ander vast man te adresseren en het gelt secuur „op te laten voeren, mitsgaders onder zig te houden, „totdat de boeren 't tot uijtgaven benodigden.

„De culture zoude moeten bestaan in coffij tot 10 picols „ieder perk, padij en andere granen, vrugten, groente, „catoen, indigo en olijboomen, item gepermitteerd 't hou„den van allerhande vee, mits in hun eijgen perken te „weijden."

De zaak scheen nu in goeden gang te wezen en met der tijd iets te zullen beloven; doch in het volgende jaar 1752 trof deze boerenkolonisatie een groote ramp.

Eene bende Bantamsche oproerlingen met twee Inlandsche prinsen Tsie Tappa en Mancoe Boemi aan het hoofd, moordden en plunderden in de Jaccatrasche bovenlanden, voornamelijk te Tjipannas, Tjiandjoer, Tjiblagon en in het Bandongsche, ten gevolge waarvan in den loop van dat jaar, elf van de door de boeren reeds in kultuur gebrachte perceelen, openvielen en de Heemraden reeds eene openstaande rekening moesten aanhouden, ten laste en bate van „gemassacreerde, overledene en vermiste landbouwers."

De opengevallen erven daalden daardoor zoodanig in waarde, dat een drietal daarvan bij publieke verling voor geen 150 Rsd het stuk konden worden verkocht.

De bovengenoemde A. Deschouw of Desshau, die onder de overgeblevenen behoorde en tot boerenschout of boeren boekhouder was aangesteld, trok partij van deze kala miteit en kocht drie der afgeloopen perceelen voor 350 Rsd.

Zeer treurig waren destijds de finantiele resultaten.

Zoo luidt eene Resolutie van 9 Junij 1752:

„De boekhouder der Europesche landbouwers Diederik „Willem Freijer, in geschrift berigt gedaan hebbende, dat „de boer Jan George Mentz, die op den 29 Februarij dezes „jaars in 's Compagnies dienst is aangenomen en sedert „in een armoedige staat gestorven, nevens zijn onmondige „zoon Christiaan Benedictus Mentz, in het district Tangarang „bezeten hebben, de twee perceelen lands n°. 6 en 15, „tot welkers cultivering aan hem, zoo uit 's Compagnies „casse, als de respective administratien, successive verstrekt „was een bedragen van *f* 2363.12, tot voldoening van „welke somma, den laatsgemelde, zoowel als de nagelatene „weduwe van voors. J. G. Mentz 't eenemaal onvermogend „was, veel min in staat iets te contribueren tot verbete„ring van de landerijen, welke sedert d'invasie der Bantam-

„mers in anno p° genoegzaam weder in wildernissen veran-
„dert waren, onder een verzoek, dat zij mogten werden ge-
„qualificeert, het gem. achterstal als disperaat op de reke-
„ning van overledene, gemassacreerde en vermiste landbou-
„wers te mogen afschrijven, zoo is verstaan, de gem. boe-
„renperken, zoowel als het perceel no. 14, dat, blijkens
„de Resolutie van den 20cn Maart jl. aangehouden is ter uijt-
„gave aan deze of gene uijt Nederland komende landbou-
„wers, ter voorkoming van verdere verwildering of verval,
„door Heemraden dezer stads-ommelanden, aan de meestbie
„dende te laten verhuren voor anderhalf jaar, ofte tot ult°.
„X bre 1753, doch voorn. schuld niet finaal af, maar eer-
„lijk over te schrijven op de rekening van gemassacreerde,
„overledene en vermiste landbouwers, om daarop voort
„te loopen en op deselve rekening in der tijd te goede te
„brengen de huurpenningen van de voorz. drie perceelen;
„gelijk sulck reets heeft plaats gehad, met het rendement
„der vekogte, volgens het voorn. besluit van den 20
„Maart passato."

Deze perceelen n°. 6, 14 en 15 konden bij openbaren verkoop, gelijk hiervoren reeds gezegd is, voor geen 150 Rsd. het stuk koopers vinden, waarop de Hooge Regering bij de Resolutie van 1 Dec. 1752 besloot: „van dersel-
„ver verkoop een nadere preuve te laten nemen en teffens
„door Haer Ed. (de Heemraden) te laten opveijlen de par-
„ken n°. 5 en 13, mede in die landstreek (Tangerang) ge-
„situeerd, waarvan het eerste door het overlijden van den
„landbouwer Hendrik Bouman en het laatste door de ver-
„plaatsing van Casper Stucker naar de Nambo, is vacant
„geraakt, bij ieders perceel in 't bijzonder ofte alle te gelijk."

Wat van die tweede proeve geworden is, geeft de Heer de Jonge niet op en heb ik niet kunnen vinden.

Bij eene andere Resolutie van 22 Augustus 1752 werd verstaan:

„den landbouwer Pieter Boon van Luijk weder in 's Com-

„pagnies dienst aan te nemen voor soldaat met zijne vo-
„rige bezoldiging, heden ingaande, mits voldoende zijn
„debet aan de Compagnie, wegens hetgeene aan hem, zoo
„uijt (de) cassa, ingevolge de Resolutie bij de vergadering
„van Seventhienen op den 3e April 1742, genomen op de
„consideratien van wijlen zijn Exellentie den Heere Gou-
„verneur Generaal Baron van Imhoff, over den staat van
„de Nederlandsche Maatschappij, derde hoofdpoinct, hoofd-
„stuk V § 22, als uijt de respectieve administratien, vol-
„gens de Resolutie dezer vergadering van den 4den X bre
„anno 1747, verstrekt is, tot een montant van *f* 1227.
„12. en anders niet."

Van de zoogenaamde boerenkolonisatie van 1743 en volgende jaren, was alzoo in 1752 nog weinig of geen gunstig gevolg ondervonden, noch voor de Kompagnie, noch voor de betrokkenen zelven.

De meeste boeren waren vermoord, vermist, overleden of hadden met schulden beladen, hunne landen verlaten en de overgeblevenen vonden een slecht en sober bestaan in den tuinbouw.

Uit een berigt van den boekhouder (schout) der Europesche landbouwers, Freijer bleek o.a. dat Hendrik Beerman Gerrit Eijk, Gerrit Roelofs, Michiel Goman, Diderik Pippigh, Casper Stucker en Christiaan Benedictus Mentz, „bezittende „de perceelen n°. 5, 7, 8, 9, 10, 13 en 15, alle gelegen „in het district Tangerang en zoo ook die aan de Nambo „in 't district Crawang en Praka Moentjang, (*) zig slegts be-„moeijen met het planten van groente, peulvrugten en „padij, waardoor het land niet verbeterd en dus niet vol-„daan werd aan het oogmerk, waarvoor de Compagnie zoo „vele costen doet."

Dit begon de Hooge Regering te verdrieten, weshalve zij aan de opgenoemde landbouwers bij de Resolutie van

(*) Destijds een Regentschap in de Preangerlanden.

20 Maart 1752 rekommandeerde: „om zig toe te leggen „op het planten van boomgaarden van clappus, arreck „(Aren), coffij en allerlei vrugtboomen ten haren keuze, „sub peene dat anders, anno futuro, ten haren opzigte, „zoodanig zal worden gedisponeerd, als men zal vinden „te behooren."

„Sedert," zegt de Heer de Jonge, aan het slot van zijne nota, „is er van de nieuwe kolonie niet veel meer in de „besluiten van de Hooge Regering te vinden, dan nu en „dan een verwisseling van eigenaar voor de uitgegeven „perceelen en onder die besluiten is er een, waaruit blijkt, „dat zekere weduwe Pen, wier man insgelijks een land- „bouwer was, die in 1745 kolonist geworden, in 1764 „stierf, eene schuld nalatende van 225 Rsd., waarop haar „perceel aan een anderen landbouwer, Joh. Jurgen Moeder „genaamd, overging, die reeds bezitter was van meer dier- „gelijke perceelen. Deze is de tweede van wien kan gezegd „worden, dat zijne onderneming niet is mislukt. (*)

„Na dien tijd wordt van de landbouwers schier niets meer „gevonden. Er mogen er hier of daar nog eenigen in een „vergeten hoek hun leven hebben gesleten, van eene eigen- „lijk gezegde volkplanting is geen sprake meer. Waar en „hoe de overigen hun leven hebben geeindigd, of zij hun „geslacht door kinderen hebben zien voortgeplant, op die „vragen moet ik het antwoord schuldig blijven. De be- „antwoording daarvan zou welligt te Batavia kunnen „worden gevonden uit de doop- en doodboeken der kerk „en in de notulen der Heemraden van die stad."

Het oude archief der Bataviasche kerkeraad berust thans bij het Rijksarchief te 's Gravenhage en de notulen der Heemraden heb ik evenmin ter beschikking. Het is mij derhalve onmogelijk natesporen, of de overgeblevene land- bouwers hun geslacht door kinderen hebben zien voort- geplant.

(*) De andere was de meermalen genoemde A. Deschouw.

Echter komt het er onderwerpelijk minder op aan te weten, hoe die boeren genaamd waren en hun geslacht zich voortplantte, dan wel, wat er van die eerste exploitatien in de Bataviasche omme- en bovenlanden rëeels geworden is.

In dat opzicht ben ik in staat het opstel van den heer de Jonge aan te vullen, door de mededeeling van een ooggetuige, die ongeveer drie jaren na de gemelde strooptogt der Bantammers, persoonlijk de boerenerven in het Buitenzorgsche en de Preangerlanden heeft bezocht en beschreven.

Het is namelijk een inspektierapport van den vroegeren reeds genoemden boeren schout D. W. Freijer, later tot Gekommitteerde over de zaken van den Inlander aangesteld en op den 22 Mei 1755 ingediend aan den Gouverneur Generaal.

Dit stuk, waarvan het originele te vinden is in een bundel (*), behoorende tot het archief van de Algemeene Sekretarie, komt daarom van te meer gewicht voor, omdat het ons eenigermate op de hoogte stelt van den toestand der boerenkolonisatie in de Bovenlanden van Batavia; terwijl wij deswege tot dusver schier uitsluitend het een en ander vernamen uit Tangerang en omstreken.

De inhoud luidt woordelijk als volgt:

Aan

Zijne Excellentie, den HoogEdelen, Groot agtbaren, wijdgebiedende Heere. —

„Den ondergetekende Gecommitteerde tot en over Inland-„se zaeken, heeft bij desen de eer, uw Excellentie te „berigten, hoe hij bij zijn jongst gedaan landtogdje, onder „allen heeft besogt, het districtje 't Siampia en aldaar on-„der 't gezag van den ouden Guspiedja successive wede-„rom bijeen gevonden, een getal van 162 huijsgesindes, „die hoewel maar eerst beginnen het verwoeste land te

(*) Waarschijnlijk afkomstig uit het privaatarchief van dien Gekommitteerde.

„cultiveren, egter al 500 bossen padij na de Pangkallang
„hadden afgescheept en 't gûnd (hetgeen) in desen jaere,
„nog ten minsten van een duijsent bossen staat gevolgt
„te werden, houdende alsdan een ider nog het nodige
„tot consumtie en het vereijscht werdende tot de nieuwe
„aenplanting.

„Buijtensorg vindt men mede in tamelijke staat, de tuij-
„nen schoon, de wagt en stallingen vernieuwt, de oude
„steenbackerij met zijne loosen na de kant van *Panneraggan*
„(van den Pangerango?) verplaatst; ook is men hier alomme
„sterk beesig de hoogelandspadij te snijden en het nieuwe
„coffijgewas in te samelen, zijnde van het eerstgem. pro-
„duct bereits 1000 bossen en van het laatste 174 picls. nae
„Batavia gesonden;

„Ook hebben bij ons aanweesen te Buijtensorg na de
„koebeesten g'informeert en bevonden dat de oude beesten
„die in 't gepasseerde jaar ruijm anderhalf kannen melk
„hebben gegeven, tans nouwlijks één kan komen uijtte-
„leveren en alschoon er verscheijde jonge beesten voor de
„eerste en de tweede keer geworpen hebben, zo kan egter
„dit het verlies van de oude geensins suppleeren, doordien
„de beesten in 't geven van melk, van haer derde tot het
„agste jaar zijn klimmende en vervolgens van tijd tot tijd
„werkelijk komen aftenemen.

„Bij de boeren vind men doorgaans niets besonders, also
„door de aenhoudende reegen, de tuijnen niet na behooren
„hebbe kunnen bearbeijden en dienvolgende van weijnig
„groente voorsien, het voornaemste nieuws is omtrent het
„boomgewas te Ciceroa, alwaer verscheijde wilde appel- en
„peerboomen met tamme tacken geéndt en bij den boer
„van een goede verwagtingen zijn.

„In de tuijn aen de weg na Koedong-Badak bij den boer
„Bram, vind men onder anderen: wat snijboontjes, zlae
„in zoort, peulertjes, auijen, chorseneele, geele worte-
„len met wat praij, ook angelier bloemen, hanekammen,

„Tuberosen, balsemina, sallij (salie) en wat rosmarien;

Tjëroe-Kotta „Op Tjoeroe-Kotta (?), bij den boer Zeijlen: wat snij-
„boontjes, zuijkererten, grouwerten, radijs, rammenas-
„sen, zlaa in zoort, chorseneel en geele wortelen, roode
„bijt, peterselij en wat koolplanten; angelierbloemen,
„haenekam, tuberosen, matrie cerrie (?), witte lelien, bal-
„semina, geele rosen, sallij, finkel, bassilicum, rosma-
„riën en meijraan (?), pompelmoes–en citroenboomen,
„aloe'eboomen vaderlandze appel- en peereboomen;

„Bij den chinees op de Basser (*) snijboonen, geele
„wortelen, radijs en zlaa in zoort, esparjes (asperzies)
„grouwertjes en kerwel, mangestangesboomtjes en wat
„zoete-appel;

„Op Gadok, bij den boer Jan Berté: witte en geele wor-
„telen, erten in zoort, zlaa in zoort, rapen en radijs, chor-
„seneel en zuijkerwortelen, praij, rammenassen, rood- en
„witte bijt, sterkas, (sterrekers?), mallebaerse Cardemon,
„henipf (hennip) en boekweijt; angelieren in zoort, lelien
„en balsemina rood en wit, hanekam, Camille wit en
„geele, meijraen, melisse, saele (salie?) en rosmarijnen.

Tji-Kopo „Bij den boer Heijnel op Pondok-Oppo (?) snijboonen, zel-
„drij, rood en witte bijd, pempternaken (?) en haverwor-
„tel, peperwortels, geele wortels, rammenas en radijs, pe-
„tersellie, sterkas, kerwel en praij, auijen, ertjes in zoort,
„chorseneel en zlaa, ook wat koolplanten, vaderlandse aerd-
„baijen, rosmarijen, sali, wijnruijt, meijraen en camil-
„len, lelien, narsinken (?) narsissen, geele en witte ra-
„nonkelen, melissen, anemonie, violosen, rood en witte
„balsemine, roosen (†) en tuberoosen, vaderlandse appel-

(*) Passer. De schrijver was denkelijk een Pruis.

(†) Het is dus niet juist, wat men mij wel eens heeft willen verhalen, dat de rozen eerst in deze eeuw hier zijn ingevoerd.

Zoodanige verhalen, waar of niet waar, blijven in Indie vaak stereotiep voortleven.

„en peereboomen, caperboomen, kerse- en pruijmeboomen,
„geneuver (?) zoete appels en pompelmoesboomen.

„In de tuin op Ciceroa: seldrij en praij, auijen en wor-
„tels in zoort, koolplanten, radijs, rammenas, rood en witte
„bijt, rapen, kerwel, sterkas en peterselly, peulerten,
„snijboonen en zlaa in zoort, aardappelen, boekweijt en
„henipf; roosen, tuberoosen, leliën, angelieren, camillen,
„rosmarij, melissen, finkel, haenekam, maijraen, bal-
„semina en ridderspoorn, vaderlandsche appel- en peere-
„boomen, olijf- pruijm- en amandelboomen, granaet-, zoete
„appel- en palmboomen, geneuver, karstanje- en no-
„teboomen, appelkosen, persiko (perziken) en doornappel
„agt ps. nieuw geéndte appeltakjes en zaatboomtjes.

„Op Campong-Baroe werd de padij mede nog gesneden
„en een goeden insaam verwagt, dog zijnde eerst 200
„bossen naar Batavia afgescheept, doende den ouden Ra-
„deen Wiera versoek, om de slokan te mogen verleggen
„en voorbij zijn nieuw aangelegde campong te brengen,
„ten eijnde, zo wel hij, als die van Buijtensorg tot groo-
„ter gemak en meerder gerief, deselve sullen kunnen ge-
„bruijken, 't gund (hetgeen) aan hem, op hope van uwe
„Excellentie ('s) approbatie heb geaccordeert, onder die
„mits nogtans, hij de oude waterloop voorbij Tjimapper
„niet eerder zal vermogen te dempen, tot de nieuwe in
„perfectie is gebragt, die dan na zijn project, even boven
„Tjiloear zal moeten uijtkomen en zig aldaar met de oude
„doorgraving vereenigen.

„Het pepergewas, zowel te Siampia, Campong-Baroe, als
„in 't Buijtenzorgse, doet zig in desen jaare al weder slegt
„op en waarvan den inlander, geen ander reede weet te

Vraagt men bijv. wanneer de huismusch of de magere haas uit de Bataviasche annanastuinen, op Java werden ingevoerd, dan is het antwoord altijd vast: tijdens den Baron van der Capellen enz. enz.

Toevallig moet men dan later, zooals hier met de rozen, achter de waarheid komen.

„geven, als dat de boomen in de gepasseerde regenmous-
„son, haar niet van de oude bladen hebben ontdaan, dat
„anders om 't tweede jaar wel eens plag te geschieden.

„Op Tjipannas bij de boeren, vind men genoegsaam niets
„anders dan wat aardappelen, peper en andere wortelen
„in zoort, hoewel bij den binnenregent Koehler de kool
„mede maar het voornaamste is; het warme bad met dies
„hospitaal en des Regents woonhuijs is met zijne benede
„en bovevertrecken, item de gragt en palissaden rondomme
„en van vooren met een valbrug, heel nobel geapproprieert.

„Te Tjanjoer is men sterk beesig met 't cattoene garen
„te spinnen, dat van fijnheijt en deugd, van tijd tot tijd
„accresseert, ook begint men hier de coffij in te zame-
„len, en te drogen en de indigovelden te prepereren, welk
„een en ander ons, bij droog weer, een tamelijken oogst
„belooft. Eenelijk de peper, die, hoewel de tuijnen schoon
„en na behooren gecultiveerd werden, sig egter in dese
„contraij mede van weijnig belang komt te ontdecken en
„alschoon den ondergeteekende bereits in de maand Janu:
„jongstleden alhier verscheijde boomen van haar oude
„bladen heeft doen ontlasten, in hope alsdan de blom,
„om den korl te favoriseren, wat ruijmer zoude uijtkomen
„zo heeft dit egter mede aan de verwagting niet voldaan
„waeruijt consteert, de natuur ons in desen noodsaakt,
„den wasdom enkelt en alleen aan 's hemels dierbaren
„zegen over te laten.

„Den ondergeteekende wenschte hem wel so geluckig,
„dat het Uwe Excelentie ('s) dierbare gesontheit en con-
„titutie mogte toelaten, al was het maar aan de hoofd-
„negorij Tjanjoer, om aldaar zowel de oude als nieuw aan-
„gelegde pepertuijnen te inspecteren, zo twijfeld hij geensins
„of zoude aangaande den arbeijd en aangewende moeijte,
„tot verbetering van dat product, Uwe Excellentie ('s) goed-
„gunstige approbatie erlangen.

„Het districtje Tjiblagong, alsnog onder 't opsigt van den

„depattij van Tjanjoer, begint mede, omtrent het culti-
„veren van 's lands producten, een heel ander gedaante te
„krijgen, invoegen de heer Fabrijk Hartkop, het een en an-
„der mede doorwandelt en gereeden heeft, daarvan kan ge-
„tuijgenisse dragen.

„In het Crawangse oegst men tans mede de hoogelands-
„padij, hoewel alhier op dit gewas, na het algemeen
„geseggen, gantsch niet veel te roemen valt. Daaren-
„tegen is de cappas van een goede uijtkomst, dat een
„tamelijke leverantie van garen belooft; de indigo velden
„worden hier mede in gereetheijt gebragt en de coffij
„gesamelt, ook is de peperkorl binnen dit district van
„een beter aansien, bij vergelijking met die van Tjanjoer.

„Het vestingje Tanjong Poera bevind men met zijn
„ringmuren ter hoogte van iets meerder dan seven voe-
„ten, tot op de zuijdelijke vlank en een punt na, in
„gereetheit; ook is men beneden de post allomme in de
„bossen sterk beesig het brandhout aantesleepen, waar-
„van binnen 't kort, aansienlijke vlotten staan af te zacken.

„Hiermede fineerende, geve mij de eere met de uijterste
„veneratie te verblijven.

Batavia, den 22 Maij No. 1755.

Uwe Excellentie ('s) gantsch onderdanige en trouwschuldige dienaar.
D. W. FREIJER.

In een vroeger verslag van Nicolaas Hartingh, den voorganger van D. W. Freijer, gedagteekend 20 Julij 1752, (*) verhaalt deze:

„Braken op en arriveerden teegen den middag op het
„Tjipannas of warm bad, alwaar alles tamelijk bevond,
„zijnde de boerenstukken reedelijk wel beplant en voor
„het overige, het hospitaal en de tuijn in reedelijke
„staat."

En verder van Bandong naar Soemadang zijne inspektiereis vervolgende:

(*) In denzelfden bundel opgenomen.

„Paseerden de twee boerenplaatsen, (*) die er wel „uijt zaggen, inzonderheid die van de Boerin met haer „dogter, dewelke reijkelijk erten en boonen hadden aan„gepland en ook een stoeterijtie van elf merrijpaerden„en een stal met in de twintig hoornbeesten had en „scheen daer wel te kunnen aerden, alleenlijk klagende „over de eenigheid."

Al dadelijk valt het op, dat omstreeks het midden van 1755, de overgeblevene boeren, nog weinig gevolg hadden gegeven aan de dringende aanschrijving der Hooge Regering, bij de Resolutie van 20 Maart 1752, om zich namelijk niet enkel te bepalen tot het planten van groenten, peulvruchten en padie; maar zich toe te leggen op de kultuur van klapper-, aren-, koffij- en allerlei vruchtboomen.

Alleen laatsgenoemde kultuur scheen eenige voortgang te hebben gehad; doch betrof meerendeels „vaderlantse" appelen, peren, abrikozen, enz. meer uit rariteit waarschijnlijk dan uit winzucht.

Daarentegen nam de padieteelt, door de Hooge Regering niet speciaal aanbevolen, langzamerhand toe.

Ofschoon deze eerste ontginningen zich alzoo niet veel verder uitstrekten dan tot den tuinbouw, zoo mag men toch veilig aannemen, dat zelfs die arbeid niet persoonlijk door de boeren en hunne gezinnen zal zijn verricht.

Trouwens reeds in 1679 hadden, gelijk hiervoren gezien is, de vrijburgers van Batavia, in hun verzoekschrift aan de Hooge Regering en het Opperbestuur in het Moederland verklaard, „dat zij zich niet zoo konden voegen tot den „landbouw, *zijnde naar den aard dezer landen en republieken, „den Inlander veel meer eijgen.*"

Wel had de Regering in 1744 hun de levering van

(*) De namen dier boerenplaatsen worden niet genoemd en zijn ook niet terug te vinden, omdat niet blijkt, langs welken weg de Gekommitteerde Hartingh de reis gemaakt heeft.

slaven geweigerd; maar zij schenen in dat gemis tamelijk wel te hebben voorzien; althans klaagde de Regering omstreeks 1748 reeds „dat de gemeene Europees, *de nieuwe „boeren niet uitgezonderd*, zich nu reeds maar al te veel „als een Heer rekent onder den Inlander."

In ieder geval moesten zij zich huisbedienden aanschaffen en zullen, langs denzelfden weg, ook wel inlandsche daglooners hebben weten te bekomen, ter bebouwing van den grond.

Het rapport van den Gekommitteerde Freijer laat ons deswege in het onzekere; doch maakt ons daarentegen bekend met eene zeer opmerkelijke bijzonderheid, die op zichzelve reeds, de openlijke mededeeling waard zou zijn, deze namelijk, dat diezelfde boeren kolonisten, wier geslachtsnamen thans niet meer terug te vinden zijn, de eerste grondleggers zijn geweest van de tegenwoordige rijke partikuliere landen Gedong-Badak, Tjiceroea, Tjikoppo en vermoedelijk ook van vele anderen, wier naam sedert is verwisseld.

Zoo wordt gewag gemaakt Tjoeroe-kotta en Pondok-Oppo. Beiden zijn mij onbekend, ten ware onder laatstgemeld land Pondok-Gedéh moet worden verstaan.

Ook Tjipannas blijkt het eerst door de boeren te zijn ontgonnen; terwijl op de plek nabij het warme bad, thans het lustverblijf van den Gouverneur Generaal, een hospitaal was opgericht. (*)

(*) In een kurieus en zeldzaam boekje, door den Heer N. P. van den Berg aan het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen geschonken, waarvan de breede titel aanvangt: *Nieuwe beschrijving van geheel Oost-Indien* enz. enz *bijeengezameld en opgesteld en uitgegeven door Joh. Hofhout, boekverkooper te Rotterdam*, vindt men een verhaal van eene reis naar en verblijf te Tjipannas, door den schrijver zelven, omstreeks 1759, ondernomen en volbracht.

Dit verhaal, in den vorm van een brief medegedeeld, stelt ons zóó aanschouwelijk de leefwijze en den toestand van Tjipannas destijds voor oogen, dat de lezer het zeker met genoegen hierachter, als bijlage, zal aantreffen.

De boerenkolonisatie van den tijd van van Imhoff en Mossel, is dus in de gevolgen niet zoo geheel zonder vrucht geweest, als voorzaten en tijdgenooten, zelfs de in Indische zaken zoo gevierde Muntinghe, over wien straks nader, ons hebben gelieven vóór- en na te praten.

Die tuintjes van sterrekers en pieterselie, van rozen en hanekammen, appelen-, peeren- en abrikozenboomen, voor eenige weinige Rijksdaalders gekocht en bebouwd, hebben voor het minst de kiem gelegd en doen rijpen van het kostbare land Tjiceroa, — om slechts van een enkel te gewagen, — dat nog onlangs met een millioen zilveren guldens kontant is betaald.

Zelfs van die afgepaalde perceelen tusschen de rivieren Tjidanie en Ankee in het Tangerangsche, het eerst door de boeren ontgonnen, doch in 1752 door de Bantamsche oproerlingen meerendeels verwoest en uitgemoord, zijn de sporen niet verdwenen en produceren heden ten dage, het rietgewas voor de Chineesche suikermolenaars.

Op de kaart van Tangerang, thans nog in gebruik, staan de verschillende perceelen van bedoeld terrein, met dwarslijnen en Hollandsche namen aangewezen, misschien wel dezelfde stukken gronds, in 1743 of 1744, voor de boeren „afgestoken."

Inderdaad moet het bevreemding wekken, hoe een man als Muntinghe, zóó doorkneed in Indische zaken, als men hem nageeft, de hiervoren, met historische bewijzen omschreven toedracht der zaak, zoo onvoorwaardelijk heeft kunnen miskennen,

Toen de Kommissaris Generaal Du Bus de Gisignies hem, met andere autoriteiten raadpleegde over zijne kolonisatieplannen, antwoordde hij, bij brief van den 11 November 1826, met betrekking tot de onderwerpelijke proef door van Imhoff genomen:

„Uit de eigene woorden van den Kommissaris Generaal „schijnt mij de verwachting, welke hij koestert van deze

„wijze van kolonisatie, niet zoo hoog gespannen te zijn „en mag ik hierbij nog mijne geringe (sic) bedenkingen „en ondervinding over deze zaak voegen, zoo verbeeld „ik mij te hebben opgemerkt, dat in geen gedeelte van „de verzengde luchtstreek, gelijkstaande met Java, het „Europesche lichaamsgestel bestand kan worden geacht, „tegen de vermoeijenissen van den veldarbeid in open „lucht, die tot den landbouw wordt vereischt, gelijk zulks, „meen ik, door ondernemingen van landbouw in het „klein, ten tijde van den Gouverneur Generaal Mossel, „van den Gouverneur Generaal van Imhoff, (lees van „Imhoff en Mossel) en anderen beproefd, overtuigend is ge- „bleken, *zijnde deze proeven, zoomin ten voordeele van land- „bouw èn nijverheid, als ten voordeele van het Gouvernement „uitgevallen.*" (*)

Ongetwijfeld zou de bekwame adviseur zijn oordeel ten deze niet aldus hebben uitgesproken, indien hij de zaak geschiedkundig had onderzocht en gevolgd, indien hij zich de gelegenheid had verschaft, om de memorie van Mossel van 1751 te lezen, of, in gezelschap van de Gekommitteerden Hartingh en Freijer een „landtogdje" door de Bataviasche boven- en de Preangerlanden medegemaakt en een oogenblik in gedachte had verwijld, in den tuin aan den weg naar Kedong-Badak, bij den boer Bram; op Tjoeroe kotta bij den boer Zeijlen; op Gadok bij den boer Jan Berté; op Pondok-Oppo bij den boer Weijnel; in den tuijn op Ciceroa; bij de boeren op Tjipannas, of op de boerenplaatsen tusschen Bandong en Soemadang, inzonderheid bij de (†) boerin en haar dochter, met haar twin- „tig hoornbeesten en stoeterijtie van elf merrijpaerden."

(*) Zie het werk van wijlen F. J. Willer: het eiland Boeroe, enz. uitgegeven door Jhr. J. P. Cornets de Groot van Kraaijenburg, bladz. 270.

(†) Deze boerin scheen daar toen reeds eenige vermaardheid gekregen en dus bereids verscheidene jaren te hebben vertoefd.

De Heer Muntinghe is hier, wegens gebrek aan eigen onderzoek, op losse verhalen of onbestemde overleveringen afgegaan, een zwak waarop hij meermalen te betrappen valt.

Mocht het al inderdaad bij den Raad van Zeventienen en van Imhoff, aanvankelijk in de bedoeling hebben gelegen, dat die boerenkolonisten, hunne landbouwnijverheid, in deze verzengde luchtstreek, met eigen handarbeid zouden drijven, geen verstandig man kan aannemen, dat zulks werkelijk hebbe plaats gehad.

Met ronde woorden blijkt bovendien nergens van zoodanig oogmerk.

Wel spraken de Bewindhebbers in hun besluit van den 3 April 1742 van het uitzenden van mannen en vrouwen, „die kundigheid van den landbouw hebben;" doch het komt gewaagd voor, deze woorden op te vatten in den zin, als zouden die lieden bestemd zijn, om in persoon, onder dezen tropischen hemel, te gaan ploegen, patjollen, zaaijen en oogsten.

Dit kon in ernst zoo niet gemeend zijn.

De eigenlijke boer in Holland bebouwt niet met eigen handen zijn land of melkt zelf zijne koeijen; veel minder mocht zulks voor den landbouw in Indië worden verlangd.

Van Imhoff en Mossel wilden *boeren* hebben, geen *boerenarbeiders*.

Menschen van laatstgenoemden stempel had men in Indië waarlijk niet noodig. De Europesche kolonisten lieten reeds omstreeks 1651, blijkens een advies van den extraordinaris Raad van Indië Wilhelm Versteghen aan de Heeren Zeventienen, door den Heer de Jonge in zijne nota aangehaald, *„den veld- en handenarbeid door Chinezen en slaven verrigten."*

Dat de proefnemingen onder van Imhoff en Mossel, op zulke minieme schaal aanvingen, zoo'n tragen voortgang

hadden en ten laatste, na den dood dier beide patronen der zaak, als 't ware wegstierven, was misschien wel voornamelijk hieraan toe te schrijven, dat de Bewindhebbers der Kompagnie, bij het uitzenden van kolonisten,— hetgeen nooit van harte is gegaan,- dat onderscheid tusschen boeren en boerenarbeiders, weinig naauwgezet in acht namen.

Desniettemin was, - zoo even merkten wij het bereids op, - hoe gebrekkig en schoorvoetend deze kolonisatie ook werd op het touw gezet en getolereerd, daarmede toch zaad gestrooid, dat wel langzaam ontkiemen, maar zeker eenmaal, mocht het ook eene eeuw later zijn, tot aanmerkelijken wasdom opgroeijen zou.

De hemel beware mij, dat ik eene herhaling der pogingen onzer voorvaderen, op het gebied van partikuliere landbouwnijverheid, voor Java zou willen aanprijzen.

Eene aanwerving daartoe van soldaten en bootsgezellen, „het schuijm van alle volken;" de uitzending van mannen en vrouwen (Gouvernements „dochters") „eene „Goddelooze hoop aan de onredelijkste dieren gelijk", of de aanleg van groentetuintjes en boomgaarden, door boerenknechts, — proefnemingen van dat slag, zijn Goddank, niet meer van dezen tijd.

Maar tevens is het er verre af, dat ik, beter wetende, de gevolgen dier geringe en onvoldoende beginselen zou miskennen, waarvan velen mijner landgenooten heden de rijke vruchten plukken.

„Hetgeen thans voornamelijk ontbreekt", zeide de Kommissaris Generaal van den Bosch, bij de invoering van zijn kultuurstelsel, „zijn geschikte ondernemers, die, bij de „vereischte kundigheden, het karakter bezitten, om den „Javaan, voor zoover zij daarmede in aanraking komen, „op eene menschlievende wijze te behandelen." (*)

Wat Java nu, bijkans veertig jaren later, noodig heeft,

(*) Zakelijke extrakten enz. staatsblad 1834 no. 22.

is toevoer van even zoodanige industrieelen, richtig van verstand en hart; doch met kapitaal daarbij, hetgeen toen uit 's lands kas werd verstrekt.

Nederland en Nederlandsch Indië zijn gelukkig nog niet ontbloot van nijvere burgers, bij wie deze drie faktoren, te vergeefs zouden moeten worden gezocht; en, zoolang die voorraad niet is uitgeput, wanhoop ik er geenszins aan, of onder een mild en der zaak toegedaan bestuur, zullen Java's welige, doch thans nog woest liggende streken, allengs in rijke landsdouwen worden herschapen, waartoe zy, als met den vinger zijn aangewezen.

Bijlage.

Copie eener missive, door mij in den jaare 1759, van Batavia, aan een mijner naastbestaanden in Nederland gezonden, behelzende een verhaal mijner reize naar en verblijf te Tjipannas of warme bron, in het Javasche gebergte.

Mijn waarde en veel geachte M.

Ik kan niet af om UEd. een juist verhaal van mijne reize naar en verblijf in het hospitaal te Tjipannas mede te deelen.

Het was in de maand Meij des jaars 1758, dat ik, na eene langduurende kwijning, zoo door zwaare koortsen, als eene verharding in de lever (eene ziekte welke men hier koek noemt) genoodzaakt was, zoo door gebrek aan 't noodige, als ter herstelling mijner gezondheid, mij voor de derde maal, in het hospitaal te Batavia te begeven, dan circa twee maanden aldaar in armoede, zonder hoop op herstel, geworsteld hebbende, verzocht ik aan een der Doctoren, welke mij bekend was, om onder het getal zieken welke destijds naar 't hospitaal te Tjipannas gezonden werden, aangeteekend te worden, aan welk verzoek voldaan werd. Het was dan, naar mijn beste onthoud, den 12 Meij des voorn. jaars, des avonds ten 10 uuren, wanneer wij, met ons 30 zieken in getal, van achter het Bataviasche hospitaal, in platboomde praauwen, naar de vlakte bij de fortres Jaccatra, voor de woning van den land-Commissaris de Pril gevoerd werden. Hier stonden karren gereed, welke ieder door twee buffels getrokken en door eenen javaanschen jongen geleid, ons wachtten en waarin wij twee aan twee, gepakt werden, zoodat wij met ons 30 persoonen, 15 karren vulden; ieder had een weinig bagagie, zoo van verversching als verschooning.

Mijn makker was de sergeant Kersavond, een bejaard man, welke ruim 20 jaren in de Javasche oorlogen, de Comp. gediend had. Deze van een matras en eenige kussens voorzien, was oorzaak dat wij niet, gelijk de overige zieken, op wat rijststroo en adap (atap) in de kar lagen.

Met deze uitrusting begon onze reis en het was circa 11 uuren in den nacht, toen wij het fort Jaccatra passeerden. De ongesteldheid onzer ligchamen; de moeijelijke wijs waarop wij reisden; het schokken der kar, zoo door haar lomp maaksel, als de ongelijkheid van den weg, trof mij, die al zeer ziek en pijnlijk was. Hier kwam bij, het aandenken aan mijn vaderland en maagschap; eene geweldige vrees voor sterven; het akelig gezelschap mijner medeëllendelingen en dat in een vreemd land, in een stik donkeren nacht, door dichte bosschen, waar slang en tijger het gevaar vergrootten en waar het geschuiffel, geratel en geschreeuw van allerlei ondieren, mij het klamme zweet uit den verschroeijden huid persten.

Alle deze akeligheden hadden mij in dien nacht doen bezwijken, ware het niet, dat de nog weinig overige kragten der jeugd, eene flaauwe hoop op herstelling en een stil vertrouwen, dat ik mijn geboorteland nog eens weder betreden zou, mij bemoedigden en een riem onder het zwoegend harte stak. Daneens sluimerende, daneens schrikkende, liep deze onrustige nacht ten einde en werd door een frischen morgenstond afgewisseld.

Met het aanbreken des dageraads bevonden wij ons op eene zeer vermakelijke vlakte; de gouden morgenstond schoof het zwarte nachtgordijn weg en vertoonde ons een vermakelijk dal en luisterijk berggezigt. In het verschiet pronkten schaduwrijke bosschen en boomrijke heuvelen; de gulden dagtoorts, die zich nu boven de kim vertoonde, vergulde de toppen van Javaas blaauwe bergen en schoot hare stralen door de dik gebladerde canarie en hoog gevederde calapusboomen; de Renosceros en tijger schuilden

met de slang en andere gedrochten in hunne hoolen; terwijl het inkhoorntje met het aapje zich, benevens het schoon gevederde pluimgedierte, op de pisang en gouijawes (?) boomen verlustigden.

Bij het rijzen der gouden dagtoorts moest ik uitroepen:

Zijt wellekom, herboorne straalen,
Die schemering en duisternis,
Het hoofd beschaamd doen onderhaalen,
Vertoont ons al wat zigtbaar is.
Wanneer zal uwe fakkel baren,
Dien dag, dien langgewenschten dag,
Dien ik in deze lange jaren,
Gedagvaart heb, door mijn geklag.
Dien dag, dat ik gezond, tevreden,
Vaarwel zeg aan het Indisch strand,
Den Vaderlandschen grond betrede,
In 't rijk gezeegend Nederland.

Op deze vlakte, waar alles gelukkig scheen, hielden wij ongelukkigen halte, werden met veel moeite ontladen en leide onze stramme uiteengeschokte en gefolterde ligchamen op den grasrijken grond, ter verkwikkinge neder.

Wij waren elkander geheel onbekend, want in de duisternis bij den ander gekomen zijnde, zagen wij nu, bij het licht, eerst den een des anders aangezigt, doch maakten zooals het gemeenlijk onder ongelukkigen gaat, al rasch kennis.

Hier zag men nu, bij alle de schoonheden der natuur, welke ons deze landstreek vertoonde, eene afgrijselijke groep van door ziekte gemartelde, of met den dood worstelende stervelingen. Eene zuivere lucht en eene frissche teug bergwater verkwikten onze verdroogde borst en verslijmde tong, beiden half verteerd door de vergiftige lucht en 't salpeterachtige water, dat duizende Europeërs in het prachtige Batavia vermoort.

Ik voor mij gevoelde de kragt dier verandering en ge-

noot schier een nieuw leven. De sergeant en ik, schoon schaarsch bij den gelde, hadden ons van wat koffij, thee, suiker, beschuit, boter en kaas voorzien, benevens een ketel en pan etc. Wij lieten onzen Javaanschen karvoerder vuur maken, die zulks knaphandig begon; hij verzamelde wat hout, stak drie staakjes in den grond, plaatste onzen ketel met water daarop, maakte vuur en kookte de koffij.

Onze makkers verfrischten zich zoo goed mogelijk, naar zij gevictualieerd waren.

Onze buffels graasden en sliepen, terwijl de javaansche geleiders wat gedroogde visch met rijst aten en zich met Bonkos- rooken (*), medak-schuiven (†) of pinangknaauwen verlustigden. Na het gebruik der koffij strekten wij arme zielen, ons zoo goed mogelijk uit en genooten meestal eene aangename rust. Ik voor mij, weet niet ooit zoo gerust en verkwikkelijk geslapen te hebben.

Het hoofd of de opperste leidsman van onze caravanen was een onderchirurgijn uit het hospitaal waar wij heen reisden. Deze man was zeer zorgelijk en reed altoos te paard vooruit naar de Javaansche Dallems (§) of pleisterplaatsen, om daar al het voor ons noodige gereed te laten maken en bediende ons dagelijks met uit- en inwendige middelen.

Des namiddags trokken wij weder welgemoed op reis en passeerden veele welbebouwde rijst- en suiker-velden, koffijplantagiën, wooningen en gehuchten. Onze buffels die vrij lui waren en zich dikwerf in waterkuilen, tot verkoeling nederleiden, wilden niet langer voort, maar noodzaakten ons, om laat in den avond weder op eene vlakte te pleisteren, zijnde anders de avond en nacht,

---

(*) Dit zal moeten beteekenen het rooken van een boenkoes Inlandsche sigaren (seroetoe's).

(†) Madat, amfioenschuiven.

(§) Negorijen, waar de hoofden hun Dalems hebben.

om de koelte, de gevoegelijkste reistijd, zoo voor de menschen als het vee. Het was reeds nacht eer de achterste karren bij ons waren, dus moesten wij ons hier legeren en tegen alle aanvallen behoorlijk verschansen. Ten dien einde werden de karren, gelijk een wagenburgt, in de rondte aan elkander gezet en geslooten, in welken kring de buffels en buitenom de Javasche geleiders, bij groote vuuren, de wagt hielden, bijzonder tegen den aanval van tijgers, welke voor het vuur zeer schuw zijn. Wij zieken bleven in de karren liggen en ieder rustte zoo goed hem mogelijk was.

In den vroegen morgen sloegen wij weder op weg, den ganschen morgen, tot in den namiddag langzaam voorttredende, wanneer wij in het eerste Javasche gehucht of negerij aftraden; hier werden wij door de inlanders, met veel vriendelijkheid behandeld en in een Dallam of groot gebouw gelogeerd.

Onze leidsman had gezorgd, dat hier goede soep van geitenvleesch met rijst en groenten gereed was, waarmede wij ons heel goed behielpen en meestal, behalve twee onzer makkeren, die dood ziek waren, hartig aten.

De verandering van de lucht had mij reeds zoo versterkt, dat ik, schoon zeer opgezet van ligchaam, goed wandelen kon, waarvan ik met mijn kar-kameraad goed gebruik maakte. Hij die de Javasche taal volmaakt sprak, maakte met het landvolk kennis en langs dien weg werden wij bij een danspartij genoodigd, waar hij die op Java verkeerd had en hunne dansen kon, zooveel zijn zwakheid toeliet, lustig mede deed. Hier werd ons tabak, koffij, lekkere fruit en koekjes in overvloed toegediend en het was al laat in den avond toen wij weder in den Dallam kwamen, waar wij ons volkje vrolijk en welgemoed, onder de koffij vonden, die hun aangenaam toebereid, door de Javasche vrouwtjes en jonge dochters, die ons met nieuwsgierigheid bekeeken en be-

tastten, toegediend werd. Hier sliepen wij gerust op Kadels (*) en Digge digges (†), naar 's lands gebruik.

Den volgenden morgen gingen wij weder op reis en zagen, met vrees, het hooge gebergte, 't welk kort vooruit lag en 't geen wij nog beklimmen moesten. Wij bleven dien nacht aan den voet van het gebergte. Hier woonde een Javaansch edelman of Padje (§), welke met ons sprak en ons zeer goed behandelde.

Dezen nacht stierf een onzer en werd 's morgens in 't nabij gelegen bosch begraven. Na hier twee dagen uitgerust en ons tegen den moeijelijken bergtogt wat versterkt te hebben, werden onze karren afgedankt en wij elk, wiens kragten het toeliet, schreilings op een buffel gezet, welke alleen met een strop om den hals en een aan den staart getuigd, ons dienen moest, om ons in het op en afrijden van het gebergte, op de buffel vast te houden.

De zieken welke te zwak waren om te rijden, werden in bamboeze Kadels geplaatst.

Wij trokken in den namiddag het gebergte op, langs eenen smallen, steilen en glibberigen weg; ter regterzijde vertoonde zich eene akelige diepte, vol rotsen en kreupelbos, waaronder de rivier, met een ijsselijk gedruis over klippen stortte en ter slinke zijde een steil, als een muur opgaande gebergte, van welkers hemelhoogen rand de wortels der daarop staande bosschen afhingen. Het buffeltje, een beesje eens zoo groot als een Deenschen os, dat ik bereed was vrij lui, zoodat de Javaansche leidsman hem niet dan met moeite kon voortdrijven, waardoor ik achteruit en van mijne ziekecaravane afraakte.

Na eenigen tijd door de boschaadjen gedwaald te hebben,

(*) Tandoes?

(†) Baleh-Balehs? Taalgeleerden mogen de etymologie der woorden Kadels en Digge-digges verklaren, de beteekenis kan uit den zin worden geraden.

(§) Patch?

begon ik te twijffelen of wij het spoor niet bijster waren en van den weg afraakten. Ik vroeg er mijn leidsman naar, doch deze begreep dat wij den gewonen weg volgden. Wij moesten, door het zwaar geboomte, al vroeg het dalend zonlicht missen en de duisternis, die ons spoedig omringde, belette ons, door het dichte bosch ver af te zien. Ten 7 uuren was het geheel donker; nu begreep de Javaan mede dat wij van den weg afwaren. Ik dwaalde met mijnen leidsman en buffel, in het stikdonker, in eene akelige wildernis, onder het verward geschreeuw der apen en bavianen, het geschuiffel der slangen en het gebrul en geraas van eene menigte boschgedrochten, in eenen gestadigen angst en gevaar, om door tijgers aangevallen en verscheurd te worden; door vrees, lichaamszwakte en koorts gefolterd, was ik bijna bezweken.

Het was circa middernacht wanneer ik, op het gezigt van een licht, dat zich op een wijden afstand vertoonde, weder moed greep en naar hetzelve langzaam voordwaalde, hetgeen zeer voorzichtig geschieden moest, om niet tegen boomen te loopen, in kuilen te vallen, of in 't kreupelbosch te warren. Al staroogende ondekte ik meer lichten, hetgeen ons vreezen deed, om onder eene bende drossers of rovers te vervallen. Wij hielden halte en overlegden, wat men in dat geval zoude doen. Hiermede bezig zijnde werden wij eensklaps door eenige met pieken en kritsen gewapende Javanen verrast en omsingeld. Denk eens hoe ik te moede was!

Mijn Javaan zijne landslieden aan hunne taal kennende liep naar hun toe, viel voor hem, die den overste der bende scheen neder en verhaalde wie wij waren. De Javanen namen ons mede en bragten ons in hun legertje dat verder lag. Hun opperhoofd was een pangerang of een Javaansch Prins, welke met order van den Sultan, door het land reisde. (*) Zijn Javaansche hoogheid ontving

(*) Misschien een zendeling die met een brief van den Sulthan of het een of ander Inlandsch Hoofd naar Batavia reisde, hetgeen destijds veelmalen plaats had.

mij zeer viendelijk en na ik verslag van mijn persoon, reis en verdwaling gedaan had, liet zijn Ed. mij wat gekookte rijst en hoendervleesch toedienen en tegen den morgenstond naar het Compagnies hospitaal begeleiden, waar wij met het opgaan der zonne aankwamen.

Het Compagnie's hospitaal te Tjipannas legt bij de warme bron van dien naam, aan den voet van den noorder tak der Megmedon van den berg Gedé, in eene heuvelachtige vlakte, met bosschen en valeijen omringd en is door den Heer Jan de Put, welke er destijds als Opper-chirurgijn en Doctoor het gebied voerde, ten meestendeele aangelegd en tot volkomenheid gebragt. Alle de gebouwen waren van hout, ruim en luchtig gebouwd; het huis van zijn Ed. zelve was het grootste en sierlijkste en lag binnen een aartig van hout gebouwd kasteeltje, 't welk met eene diepe graft omringd was, waarover eene fraaije valbrug lag. Voor de graft lagen 2 door konst aangelegde ronde vijvers, in welker midden zich een hoog konijnenbergje vertoonde. Ter regterzijde van het kasteeltje stond het klokkenhuis en in eene vallei voor 't kasteeltje, het hospistaal, mede ruim en luchtig, twee verdiepingen hoog, met eene overdekte gaanderij voor hetzelve. Beneden bij het inkomen had men, aan de regtehand de woonplaats van den Onder-chirurgijn, de apotheek, de kuurkamer en legerplaats voor de met lamheid geslagene patienten. Aan de slinke hand ging men in 't vertrek, waar de badstoof zelve is.

De badstoof is eene soort van kelder, circa 16 voeten breed en 20 voeten lang, in de rondte met banken of zitplaatsen; ter wederzijde is eene groote kraan, de eene laat het heete badwater in en de andere koud bergwater tot tempering. Het hout waarmede de wanden en zitplaatsen der badstoven bekleed zijn, was aan die zijde waar het warme bronwater inliep, met eene dikke en steenachtige korst begroeid.

Op de tweede verdieping van het hospitaal was maar

één vertrek, hetwelk de geheele lengte en breedte van het gebouw besloeg, rondom met houten vengsters van rotting gevlochten ramen en geschikt voor de overige zieken, die daar op Kadels en goed beddegoed gelogeerd werden. Ter slinke zijde van het hospitaal stond de kokswoning en combuis, waar de spijs toebereid werd en ter regte zijde een kleen huisje tot deksel van de warme bron zelve. De diepte der bron is mij onbekend, maar de mond was circa 4 voeten over het kruis; het water is somtijds zeer heet, een weinig brak van smaak en witachtig van kleur, hetwelk zich door eenen hollen buis en de gemelde kraan in de badstoof van het hospitaal ontlast.

Achter het kasteeltje ziet men de begraafplaatsen van eenige aansienlijke personen, welke hier gestorven zijn; op de graven pronken borden en steenen, met hunne namen, karakters en sterfuuren.

Niet verre van 't hospitaal is de groente en moestuin, welke rondom met een fraaije roozenpagger en Goujawesboomen omheind is; hierbij staat de buffelstal.

Omtrent een uur gaans van de bron Tjipannas komt men aan den voet van den Goenong Api of vuurberg Megmedon, welke nacht en dag vuur en dampen opgeeft, somtijds geheele wolken, welke een fijne, graauwe asch medevoeren, dikwef 3 vingers dik op de daken te Batavia stort, schoon de berg wel 36 uuren van die stad legt. Voorts is Tjipannas omringd van hooge bergen, dichte bosschen en aangename valeijen, vol gevogelte, wild en tam gedierte. *Men heeft hier een menigte hoenders en rundvee, zeer goede zuivel en veele zoo indische als Europische aard- en veldvruchten, welke door de hier wonende Hollandsche boeren gewonnen worden.* De lucht is frisch en gezond en des avonds en 's nachts zoo koel, dat wij ons met goede combaarsen (?) of vaderlandsche dekens, dekken moesten.

Bij mijne aankomst in het hospitaal waren mijne medgezellen in rust; ik gebruikte een weinig soep, doch zeer

vermoeid zijnde, leide ik mij op de aangewezen slaapplaats en sliep eenige uuren. Tegen den middag werden wij allen door den Heer de Put gevisiteerd, onze namen opgeschreven, van het noodige voorzien en medicamenten toegediend. Om UEd. een regt denkbeeld te doen vormen van de goede ordre en het voortreffelijk bestuur in dat hospitaal, dient het volgende:

Des mogens ten 6 uuren werd de klok geluid, wanneer de Onder-Chirurgijn, die tevens het ambt van ziekentrooster waarnam, een gebed deed en eenige kappittels uit den Bijbel voorlas; dit verrigt zijnde, werden de zieken gevisiteerd en geneesmiddelen toegediend en de lijders die zulks noodig hadden, in 't bad geleid. Hierna werd voor hun die bereids gezond waren, bobber of rijstpap en een weinig gedroogde visch opgedischt. Tegen 11 uur was het schafttijd, wanneer de tafel in de gaanderij gedekt en waarop voor ieder persoon een groot porcelein bord gezet was, waaraan zich de zieken welke niet bedlegerig waren, ieder naar rang plaatsten. Ik, als schrijver, gevolgd door den sergeant zaten, als de hoogsten in rang, aan het hoogeinde der tafel; aan het beneden einde zat de ondermeester, welke statig het gebed deed, wanneer de spijs, bestaande uit soep, groente of aardappels, met kalfs-, rund- of hoendervleesch en schoone witte rijst, in plaats van brood, alles zeer goed en zindelijk behandeld, werd opgedischt; de maaltijd geëindigd zijnde, werd met eene dankzegging gesloten.

Des namiddags wandelden wij in de bosschen of naar de naastbij leggende negerijen, waar de Javanen onder een streng verbod lagen om, tot conservatie onzer gezonheid, ons iets anders dan koffij en tabak te verkoopen; deze consumtie was zeer goedkoop, want als wij in de eene of andere Casie (?) den geheelen middag koffij met suiker dronken, had ieder man slechts een Comps. duit,

dat is 2 duiten Hollands verteerd (*). Ten 5 uuren luidde de klok weder voor 't avondmaal, wanneer wij op het overschot der middagspijzen vergast werden; men had dán gemeenlijk een ragoutje, 't geen een ieder zich van zijne overgeschoten middags vleeschportie gereed maakte. Na het eindigen van dezen maaltijd werd het avondgebed gelezen en ten 8 uuren begaf men zich ter ruste.

(*) De levenswijze was destijds in het algemeen, ook te Batavia, indien men wilde, zeer goedkoop.

Zoo verhaalt de schrijver op eene andere plaats in zijn boekje:

„Ik zeg nogmaals dat men op Batavia goedkoop leven kan; eene zesjarige ondervinding en de getuigenis van goede vrienden, die 20, 30 jaren aldaar gewoond hebben bevestige zulks; mits men zich bediene van die levensmiddelen, die het gezegend eiland Java in overvloed oplevert en waarlijk gezond en voldoende zijn.

„'t Is waar, men tracht altoos naar 't vreemde en bijzonder de voortbrengselen van Europa, dan hoe aangenaam dezelve ook zijn, kan men niet ontkennen, dat ze altoos min of meer bedorven, garstig, zuur of aangestooken zijn; dat ze meestal te heet, moeijelijk te verteeren en dus ongezond en veeltijds zeer duur zijn. Als men de middelprijzen slechts betaald, dan kost de flesch wijn, bij de kas, 25, 30 à 40 stuivers; de pijp bier van 36 tot 40 ja 60 Rijksdaalders; de ham 5, de kaas 5 Rds; een anker kelder-jenever 10 tot 15 Rds. en de liquor veel meer; de pijpen zijn gemeenlijk zeer duur, zoowel als de goede tabak, die de Hollander niet wel missen kan, want schoon Java tabak geeft, is dezelve wel goed voor 't gemeen, maar dat is 't ook al.

„Wanneer men op Batavia, in de eene of andere herberg een fles wijn of bier gebruikt, moet men voor den wijn, zelfs in de goedkoopste tijden 40 stuivers en voor 't bier 18 stuivers betalen. Hoe duur alle deze articulen zijn, is het nooit te veel voor dengeenen die in de gelegenheid is om veel geld te verdienen en matig gebruik er van maakt; de zeeman en handelaar moeten ook leven. De vaderlandsche goederen zijn echter niet altoos even duur, want naar mate er veel of weinig schepen te gelijk uit Nederland aankomen, dalen of rijzen de prijzen. A°. 1760 was er groot gebrek aan Hollandsche boter; schipper Jaele bragt 400 vaatjes, elk van 40 ℔ aan en verkogt dezelve voor 40 Rds. het stuk; doch het spoedig aankomen van meer schepen deed de markt tot 10 à 8 ja 5 Rds. dalen. In het laatst van den afgeloopen oorlog was alles zoo duur, dat men voor de eerst aankomende Nederlandsche levensmiddelen,

Wie lust en kragten had, kon met den een of anderen arbeid bij den Heer de Put geld verdienen.

welke men toen bijna 3 jaren gemist had, ontzagchelijk veel geld gaf. Voor de bottel wijn betaalde men 80 stuivers; voor de pijp bier 100 ja 125 Rds., voor de kaas en ham 25 Rds. het stuk en zoo alles naar evenredigheid."

De levensmiddelen die het land zelven opleverde waren daarentegen uiterst matig in prijs.

„Op passer Sineën", verhaalt de schrijver verder, „en passer Tana-Abang en meer andere ziet men dikwerf te gelijk 40 karren met de schoonste Ananassen, zoo groot als een halve stoopskruik, welke veeltijds voor 1 à 2 duiten verkogt worden. De lemmetjes koopt men van 8 tot 20 ja 40 stuks voor 2 stuivers; de suiker kost $2^1/_2$ stuiver het katje of de $1^1/_4$ ℔.... De garnalen zijn hier zoo menigvuldig, dat ze bij geheele hoopen, gedroogd te koop leggen en zijn, zoowel als de hoenderen-, ganzen- en eenden-eijeren, zeer goedkoop . . . . . .

. . . . . .

„De heerlijkste witte rijst welke het gebrek van brood rijkelijk aanvult, kan men gemeenlijk voor 8 stuivers de gantang, dat is ruim 13 pd. koopen. De hoenders, ganzen, eenden, het Rhee- en zwijnenvleesch is er in overvloed en goedkoop; de visch die tweemaal daags, ten minste in 20 soorten, levend uit zee gebragt en welke soorten men op de passer, ook tevens gedroogd, gezouten, ingelegd, gekookt, gebraden of tot kerrij en pindang bereid en gestoofd vind, kost weinig geld. enz. enz.

„'t Ontbreekt ook aan geene smakelijke dranken, het verfrisschend ajer jurok of citroenwater met candij sieroop en verkoelende geleijen en vruchten gemengd, dat langs den weg voor 2 duiten de spoelkom aangeboden wordt; en welke een groot aantal chinesche slaven en mardijkers loopen niet met alle soorten van levensmiddelen en lekkernijen langs straat, als met sesate en catoepah, dat speetjes gebraden vleesch en pakjes gekookte rijst zijn; met gebraden en gekookte catjang, die als kastanjes smaken; met laksaaij, eene lekkere soep; met brooden tarwegebak, met pasteitjes, olij, kolen, snuisterijen, chitsen te veel om op te noemen; en tot welk een geringe prijs koopt men de arak, O. Indische brandewijn, welke gemeenlijk niet meer dan $7^1/_2$ stuivers Hollands de stoopsfles kost.

„Deze enkel gebruikt of in helder heet of koud water, met suiker limoenschap of tamarinde gemengd, is eene goede en verfrisschende drank, ook gebruikt men dezelve in Grobbejak (?) eene smakelijke en gezonde brij, uit rijst, suiker, tamarinde, arak en water te zamen gesteld, of in Massak(?) een drank van theewater, met arak, suiker en eijeren.

Des Zondags voor den middag las zijnEd. zelve ons eene predicatie uit de Huispostil van Buleus voor, waarna een psalm gezongen werd. Somtijds bezochten wij de daar omstreeks wonende Hollandsche boeren, daar dan wel eens een glas Kaapsche wijn (*) of een borrel arak zwaaide.

Het hospitaal werd 's nachts wel geslooten en er stonden altoos gelaaden geweeren gereed, om de tijgers af te keeren, welke al dikwerf aan de deuren en vengsters der woningen en stallen snuffelden. Een derzelven die de stoutheid had, om een der stallen op te breeken en een buffel met zich te sleepen, werd door een onzer matrozen al spoedig voor zijne moeite betaald. Deze gast, welke reeds eenige jaren in Indiën gezworven had en zoo men zegt, dood noch duivel vreesde, had al eenige nachten op den roover geloerd, die hem geduurig ontsnapte. Hij verzon eindelijk eene list; om zijn oogmerk te bereiken hong hij een stuk raauw vleesch aan de buitenzijde der roozenpagger van den moestuin, plaatste zich daarachter, met een wel geladen snaphaan, waarop 2 draadkogels stonden. Circa 11 uuren in den nacht kwam de tijger, die zoo groot als een zwaar kalf was, op den reuk van 't vleesch aanzetten, viel er met een sprong op, maar werd door onzen stoutmoedigen *Sappa tonneer* (†), zoo wel begroet, dat wij hem 's morgens maar eenige treden van de plaats vonden dood leggen.

„Tegen den avond krielt het langs de straten der stad van slavinentjes, die eene menigte welriekende bloemen, ruikers en kransjes te koop veilen, als de Cambang malati, de champaka, cananga en meer anderen, waarmede zich het Bataviasch jufferschap en de Inlansche nonjes versieren en hunne kondé en haarvlechten behangen of hun lijnwaad en bedden bestrooijen.

(*) Men zou hieruit moeten opmaken, dat die Hollandsche boeren daar toen ter tijd, reeds eene zekere mate van welgesteldheid bezaten.

(†) De bedoelde matroos was waarschijnlijk een Franschman, die dit stopwoord (Sapre tonnère) steeds in den mond had.

Op eene andere wijs veraschte hij een Renoceros, die dagelijks eene groote verwoesting in den kool en moestuin aanrichtte. Ons dapper matroosje plaatste ter wederzijden van het spoor in de pagger, waardoor de Renoceros gewoonlijk inkwam, een welgeladen snaphaan, op welke goede en door hem zelven vervaardigde kogels, met staale pennen er in stonden. Voorts spande hij een koord dwars over het spoor, welker einde hij aan de hanen der wederzijdsche snaphanen vastmaakte; de Renoceros kwam naar gewoonte aanschuiven, dan werd, zoodra hij tegen de koord drong, door de scherpe kogels zoowel door zijn schaligen huid geboord, dat hij op korten afstand, aan eene zwaare bloedstorting den geest gaf.

Om UEd. iets van mijn eigen toestand te melden, waaruit gij de nuttigheid van het bad en dit hospitaal zult kunnen opmaken, dient: dat, toen ik van Batavia afging, ik door waterzucht, verstopping in 't ligchaam, een dikken, opgezetten buik, of koekziekte en gestadige koortsen, zoodanig was uitgeteerd, dat ik schier gaan noch staan kon en had natuurlijker wijs op den togt bezweken, ware het niet dat de frissche berglucht en mijne jeugd mij ondersteunden. Hier in het hospitaal komende was ik nog zeer zwak, de koorts verminderde, maar gebrek aan ontlasting benaauwde mij en deed mijn ligchaam vreeselijk zwellen; welke medicamenten men mij ook ingaf, alles scheen vruchteloos; alle morgen werd ik, na het gebruik der medicijnen in het warme bad gebragt en na een uur geweekt en gestoofd te zijn in dekens gerold, of ik werd schier nakend in eene kas, waarin een lampje met voorloop geplaatst en die wel geplaatst en wel geslooten en met dekens behangen was, gezet, om dus, door den damp, tot zweeten en ontlasting te komen, of over eene balie met kokende kruiden geplaatst, tot ik eindelijk, na 12 dagen dus getobt te hebben, ontlasting kreeg en binnen 3 à 4 weken gezond, frisch en

geheel hersteld werd, ja, zoodanig hersteld, dat ik met de 5 maanden welke ik nog te Tjipannas bleef, tot heden en dus bereids 16 maanden altoos gezond gebleven ben.

Mijn waarde! Ik hoop in dezen aan Uw verlangen en nieuwsgierigheid voldaan te hebben.

Blijve

Batavia, 30 September 1759. UEd. D. en Vriend. JOH. HOFHOUT.

Ik kan hier bijvoegen, dat ik nog 3 jaren, in vollen welstand, te Batavia gewoond heb en toen ik in het jaar 1761, in de maand Junij, Zijn Hoog Edelheid P. A. van der Parre mijn ontslag naar 't vaderland verzocht, kon ZijnEd. niet gelooven, dat ik al ruim 5 jaren in Indiën geweest en met zoo veel ziekten en smerten geworsteld had. In dezelve of dergelijke omstandigheden en ziekten waren alle mijne medgezellen, die met mij aan 't bad waren, doch werden ook allen binnen weinige dagen gezond, uitgezonderd eenige met lamheid geslagen, welke langer tijd tot herstel noodig hadden.

Deze spoedige genezing en herstelling is, mijnes bedunkens, veelal toe te schrijven aan de goede gesteldheid der lucht, het zuiver bergwater, de geschikte levenswijs, de gezonde spijs en matige beweging zoowel als aan de onthouding van sterke dranken, bedorven water en het gebruik van schadelijke vruchten en andere spijzen, met bijvoeging van het gebruik der baden en eene goede genees- of heelkundige behandeling, gelijk men er destijds vond. 't Was te bejammeren dat veelen, welke van Tjipannas weder in volkomene gezondheid te Batavia kwamen, door het te spoedig misbruik van Arak, vruchten etc, weder instortten en stierven; want van de 25 personen, waarmede ik terug kwam, stierven er 16 binnen 14 dagen en mij werd eenigen tijd daarna verzekerd, dat zij allen binnen korten tijd in 't Bataviasch

hospitaal omgekomen zijn; en waren het deze gevolgen niet, men had, ten tijde mijns verblijfs te Batavia, meerder zieken naar Tjipannas gezonden, want de spoedige en wonderlijke geneezing aldaar verdient den lof volkomen en 't is ongelukkig dat eene zoo nuttige inrichting, waaraan de Heer Jan de Put zooveel moeite en zorg heeft verspild, zoo geheel verwaarloosd is.

Het ware te wenschen, dat tot soulaas en herstel van zoo veele ongelukkigen, welke jaren lang te Batavia met koortsen en andere sleepende ziekten in ellende worstelen, het zoo heilzaam bad Tjipannas weder in gebruik raakte, mits men tevens zorgde, dat de aldaar herstelden er zoo lang niet bleven en kort na hunne herstelling, van daar niet aan den zeekant of in 't kasteel van Batavia, maar op de posten landwaard in bescheiden wierden en de zeevarenden direct op de schepen wierden geplaatst, die naar 't vaderland of andere gewesten vertrokken, hun vooral eene gematigde levenswijs aan te raden en door hunne officieren of opperhoofden met zorge te doen behandelen.

Zoo spoedig ik van Tjipannas te Batavia kwam, was mijne eerste zorg, om in de bovenstad mijn woning te nemen, waartoe zich de gelegenheid spoedig opdeed. De Heer J. Anker, destijds opzigter van het Jassen-kerkhof voor aan den weg van Jaccatra, bood mij als huis- en tafelvriend, de vrije inwoning aan, waarvan ik spoedig gebruik maakte. Ik zorgde sints altoos om mij niet langer in de benedenstad of het kasteel op te houden, dan den dienst der Compagnie vorderde; want de ondervinding heeft geleerd, dat de schadelijke dampen, welke de voor de stad leggende moerassen en 't zeestrand opgeven, meer invloed hebben op de bewoners der beneden- dan die der bovenstad, of die hoogerop wonen en hetwelk ook de oorzaak is, dat dit gedeelte der stad meestal verlaten en van inwoners ontblood is, welke of gestorven, of met ér woon hoogerop naar de landzijde verhuisd zijn.

Dan, wat het warme bad Tjipannas verder aangaat, dit kan ik tot mijn genoegen melden, dat de Ed. Heer Jacobus van der Steege, thans te Groningen wonende, welke 15 jaar op Batavia als Med. Doct. gewoond en den post van binnenregent in het buitenhospitaal aldaar bekleed heeft, mij onlangs verzekerde, dat men weder bezig was, om dat nuttig hospitaal in het Javasche gebergte te herstellen, om ér het behoorlijke gebruik van te maken. God geve hiertoe zijnen zegen!

GESCHIEDENIS DER SOENDA-LANDEN.

VAN DE ONDERHOORIGHEID AAN DE HEERSCHAPPIJ VAN MENTARAM, TOT DE OVERDRAGT AAN DE O. I. COMPAGNIE.

DOOR

J. HAGEMAN, JCz.

IIde Periode; tweede tijdvak.

(Vervolg van deel XVI, *pag.* 251*).*

§. 46. Het oppergezag als heer over de geloovigen over Java, eerst gevestigd in den Kjai-Gedée, Pangeran of Sultan van Demak, tot ongeveer A. D. 1552; daarna in den heerscher of Sultan van Padjang én Mentaram, tot 1586 ongeveer; vervolgens in den eersten veroveraar, overweldiger, die er opstond; die heerschappij voor en over de leer, losste zich op in vele deelen; en de zwakken werden door den sterke onderworpen; de priester heerschappij ontaardde op Java in overheersching van den anderen, door list en geweld, afval en aanhang.

Zóó bragt in de laatste helft der XVI eeuw de zoon van den landsregent over Mentaram, „Ingebei Soetowidjoyo", bij genaamd „Sa-lor-ing-passar,"- en meer bekend onder den titel van „Senopatti Mentaram," de rijksveldheer van den Sultan van Padjang,- zijn vorst om het leven, en, opvolgende de gewesten van midden Java onder zijn oppergebied. Deze man overleed in A. D. 1602, en liet een groot rijksgebied na, waaronder ook de westerlanden en Tjirébon zouden hebben behoord.

§. 47. De wijze hoe en wanneer die wester-landen, waaronder ook de Soenda-landen moeten worden begrepen, onder de heerschappij van Mentaram kwamen, heeft in 1854 nog een punt van onderzoek uitgemaakt in alle de deelen van die Soenda-landen. Wat de uitkomst van die nasporing geweest is, zal ik hier aanduiden, en daarbij de overige gegevens aanhalen.

De Soendasche landshistorie in Limbangen opgespoord, zegt het volgende. „Na den dood van *Gessan Oeloen* aan-„vaardde Pangèran-dipati *Koesoema di-nata* de heerschappij „in Soemedang-larang; en dit viel voor, nadat de rijken „van Modjopait en Padjang vernietigd waren (boerak); en „het bewind van Mentaram kwam op onder den klein-„zoon van den Kjai-Gedée *Pamannahan*; zijn zoon *Senopati* „was toen heerscher over Mentaram, en voerde bewind „en gezag en magt (Sekhti) over geheel Java, en alle „landen, die bevorens onder Modjopait gestaan hadden, „werden onderhoorig aan den heerscher van Mentaram".

„Toen Pangèran dipati *Koesoema-di-nata* dit alles ver-„nam, en dat alle landshoofden zich aan dien vorst „van Mentaram onderwierpen, ging ook hij op weg, om „zich te vertoonen voor dien vorst van Mentaram. — Hij „was daartoe drie maanden lang onder weg. Voor den „vorst verschenen, vroeg deze: wie zijt gij? — van waar „komt gij? — waarom komt gij hier? — Waarop de Pan-„geran Dipati antwoordde: „ik ben iemand van Soeme-„dang; ik kom mij bij den vorst en heer onderwerpen, „omdat ik den onderdaan van mijnen heer ben." — En „de vorst ontving hem met genoegen, stelde hem aan „tot gouverneur of vertegenwoordiger (Wedana) over alle „de wester-landen, die zich uitstrekten west van de Tjipa-„mali, en oost van de Tjisedani, uitgezonderd Tjirébon, „waar reeds een Pangéran was, de zoon van den Pries-„ter (Pendita); en hem werd den titel toegekend van „Pangéran Dipati *Rangga Gempol Koesoema-di-nata*. En

„daarbij voegde de vorst nog, dat hij aan het gebied van „Rangga Gempol voortaan den naam gaf van „Prayang-„an," omdat het geschenk van dat land, de opdragt, „voortkwam uit een zuiver hart, waarop Pangéran Soe-„medang weder naar zijn land konde terug keeren".

§. 48. Uit deze historische aanduiding is optemaken, dat het eerste en voornaamste opperhoofd der Soenda-landen zich uit eigen beweging onderwierp aan den vorst van Mentaram. Die vorst wordt wel geheeten Sultan, maar de historie zegt duidelijk: de kleinzoon van Kjai-Gedée *Pamannahan–Senopati*, die Sultan werd; dus wordt bepaaldelijk gemeend de vorst, die later den titel van Sultan aannam, en die als Sultan *Ageng Tjokro Kesoemo* in de Javaansche historien bekend is. De onderwerping zoude dus minstens ná 1602 of 1613 hebben plaats gehad. Ook vindt men hier den vermoedelijken oorsprong van den naam Prayangan, schoon de beteekenis onduidelijk is.

Die beteekenis is verschillend, even als de schrijfwijze en de toepassing op de landsdeelen. Volgens deze landshistorie, volgens later locaal onderzoek, en volgens de meening van sommigen, is de schrijfwijze en de beteekenis aldus:

Prayangan. Gift of leen uit een zuiver hart. (Hist.)

Prayangan. Fraai gevormde geniën in vrouwelijke gedaanten, die de mannen betooveren, dolheid te weeg brengen, en in boomen of op rivieroevers huizen, volgens de door Crawfurd opgegeven meening van de Javanen.

Prajangngan. Naam van een reus Sioman, die te Padjadjaran verblijf hield. (R. v. E.)

Parahijang, Parahjang. Verkorting van Parahilang, alles verloren en verdwenen voor den Islam. (R. v. E.)

Prajangan. Een hemelsch oord. (R. v. E.)

Priangan. Vroegere naam van Menangkabau, de hoofdplaats (Jon: Rigg); voor Java's westerdeel beteekenende: het verblijf der goden; hijang, Para-hijang-an.

Parahiang, Parahyangan. Het land waar de vaderen en kinderen der hindoe eeredienst verdwenen zijn, om onder de goden plaats te nemen. (Rigg, landslegende.)

Parahyangan. Op Bali eene verzameling van tempels voor heele en halve goden; een Pan-Theon. (Friederich.)

Para, = allen, iedereen, gezamentlijk. Hijang, Hiang, = godheid, heros, halfgod; (Jav. en Soend. veelvuldig voorkomende voor heilige personen, voorwerpen en plaatsen.)

Prijang-ngan, gewone schrijfwijze in Soenda. (Java, II. 148, aardr. gedeelte.) In 1855 is te vergeefs bij alle regenten en hoofdpriesters onderzoek en navraag gedaan naar de éénige ware beteekenis. Overal verschilde de meening, of wel, de oude lieden konden zich dáárover niets zekers herinneren. De Mentaramsche beteekenis volgens de Soenda historie zou zijn: „ati kang soetji" (Soend. Jav.)

Tanah Priangan, toevertrouwde landen, aan onmiddelijk toeverzigt van onderhoorigen toevertrouwd, zoo als eene andere Soendasche uitlegging van den Javaanschen toenaam gegeven is. (Steitz, 1821.)

§. 49. Een historisch onderzoek, door gelijke navraag als over de beteekenis van den naam „Priangan," is in 1855 ook gedaan bij de oudsten en geleerdsten in Soenda, over den tijd van verdeeling in landschappen, onderdeelen van het vroeger groote geheel; en overal werd de eerste regeling toegeschreven aan bevelen van „den vorst van „Mentaram" uitgegaan, en wel als volgt:

A. In Tjiandjoer. De eerste kabopaten, en de eerste Bopati werden ingesteld tijdens het begin der regering van „Sultan Mentaram." De eerste Bopati was Arija *Wira Tanoe Datar*, aan wien bepaald begrensd gebied werd toegewezen. Dit was in 1855 zeven geslachten geleden. De aangeduide *Wira Tanoe Datar* was die, welke den bijnaam van Trikolot voerde. (Zie boven § 42.) In de gedrukte opgave (Delftsch Tijds, X. 308, 309), heet hij ook Dalem Tari Kolot, stichter van het eerste hoofdplaatsje

van Tjiandjoer, de dessa Pamodjannan, benoemd als Bopati over Tjiandjoer door, of in den tijd van Soesoehoenan (Sinoehoen) Ageng, vader van S. Mangkoerat Tegal Aroem (dus na 1613 A. D. — Ind. Archief III. 270. Gesch Java, I. 97. 119.) Na een lang bestuur, en 75 jarigen ouderdom, volgde zijn zoon hem op, die het nieuwe Tjiandjoer stichtte in 1604, vermoedelijk A. J., of A. D. 1681.

B. In Soemedang. De landsverdeeling zoude zijn ingesteld tijdens „Kandjeng Sinoehoen Mentaram." De landshistorie noemt „Sultan Mentaram." De eerste aanduiding strekt zich uit van nà 1586 tot vóór 1677.

C. In Limbangan. Het is duidelijk, dat de eerste landsverdeeling in kabopatén plaats vond tijdens den „Soesoenan Mentaram", die de regeling beval.

D. In Bandong. De eerste verdeeling in kabopaten in de latere Priangan landen werd ingesteld tijdens den vorst van Padjadjaran Siliwangi, met erfbeheer voor ieder landsdeel. Toen later Padjadjaran „ilang, boerak," en het land onder Mentaram kwam, werd die verdeeling, dat erfbezit, in stand gehouden; maar eerst tijdens de „Compagnie," dus nà 1680, zijn de grenzen vastgesteld. Deze opgave is onbepaald. Eene andere oorspronkelijke Bandongsche historie doet de verdeeling tijdens Mentaram eerst ongeveer A. D. 1630 plaats hebben, zoo als wij nader zullen zien.

E. In Soekapoera. De eerste regeling in regentschappen of kabopatén vond plaats tijdens „Soenan Sedēng Karapiak" (Sinoehoen Sedho ing Krapijak, de te Krapjak begravene, alzoo vóòr 1613 en ná 1602 A. D. Indisch Archief III. 269.) Die vorst in Mentaram was de eerste regelaar, maar de naam voor elk bestuurdeel was toen „Padjeg" en de titulatuur, „Pangkat:" Toemenggong.

Uit alle deze onderling vergeleken en eenigszins uiteenloopende opgaven is op te maken, dat de Soenda-landen

onder het oppergezag, de souvereiniteit van den vorst van Mentaram gekomen zijn in de eerste jaren van het gezag van „Sultan Ageng", die van 1613 tot 1646 als vorst regeerde, maar die reeds vóór 1613 bewind schijnt te hebben gehad, als veldheer of landsbestierder.

§. 50. Is dit factum vasttestellen, minder overeenstemmend is de wijze waarop, hoedanig, die onderwerping aan de volle souvereiniteit, naar Islamsche wijze, van Mentaram plaats heeft gehad. De Landshistorie in de midden Soenda-landen geeft duidelijk aan, dat dit vrijwillig geschiedde, en de „Sultan Mentaram" niet eens van die landen wist, noch er toe noopen deed. De historie van Mentaram duidt aan, dat de Panembahan van Tjirèbon te Mentaram, (in de hoofdplaats, voor den vorst) verscheen in A. J. 1521, A. D. 1600; alzoo op gelijke onderwerpende wijze als de Pangéran van Soemedang-larang-praijangan deed. Maar als men de bij Raffles aangehaalde historie over die onderwerping vergelijkt, met de Landshistorie in Krawang en Limbangan, dan was die onderwerping gedwongen. Ik heb deze opgaven aangehaald in deel III, Ind. Arch. 29, kritisch overwogen, en ook nader in Javaansche kronijken te Soemenap (bron van Raffles) op A. J. 1520 teruggevonden.—In de Soenda-landen en bij Crawfurd wordt daarvan niets gemeld. De Javaansche opgave bij Raffles, II, 143, 162, luidt: dat de Bopatti van het landschap Kediri, *Soeromengolo* (*Soera Mengala*), door den „Sultan van Mentaram" aangesteld tot veldheer, met den titel van „Senopatti Balek," en in A. J. 1520 naar de westerlanden gezonden werd, eenige overwinningen behaalde, en in alle die westelijke provincien de meerderheid van Mentaram, de opperheerschappij, wist te doen erkennen; Cheribon, het gebied van den priestervorst Panembahan- Tjirèbon, bepaald heeft tusschen de rivieren van Lossari en Indramayoe (de Tjilossarie, de Tjipamoegas van Gessan Oeloen § 4) en de Tji-

manok. Het Javaansche jaar 1520 is A. D. 1599. De verschijning van den Panembahan Tjirèbon te Mentaram wordt aangeduid in A. J. 1521, A. D. 1600; de opkomst van den Pangéran Soemedang moet om dezen tijd evenzóó gebeurd zijn; en alzoo zouden de tegenwoordige Priangan, Krawang en Cheribon genoopt zijn geworden Mentarams souvereiniteit te erkennen.

Het landsgebied tusschen de rivieren van Indramayoe, Tjimanok, en van Krawang, Tjitaroem zoude toen zijn geweest onbewoond, en geheeten „Rangka Soemedang," volgens Krawangsche overleveringen in 1836 vernomen.

De westelijke grens van het algemeen rijksgebied van Mentaram zoude dus, door tusschenkomst van wapenen, zijn geworden de Tjitaroem om de noordwest met het rijksgebied van Bantan. Ook hieruit is de fictie op te maken van het zóó vaak aan Tjirébon toegekende rijksgebied. Van de zuidelijke landen behalve Tjiandjoer zwijgen de historien nog.

§. 51. *Rijkloff van Goens*, die opvolgende in de jaren 1648, 50, 51, 54 te Mentaram was, en wiens opgaven over het rijksgebied de oudste Europesche zijn, gaf in 1656 aan, dat „het eijlandt Java nog voor tagchentig jaren „geleden onder veertien koningen of pangerans stond als „vrije provincien," (dus ongeveer A. D. 1576; juist, met alle aannemelijke historien.) „Dat als zoodanige „vrije „provincien" in het westen bestonden, „Cheribon, Jacâ„tra en Bantham, dewelke in 't Westen de geheele Noord„zijde langs de zeekant, dwars over 't geheele eijlandt „beslaan." Als westelijke landen langs de zuidkust worden genoemd „Crappia en Selaron."

Wijders geeft van Goens op, dat „pangeran Crappia bij„genaamd Ingalaga, dat is: de strijtbare, omtrent Anno „Christi 1576 de Mohammedaansche leer aangenomen" en zijne geburen met geweld onderworpen heeft, waaronder ook „Salaron en Pamalangh, grenzende tegen Cheribon,

„daar hij groote correspondentie en goede vreede meede „onderhield, sulcks oock al stervend aan zijn zoon recom- „mandeerde, quanswijs omdat den Cheribonder vóór hem „'t gelooff aangenoomen en een heijlige was. Deze Ko- „ninck is gestorven omtrent 1603." (Senopati Mentaram, dus ook Krapjak genaamd, de te Krapjak begravene.) „Hem succedeerde zijn zoon pangeran Maes (Mas Djolang „Sedho Krapijak), die de titels zijns vaders aannam en „diens concepten volgde. Eijndelijk, omtrent Anno 1620, „is den pangeran Crappia affgetoogen in persoon en nae „veel bloedstorten, verwinner gebleeven van 't geheele „landt, excepto Jacatra, Bantham, Cheribon" en Blam- bangan, waarna de vorst naar Mentaram wedergekeerd, alle overheerde koningen (landshoofdmannen) en ook „zijn bondgenoot den Cheribonner" tot een grooten raad beriep, om een meer gepasten titel dan dien van pangéran aan te nemen. Bij die gelegenheid nam de Mentarammer den titel aan van „Soesoehoenan Ingalaga Mataram," gaf aan den Cheribonner, die nog Pangéran getiteld was, den eernaam van Panembahan Tjerbon, „de eerbiedwaardige." Dit een en ander had *van Goens* vernomen van den tijd- genoot, den „pangeran Sorbaija."

§. 52. Omtrent de personen en namen van de heer- schers in Mentaram gaf *van Goens* in 1656 op, uit tijdge- nooten en afstammelingen in dat gebied op de hoofdplaats, dus uit origineele bronnen; en heb ik in handen gekre- gen eene „Geslachtslijst der Kartasoerase Keijzeren" van 1704, die als vergelijk kan dienen, als volgt:

„Dezen present regerenden Konings grootvader was ge- „naamd Pangeran Crappia, gelijk meede den laetsten over- „leeden Koning genaemt geweest zij.

„De veertien pangerans voor tachtig jaren (A. D. 1576) „droegen ieder den naam van zijne provincie.

„Crappia was eene provincie bewesten Mentaram (Ma- târam). Pangeran Crappia-Ingalaga nam in ongeveer

1576 A. C. de Mohamedaansch leer aan, vermeesterde „allereerst de provincie Matâram en nam daar zijn hoff,- „een nieuw hoff, nae hunne wijze gemaekt en dat ik nog „gezien heb."

„Zijn zoon nam in 1603 met het gebied, de titels en „naem van zijn vader aan."

Van Goens noemde in 1656 dus:

1°. des konings Grootvader, grootvader van Sultan Tegal-aroem, Pangeran Crappia = Krapjak, A°. D. 1576—1603.

2°. des konings vader, van Tegal-aroem, evenzoo Pangèran Mas, Krapjak,- Soesoehoenan Ingalaga Mentaram nà 1620; Sultan Mahomet nà 1630.

3°. den presenten regeerenden Koningh,- (Tegal-aroem ná 1646,-) Soesoehoenan Ingalaga Matâram.

De geschreven „Geslachtslijst der Kartasoerase Keijseren," van 1704, komt hiermede overeen, ofschoon er nog een vóórvader bij gevoegd wordt als:

„Panembahan Seede Kadjeene," de vermoedelijke Pangèran of Pangèran Sida Kadjenar = de te Kadjenar begravene eerwaarde heer (Ind. Arch. III. 9.), wien door den Javaanschen verhaler bij Valentijn in 1710 „vier en tachtig jaren heerschappij" wordt verleend, van 1480—1584.

„Panembahan Seede Karappiak," ook genaamd Pangeran Pringaley (Pringoloyo?). Deze „te Krapjak begravene eerwaarde heer „is bij Valentijn „Sultan Mohammed" van 1582 tot 1645 achtereen, of „een-en-tachtig jaren lang." Valentijn heeft drie opvolgende geslachten maar in één persoon vereenigd.

„Den Sultan." Hiermede duidt de Geslachtlijst aan den „Sultan Ageng bij uitnemendheid," bij v. Goens 1603—1646, de tweede boven bedoeld, (bij Valentijn in zijn vóórgaande vereenigd.)

„Soesoehoenang Tangalwangi"—Tegalwangi na zijn dood in 1677 genaamd,- de bij v. Goens „nog levende rege-

rende vorst," bij Valentijn in twee deelen, twee namen, twee regeringen gesplitst op 1670.

§. 53. Uit deze origineele Javaansche opgaven van zóó digt nabij den tijd, lang voor andere opgaven, en uit meer aannemelijke bronnen, blijkt, dat er volstrekt geen spraak van onderhoorigheid aan Mentaram was van die landen, bekend en genoemd als Soenda–Praijangan; en enkel een prinsdom Cheribon als onderhoorig gesteld wordt aan dat rijksgebied, en nog wel als bondgenoot. Maar bij de opgave van de manschap, de weerbare mannen van het rijksgebied, komt de „Pangèran Cheribon" voor met „honderdduizend koppen en zesduizend musketten," in 1650, en dit groote getal, vijf maal meer dan Pamalang, tweemaal meer dan Soerabaya, doet denken, dat onder den „Pangèran Cheribon" alstoen alle de Soendalanden gerekend werden, schoon de Soenda–landshistorie van een gezag door Cheribon zwijgt.

De onderwerping aan het oppergezag van Mentaram, van de Soenda hoofdmannen; de bemoeijenis van den vorst van Mentaram, Sinoehoen, Sultan Krapjak is dus historisch zeker, zonder verovering of geweld.

§. 54. De Soenda-landshistorie vervolgt nu, na de onderwerping van Pangèran Dipati *Koesoema-di-nata-Rangga-Gempol*, of kort weg „Pangèran Soemedang", en diens wederkeer in de Soenda-landen, dat eenigen tijd later, Pangèran Soemedang ontboden werd door den Sultan Mentaram, en deze hem opdroeg om den Pangèran van Sampang (Madoera) tot onderwerping aan Mentaram te noopen of te dwingen; alzoo werd de Soemedanger tot krijgsaanvoerder benoemd, iets dat opmerkenswaardig is in de staatkunde van Sultan Ageng– Mentaram, en waar op later nog meer kan worden gewezen. De vasallen van het westen worden naar het oosten, die van het oosten naar het westen gezonden; en evenzoo een deel der landzaten.

De historie zegt, dat het tegen Sampang tot geen oorlog kwam, dat de Pangeran Sampang zich gereedelijk onderwierp, omdat hij een neef of aanverwant was van „Ratoe Arisbaya," de vrouw van Gessan Oeloen, van Cheribon ontvoerd, zoo dat er tusschen den Pangèran van Sampang en dien van Soemedang geslachtsbetrekking bestond.

§. 55. Uit de vergelekene Javaansche en Madoerasche historien is mij gebleken, dat in A. D. 1615 de vereenigde landsopperhoofden in oostelijk Java tegen de oppermagt van Mentaram opstonden, en eerst in A. D. 1623,– A. J. 1545,– weder onderworpen werden, zoo ook Madoera, gezegd Sampang, waar toen de zetel was van den Pangèran. Echter zeggen die Javaansche en Madoerasche historien, dat de aanvoerder van het Mentaramsche leger heette Wirogoeno, Sedjonopoero of Djoyo Seponto, die door het opperhoofd van Pamakassan zoude zijn vermoord. — *Van Goens* noemt Tommongong *Wira Goena*, die den Pangèran van Madoera en diens familie naar Mentaram ontvoerde, ongeveer 1624. — Valentijn meldt, op gezag van tijdgenooten, dat ongeveer 1622 een Mentaramsch leger naar Soerabaya optrok. — De Madoerasche historie meldt, dat van A. J. 1542 tot 1546,– A. D. 1621—25, als Pangèran van Sampang aan 't bewind was *Raden Proseno*, nog een kind, onder voogdijschap van Pangèran *Más*, die naar Giri vlugtte op de aankomst van het leger, en te Arosbaya woonde. Die *Raden Proseno* werd naar Mentaram ontvoerd, in 1546 (1625.) Mad. hist. Ms.

§. 56. Intusschen zouden er in de westerlanden onlusten zijn onstaan in A. J. 1541, volgens opgaven bij Rafiles. Het juiste tijdstip, het aangeduidde jaar 1541, (begonnen 8 December nieuwe, 28 November 1619 oude stijl) schijnt te verschillen met de historie in Krawang opgeteekend, waarin het hedjra jaar 1019 (1610) wordt aangeduid als

de tijd der bezetting van Djakarta door de Hollanders. Op blz. 438 Tijds. Ned. Indie 1839, II. I., wordt A. H. 1019 = A. D. 1604 opgegeven, het geen niet juist is.

Die Krawangsche historie geeft aan, dat er in dat jaar 1541 A. J. oneenigheden in de wester-districten ontstonden, en dat „Sultan Ageng van Mentaram" het opperhoofd van Soemedang met het oppergezag bekleedde, om de zóógenaamde Souvereiniteitsregten in de Priangan landen voor en van wege Mentaram uitteoefenen. Ik heb op bl. 273, Ind. Arch. III. 1850, vermeend, dat de in 1599 herwaarts gezonden Senopati-balek, opperhoofd van Kediri, in de onderworpen wester-landen bleef gezag voeren; maar later is mij het tegendeel daarvan gebleken, tegelijk met de toen door mij aangenomen juistheid: dat het geheele landschap, Rangka Soemedang geheeten, vroeger Soemedang-larang, onder één opperhoofd stond, met titel van Adipatti, als lands-regent over Soenda voor en van wege Mentaram. Die lands-regent gaf van de vermeende onlusten kennis aan den Sultan of vorst, die daarop eene legermagt naar de Soenda-landen zond; en toen eerst het algemeen gezag op dat opperhoofd overdroeg. Deze Krawangsche historie komt in de hoofdzaak met de Soendasche landshistorie overeen, wat betreft den bovengenoemden Pangèran dipati *Kesoema-di-nata*. De aanbieding, de oorzaak verschilt. Wij zullen die nasporen.

§ 57. De Soendasche Lands-historie meldt, dat tijdens de opdragt van den vorst van Mentaram aan den Pangèran Soemadang, om naar Sampang te gaan, het beheer over Soemadang werd opgedragen aan een anderen zoon of kleinzoon van Gessan Oeloen, met den titel van Pangèran Mâs *Rangga-Gedée*, en dat Kesoema-di-nata, gezegd Ranga Gempol, te Mentaram overleed, van waar een der mij ter hand gekomen geslachtslijsten hem aanduidt als: „Pangèran Sedha Mentaram" = de te Mentaram overle-

dene. Eene andere geschrevene lijst is als de gedrukte, Bat. Tijds. XI. 159, en noemt dien P. Sedha Mentaram niet, maar als middellijke opvolger van Gessan Oeloen, Adipatti *Rangga-Gedée*, of Radén Adipatti *Rangga-Gedée*.

Die *Rangga-Gedée* nu, zoude door den Sultan van Mentaram uit zijn bewind zijn ontslagen, omdat zijn neef, de zoon van Koesoema-di-nata, Pangèran Arija *Soeradiwangsa*, zich verwijderde, naar Bantan toog, en dáár den vorst zijn dienst aanbood, of wel vooruitzigt gaf tot onderwerping van de Soenda-landen aan het oppergezag van Bantan.

Dit is de eerste vermelding van de inmenging der Bantansche heerschappij in de Soenda-landen. Die eerste inmenging kan worden gesteld op ongeveer A. D. 1616—20, zoo als nader blijken zal.

§ 58. De Pangèran Mâs *Rangga-Gedée* werd te dier zake naar Mentaram opontboden, gearresteerd, opgesloten in eene gevangenis, en afgezet „omdat het bewind hem te zwaar," of hij voor dat bewind ongeschikt scheen.

Hij moest voortaan ter hoofdplaatse van Mentaram verblijf houden; en de sultan of opperheer van het rijk stelde nu tot algemeen opperhoofd over de Soenda-landen aan, „Dipatti Ngoekoer," een naam, die ook nog in de overleveringen en legenden en ook in de historie der belegering van Batavia bekend is als „Oekoer Soemedang, Ocker." Vermoedelijk is het deze opperhoofdman, wedana over de wester-landen, van wien de boven aangehaalde Krawangsche historie en Raffles melding maken op A. J. 1541 (1620), als door Sultan Ageng met de Souvereiniteitsregten over de Preanger-landen bekleed geworden (Raffles II. 150); en die zich opvolgende alle andere hoofdmannen van het westen heeft onderworpen.

Ook als redenen dáárvoor duidt de historie bij Raffles aan, oneenigheden, tusschen het volk van Bantan en dat der Soenda-landen.

§ 59. Wanneer wij daarbij vergelijken de drie oudste mij bekende Europesche berigten, van van Goens 1656,– eene historie tot 1710,– Valentijn uit de opgaven van den schrijver Soerowikromo en uit handelsberigten,– dan komt het voor, als of Sultan Mohammad– Ageng vroeger reeds toeleg maakte om Djakarta onder zijn gebied te brengen, doch dat dit nimmer gelukt is. Daar de eerste zending der Hollanders naar Mentaram in 1616 gebeurde; (Val: III. 338; IV. 1. 81 oud,) en er bij hen wel eenige schijnbare erkenning van het Mentaramsch oppergezag over Djakarta zal zijn vertoond geworden, zoo is het aannemelijk, te vermoeden, dat de Mentaramsche vorst zich als heer over Djakarta beschouwde. Die voorstelling, die erkenning als opperheer, komt mij te meer als vermoedelijk voor, wijl in de reis van de Engelsche zeevaarders Elkington en Dodsworth die zending van „den hollander Frederik Druijf in 1616 naar Mentaram" wordt aangeduid als ten doel hebbende den keizer van Java in de Regering over Bantan te zetten, daar de Hollanders met den Pangèran van Bantan in onmin waren (Ind. Arch. III. 288).

Het is eene historisch zonderlinge omstandigheid, dat aan het gezag van den vorst van Mentaram reeds sinds 1615 aanslagen op Jakatra, het jonge Batavia, werden toegeschreven, ongeveer kort na de bemoeijenissen van Mentaram in de Soenda-landen. Ik vind daarover het volgende: Reis N. Dounton, 1615; aanteekening te Bantan.

„20 Julij 1615. Mr. Jordaan, kapitein van 't kantoor, „ontving brieven van Mr. Ball te Makassar, meldende „onder anderen, dat de Hollanders voorgenomen hadden, „met al hun volk Bantan te vermeesteren en den koning „van Matran (Mataram) in de regering te zetten." (Pur„chas 1616). De Hollanders zonden Frederik Druijf naar Mentaram, om geschenken en complimenten, dus onderdanigheid, aan den vorst overtebrengen.

Den 27 September 1618 ontving de Engelsche kapitein of president te Bantan, met een Engelsch vaartuig van Japara, een brief „van den Matran" (van of uit naam van den vorst over Mentaram. Ind. Arch. III. 8, uit Purchas).

Coen meende in 1618 „dat er bij de koningen van „Bantam ende Jaccatra met kennisse van den koning „van Cheribon ende den Mataram een generalen aanslag „tegen ons,"- de Hollanders voorgenomen was (v. d. Chijs, Jakatra, 29). De schrijver meende, dat er te weinig bekend was van Cheribon en Mentaram, om hunne deelname aan zulk een aanslag te bevestigen of te loochenen. De historie duidt genoegzaam aan, dat zulk eene zamenspanning wel volgens westersche meening, maar niet op Java, mogelijk was, en die meening op hersenschimmige vrees berustte.

Op 19 Maart 1619 kwam in de logie te Jakatra bij de Hollanders aan, de portugees Antonio Vicioso, die voorgaf door den priestervorst te Cheribon te zijn gezonden aan de Hollanders, om hen bekend te maken, dat de vorst van Mentaram voornemens was, gezanten naar Jakatra te zenden en een verbond te sluiten, en hen, de Hollanders, tegen hunne vijanden te komen helpen met duizend schepen. Dit was nu wel geheel in strijd met de gevreesde zamenspanning boven bedoeld, maar toch begon men te Jakatra te vreezen voor zulk eene hulp. Van der Chijs, die dit uit echte stukken opgeeft, neemt teregt aan, dat het verzinsel van uit Bantan kwam, en eene ondoordachte krijgslist was. De titels van „Sultan van Cheribon, Soesoehoenan," kunnen echter als minder juist aangeduid worden, want die bestonden op Java nog in 't geheel niet voor vorsten, en de priester van Tjirèbon heette „Panembahan;" de heer van Mentaram, *Kerto-ageng Tjokrokesoemo* heette nog „Pangéran" (van Goens, Mentaram). De Hollandsche en Engelsche

opgaven zeggen enkel: „den Mentaram, den Matram, den koning ven Cheribon." Die gezegde Vicioso kwam op 31 Maart van Bantan weder terug, en de Hollanders geloofden hem. De meer scherpzinnige Pieter van den Broek dacht er anders over. (v. d. Chijs, Jakatra, 136, 137, 144 v. v). Maar niettemin bleef men te Jakatra over dien „Soesoehoenan," dat is „den Mentaram" schrijven als of er iets van aan was. (id. 135, 155, 157).

De Sjahbandar te Bantan, Kjai agoes Warga, schreef 4 Mei 1619 aan de Holanders te Jakatra (v. d. Chijs, „170), dat de magt van den Mataram in praauwen inge„scheept te Toeban was, dat de Pangerang van Cheribon „met den regent te Bantam ook oorlog zocht; dat de Ma„taram den regent van Cheribon tegen Bantam ter hulp „wilde komen, waartoe de vloot te Toeban dienen moest. „Dat Cheribon verstoord was over de afzetting van den „Pangeran van Jakatra, door Bantam; dat de regent „van Bantam die scheepsmagt wederstaan wilde, als zij „durfde komen." Deze voorgewende aanslag was uitgedacht, om op grond van behoefte aan wapenen, vuurgeweer in geschenk te vragen.

De opgave van Valentijn, III. 337, dat „dezen Mohammed" (de bedoelde, tot 1645 als regerend voorgestelde vorst van Mentaram) de eerste was die toeleg maakte om Jakatra te vermeesteren, als een afvallig gewest; en dat hij daartoe het volk van Soerabaya, Sampang, Passaroean, Kediri, Wirosobo, Pronorogo, Madioen, Soemedang, Timbanganten en Ocker deed bijeenkomen en naar het westen trekken, en het te vergeefs was om „den vermogenden „koning van Jakatra" te willen ten onderbrengen. (Val. III, 337), deze opgave van den Javaan Soerowikromo, is blijkbaar op de aanvallen van 1628 en 1629 doelende, die door Valentijn een paar bladzijden verder worden beschreven; en te meer komt dit uit, wijl Valentijn onmiddellijk daarop laat volgen, de opstand „van die van Ocker"

die, zoo als ik later melden zal, in 1630 voorviel, en wijl Valentijn de zoo duidelijk door *van Goens* gedane opgaven vermengd met anderen.

Van Goens zeide duidelijk, uit authentieke berigten, dat „Pangeran Crappia, gezegd Pangeran Maes," de in de Javaansche historien geheeten „Kerto-Ageng Tjokro-Kesoemo, Sinoehoen Mentaram," (de Engelsche „Matram," Hollandsche „den Mattaram,") omstreeks 1620 geheel midden Java onderworpen had, „excepto Jacatra, Bantham, „Cheribon"; dat „zijn bondgenoot den Cheribonder ongaerne, „maar uijt vreeze, in persoon ten hove gecompareerd is", dat bij gelegenheid van de algemeene vergadering te Mataram van alle vasallen over de veroverde landen, als toen eerst de titels ontstonden van:

„Soesoehoenan Ingalaga Mataram", door gezegden „ko„nink van Mataram" aangenomen;

„Panembahan Cheribon", gegeven aan den Pangèran van Tjirébon, vermoedelijk die, welke Girilaya heette, en de schoonvader of schoonmoeder van den vorst van Mentaram was. (Bat. Tijds. I. 174.198.) Deze opgave van *van Goens* is van 1656, zeer na aan den tijd.

De opgave van Valentijn, — van Soerowikromo, van ongeveer 1677, (III. 359,337,8.) of 1710, — luidt, dat „deze Mohamed" (de tot 1645 bij Valentijn regerende, dien hij „een en tachtig jaren lang" laat heerschen) een verbond sloot met den „koning van Tsjeribon, die beloofde, den keizer te Mataram te zullen onderdanig zijn," of zoo als Valentijn begrijpt „als bondgenoot te zullen dienen, want onderdanen van Mataram waren die van Cheribon nimmer", volgens Valentijn. Maar vader Valentijn achtte dit onderdaan- of bondgenootschap naar zijn westerschen stijl Europeesch, en niet naar de oostersche verhouding Javaansch, hierin *van Goens* ignoreerende.

§ 60. Uit dit alles is op te maken dat de heerschappij van Mentaram in de Soendalanden, voor 1628, of min-

stens 1620, nimmer onmiddellijk was, maar enkel middellijk, als Suzerein, en dat de onderwerping, of erkenning van dat hooger gezag van Mentaram over de Soendalanden, uitging van de heerschers, gezaghebbers en onwetende europesche kooplieden in Soenda; en van de zijde van Mentaram vermoedelijk nimmer eenig conquest door de wapenen heeft plaats gehad, noch poging daartoe, vóór 1628. — De Souvereiniteit, de Suzereiniteit, dat hooger gezag van den vorst van Mentaram, is aangeboden en erkend, en als opgedrongen:

1°. door de opkomst van Pangèran Soemedang *Koesoema di Nata*, Sedho Mentaram, als vasal te Mentaram;

2°. door de opkomst te Mentaram van den priester-pangèran van Tjirébon, in A. J. 1521, A. D. 1600;

3°. door de zending der Hollanders, van geschenken en groeten met Frederik Druyff in 1616. (Ind. Ar. III. 288);

4°. door de zending der Engelschen in 1618, middellijk te Japara gedaan (Ind. Arch. IV. 8);

5°. door de hierdoor aangewakkerde of voorgestelde beweering, dat de „grootmagtige heer van Mentaram," ook over geheel westelijk Java regtmatig opperheer was, waartoe ook de Portugezen het hunne bijdroegen.

§ 61. De eerste daad van onmiddellijke inmenging en handeling als Souverein, was de aanstelling door den vorst van Mentaram, van een Wedono of algemeenen lands-gouverneur over de „Priangan landen", Dipati *Ngoekoer*, *Oekoer*, een naam die zal aanduiden: eene landstreek, wijl er nog in de historie spraak is van „Boemi Oekoer, Oekoer Bandong, groot en klein Oekoer." Die naam was dus enkel een titel. In geen der geslachtslijsten komt „Dipati Ngoekoer" voor, weshalve men hem als van Javasche herkomst stellen kan, van elders naar de Soendalanden heen gezonden.

§ 62. Ik heb hiervoren de waarschijnlijkheid aangetoond, dat deze aanstelling in verband staat met de inmenging van de zijde van Bantan in de Soendalanden.

De Soendasche Arija *Soeradiwangsa*, kleinzoon van Gessan Oeloen, zoon van den te Mentaram overleden Koesoema di nata, zich in het landsbeheer voorbij ziende gegaan door zijn oom, vlugtte naar Bantan, en bleef daar nog vele jaren, vermoedelijk den toenmaligen Pangèran van Bantan hoop gevende op het beheer der Soenda-Priangan-landen, waardoor de vermoedelijke naijver tusschen Bantan en Mentaram zal ontstaan zijn. Die naijver komt in 't volgende uit. Zoo als *Valentijn* opgeeft, zoude de vorst van Mentaram in 1620 aan de Hollanders (te Japara? te Djakatra?) hulp hebben verzocht tegen Bantan, voorgevende, dat de Bantanners van Mentaram waren afgevallen. Zoo deze beweering juist is, dat de „keizer hulp aan de Hollan-„ders tegen Bantan gevraagd zou hebben," dan zoude de bovenvermelde voorgewende deelname van den vorst van Mentaram aan de vijandelijkheden in 1619 eenigen schijn van aannemelijkheid verkrijgen, en de Portugees Vicioso, en de Bantammer Kjai Agoes Warga geloofwaardig worden. Wel meldt *Valentijn*, dat bij brief van de XVII en van 24 October 1621, aan de Bataviasche Regering geantwoord werd, „dat het ongeraden was den „Keizer van Mataram tegen den Koning van Bantam te „helpen," dat gelijke aanschrijving den 8 September 1622 weder werd gegeven, en dat de president in de bank van schepenen te Batavia, *Gerard Frederik Druyff*, op 9 September 1622 weder als gezant van de Bataviasche Regering naar den vorst van Mentaram ging (8 en 9 September van 1622? 't zelfde jaar?); maar van eene regtstreeksche gemeenschap tusschen den vorst van Mentaram en de Hollanders te Batavia, heb ik nog geen enkel bewijs gevonden, en vermoedelijk is die hulpinroeping een vermeend, doch onzeker berigt geweest. Het geheele bewind van *Ageng-Mohammed* of *Kerto* van Mentaram (1613–1646) is eene aaneenschakeling van vijandelijkheden met de te Jakatra gekomen Europeanen, en eene opvolging van door de Por-

tugezen te Malaka door bezendingen ondersteunde twisten. Dat *Druyff* in 1616 en 1622 tot in Mentaram en tot voor den „Keizer van Mentaram" gekomen zou zijn, is niet als zeker aan te nemen. Volgens de door *Valentijn* aangeduide, op naam van den „Keizer Soesoehoenan" gestelde, en met de opgaven van van Goens vergeleken handelingen, was de verhouding, de houding van den keizer, al zeer zonderling:

1618, de Soesoehoenan deed de Hollandsche logie te Japara afloopen en berooven (Valentijn IV, I 81—338. T. N. J. VII, 140. v. d. Chijs, Jakatra, 25. Ind. Archief III 289).

1619, de Soesoehoenan zoude hulp aangeboden hebben.

1620, de Soesoehoenan zoude hulp verzocht hebben.

1622, gezantschap van Batavia naar Mentaram.

1624 en vroeger, aanwezen te Mentaram van Portugezen, die niet enkel oorlogsartikelen leverden, maar zelfs den Javanen buskruid zouden hebben leeren vervaardigen, (van Goens) en den Soesoehoenan tot aanval van Batavia zouden hebben aangezet.

1618—1646, aanhouden van gevangen Hollanders, door en bij den vorst van Mentaram, en altoos durende jagt op elkanders handel, vaartuigen en volk.

Het komt als vermoedelijk voor, dat alles wat de individueele landshoofdmannen deden, op naam van den Soesoehoenan, „den Mattaram", gesteld werd.

§ 63. De historisch-aardrijkskundige of staatkundige toestand van de Soenda-landen was, ná de zeet van de Hollanders ter plaatse waar Soenda-Kalapa lag, waar de hoofdnegorij stond van het regentschap Djakarta, dus ná 1619, zeer onbepaald, en men dient daarin te onderscheiden:

1°. Het voorgewend of middellijk onderworpen gebied aan den heerscher te Mentaram, ná de opdragt aan Dipati *Oekoer* of *Ngoekoer*; strekkende over geheel het voormaals genaamde Soemedang-larang, dus over al het land nu Karawang, Pamanoekan, Tjiassem, of tusschen de rivieren

Tjimanok en Tjitaroem,– over het tegenwoordige Soemedang, Soekapoera, Limbangan en Bandong, en vermoedelijk ook over het gewest van Tjiandjoer, waar evenwel een eigen Bopatti zou zijn geweest, onderhoorig aan den vorst van Mentaram, Soesoehoenan Agoeng. (1613—1646, A. D. Delftsch Tijds. 1863, X, 309.—Mss. historie.) Ook in Karawang, Krawang, zoude reeds een Bopatti of vasal van Mentaram bewind hebben gehad, zoo men de Krawangsche familie-historie gelooven mag, in A. H. 1019 = A. D. 1610, of wel ook tijdens de inname van Djakarta, 1619 (T. N. I. 1839. II, I, 438, 442). Maar die familie-historie is naar Javaansche rekening later, ná A. J. 1565, A. H. 1053 = A. D. 1643. Van de zuidelijke landsdeelen is mij nog geen voldoend berigt voorgekomen. Overleveringen in Djampang vindt men in Bat. Tijds. VII, 493.

2°. Het voorgewend gebied van Tjirébon, dat zich zoude hebben uitgestrekt om de west tot de rivier van Karawang, Tjitaroem (T. N. I. 1838 I, I, 38), om de zuid over het tegenwoordige Madjalengka, Koeningan, daar Galoe onder het regtstreeksch gebied van Mentaram stond, (T. N. I, 1838. II, I, 435), om de oost, vermoedelijk tot aan of over de natuurlijke landsgrens, de Tjipamali, alzoo het tegenwoordige Gebang, Brebes, Cheribon, Indramayoe en Krawang geheel.

3°. Het voorgewend gebied van Bantan, oost tot aan de rivier Tjitaroem, en tot aan de landsdeelen, die aan Mentaram geacht werden; Tjiandjoer, Tjiblagoeng, Krawang, de tegenwoordige gewesten van Bantan, Batavia, Bogor, Soekaboemi, Palaboean, de geheele westhoek.

4°. Het voorgewend conquest van het vermeende, „koninkrijk van Jaccatra," waarvan de grenzen den 20 Maart 1620 gezegd en bepaald werden: (Ind. Arch. IV. 88, oude statuten, Delftsch Tijds. X 389).

„ende strecken de landpalen van het rijcke van Jacca-

„tra, aen de oostzijde tot het Coninckrijck van Serabon.
„aen de westzijde tot dat van Bantam.
„aen de suijdzijde over het geheele lant tot aen de suijd-
„see.
„aen de noortsijde over de see ende alle de eijlanden
„daeromtrent."

Deze landsgrens bepaling is als bewijs te stellen voor de onbekendheid met de lands- en staatsgesteldheid, bij de kooplieden van het jonge Batavia; maar zij toont voorzigtigheid, door geene rivieren of bergen als „lantpaelen „ofte frontieres" te stellen, maar enkel als conquest te verklaren al het land, wat niet met de daad met het zwaard geconquesteerd was „in een goeden, opregten en wel ge-„fundeerden oorlog," als 't ware door miraculeuse omstandigheden, (missive XVII 24 Maart 1620, op den brief van Coen; v. d. Chijs, 240, 184,—87), maar dat men meende onderhoorig te zijn aan „het gebied van den ver-„dreven koning van Jakatra, het Koninkrijk van Jakatra,"

§ 64. De wetenschap is reeds lang, minstens sinds 1837, openbaar bekend geworden met het abuis van dat vermeende „Koningrijk." Niettemin blijft het in de meening van „Hollandsche geleerden in Indische zaken" historisch bestaan; zelfs nog in wetenschappelijke werken van lateren tijd. (Prof. Lauts, Verov. Ned.- Gesch. Ned. Ind.- Delftsch tijds. 1859, 288.) Trouwens Prof. Lauts noemt alle lands hoofdlieden van Bantan, Djakarta en Toeban, „Sultan," maakt van de Kaboepatten (landschappen), „Rijken", en laat de Portugezen te Bantan „in „groot aanzien" geraken, alsmede „de Mataram of Keizer „van Java" te Bantan bij de Hollanders aan boord komen;- nog in 1852 en 1864!

Uit opvolgende aanduidingen en voorvallen blijkt, dat de meening over die oostelijke grens berustte op het beweeren, van de Tjitaroem als grens van Tjirèbon. Het Bataviaasch plakkaatboek gaf die grens in 1642 weder

aan; maar spoedig bleek, dat men te Batavia wel degelijk bekend was met het oppergebied van Mentaram over het land van Krawang niet alleen, maar ook over het daar bezuiden liggende landsgebied; want sinds 1652 tot 1677, tot 1705 zelfs, erkende de Bataviasche Regering den vorst van Mentaram als opperheer over die landen. (Bat. Tijds. I, 187, 188, zie vervolg dezes).

De westelijke grens werd opvolgende meer bepaald aangeduid: de Tjisedani, rivier van Tangerang, van de monding af aan. Eerst in 1746 werd die grens eenigszins westwaarts uitgestrekt. Daar echter de benden of stroopers van Bantan nog tot 1680 heer en meester speelden tot nabij de nieuwe stad Batavia, zoo is de grensbepaling van 1620, van 1642, denkbeeldig geweest. In 1740 was het land op eenige uren west en zuid van de stad Batavia, nog bij de overheden weinig of niet bekend. (Verslag Chin. opstand, 1740).

De zuidelijke aanduiding, de grens tot aan zee, was de stoutste bepaling. Zonder eenige kennis hoegenaamd van de binnenlanden, zonder eenigen schijn van mogelijkheid tot uitvoering van gezag, werden de landen van het gebied van Tjiandjoer, die onder den opperheer van Mentaram stonden, als onder het geimagineerd „koninkrijk van Jakatra" geacht. Edoch men schijnt van die meening nader teruggekomen te zijn; want de G. G. Mossel zeide in zijne memorie van 1 December 1751, blz. 2,– „dat men wil, dat Jampan, (Djampang, zuidkust), Tjandjoer, Tjiblagon en Tjiekalong, ten tijde van Jakatra's „vermeestering door de onze, niet daar onder, maar onder „Cheribon, als aparte regentschappen, stonden."– Dus was men na honderd en dertig jaren tijds nog onbekend met de landshistorie over een land, dat toen reeds zeventig jaren onder het regtstreeks oppergebied van Batavia stond.

Inderdaad was dat gebied van Batavia, dat „Koninkrijk van Jaccatra," tot 1675 niet uitgestrekter dan de poor-

ten, muren en voorkampongs van de stad Batavia. De eerste bemoeijenis met die landen om de zuid schijnt in 1677, tijdens den G. G. Maetsuijker, te hebben plaats gehad, (T. N. J. 1838. II. 353). De frontieres van Batavia bleven lang te Tandjong-poera, Tangerang en Bogor, om de oost, west, en zuid; en tot 1677 werd de vorst van Mentaram oppervorst geacht over al het land beoosten en bezuiden. Hoe Nederburgh in 1796 daaraan nog kon twijfelen is, aan onbekendheid of gebrek aan inlichting toeteschrijven.

§ 65. De eerstvolgende gebeurtenis, waarbij de vorst van Mentaram zich als regtmatig opperheer over Soenda voordeed, was de zending van een krijgstogt naar de stad Batavia, om de Hollanders te verdrijven, in 1628 en 1629. De wetenschap is bevoordeeld met de oorspronkelijke berigten daarover, in de deelen VI en III Delftsch tijdschrift. Voor de aangelegenheid van de Soendalanden zelve is daaruit een en ander te putten. De Soenda en Krawangsche landshistorien zwijgen van die togten. De Javasche historie is daarover zeer kort. In de Madoerasche historien vond ik er ook niets over, ofschoon er Madoerasche hoofdlieden bij geweest zullen zijn. De Hollandsche berigten zijn de eenige uitvoerige voor de eigen omgeving.

Er zou tusschen Batavia en de hoofden in Mentaram in April 1627 eene overeenkomst zijn aangegaan voor de levering van 800 stuks vee; (Delft, III. 289: Val. III. 339); en de aanvoer hiervan gaf gelegenheid van de zeezijde tot overrompeling. De vorst van Mentaram zoude een aanslag hebben ontworpen om de Hollanders te verdrijven, omdat zij hem niet tegen Bantam wilden helpen (Jav.- Tijds. N. J. 1859, II. 212). De Portugezen zouden den vorst aangespoord en ondersteund hebben (van Goens; Delft, IV. 359). De Mentaramsche vorst zoude wraak hebben willen nemen (Jav: ib.), en eerst allen aanvoer van voorraad ter zee hebben doen aanhouden, om daarna tot overrompeling overtegaan.

§ 66. De eerste onderneming bestond uit volk van Soerabaya, Sampang, (Madoerezen), Passaroewan, Kediri, Wirosobo, Pronorogo en Madioen, dus benden uit oostelijk Java en Madoera, en uit volk van Soemedang, Oekoer en Timbanganten,– Soenda's (Val. III. 337, Javaansche opgave); en die eerste togt werd gesteld onder het bevel van Pangèran Mandoera-redja en Tommongoeng Bahoe Raksa, (Jav. T. N. I. 1849. II. 212,- Holl. berigt: Tommagon Bouracxa, die over zee kwam, om het kasteel te overrompelen.) De benden van Mentaram werden geschat op 8 à 10,000 man, waarvan over zee aankwamen 3500, over land 4800, en langs de rivieren om de oost 4800. De gevangenen gaven op, dat Bahoeraksa alleen de overrompeling aangenomen had bij den vorst van Mentaram (Holl. verhaal, ooggetuigen); en de Jav. historie zegt, dat de aanslag ontdekt werd, en men daarom tot belegering overging. De Holl. berigten duiden aan, dat Bahoeraksa op 22 Augustus aankwam, 21 October sneuvelde; en op 22 October nader over land aankwamen de Tommegongs Soeriangalogo, Kjai dipati Apoesanta en Kjai dipati Mandoera redja, met 15,000 mannen, welke magt gezonden was om de vermoedelijk reeds ingenomen stad te bezetten, en den buit van Batavia naar Mentaram te brengen. Doch den 3 December brak Soeriangalogo het beleg op, en liet vooraf de beide andere veldheeren dooden. Wijders wordt door den ooggetuige van 1628 duidelijk opgegeven, dat de volken van Sammadangh en Ocker „de twee naaste ge„buursteden van Batavia en in 't gebergte gelegen", op 21 October reeds door gingen, wegvluchtten, vrouwen en kinderen uit hunne woonplaatsen ontboden, en uit hun land togen, naar de bergen achter Bantan, om de heerschappij van den Mataram te ontgaan, alzoo zij vreesden dat zij of zich dood vechten of omgebragt zouden worden". Bij de wederkeer van den vergeefschen togt, zoude ook de Tommongong Soeriangalogo en andere mindere hoofdlieden op last van den „Mataram" omgebragt zijn. (Holl. berigten.)

§ 67. Die togt van 1628 had dus betrekking op het land en het volk van Soenda. Of de togt der benden over land, door de berglanden of langs de kust ging, is voor deze keer niet te zeggen, maar duidelijker voor een volgenden aanslag in 1629. Op 16 April van dat jaar kwam een ander zendeling, Warga genaamd, over zee van Tagal, vroeg van uit de rivier van Carwang (Krawang) vrijgeleide als vredebode, verschooning verzoekende voor den aanslag van Bahoeraksa (Bouracxa), die daartoe zoude zijn overgegaan uit wraak over het waarschijnlijk ombrengen van afgezanten, van Mentaram over Atjin naar Mekka vertrokken, en bij terugkomst te Batavia gedood, 't geen nu bleek anders te zijn. Dus zoude deze voorgewende moord eene andere reden hebben aan de hand gegeven, voor den aanval van uit Mentaram tegen Djakarta in 1628. Van zulk eene zending van Mentaram naar Mekka is ook bij van Goens spraak. De Engelschen van Japara bragten die zendelingen naar Soeratte; en toen zij, „de paepen", weder kwamen op Java, bragten zij titels mede, als: voor den vorst van Mentaram, toen getiteld Soesoehoenan, den titel van „Sultan Mohammad," en voor den vorst van Bantan, dien van „Sultan Abdul." Volgens de Javasche Kronijk gebeurde dit in A. J. 1546, A. H. 1034, = A. D. 1624–25. (R. v. E. III. I. 476., ook bij Raffles, v. Goens Java, 1656; vergelijk T. N. I. 1849. II. 213), alzoo is dit het eerste voorbeeld van dien titel voor Bantam en voor Mentaram.

Genoemde Warga was een zendeling van den Tommongong van Tegal, die van wege Mentaram „Admiraal van de zeestranden" werd, zoo als Bahoeraksa bevorens zou zijn geweest. Van Tagal werd de voorraad voor het nieuwe Mentaramsch leger vervoerd langs de kust, en binnenlands tot aan de rivieren van Pamanoekan en Krawang (Tjitaroem), rijst, padie enz. waaruit het dan over zee en over land te vervoeren was, dus door de lage kustlanden. (Relaas van 1629.)

Te Batavia van Chinezen, en ook te Bantan, kreeg men in April en Mei 1629 berigten van den aantogt van het Mentaramsch leger naar Soenda, maar men wist toen nog niet of het gemunt was op Bantan, op Batavia, dan wel „op de afgeweekene Ocker ende die van Soemadangh". (Relaas 1629).

De schippers *Frans Loncquen* en *Doetmenuit* zeilden met de schepen Heusden en Tayouan van Batavia naar Tagal, waar meer dan honderd praauwen met padi geladen, van de oost gekomen waren, zijnde te Tagal zelve reeds groote voorraad opgeslagen, die door den Tommengong werd aangeduid als bestemd voor Batavia. En uit de opgaven van den weder teruggekomen Warga en diens gevolg bleek op 25 Junij 1629, dat indedaad een groot leger van uit Mentaram met geschut en munitie op weg gegaan was om over Pacolone (Pekalongan) naar Batavia te trekken, en dat te Tagal de hoofdbewaarplaats van den voorraad was, („de spys-camer te Tagael waervan nader kennisse van gelegenheyt verstonden", bewijs van nog geringe bekendheid).

Van Batavia werden nu schepen uitgezonden om langs de „cust van Java" allen voorraad te vernielen. Op 11 Julij landde dien ten gevolge de kommandeur Block Maartensz, en verwoestte een padi berg, die twaalf roeden lang en vier roeden breed was, dus van ongeveer twee duizend pikols rijst, alsmede twee honderd vaartuigen en vier honderderd huizen, door welke verrassende vernieling de vaart gestremd werd. Ook werden de rivieren langs de kust van Batavia tot „Seribon" (Cheribon) bezet, en op Gabang, „een dorp omtrent Cheribon", werd eene gelijke verwoesting aangerigt door den opvolgend gezonden president Wagensvelt. (Relaas 1629).

Ongeveer 20 Augustus 1629 zoude het leger van Mentaram over de rivier van Krawang (Tjitaroem) getrokken zijn. Het toog dus door het lage noordelijke kust-

land en niet midden door de Soendalanden. Het leger had ook grof geschut bij zich, „dat op of door middel „van buffelkarren getrokken, door zoo onbequame plaetsen „als moerassen ende onbewoont land, tusschen drie en „vier maenden op wech is geweest uit den Mattaram eer „'t voor Batavia quam; tusschen Carwang (Krawang) „ende Batavia bleeft het een heele maent onderwech,"–Langs den weg van, of in het land van Krawang en het tegenwoordig oosterkwartier Bekassi werden vele lijken, wapens en gereedschap gevonden. Chinezen verhaalden te Batavia, dat zij het leger van Mentaram te Cheribon hadden zien passeeren, en het geschut naar of over „Indarmaijo" (Indramayoe) zien brengen. De helft van het volk was toen onder weg reeds omgekomen. (Relaas 1629).

Het is dus klaarblijkelijk, dat dit leger door het tegenwoordig Cheribon, Indramayoe, Tjiassem, Pamanoekan, Krawang en Bakassi toog; dat die laatste landsdeelen onbevolkt en moerassig waren. Uit dat relaas, de oudste bron voor alle berigten, blijkt, dat „die van Bantan" bespieders, vijandig aan de magt van Mentaram, bevriend met Batavia waren, en de „benden van Ocker en Soemadang" thans niet op kwamen, doch dat „Seribon, Cheribon, Indarmaijo, Pamanoecan, Carwang" wel degelijk de volle magt van Mentaram voelden, dus in 1628 reeds ten volle aan dat rijksgebied behoorden.

§ 68. De sterkte van dat leger is verschillend aangegeven in die oudste berigten. Van Goens, de echtste opgever, zegt, dat het eerste leger in 1628 sterk was, aanvankelijk, bij de vereeniging te Mentaram sinds 1626, „negenmaal honderd „duizend menschen uit alle deelen van het gebied," met piek of kris gewapend, en waarvoor eene legerplaats gemaakt werd. Deze opgave is van ooggetuigen, gevangene Hollanders te Mentaram, en vermoedelijk zeer overdreven, wijl zulk eene massa grooten voorraad vereischt, en die voorraad wel niet denkbaar was. Aan die massa deed de vorst, „de

Koninck," al zijn geld uitdeelen, tien of twaalf duizend Spaansche daalders, ter aansporing om „Batavia uit de handen der kafirs te ontweldigen", kiezende hij uit dien grooten hoop zestig duizend mannen, onder bevel van den „Tommagon Bouraxa," in 1628. Het vierde deel daarvan keerde terug, en werd nog meerendeels doodgeslagen op 's Konings last.

De Bataviasche opgave van 1629 zegt, dat men rekende, er dertig duizend mannen voor Batavia zouden zijn geweest in 1628, en daarvan slechts tien duizend zouden zijn wedergekeerd, doch dat er slechts drie of vier duizend in Mentaram terug kwamen; „maer „dit is qualijk gelofelijk", zegt het Relaas.

Het tweede leger zoude, volgens van Goens, aanvankelijk zijn geweest tachtig duizend mannen, onder den „Tommagon Singeranou" en andere grooten; en daarvan niet meer dan tien of veertien duizend zijn overgebleven, zijnde de overigen omgekomen door ziekte, honger en in den oorlog gesneuveld: en zoude de Soesoehoenan de wederkeer geweigerd, de wegen en bergpassen hebben laten bezetten om die terugkeerenden, ook hunne vrouwen en kinderen, overal dood slaan. Maar die Tommongong Singaranoe sloeg zich dapper door alle passen heen met zijn eigen nog overgebleven volk, en kwam zoo tot in Mentaram, waar hij en zijn volk aan den vorst alle vrouwen, kinderen en wapenen toezond, en zich ter dood bereidde. Een der vrouwen van den „tiran" was Singaranoe's dochter, en verkreeg voor hem lijfsbehoud; doch drie jaren lang wilde de vorst hem niet zien; en toen Singaranoe daarna weder in gunst kwam, deed hij den vorst afzien van alle hoop om ooit Batavia te kunnen tenonder brengen.

De Bataviasche origineele bron, van andere mededeelingen uit Mentaram en uit krijgsgevangenen, wil, dat „'t „waerschijnlijkste is, dat hebben connen vernemen, het leger „honderd duizend man sterk was, eenighe seggen meer.

„Daer wiert geseijt dat van negentig tot honderd duizend „man voor Battauia sijn geweest, behalven het strantvolck, „die gelast was den rijst ende paddij te versorgen.

„'t Is seeker dat den Mataram, neffens sijn geschut ende „voornaemsten adel, soo veel magt uitgemaeckt heeft, als „heeft connen bijbrengen. 't Is gelooflijck dat den Mataram „sich vastelijk moet hebben inghebeelt, dat wij sijn gewelt „niet en hebben souden durven verwachten, ende dat de „plaets leedich soude hebben gevonden. Een saecke, bij „ons ende veel anderen voor deesen als onmogelijck ge„houden, hebben nu sien geschieden," namelijk zulk een togt, over zulk land, met zoo een groot leger en geschut. Als bevelhebbers over dit tweede leger noemt dit Bataviaasch relaas: „Quay depaty Immina, — Quay depaty in Poeger," beide ooms van den Koning," Quay depaty in Proboijo", zijn neef; — „Quay depaty Madion, — Depaty Poeger; Singyap." Hierin wordt die Tommongong Singaranoe niet genoemd.

De Javaansche historie van J. A. Wilkens 1849, vermengt beide togten ondereen, en noemt enkel Bahoe-Raksa, (Tommongong) Pangeran Mandoera Redja, en Pangeran Poerabaija, die aan anderen de schuld van de nederlaag gaf; en die bij Raffles, II, 171, voorkomt als een spion, met een vaartuigje over zee van Japara naar Batavia, even als de historie van baron Sakendher aanduidt.

Ik heb in 1849 de belegering van Batavia in 1628 en 29 beschreven uit de tot 1849 bekend gewordene berigten bij Valentijn, Prevost, Crawfurd. De oorspronkelijke beschrijving werd eerst in 1855 openbaar. De namen der aanvoerders verschillen van vroeger en later; maar de verwisseling, en de veelnamigheid van één individu is in de Javaansche historien algemeen. Valentijns berigt van 1720 is bijna woordelijk uit het relaas van 1629 overgenomen met verandering van namen, als: Boeraksa voor Bouraxa,— Temangong Djawana voor Tommagon Seralugague,

(Soeriangalogo);- Kijaij Depati Widikda, voor Quay depaty Apusanta;- Kijaij Depati Mandoera Radja voor Quay depaty Madura radja;- Kijaij Depati Blitar voor Quay depaty in Immina;- Kijaij Depati Poegar voor Quay depaty in Poeger;- Kijaij depati Madion voor Quay depaty Madyom; Singa Sari voor Singyap. Ook de plaatsnamen komen bij Valentijn veranderd voor, als: Sabang dorp bij Tsjeribon, voor Gabang bij Seribon, Cheribon;- Indrapoera voor Indarmaijo. Hij heeft de overige namen van landsdeelen gemoderniseerd, en laat „honderd en twintig duizend Javanen" op 23 September 1629, de stad „zeer naauw" belegeren; ofschoon de nieuwe landvoogd Specx dien dag van uit Europa te Batavia aankwam, en er niet meer dan veertig duizend koppen voor en om Batavia kunnen zijn gekomen, op groote afstanden.

Voor die gebeurtenis is nog van hooge historische waarde, de beschrijving van de kaart der belegering in het Delfsch T. 1859. VI. 305, en wel door de aanduidingen:

dat „den machtichsten Coninck van Java Mayor ge„genaemt Choechoenang en bij d' onse den Mattaram, „met dertich duyent man onderleyt heeft d' stadt Batavia „te vermeesteren;"

dat „'t Quartier van die van Oecker ende Sammadang, „sterck vier duysent man", was gelegerd aan de zuid oostzijde, ongeveer dáár, waar nu de wijk van Jakatra is, welk kwartier op 21 October 1628 het eerst aangevallen werd, en stormerderhand genomen;

dat daarin duidelijk de namen der legerhoofden worden genoemd voor de éérste belegering, waaruit het verschil bij Valentijn nog meer op te merken is; terwijl de duidelijke titulatuur doet zien, dat de Javaansche „Choechoenang" (Soesoehoenan) „den Mattaram" was, nog niet „Sultan" of „Keizer" geheeten.

§ 69. Voor het javaansch historisch bewijs, is een

belangrijk document geleverd door de tusschenkomst van den geleerden Hadji Mohammad Moesa van Garoet, en openbaar gemaakt door den heer K. F. Holle, in het Batav. Tijds XIII. 492, als „Pyagem van den Vorst vanMataram." Dit stuk is een soort van pensioens- of beloonings-brief, uitgereikt aan een volgeling in den oorlog tegen Batavia, en luidt bij vertaling uit het Javaansch:

„Dit is het bewijs van mij, Wargajasa op last van ngabéhi Wira Mengala, Asta Naja, en Asta Kesoemah.

„Ook is het de wensch van Kandjeng Soesoennan Mataran (Zijn Hoogheid den Vorst van Mataram),

„dat deze worde gegeven aan Ki Moekarah uit de doekoe (kampong) Tjikeroeh" (thans distrikt Wanakerta, afd. Limbangan, Priangan landen).

„En deze akte (pyagem) wordt aan Ki Moekarah uitgereikt, omdat hij ngabehi Wira Mengala (Kjahi ng. W. M.) beschutte, en hij dus in de dienst ongelukkig is geworden; waarom hij, Ki Moekarah voor den vervolge van alle diensten wordt vrijgesteld, terwijl dit teeken van vrijstelling zal overgaan op zijne kinderen en verdere nakomelingen.

„En opdat een ieder te Tjikeroeh hiertegen geen belétsel doe of tegenwerke (njoeketra?), dan wel de uitvoering hindere, zoo laat kandjeng Soesoenan Mataram weten, dat hij aan Allah,- aan den Rasoeloellah, (God en zijn gezant), aan de negen Wali's en aan den Soesoenan Goenoeng djati, die te Tjerbon in zijne grafstede wordt vereerd,- smeekt, dat het land (van den tegenwerker) eene wildernis worde.

„Dit bevel van den „Kandjeng Soesoenan Mataram" is dus voleindigd. De inhoud van dezen pyagem moge worden getuigd door Ki Ketib anom, Ki Astapati, Ki Asta Wangsa.

„Geschreven op donderdag den tienden dag der maand Moharram van het jaar Wauw.

„Het is geschreven. Angga Praja."- verder geteekend door Kjai ngabehi Santa Praja,- Pranadita.- Ngabehi Wira Menggala.- Wira Koesoemah.- Kjai Wira Dipa.- Kjai Radja Wangsa.- Kjai Wira Manggala,- Bangsa Manggala.- Ngabehi Pranadita,- en nog meer handteekeningen van lateren tijd, als ook van hoofdlieden te Soedalarang, in A. D. 1804 tot 1844.

Ik heb deze piagem, sedert de bekendwording in 1863, belangrijk beschouwd als bewijs voor vergelijk, zoo wel in namen als oorzaak, met geschreven en gedrukte historische gegevens, en zal er nader op terugkomen. Het jaar Wauw begon 30 Julij 1631; dus zoude dit stuk kunnen zijn van 9 Augustus 1631.

De historische omstandigheden of aanduiding, uit dit als echt aangenomen document af te leiden, zijn:

de bepaalde aanduiding, dat volk, uit de tegenwoordige landstreek Limbangan-Wanakarta, ten oorlog mede ging naar Djakarta (Batavia) „Djakètra";

dat die streek dus destijds bevolkt was, en onder „Soemedang-Oekoer" behoorde, en de vrijgestelde een volgeling was van Wira Manggala, een naam die nog later voorkomen zal;

de souvereine wil ter opvolging, en de bedreiging is zuiver mohammedaansch-Javaansch, en gelijkt naar de finale van roomsche bullen, waarin heiligen als wrekende uitvoerders van bevelen voorkomen, en die door plaatsbekleeders, onderbevelenden, geteekend of bevestigd worden.

§ 70. Voor de historische aardrijkskunde is uit de gegevens van 1619—1630 optemaken, het toen reeds bestaan en bekend zijn van eenige punten en plaatsen in westelijk Java, waarvan nu de eerste melding wordt gemaakt, zoo als:

Pecolone; Pekalongan als kustplaats.

Tagael; Tagal als voorname kustplaats, verblijf van een Tommongong of hoofdman gouverneur- Taggal.

Gabang, Sabang; dorp bij Tjirebon, later een zoogenaamd „Prinsdom," nu een distrikts hoofdplaats.

Seribon, Cherbom, Cherribon, Charabaon, op de kaart van Levanha 1524—55; in eene latere beschrijving eene groote en fraaije stad, omringd door een dikken muur.

Indarmayo, bij Levanha Darmaina, later Darmaio, eene stad, door eene rivier bespoeld.

Pamanoekan, in 1626 reeds genoemd, vermoedelijk de in een vroegere beschrijving genoemde stad Moncaon.

Rivier van Carwang, Krawang; dorp Cravaon, stad Caraum, reeds bij Levanha aangeduid.

Kandangauer vind ik eerst bij de Vries, 1642, de naam alleen.

Poeloe Rakit, Boompjes eilanden, reeds vóór 1633.

Jaccatra, Jacquetra, Dzjajakarata, Xacatara, Sonda Calappa; 1524—1619.

Ancque, kustplaats bij Batavia, 1620.

Sloepen eiland, vermoedelijk een der kusteilanden.

Hector eiland, vermoedelijk thans Onrust, 1618.

Antilacky, Antilakje, Polo Lacka, Lakkee eiland; vermoedelijk thans Maneeter.

Poeloe Poetri, thans de bank „Vader Smit."

Puntoayre, Tingajava, Tanjunjava, de hoek thans Ontong-djawa genaamd.

§ 71. De geschiedenis is nu genaderd tot eene gebeurtenis, waarover Hollandsche en Soendasche geschreven stukken openbaar gemaakt en mij bekend geworden zijn ná het door mij in 1851 beschrevene op blz. 157 deel IV. van het Ind. Archief, en die het door mij aldáár uit overleveringen voorgestelde bevestigden, namelijk de oorzaken van den moord aan het algemeen lands opperhoofd, *Oekoer*, gepleegd.

Ik heb boven aangeduid hoe de Vorst van Mentaram den Dipatti *Rangga Gedée*,- gezegd Pangéran Mâs Rangga Gedée, te Mentaram gevangen hield, en als opperbe-

velhebber, Gouverneur of Wedono, over de westerlanden aanstelde een rijksgroote, die in de Soendasche historie en overlevering genaamd wordt: Dipatti *Ngoekoer*,– Dalm Dipati *Oekoer*, en door mij ook genaamd Dalm Dipati *Oekoer–Bandong*, omdat Oekoer–Bandong de locale oude landsnaam is in die historie. Wie die Ngoekoer eigenlijk was, en welken eigennaam hij had, is mij niet gebleken; maar dat hij een Mentarammer zalz ijn geweest is vermoedelijk. De historie zegt, dat hij, als vertrouweling van den Vorst, met het gezag over alle de Prianganlanden was bekleed; dat de Vorst hem opdroeg zich naar Sampang op Madoera te begeven, om den Pangeran gevangen te nemen. Dat Dipati Oekoer verzocht daarvan verschoond te mogen blijven, omdat hij de onmogelijkheid daarvan inzag, en dat de Vorst hem van die opdragt ook ontsloeg. Deze Soemedangsche historie opgave (Bat. T. VI, 247) verschilt van de algemeene Soendalandshistorie, (Hands:) die, zoo als boven reeds vermeld, de opdragt tot dien togt naar Sampang toeschrijft aan Pangèran Dipati *Koesoema–di–nata–Rangga–Gempol*, bijgenaamd Sedha Mentaram. De Pangèran zou door overreding en uit aanverwantschap volkomen geslaagd, daarop te Mentaram teruggekomen en overleden zijn. Bij vergelijking van drie Mss. historien van Madoera, het geheele eiland, blijkt dat het door mij in 1850 geduidde (Ind. Ar. III, 275), en gevolgelijk de Soendasche landshistorie, meer aannemelijk is. De vermeestering of overreding van den „Pangèran Sam„pang vond plaats in A. D. 1623 door Bolo Boepatti pa„sisiran brangkoelon," krijgsvolk uit de westelijke kustlanden, en een nieuwe togt werd van Mentaram dáárheen gedaan in A. D. 1625 of 24, naar Arosbaya, Balega, Pamekasan.

§ 72. De vorst van Mentaram beval toen aan Dipati *Oekoer*, om met de mantri's van het Priangan gebied, Ki *Asta Menggala* van Tjiawoer–beti, Ki *Sama ita* van Sin-

dangkassi–Galoengoeng, en Ki *Wirawangsa* van Soekakerta, met alle de overige mantri's of onderlandshoofdmannen naar Djakatra te gaan, om den Pangèran van dat land gevangen te nemen. (Bat. T. VI, 248, 1856.)

Eene andere Bandongsche overlevering in 1833 duidde aan, dat de vorst van Mentaram, Sultan Agong, boden zond aan Dalm Dipati *Oekoer*, hem aanzeggende, om met de zijnen ten strijde te trekken tegen de blanken, die te Noessa Kalapa gevestigd waren, dus tegen Batavia. (Bat. Gen. Verh. XVI, 103.)

Dipati *Oekoer* trok toen met de zijnen op tegen Djakarta, doch had den moed niet om aantevallen, en hield zich eenigen tijd in den omtrek op, doch meende dat het beter was huiswaarts te keeren om den dood te ontgaan.

De benden van Soemedang–Priangan togen daarop huiswaarts, maar Dipati *Oekoer* zelve met zijne volgelingen toog heen naar den berg Loemboeng in een groot bosch, verschool en versterkte zich daar, om zich te kunnen verweeren. De drie mantri's vorengenoemd keerden ook weder naar hunne woonsteden, maar verhuisden niet lang daarna naar Imbanegara–Galoeh. (ibidem. Bat. Tijds. 1856.)

De legende van 1833 duidt aan, dat, niet lang na het vertrek van Dalm Dipati *Oekoer* met zijn volk naar Noessa–Kalapa (Batavia), men hem kwam mededeelen, dat er zendelingen van den Sultan van Mentaram ten zijnent gekomen waren, en zich van zijne vrouwen verzekeren wilden; waarom *Oekoer* vertoornd, nog op den togt wederkeerde, en de zendelingen des Sultans doodsloeg, omdat deze bij zijne vrouwen waren.

Uit de Bataviasche aanteekeningen van 1629 blijkt, dat er onder de benden der belegering van 1628 waren, vierduizend mannen van Ocker en Sammadang, welke benden, ná door een uitval op 21 October 1628 te zijn verstrooid en verdreven, van voor Batavia weg vlugtten, geheel doorgingen, en vervolgens met vrouwen en kin-

deren opbraken uit het land hunner woning, om zich geheel aan het gebied van „den Mataram" te onttrekken, uit vrees voor sneuvelen of van omgebragt te worden; zoomede, dat die benden en landverhuizers zich gingen nederzetten „in seecker geberchte achter 't landt van Bantam."

De Soendasche landshistorie, die van den togt naar Batavia geene melding maakt, verhaalt enkel, dat geruimen tijd na de aanstelling van Dipati *Ngoekoer*, als algemeen gouverneur of plaatsvervanger over de Prianganlanden, de Sultan van Mentaram zendelingen zond naar den Dipati; dat deze „gandëk" (afgezondenen) den dalem (woonplaats) binnendrongen, en de Dipati toen uit jaloersheid hen liet ombrengen. De Dipati, die nu grootelijks misdaan had, scheen den toorn van den vorst niet te willen afwachten, maar vluchtte naar de westelijke streken, zoo men vermeende naar Bantan.

§ 73. Alle deze oude en inlandsche berichten komen dus tamelijk wel overeen omtrent den Dipati en het volk van Oekoer, welke streek een deel van het tegenwoordig landschap Bandong zou geweest zijn. (B. G. Verh. id.)

Zoodra de vorst van Mentaram de weet kreeg van dit gebeurde, werd de vroegere „Pangèran-Mâs of Adipatti-*Rangga-Gedée*," die ter hoofdplaats van Mentaram nog steeds als gevangen man was, ontslagen, en hem door den Sultan opgedragen, om den Dipati *Ngoekoer* te gaan gevangen nemen, zooals *Rangga-Gedée* op zich nam. Maar daar Dipati *Ngoekoer* met de zijnen weggevlucht was, en men meende naar het gebied van Bantam, werd enkel zijn pattih of eersten dienaar gevangen genomen. Eerst later werd de Dipati *Ngoekoer* gevat, en wel in zijne schuilplaats op zeker gebergte. (Soend. Landshist. mss.)

Eene andere landshistorie is eenigszins uitgebreider ter zake. De vorst van Mentaram, de handelwijze van zijn gunsteling Dipati *Oekoer* vernemende, beval aan den tom-

mongong *Narapaksa* om met de hoofdmannen der oosterlanden, de ambtsbedieners van Mentaram, de leenmannen over de westerlanden, den kondoeroean van Ajah, en den tommongong van Banjoemâs, naar den Dipati *Oekoer* te velde te trekken. En *Narapaksa* met zijn gevolg begaf zich op weg, op maandag den éérsten dag van de maand Moharram, van het jaar hé. De uitrekening komt op 10 Augustus 1630, voor het jaar bé, maar deze dag was zaterdag; 1 Moharram jaar Ehé is 22 September 1626 en 27 Junij 1634, maar in beide jaren begint de rekening, naar de hedjra, niet op maandag. De maandag 1 Moharram komt voor op 19 Julij 1632 jaar Djoemadil 2. Doch de Java mohammedaansche zuivere rekening begon eerst A. J. 1555. A. D. 1633, en de juiste vereffening van vroeger is onzeker.

De derde Bandongsche historie duidt aan, dat de Sultan een groot leger tegen den Dipatti *Oekoer* uitzond, en deze daarop de vlugt nam naar den berg Loemboeng, waar hij belegerd werd.

De verschillende gegevens zamenvattende, komt de historie neer, op de belegering van den als wederspannig aangeduiden bevelhebber, die zich op den berg Loemboeng versterkte, en moedig aan alle aanvallen wederstand bood. Zoowel de Pangèran van Soemedang als de Tommongoeng *Narapaksa* namen aan die belegering deel; en *Oekoer* bleef lang buiten het bereik zijner vijanden. Hij verdedigde zich met het afrollen van zware steenen, die meenigeen doodden, zoodat het onmogelijk werd zijn verblijf, de Negara op den berg Loemboeng, met geweld te nemen. Daarop bezigden de Javanen een ander middel om zich van den Dipati meester te maken. Zij kochten zijne trawanten om, en deze gaven den Dipati een slaapdrank in, door middel waarvan men hem gevangen nam.

Dus is de Bandongsche overlevering; de Limbangansche is er kort over, zonder bijzonderheden te melden. Eene

andere Soemedangsche historie doet evenwel den Dipati gevangen nemen door een bagawan of tapa, kluizenaar, bagoes Soetapoera van Galoeh, die, met bovennatuurlijke vermogens begaafd en door *Narapaksa* daartoe uitgezonden was, onderwijl *Narapaksa* bij den pangèran te Soemedang buiten gevaar wachtte. Het is dus hier weder blijkbaar, dat list en verraad den moedige overwon, zooals in de historien van Blambangan, Mendoera, Java en Soenda zoo vaak voorkomt, en dat de aanvoerders buiten schot bleven.

De Dipati *Oekoer* werd nu naar Mentaram vervoerd, door den pangèran *Rangga-Gedée* van Soemedang en den tommongong *Narapaksa* van Mentaram, die tevens duizend mannen en vrouwen en kinderen, volk van den Dipati, liet bijeenbrengen om ook in zegepraal naar Mentaram te worden geleid en ter beschikking van den vorst te worden gesteld.

Te Mentaram werden de mannen ter dood gebragt, en de Dipati *Oekoer* zelve op martelende wijze. De eene historie zegt dat hij werd onthoofd; de andere meldt, dat de Sultan den Dipati aan een paal op de marktplaats naakt liet vastbinden, en beval, dat elk voorbijganger met een nijptangetje, waarmede de baardharen worden uitgetrokken, een weinig vleesch van zijn ligchaam moest afknijpen; en nadat op deze wijze de gewezen opperhoofdman over de Soendalanden was ter dood gebragt, en het ligchaam tot op een geraamte was overgebleven, werd het gebeente afgerukt en weggeworpen. De Soendasche mannen, volgelingen van den Dipati, werden allen doodgeschoten, en de duizend Soendasche vrouwen werden als slavinnen aangehouden. Daarop werd de woonstede op den berg Loemboeng verwoest, vernield en ontvolkt.

§ 74. Dus vond ik de historische overleveringen in de landsdeelen van Soemedang, Limbangan en Bandong, over dien Dalm Dipati *Oekoer*; en wat ik reeds vroeger

vernam, gaf ik terug op blz. 157, IV deel Ind. Archief 1851. — Gesch. van Java, I. blz. 104 § 24. — De berg Loemboeng, waarop de moedige Dipati verblijf hield, ligt in het distrikt Roenga, middendeel van Bandong, nabij Tjililin. Thans toonen nog kleine terpen, platte aardhoopen, vierkante terrassen, de plaats aan waar *Oekoer* zijn verblijf hield. De vroegste aanduiders, P. van Oort en Salomon Muller, vonden in 1833 den top van den Loemboeng eenzaam en woest, en eene enkele vrouw bewoonde in dit oord een hutje. Op dien berg werden toen gevonden scherven van potten en pannen, ook van Chineeschen oorsprong, een oud muntstuk, een steenen beeld, als offerplaats door een kring van steenen als muur omgeven, vermoedelijk een Boeddha. (Verh. Bat. Gen. XVI. 105. 106). Dit is een der weinige onveranderlijke bepalingen voor de landshistorie.

Deze gebeurtenis zal dezelfde zijn als bij Valentijn vermeld III. 337. (IV. I. 86 oud,) en bij Crawfurd III. 332. Maar de eerste schijnt de melding te vroeg, de andere te laat te maken uit Javaansche opgaven. Valentijn meldt, dat kort na den aanval der Mentarammers op Jakatra, waarbij ook die van Sammedang Ocker en Timbanganten waren, die van Ocker tegen Sultan Mohammad opstonden, doch overwonnen en naar Mentaram vervoerd, en dáár wel elfhonderd menschen gekrist werden. Deze Javaansche mededeeling komt vóór de gebeurtenissen van 1610, edoch is blijkbaar te stellen ná 1629, Hollandsche opgaven.

De aanduiding van Crawfurd is verschillend. Op het tijdrekenkundig register komt voor, dat in „1639 de „Sultan van Mentaram Blambangan onderwierp, een op„roer in Sumadang dempte, en bevel gaf tot het om„brengen van geheel de mannelijke bevolking in het dis„trikt van Sumadang." (III. 503).

Wat aangaat de aanduiding voor Blambangan, is de

bepaling vrij juist, overeenkomende met tijdgenooten; (brief van de Bat. Reg. Dec. 1639. — Delfsch tijds. V, 70. — Ind. Archief IV. 161, voor 1636-8-39 en de dáár opgegeven bronnen.) Maar in den tekst, blz. 331 en 332, geeft Crawfurd anders op. Hij meldt, dat de Mentaramsche vorst, door de Javanen genaamd Sultan Ageng, drie-en-dertig jaren lang regeerde, en ook geheel Cheribon en al de Soendalanden overwon, en dat in het zeven-en-twintigste jaar zijner regering een oproer uitbrak in het Soenda distrikt van Soemedang, en dat de Sultan beval geheel het mannelijk geslacht uitteroeijen „ook onder de kinde-„ren, en alle vrouwen te ontvoeren; en dat toen in die „arme en schaars bevolkte landstreek ongeveer duizend „vermoord werden."

Daar Crawfurd meldt, dat de opvolger in 1646 optrad en ook 33 jaren regeerde; zoo zoude Sultan Ageng in 1613 zijn opgetreden, en de gebeurtenis in Soenda moeten hebben plaats gehad in ongeveer A. D. 1640. De regering van Sultan Ageng duurde indedaad van 1613—1646 A. D., maar het op 1639 gemeld voorval is, òf eene verwisseling met een kort daarop voorgevallene bemoeijenis, òf de opgave is juist tien jaren te veel in tijd gesteld. Van Goens, die eenige jaren later te Mentaram was en zich nog al bemoeide met de voorgevallene gebeurtenissen, zwijgt geheel van dien zoogenaamden opstand in Soemedang, en noemt zelfs niet eens dien naam, noch dien van Soenda, ofschoon zijne zegslieden tijdgenooten van 1630 en 1640 waren.

De Soendasche overlevering omtrent den marteldood van Dipati *Oekoer*, en de uitroeijing van 't mannelijk geslacht, wordt ook door de Soenda landshistorie niet vermeld, deels weersproken. Indedaad is Dipati *Oekoer* gevangen genomen, naar Mentaram vervoerd, aldâár ter dood gebragt; maar zijn landgebied, de bevolking, werd gesplitst en verdeeld, zoo als wij zullen zien.

Wij vinden in de gedrukte historie over deze episode de groote historische zeldzaamheid, van aanduiding van eenig tijdstip, waaruit vaststelling in tijdrekening te zoeken is: De benden van Mentaram onder *Narapaksa* togen op weg, Maandag eerste moharram, jaar hé.

De opvatting of overmeestering van den Dipati *Oekoer* viel voor op Maandag, één Djoemadilawal jaar hé.

Het tijdsverloop van het begin tot het einde van dezen togt was vijf maanden, en de komst van den Dipati te Mentaram was op Donderdag vijf en twintig, maand Djoemadilawal jaar hé.

Ik heb boven het eerste getal gelijk gesteld aan 10 Augustus 1630. Op blz. 157 Ind. Archief IV bepaalde ik de voorvallen, na afloop der belegeringen van Batavia, volgens toemalige bekende opgaven, en zoo als nog blijkt juist te zijn. De vergelijkende berekening, steunende op het verschil van 512 jaren in rekening van 't getal, doch op de telling van maanden als volgens Mohammedaansche Javaansche stijl, geeft voor de beide andere datums als:

gevangenneming van *Oekoer*, op 6 December 1630;

ter doodgebragt te Mentaram, op 31 December 1630.

Een verschil blijft nog over, namelijk de juiste aanduiding van het jaar hé = ehé of bé en de juiste aanduiding van den dag der week, naar de oude of nieuwe Javaansche of Mohamedaansche stijl.

In A°. D. 1630 is zaterdag 10 Aug. = 1 Moharram 1040, zaturdag, gelijk aan A. J. 1552, Bè,- kahoeba. Het zou dus op 25 Djoemadilawal dingsdag geweest zijn. Wanneer het in de vertaling jaar hè, (Bat. Tijds. VI. 250,) moet zijn het Javaansche, Ehè, dan krijgt men voor de bepaling de Javaansche jaren 1540, 1548, 1556, 1564, gelijk aan A. D. 1618—9, 1626—7; 1634—5; 1642—3; dan valt 25 Djoemadilawal op Donderdag, en het jaar 1634—5 diende dus aangeduid te worden.

§ 75. Volgens de Soenda landshistorie bragt de Pan-

gèran Mâs of Dipatti *Rangga-Gedée*, den gevangenen Dipati *Oekoer* naar Mentaram, en erlangde daardoor de wederherstelling in zijne waardigheid van „opperhoofd over de Priangan landen," waarmede hij naar Soemedang terugkeerde. Maar onder weg, bij de doekoe Tjitepoes, werd Pangèran *Rangga-Gedée* ziek, en stierf. Zijn zoon gaf hiervan te Mentaram kennis; en deze nu werd in zijns vaders plaats aangesteld met den titel van Pangèran Dipati *Rangga-Gompol*, zijnde vermoedelijk dezelfde die als Rangga-Gempol voorkomt in de geslachtlijst, gedrukt in deel XI, T. B. G., 159. In de geschrevene geslachtslijsten heet hij niet „Pangèran-dipati" maar eenvoudig „Adipatti," ofschoon hij ook wel eens „Pangèran" getiteld wordt. *Rangga Gempol* zoude tot na 1680 bewind gevoerd, en zich het eerst onder Europeesch oppergezag gesteld hebben. Dit is persoonsverwisseling.

§ 76. De Krawangsche landshistorie maakt vervolgens melding van eene nieuwe inmenging der souvereiniteit van Mentaram, in de aangelegenheid der westerlanlanden, maar nu meer nabij de Europesche vestiging van Batavia; en van eene andere botsing met het gezag van uit Bantan. In of omstreeks 1565 (A. D. 1643) had zekere te Bantan tehuis behoorende, Pangèran *Nager-agong* of *Negarageng* zich nedergezet met een aantal onderhoorigen, aan en beoosten de groote rivier Tjitaroem genaamd, dus op het grondgebied dat weleer als aan Tjirébon, later aan Mentaram werd geacht toetebehooren; en hij had aldáár een dorp of verblijfplaats aangelegd, genaamd Hoedoog-oedoog. De redenen, waarom deze nederzetting van dien uitgewekene aldáár aanvang nam, blijken niet, maar zullen gezocht moeten worden in de zaken te Bantan, in ontevredenheid, en landsgewoonte om zich nedertezetten dáár, waar men 't verste van 't oppergezag is. De streek van het tegenwoordige Krawang heette toen Rangka- Soemedang, en schijnt nog weinig bewoond te zijn geweest.

De vorst van Mentaram, Soesoehoenan Senopatti Ingalaga geheeten, dus de Javaansche Sultan Ageng, hiervan berigt ontvangende — hoe en door wien wordt niet vermeld — beval nu aan het landsopperhoofd van Wirosobo (thans Modjòageng in Modjokerto) Ario *Soereng-rono* (*Soero-ing-rono*), om zich met duizend huisgezinnen volks, zijne onderhoorigen, dus oosterjavanen, naar Rangka Soemedang te begeven, ten einde den Bantanschen Pangèran van het aan Mentaram behoorend gebied te verdrijven.

De Ario *Soereng Rono* ging met deze duizend gezinnen op weg door de zuidelijke landschappen; en komende aan de rivier Sira-ayoe (Serayoe) of, zoo als de historie zegt, te Banjoemâs, liet hij aldaar drie honderd huisgezinnen achter om zich te vestigen, en de gemeenschap met Mentaram te kunnen onderhouden. Vervolgens trok hij noordwaarts door het land van Soenda, of over het gebergte, op Tagal, over Brebes, toen nog niet genoemd, en over Tjirébon noord naar Indramayoe; en komende aan een rivier, west van Indramayoe, waar een aantal tamarindeboomen stond, liet hij weder aldaar vier honderd huisgezinnen om zich te vestigen op de plaats die Tji-assem (zuur-water) genaamd werd.

Met de overige drie honderd gezinnen toog de Ario westwaarts naar de Tjitaroem; maar, komende bij de vestiging van den Pangèran *Nageragong*, was hij bevreesd een aanval op diens verblijf te doen om hem te verdrijven en kwam met den Pangèran overeen, om dezen in het gerust bezit van Hoedoog-Oedoog te laten verblijven, terwijl hij, Ario zelve, met zijne Javanen drie dorpen of nederzettingen stichtte, genaamd Wringin-pitoe, Parakan sapi of sepi, en Hadiarsa. Opvolgende zettede hij zich te Hadiarsa voor vast neder, zonder den Soesoehoenan van Mentaram iets van zich te laten weten.

Hier vindt men dus de eerste nederzetting en den oorsprong van Tjiassem, en de gezegde drie negorijen, waar

de Javaansche taal, zeden en gewoonten nog in latere tijden voor die historische overlevering bewijs bijbrengen voor de juistheid. De afstammelingen van den Ario *Soereng Rono* zouden in het distrikt Hadiarsa nog aanwezig zijn geweest in 1834. De vestigingen van Wringin pitoe (zeven vijgeboomen) en Parakan sapi (eene steenachtige vlakke, eenzame rivierbedding) zijn verdwenen op den naam na. Hadiarsa, vaste wil, is thans de naam van een distrikt. Tjiassem is thans als landgoed zeer bekend. Banjoemâs, Toyo-djennè, goudrivier of goudwater, dus genaamd omdat men in de rivier goud vond of meende te vinden, is reeds genoemd tijdens den togt naar Dipati *Oekoer* in 1630, doch komt bij van Goens in 1659 nog niet voor.

§ 77. De Vorst van Mentaram, geen berigt van den Ario *Soereng Rono* ontvangende, beval nu aan den Adipatti *Karta Boemi*, bopati of landsvasal voor Galoe, om evenzoo met duizend gezinnen volks van Galoe naar Rangka-Soemedang te trekken, om eene volkplanting te stichten en invallen van de zijde van Bantan tegen te gaan. Dit zoude zijn geweest in 1567, of A. D. 1645, en de genoemde Adipatti zoude zijn geweest een afstammeling der vroegere vorsten van Galoe of Galoeh. Of dit landsgebied Galoe toen reeds onder Tjirèbon stond blijkt niet; evenmin wanneer dit gewest onder Mentaram kwam. Genoeg zij het voor de geschiedenis te weten, dat Galoe-Soenda in dien tijd onder de volle souvereiniteit van Mentaram stond, en niet onder die van Tjirèbon.

De Adipatti *Karta Boemi* toog op weg en kwam aan de Tjitaroem, bij de vestiging van den Bantanschen pangèran *Nageragong* te Hoedoog Oedoog. In onderscheidene schermutselingen tusschen beide partijen delfde de Pangèran het onderspit, en werd verdreven over de rivier Tjitaroem, dus naar het gebied van Djakarta. *Karta-Boemi* vestigde zich te Hoedoog Oedoog, en stond aan de

volgelingen van *Nageragong* toe aldaar te verblijven, zoo zij zich aan hem Adipatti onderwierpen. Velen maakten van deze toestemming gebruik; de volksplanting werd daardoor zeer vermeerderd, maar ook daardoor zoude de bevolking zoo zeer zijn vermengd in zeden, taal, gewoonten, Soendasche en Javasche, zoo als men die nu nog in het Krawangsche aantreft, en als nog werkelijk heden het geval is, daar Bantausch en Priangansch en Galoesch ondereen voorkomt.

§ 78. Maar de Pangeran *Nageragong*, op deze wijze van het Mentaramsch grondgebied verdreven, stichtte aan de overzijde der Tjitaroem rivier, dus op het grondgebied van Djakarta, een andere vestiging, geheten Pamoyanan, alwaar hij zich van de geledene verliezen herstelde en spoedig het ontwerp vormde, om *Karta Boemi* weder uit Hoedoog Oedoog te verdrijven. Doch deze laatste voorkwam hem in dat voornemen, overviel *Nageragong* en versloeg hem geheel. Bij deze gelegenheid werd er zoo dapper gevochten, dat het bloed der strijdenden zich vermengde met het water van zeker riviertje, dat daarvan den naam van Tjibeurum (rood water) verkreeg.

§ 79. Adipatti *Karta Boemi* bleef hier door in het onbetwist bezit van zijn gebied. En om daarvan den Vorst te gaan berigten, toog hij naar Mentaram, nam het hoofd van den gesneuvelden *Nageragong* als bewijsstuk mede, en stelde zijn broeder, Dalm-Kondoeroean, *Tambak baya*, als wakil, stedehouder en waarnemend gezaghebber te Hoedoog-Oedoog, met last om eene plaats optesporen voor eene hoofdnegorij, volgens 's Vorsten bevel dàár aanteleggen, waar twee nagasarie boomen gevonden zouden worden. Daarin was hij in de afwezigheid van den Adipatti gelukkig, en vond zulk eene plaats aan een bijrivier van de Tjitaroem, dàár, waar nu de negorij Krawang is, zijnde de twee bedoelde nagasarie boomen dáár nog gezien in 1834.

De Adipatti *Karta Boemi* intusschen naar Mentaram gereisd, werd aldaar beloond met eene erf-kris (poesaka) „Karosiendjang" genaamd, die ik in 1843 nog gezien heb in 't bezit van zijn nazaat den Adipatti Penatta Joedha van Brebes,– en tevens werd hem het gebied over de verwonnen en bezette landstreek opgedragen, als vasal of wedono voor den Vorst van Mentaram. Maar op zijn terugreis van Mentaram overleed hij te Galoe. Zijn zoon, genaamd panembahan *Singa per Bangsa*, werd daarop door den Vorst benoemd en aangesteld tot opvolger in den titel, naam en het gebied van zijn vader, dus als Adipatti *Karta Boemi*, de tweede bopatti in Rangka Soemedang, waarna hij naar Hoedoog-Oedoog terugkeerde.

§ 80. Een der eerste daden van dezen nieuwen landshoofdman was, het stichten van de hoofdplaats op de plek der twee nagasari boomen; en aan deze vestiging werd door den Adipatti den naam gegeven van „Karawang,"– Krawang, en zulks, zoo als de historie zegt, wijl van oudsher de monding, de delta van de Tjitaroem, genaamd was: „Karawang," verscheurd, gebroken, verscheurde hoek „Oedjoeng Karawang," dewijl het land, van uit zee gezien, zoodanig voorkomt door de vele inhammen en kanalen, en er nog geen kampong of stad van dien naam zoude hebben bestaan, zoodat niet de hoek naar de stad, de negorij, maar de negorij naar den hoek genoemd is geworden, 1645—50.

Dit zou de oorsprong en het begin zijn van de hoofdnegorij Krawang, de oorsprong van den naam van Krawang voor geheel het gewest, en het begin van het provincie gebied, het regentschap, volgens de historien van de bopatti's zelve. Vergelijking geeft de volgende kritische beschouwing aan de hand, die ik, met wijziging van het voorkomende op blz. 166, IV deel Ind.-Arch. 1851, uit nader bekend geworden berigten wedergeef.

§ 81. De Krawangsche regenten-historie doet het voor-

komen als of de tweede *Karta Boemi* bij de verovering van Jakatra de wapenen der Hollanders ondersteunde, en daarvoor als belooning zoude hebben verkregen, het gezag over de landsdeelen van Tandjong-boeroeng van zee af, tot aan Oedjong-minting, Tjibaroessa, en Tjimapai om de zuid, iets wat voorzeker anachronistisch verward voorkomt. Die verovering zoude volgens die historie gebeurd zijn in het hedjrajaar 1019, dat in Maart 1610 begonnen is. De geheele historie van die verovering gewaagt er niet van en kon er ook niet van gewagen. Wel zijn die landen vroeger tot 1810 bij het regentsgebied gevoegd geweest, maar de oorzaak voor die zamenvoeging is eene halve eeuw later ontstaan.

De naam van Krawang was inderdaad oud, en op de delta van de Tjitaroem rivier toegepast. Wij zagen vroeger, dat de Portugezen in 1522—55 reeds een Caraum, Cravaon aanduidden, even als Xacatara, Djakarta, Djakatra. De eerste Hollandsche zeevaarders in 1595 kwamen voor het dorp Cravaon, Crawang. In de historie van Batavia van 1619, 1628, 1629, wordt de rivier van Krawang, Crawangh, meermalen, maar nimmer eene vestiging genoemd. Het land was nog woest en onbevolkt. Maar de eerste vergelijking voor de juistheid van het door mij gestelde, als stellig aangenomen tijdstip der Mentaramsche nederzettingen in Krawang, nà A. J. 1565,— A. D. 1643, vind ik in het „vertooch van den commandeur over de retourvloot 1655, Rijkloff van Goens"- Delftsch T. IV. 174, 1856, waar als ooggetuigenis voorkomt: dat het volk van Mentaram zich met grooten ijver „langs de Bataviasche li-„mietscheiding, de rivier van Crawang begon te nestelen, „daar bij duizenden begonnen te wonen, geheele bosschen „weghakten en fraaije dorpen stichten, zoo als hij, van Goens, zelve had gezien, en waarvan hij zelfs een correct kaartje gemaakt had; waartoe hij kort voor zijn vertrek naar Holland, 1655, van Batavia daar heen ge-

kommitteerd was geworden, zooals hij er ook drie jaren te voren was heen geweest om geschillen tusschen de oeverbewoners, „om 't geen d' onsen aldaer aengedaen „te beletten." In die drie jaren tijds, dus sinds 1652, vond hij „sulcken merckelijken vorderingh, dat de Ja- „vaenen al meer dan vier mijlen geaprocheert waren „ende rede overvloedig rijst groeide daer te voren ap- „parent noijt menschen waren geweest." Deze bevolking en ontginning gaf aan van Goens bezwarende overweging „nae't verloop van eenige jaren wel van quade conse- „quentie mogt worden," want hij verzekerde, dat hij „reede den Cheribonder al ten hove getrocken en zijn land ingenomen" had, en nu, na het ten onderbrengen van Blambangan, „den Banthammer te dwingen om hem „(den Matarammer), voor heer te erkennen,- machtig „sijnde om alle de Banthammers met voeten doot te loopen." Hieruit blijkt genoegzaam, dat de eerste Mentaramsche nederzettingen kort voor 1652 waren begonnen, en er van hulp en vriendschap weinig sprake kan zijn, want die nieuwe bevolking werd als vijandig aangemerkt en verdacht. En voor de onderwerping van Tjirebon, door van Goens bedoeld, is bewijs in de Javasche kronyk bij Raffles en R. v. E. op A. J. 1564, A. D. 1642, „Oorlog „van Mentaram met Tjirebon," ofschoon de Panembahan van Tjirebon reeds in A. J. 1521 (1600) te Mentaram was.

§ 82. De Krawangsche geschiedenis meldt verder, dat er op het gebied van den Adipatti *Karta Boemi*, gezegd in Krawang, in de dessa Karang, iemand woonde die gezegd werd afkomstig geweest te zijn van den Adipatti Oekoer- Bandong, vermoedelijk de bovengenoemde Dipati *Oekoer*. Deze afstammeling wordt genaamd Panembahan Karang, en weigerde zich aan het gezag van den Adipatti Karta Boemi te onderwerpen. Doch door de wapenen aangetast, verloor hij het leven en sneuvelde. Zijne kinderen namen de vlugt, op wraak bedacht, en von-

den schuilplaats bij den Ario *Soereng Rono* te Hadiarsa, boven vermeld; en deze evenzoo met verkropte spijt over zijne onderhoorigheid de gelegenheid afwachtende, spande zamen met den neef van Karta Boemi 's vrouw, „Tommegong *Wirabaija*" genaamd, om den Adipatti te vermoorden. Dit gelukte eenigen tijd daarna. De Adipatti Karta Boemi werd op verraderlijke wijze omgebragt.

§ 83. De Ario *Soereng Rono* van Hadiarsa handelde dus uit afgunst en wraak; de Tommongong *Wirabaya* hoopte als opvolger in 't gezag te worden aangesteld, maar werd daarin voorgekomen door den zoon van den vermoorde. Deze toog naar Mentaram, gaf van het voorgevallene kennis, werd door den vorst als opvolger van zijn vader in 't bewind over Krawang aangesteld, met den naam en titel van „Adipatti *Penatta Joedha*." Doch dezen hoofdman werd nu gelast „voortaan de belangen „van zijn Regentschap voortedragen bij den Gouverneur „Generaal te Batavia, als zijnde Krawang door den Vorst „aan de Compagnie afgestaan." Sedert is dit gewest niet meer onder Mentaram gerekend geworden.

§ 84. Wij zijn hier dus voor de historie van het noordelijk deel der Soenda-landen genaderd tot aan de derde periode der geschiedenis, en gevorderd tot nà 1677,– tot nà 1681. De eerste voorstelling van dien Adipatti *Penatta Joedha* te Batavia ging vergezeld van zijn verzoek om voorziening in het landsbewind. De bevolking van Hadiarsa, de kinderen van den gesneuvelden Panembahan Karang, hadden alom regeringloosheid en verzet doen ontstaan. De Bataviasche Regering voorzag hierin door den aanleg van het fort of de schans „Tan„djong poera," die er tot 1810 als militaire versterking en post aan de Tjitaroem bestaan heeft en welke post een belangrijk deel heeft in de historie dezer landen.

§ 85. De Soemedangsche, Bandongsche, Soendasche

landshistoriën komen nu eenigen tijd ruimer voor, bij de landsverdeeling van de Priangan of Prayangan-landen.

De S. L. H. meldt, dat tijdens de Pangeran of Adipatti *Rangga Gempol* het bewind over de Priangan-landen aanvaardde, de Sultan van Mentaram overleed, dus Ao. D. 1646, en zijn zoon hem als Soesoehoenan opvolgde, doch dat reeds bevorens een aanvang was gemaakt met de landsverdeeling– tjatjah panewoeän in de Priangan-landen– doch dat eerst de nieuwe vorst de gecommitteerden, Ki Poespo en Ki Wangsa zond, om de bevolking meer te verdeelen en te doen verspreiden, opdat de vier duizend huisgezinnen volks, die weleer onder den Dipati *Oekoer* (*Ngoekoer*), in Soemedang woonden onder één hoofdman, onder meerderen werden gesteld.

De Soemedangsche historie vermeldt, dat na den dood van den Dipati *Oekoer*, dus ná 1630, de Priangan-landen, het gebied van Oekoer, nog tien duizend huisgezinnen bevolking bevatte, die nu verdeeld werden onder de met Oekoer tegen Djakarta op getrokken mantri 's, als volgt:

Ki Astamengala, mantri van Tjawoer beti, werd verheven tot Tommongong *Wiangoenangoen*, met drie honderd huisgezinnen volk en land,– ook 5000 huisgezinnen.

Ki Samaita van Sindangkassi-galoengoeng werd verheven tot Tommongong *Tanoebaya*, met het beheer over de woeste landen.

Ki Wirawangsa, mantri van Soekakerta, werd verheven tot Tommongong *Wiradedaha*, met de helft van het gebied van den overledenen Dipati Oekoer.

Na deze verdeeling overleed de Vorst van Mentaram, (A. D. 1646) en werd hij opgevolgd door zijn zoon, Soesoehoenan Tegal-wangi, (den in 1677 te Tegalwangi bij Tegal begravene).

§ 86. De Bandongsche historie verschilt hiermede eenig-

zins en meldt, dat de „Kandjeng Soesoehoenan Mentaram" niet wenschende dat het land van Oekoer Bandong ledig bleef, ontbood den mantri van Tjiawoerbeti Raden *Astamenggala*. Deze verscheen voor den vorst, en ontving van dezen negen landsdeelen van „Boemi Oekoer-Bandong", met bevel en doel, om weder eene nieuwe negory- bewoond landschap- te doen worden. Doch *Astamenggala* wees er op, dat hij zóó weinig menschen onder zijn beheer had in Tjiawoerbeti. Nu beval de vorst, om dan twee honderd gezinnen te nemen van Tiembangnganten, uit hetgeen Aria *Wira krama* had toebehoord. Raden *Astamenggala* ging toen van Mentaram terug, op weg, en kwam in Timbang-nganten. Dáár vond hij de twee honderd gezinnen, onder den hoofdman- Raden *Ardi soeta*, zoon van Raden Demang Reksa Koesoema.- Astamenggala bragt dezen des vorsten bevel, om naar „Boemi Oekoer Bandong" te trekken en dit land weder te bevolken, waarop zij dáárheen gingen. Zij vonden in dat landschap het overschot van het volk, dat aan Dipati *Oekoer* had behoord, twee honderd famillien, (tjatjah), en wel onder de volgende hoofdlieden:

den Oemboel van Kahoerippan.

den Oemboel van Maroeyong, Ngabehi.

Bangsa-goeda van Passirpandjang en Gedongora.

Mas Nataraga van Batoelayang.

De bevelen des kandjeng Soesoehoenans van Mentaram waren, dat deze alle van Soemedang verhuizen moesten naar Bandong, en aldáár des Soesoehoenans paarden moesten onderhouden.

Zij verhuisden en zetten zich neder beoosten de rivier Tjikapoendoeng, en de nederzetting ontving aanvankelijk den naam van „Kampong Krapyak", die tot eene „negara," voorname dessa en onderhoorigheid, aanwies.

§ 87. In dien tijd vernam men van het land „Ne„gara of Boemi Oekoer-gede," dat tot aan de zeekust

uitgestrekt was, dat men daar zooveel te lijden had van kust- en zeeroovers, die de kusten afliepen. Toen de tijding daarvan werd gebragt in de „Negara Oekoer, Krapyak", was Raden *Astamenggala* juist gereed om zich bij „kandjeng Soesoehoenan van Mentaram" te gaan vertoonen, en daartoe op weg te gaan. Toen *Astamenggala* vervolgens te Mentaram voor den Soesoehoenan verscheen, gaf hij te kennen, het in zijn bewind over Boemie Oekoer-gedee niet te kunnen uithouden, ter oorzake van de onuitstaanbare rooverijen van zeeroovers, die onophoudelijk de kusten aanvielen uit zee opkwamen en spoedig weder verdwenen.

De Soesoehoenan gaf hierop te kennen, dat *Astamenggala* hierover geen zóó groot bezwaar had te maken, dat hij, de Vorst, aan den bopatti van Galoeh, Ki-antool *Singa prabangsa* zoude bevelen om met duizend mannen Pahlawan (krijgslieden, afweerders), naar „Boemi Oekoer-Gedèe" op weg te gaan, te zamen met den Aria *Singarana* van Banjoemâs met drie honderd mannen, en den Ki Aria *Soereng rana* van Wirasaba, (Ario Soereng rono van Wirosobo, uit de Krawangsche historie boven aangehaald), met drie honderd mannen, benevens den Raden *Indrapradja* van Soekapoera. Als opperbevelhebber of krijgsaanvoerder werd aangeduid, den Oemboel van Moelakian, Ngabehi *Wisantaka* van uit Timbang-nganten.

En toen de Vorst van Mentaram deze bevelen gaf, schonk hij tevens aan den Raden *Astamenggala* den rang en naam van Dalm Tommongong *Wira angoenangoen*, stellende hem als opvolger van Dipati Oekoer.

§ 88. Nadat de Vorst aldus bevolen had, togen de krijgslieden en hoofden op weg naar de „Negara Bandoeng; en aldaar aangekomen, werd aan elk der aanvoerders een streek als verblijfplaats en deel in land en volk aangewezen, zoo als volgt:

Ngabehi *Wirasantaka*, (Wirantika of Wisantaka), te Kembang-koening.

Ki entoel, (Ki-ëntol, Kentol), *Singa prabangsa*, te Paroengnarohtok. (narogtok).

Aria *Soereng rana*, te Gedong-wringin.

Aria *Singarana*, te Tjiassem.

Ieder van deze vier afdeelingen krijgslieden had volgens eigen meening en op eigen gezag te handelen, naar goedvinden, alzoo een deel van het landsgebied om de noord en zuid te bewonen en te verdedigen, onder het toezigt van Ngabei *Wisantaka*.

§ 89. Maar spoedig verzochten Ki-entol *Singaprabangsa* en Aria *Soerengrana*, om van verblijf en woonstede te mogen verwisselen, en naar elders te gaan, en wel, Singaprabangsa naar Babakan in Krawang en Soerengrana naar Parakan-sapi.

Maar de helft van het volk van Singaprabangsa bleef te Paroeng achter, omdat zij aldaar reeds gaga en tiparrijstvelden ontgonnen hadden; en daartoe gaf Ngabehi *Wisantaka* toestemming, en hierdoor ontstond van lieverlede aanwas van bevolking, vermeerdering van kampongs (dorpen). Dit alles viel voor tijdens de onderhoorigheid aan het gezag van den „Kandjeng Soesoehoenan van Mentaram", – zoo al de Bandongsche historie duidelijk aangeeft, – en dus nà 1630 en vóór 1646.

§ 90. De vergelijking van deze authentieke landshistorie, met die van Krawang, boven aangegeven, duidt eene vertrouwenswaardige overeenstemming aan, vooral omtrent de volksverhuizingen van uit het Javasche naar de Soenda-landen, den togt van den Oost-Javaanschen Ario *Soereng rono*, en het ontstaan van plaatsen en afzonderlijke lands-gebieden onder de heerschappij van Mentaram. De Krawangsche historie was mij bekend sinds 1838; de Bandongsche kwam mij vijf-en-twintig jaren later in handen. Omtrent het ontstaan der later bevonden landsgebieden, provincien, landschappen, heb ik de Soendasche landshistorie, en de gedrukte van 1856, deel VI.

Tijds. B. G. blz. 251. Beide origineele gegevens luiden als volgt:

„De Sultan van Mentaram overleed (1646), en werd opgevolgd door zijn zoon den Kandjeng Soesoehoenan Tegal-wangi (1646—1677.)

„Des vorsten pepati's (staatsdienaren) waren Ngabei Wiradjaija en Joedhanegara, als mede kjai Mertanata en kjai Ngabehi Wirasetja, wedono's of stedehouders over de Oosterlanden. Aan deze vier staatsdienaren werd opgedragen de gansche bevolking der Priangan en der westelijke Soendalanden in huisgezinnen te verdeelen. (Tjatjah panéwon.)

„Hiermede werd belast Poespa-Wangsa, – ook als zendelingen genoemd Ki Poespa en Ki Wangsa, van wege den Soesoehoenan.

„Deze zoude gevonden hebben, volgens de eene historie vier duizend gezinnen in Oekoer behalve de tijdelijken, kinderen, afstammelingen (baijongan, kinderen, aanhang). Maar volgens de andere historie vonden de zendelingen na naauwkeurig onderzoek duizend gezinnen in de landsdeelen van Soemedang, Bandong en Soekapoera, en twee honderd in het landsdeel van Limbangan. Toen werd al dat land, en werden al die huisgezinnen bevolking verdeeld en onder hoofdmannen gesteld als volgt:

De Tommongong *Wiradedaha* verkreeg het gebied over elf honderd en vijf-en-twintig tjatjah (gezinnen, familien,) in de landen Saung, Watang en Malambong; zijn gebied werd geheeten Soekapoera of Asoeka-poera; (vroegere Ki *Wirawangsa* Soekakerta.)

De Tommongong *Tanoebaija* (vroegere ki *Samaita* van Sindangkassi-galoengoeng,) verkreeg evenzoo elf honderd en vijf-en-twintig tjatjah volks en de landen Batoelaijang, Tjiawoer en de helft van Tanah-medang. Zijn gebied werd genaamd Parakan-moentjang.

De Tommongong *Wiraangoon angoen* (vroeger Ki *Astamenggala* van Tjiawoer-beti) verkreeg mede elf honderd

en vijf-en-twintig Tjatjah volks en de landen Koeripan (Kaoeripan), Segala-herang en de wederhelft van Tanah-medang. Dit gebied werd genaamd Bandong.

De Pangéran Rangga Gedee van Soemedang werd ontheven van zijn oppergezag over alle de Soendalanden bewesten de Tjitaroem, omdat die onder Djakatra waren vervallen, en hij behield slechts een gelijk getal van elf honderd en vijf-en-twintig Tjatjah. Dit wordt niet door de gedrukte maar door de geschrevene landshistorie gemeld. Zijn gebied behield den naam van Soemedang.

Dus werden de landen van Praijangan, die vroeger onder Dipati *Oekoer* stonden, met het volk, vier duizend Tjatjah, (familien) en vijf honderd Bayongan (afhangelingen, aanwas,) verdeeld onder vier hoofdmannen.

§ 91. De landsdeelen van Tjiandjoer, Djakarta en Krawang behoorden niet tot de nu verdeelde Prayangan-landen, want zij stonden onder andere hoofdlieden van ouds. (Soend-Landshist.)

De oostelijke Prayangan-landen vormden het land van Galoeh. Volgens eene vroegere opname door Sabdakarya had Galoe slechts negen honderd en zestig tjatjah bevolking, maar volgens opname door Poespo-Wangsa waren er twee duizend en zes honderd; te Imbanegara acht honderd, te Kawaseen zeven honderd, onder Kartaboemi elf honderd gezinnen.

Deze nu werden verdeeld als volgt:

Onder Mâs *Ma-negara*, acht honderd, — onder Ngabehi *Ngastanegara*, acht honderd, — onder Ngabehi *Singanegara*, die den rang en titel ontving van Tommongong *Penatta Joeda*, duizend.

En daar bij die verdeeling van de Prijangan, (Prayangan ooster en westerdeel), door Ki Poespa en Ki Wangsa, de Tanah-datar, (vlakke kustlanden) ook genaamd Negaragoeng, onbevolkt waren, zoo beval de Soesoehoenan dat men menschen van Wirasaba (Wirosobo) en Galoeh

daarheen zenden, en het land van Negaragoeng bevolken zou (S. L. H.; vergelijk de vroegere Kraw. hist).

De bedoelde landsdeelen, Tanah-datar, gezegd Negaragoeng en Kawaseen, waren de noordelijke landen; Galoe, Imbanegara, Kartaboemi de oostelijke. Van eene suprematie door Tjirébon blijkt niets hoegenaamd in geen der landsoorkonden.

§ 92. Omtrent de in de Bandongsche historie voorkomende togt van uit Banjoemas en van de lands verdediging, meldt de Soemedangsche historie, dat de Vorst van Mentaram den Kjai van Banjoemâs en den Kondoeroean van Ayah (Ngayah) beval, duizend menschen, mannen en gevolg, ieder aftegeven ten behoeve van de bewaking der grenzen in de westerlanden tegen Bantan. En toen ten gevolge van deze bevelen die menschen naar het westen getogen waren, zette Ki *Wira perbangsa* van Ayah zich neder te Karawang, evenzoo Ki *aria Wira saba* van Banjoemàs te Tandjongpoera, en Ki *Wira tanoe* van Tjirebon te Tjiandjoer.

§ 93. De verdeeling in volk was als volgt in Tjatjah:

Perbangsa te Krawang, hield er duizend.

Kario wirasaba te Tandjongpoera, zes honderd.

Wira tanoe te Tjiandjoer, drie honderd.

En in de Tanah-datar nog verspreid vier honderd.

Ook het land van Karta Boemi, Galoeh, werd op last van den vorst verdeeld en gesplitst, als het volk:

een gedeelte werd gevoegd bij Imbanegara;

een deel bij Wira-nanga, bestemd voor de dienst te Mentaram.

§ 94. Na alle deze regelingen door en op last van den Soesoehoenan, werden de westerlanden verdeeld door den Vorst, in overeenstemming met zijne staatsdienaren Mertanata en Wirasetja, in twaalf kabopaten, provincien, vasal- of leenmanschappen, en wel genaamd als volgt:

Ngayah. Ayah. Kondoeroean.

Banjoemâs. Aria of kondoeroean.
Soemedang. Rangga Gempol.
Parakan-moentjang. Tommongong Tanoebaya.
Bandong. Tommongong Wirangoonangoen.
Soekapoera. Tommongong Wiradedaha.
Imbanegara. Ngabehi Ngastanegara.
Krawang. Tommongong Penatta Joeda.
Kwassen. Mâs Manegara.
Wirabaya.
Sekatjé Soekaätjé.
Bandjer.

Dus eindigt de gedrukte historie van Soemedang. De geschrevenen geven nog vele gebeurtenissen aan tusschen 1646 en 1680. Opmerkelijk is het dat in deze verdeeling de naam van Tjiandjoer als kaboepatén niet voorkomt. De nederzetting van *Wira Tanoe* aldáár, met drie honderd gezinnen, komt eerst onder den Soesoehoenan Tegalwangi voor in de Soemedangsche overlevering. Maar in de gedrukte historie over Tjiandjoer (Delftsch T. X, 309), doet de regentsoverlevering een vroeger tijdvak voorkomen, en wel, zooals reeds vroeger gemeld is, tijdens den Soesoehoenan Ageng, vader van Mangkoerat-Tegal aroem, dus vóór 1646. Uit dit vergelijk is optemaken, dat eigenlijk Tjiandjoer, de naam, het gewest, nog geene aardrijkskundige beteekenis had in 1619, en dus de meening van Mossel vroeger aangeduid, geen grond hoegenaamd voor mogelijkheid konde hebben.

§ 95. De historie der Soenda-landen splitst zich van nu af aan in meer deelen, en wel als het ware voor elk landsdeel. Opmerkelijk is het dat *van Goens* als tijdgenoot in 1652–9 geene melding maakt van die verdeeling noch van Banjoemâs, noch van Soenda of Priangan. De westelijkste provincien van Mentaram heeten bij hem „Crappia ende Selaron" om de zuid, Cheribon en Jakatra om de noord. Maar hij duidt enkel de groote provincien aan van

tachtig jaren vroeger dus genoemd, en noemt „in 't zuijden den grooten Oceaen, dewelcke door seer machtige aenstortinge van 't Zuijden het strant daer onbruijckbaer maekt" voor vaartuigen, en die zijde aldus als een muur afsloot, „gelijck ick persoonlijck met verwonderinghe 't selve gesien heb." Zijne kennis van de zuidkust voor het westen blijkt echter niet, evenmin van de wester binnenlanden.

§ 96. De ooggetuigenis van van Goens reeds vroeger als bewijs aangeduid, duid ik heden weder als zóódanig aan, voor de vestigingen in het vroeger onbewoonde Krawang, volgens de historien van uit Soemedang en Limbangan, en Krawang. De geheele ooster of regter-oever van de Tjitaroem was gebied van Mentaram.

De landschappen Ayah en Banjoemâs zijn nog heden deels met Soendavolk, of met menschen van Soendasche zeden en taal bewoond. Thans zijn die landen de westerdeelen van het gewest Banjoemâs, de districten van Dajaloehoer, Madjenang, Pagadiengan, Tjilatjap, Adiredja, Soekaredja, Banjoemâs, Kaliredja, Poerwakerta, Adjibarang, Djamboe, alle beoosten de natuurlijke grens der Soendalanden, de Tjitandoewi, en deels beoosten de staatkundige grens, de Tjidonan.

Soemedang is thans het vroegere groote gebied niet meer, dat tot aan de noordkust en bijna tot aan de zuidkust strekte, langs Galoe, Tjirebon en Indramaijoe.

Parakan moentjang heeft tot 1811 afzonderlijk bestaan als Regentschap; behoort nu bij Bandong, dat vroeger zeer vele veranderingen onderging, zoo als de historie zal aanduiden.

Soekapoera strekte weleer langs de geheele zuidkust, en werd evenzoo opvolgende veranderd.

Imbanegara, Kwassen, Bandjer, werden opvolgende bij andere gewesten ingedeeld en waren in 1810 nog hoofdmanschappen, nader te melden.

Wirabaija en Soekatjé zijn sedert vergeten. Ik vind daarvan geene bijzondere vermelding of aanduiding meer. Of Wirabaijan in Krawang, Tjiassem, Tjiandjoer; Soekatjé in Soekoeadji, Madjalengka te zoeken is, valt nader natesporen.

§ 97. De historie zegt met oostersche eigenaardigheid: „Sedert de verdeeling en regeling der westerlanden be„gon de ontbinding van het Rijk van Mentaram, daar „het in den oorlog onder deed." Hierin ligt een geheel historisch tijdvak opgesloten, en daarin, voor de Soendalanden: de bemoeijenis van de zijde van Bantan, de inmenging van de zijde der Europeanen, de onderwerping aan 't gezag te Batavia.

Elk dezer historische nasporingen eischt een eigen voorstelling. Zien wij eerst de regenten-historien in, en hunne verhouding tot den vorst van Mentaram.

§. 98. De opmerkingen van den heer K. F. Holle, T. Bat. Gen. XIII. 1864, zijn juist, „dat de Preangerlanden, — beter de Soedalanden — vroeger in volle afhankelijkheid van Mataram stonden, waarvoor de Pyagem (van 1631) op nieuw het bewijs leverde. De Vorst van Mataram ontsloeg en verhief regenten, creëerde regentschappen en trok die in; stond gronden af; de Javaansche taal werd in Soenda algemeen en verdrong langen tijd de Soenda taal, de landsdiensttaal was het Javaansch."

De verwisseling der namen en titels doet weinig zekerheid in een vergelijk vinden, anders konden handteekeningen voor de vaststelling van data's dienen. Uit de handteekeningen op die pyagem van 1631 kan geen nader bewijs getrokken worden.

De cijnsbaarheid, de verhouding van de Soendalanden verschilt eenigsinds van de Javasche provincien. Ik vind, dat de landsregenten, boepatti's, verpligt waren tot eene opbrengst in geld, genaamd „Oepeti", die alle jaren door de hoofdlieden zelve naar Mentaram werd gebragt als tri-

buut. Dit optrekken ten hove heette „Sewaka" en die reis duurde telkens drie à vier maanden. Dus bleven de vasallen niet ten hove permanent, noch hadden zij onderwedono's plaatsvervangers.

Van Bandong zagen wij, dat dáár de paarden van den Vorst moesten worden onderhouden; een deel van het volk van Galoe moest op de hoofdplaats dienst doen. De Soendalanden werden meer als hulpbehoevend beschouwd.

§ 99. De Regentshistorien geven vervolgens de opvolging aan als:

Soemedang. Pangeran dipati *Rangga Gempol* overleed en liet zijn bewind aan zijnen zoon, die gewoonlijk Panembahan genoemd wordt. Deze was de eerste die zich onder het gezag der Compagnie stelde ter zake van oorlog met de Bantammers. (Soend. hist.— Zie Bat. T. X. 277-283.— XI. 159, verkeerdelijk de laatste voor de eerste aangeduid. Niet Rangga Gempol maar Panembahan stelde zich het eerst onder Comp. gezag).

Soekapoera. De stamlijst, deel XI. 159 Bat. Tijds. stelt als eerste bopati Dalm *Wira Wangsa*, omstreeks Ao. 1670 door Soesoehoenan Mangkoerat (Tegal aroem) verheven.

De landshistorie boven aangeduid stelt, dat Ki Wirawangsa, mantri van Soekakerta, die met Dipati Oekoer mede ten oorlog toog in 1628, verheven werd door den Sultan van Mentaram vóór 1646, en hij het gebied kreeg over de helft der landen van wijlen Oekoer en wel de landen Saung, Watang. Malambong bij eene latere verdeeling na 1646, maar veel vroeger dan 1670; vermoedelijk in 1650. Bepaald wordt in de stamlijst in handschrift aangeduid, dat Soesoenan *Adi* hem verhief, en hij de eerste bopatti van Soekapoera was. Soesoenan *Adi* is dezelfde als *Tagalwangi*.

Deze eerste *Wiradedaha* zoude zijn geweest de zoon van Dalm *Wiraha*, zoon van Saripin Tjiboeni-agong, zoon van Pangeran Kesoema diningrat, een Javaan, zoon van

Panembahan Senopati Mentaram, en van eene Soendasche moeder, dochter van Dalm Santowan, die de achter kleinzoon van Praboe Siliwangi zou zijn geweest.

De eerste *Wiradedaha*, Tommongong van Soekapoera, had onder zijne acht-en-twintig kinderen twee zonen, waarvan de eerste, Dalm Tambela, hem na dode opvolgde, als *Wiradedaha* de tweede; en alhoewel deze tien kinderen had, werd hij toch in zijn gezag opgevolgd, niet door een zoon, maar door een broeder, Raden Anga Dipa, die de derde van den naam *Wiradedaha* was.

De jaartallen staan niet aangeduid. De opvolgers voerden denzelfden naam.

Tjiandjoer. Zoo als boven gezegd is, was de eerste vestiger van een verblijf bij de rivier Tjiandjoer, en de stichter van Pamodjannan, de Aria *Wira Tanoe* bijgenaamd *Datar*, Dalm Trikolot, die zich eerst Segara ireng, (Segala Herang), toen Tjiblagong, Tjidjagoeng, ter woonstede koos. Hij zoude vijf-en-tachtig jaren oud geworden, en lang in den boepattirang over het nieuwe gebied gebleven zijn, onderhoorig aan Mentaram vóór en ná 1646. Zijn zoon, genaamd Aria *Wira Tanoe Datar*, bijgenaamd di Tjondré, zoude hem na dode zijn opgevolgd in gezag, en het tegenwoordige Tjiandjoer aangelegd hebben in 1604 (A. D. 1681). Hij werd uit jaloezij vermoord, en was toen vijf-en-zeventig jaren oud. Ook hier is van geen andere tijdsbepaling sprake, noch van eene bepaalde onderwerping aan 't Europeesch gezag.

Bandong. Volgens de historie werd Ki Astamenggala, mantri te Tjiawoer beti, onder het gezag van Dipati Oekoer, (1620—30) verheven tot Tommongong *Winangoengangoen* of *Wira-angoen-angoen*, met het gezag over de helft der onderhoorigheid van Oekoer, en drie honderd, ook wel vijf duizend gezinnen volks, of, volgens eene andere aanduiding, met een last om de ontvolkte oorden te bevolken. Daaruit zoude de eerste vestiging van eigenlijk Ban-

dong zijn ontstaan, en de eerste negorij geheeten zijn „Krapyak," het land zelve: „Negara of Boemi Oekoergedee." Dit landsgebied was zeer uitgebreid, tot aan zee. Bij eene nadere landsverdeeling in hoofdmanschappen werd het verkleind, en geheel middenlands bepaald. Hoe lang deze bopatti aan 't bewind bleef blijkt niet, maar wel, dat hij er tot zijn dood gezag voerde.

Na zijn overlijden werd niet aan den vorst van Mentaram, maar wel aan dien van Bantan berigt, door den zoon des overledenen, genaamd Dalm Tommongong *Njili*, die, met zijn schoonzoon Raden *Ardi soeta*, zich voor den Sultan te Bantan kwamen vertoonen, en van dezen de opdragt van 't gezag in Bandong verzochten. En daar Tommongong *Njili*, te Bantan zijnde, niet wenschte wedertekeeren, droeg hij het voor hem bestemd gezag over op dien schoonzoon Raden *Ardi soeta*, edoch als aanvertrouwd, en met de voorwaarde, dat een zoon bij eene vrouw van Tjiawoer beti, zoude opvolgen in der tijd, en Raden *Ardi soeta* dan als medebestuurder zoude handelen. En toen *Ardi soeta* nu voor den Sultan van Bantan verscheen, en de toezegging of erkenning verkreeg, ontving hij den naam en titel van „Raden Demang *Ardi soeta*, met eene formeele aanstelling, een jiad, pyagem, acte stuk.

En toen *Ardi soeta* van Bantan wederkeerde, en te Bandong terugkwam, vond hij daar een zendeling van den Pangeran Aria Gedée van Tjirèbon, die hem verzocht naar Tjirèbon (Cheribon) optekomen, zoo als hij deed. En voor den Pangèran Aria Gedèe verschijnende, vernam hij dat aldaar door de Compagnie reeds een benting gebouwd was, en ontving hij van den toewan kommendoer aldaar order, om voortaan onder Tjirèbon te behooren. (1681).

§ 100. Hier is de historie der Soendalanden genaderd tot de inmenging van Tjirébon, gezegd van de Compagnie,

en tot die van Bantan, die reeds van vroeger dagteekende, als mede tot de ontbinding van het gebied van Mentaram. Ik heb eerst de eigene landshistorie gevolgd, en wil nu de van elders bijtebrengen historische bewijzen uit de verschillende gegevens aanduiden.

Ik heb ergens in oude opgaven gevonden de aanduiding, dat de meermalen vroeger genoemde Dipati *Oekoer* de stamvader zoude geweest zijn van de „tegenwoordige regenten over Bandong", en deze opgave kwam uit de „Regenten-historie of kronijk." Alle die regenten-geslachtlijsten gaan op, door den persoon van Praboe Siliwangi, naar de oude Javaansche vorsten, heroën en halfgoden, Javaansche, Hindoesche, Arabische, Sijriësche tot Adam den algemeenen stamvader. Hoe weinig waarde er aan alle die stamlijsten naar één voorbeeld is te hechten, is het niettemin voor de vergelijkende historie van belang, de beweerde afstamming te kennen. En daarom heb ik reeds eenige takken gevolgd, en volg nu die, door de Bandongsche beweerd, als opgaande naar den stam van Padjadjaran.

De gezegde „Dalm Demang, of Raden Demang *Ardisoeta*" zou zijn geweest de zoon van Dalm Demang Wiradipoera, zoon van D.-D. Aria Wiradipoera; zoon van D.-D. Wira nata kesoema, zoon van D.-D. Djaija kesoema, zoon van Dalm Tommongong Mentaram. Ik heb hun gezag evenmin als hunne personen vroeger aangetroffen, en neem aan, dat het mogelijk is, dat die stamvader, Tommongong Mentaram, volgens Rijkloff van Goens de titel van den eersten staatsdienaar, kan hebben bestaan vijf geslachten vóór 1681. Maar boven dien Tommongong Mentaram staan, tot op Praboe Siliwangi, nog zes geslachten, waarvan er vijf stamvaders alle: „Soenan" getiteld zijn, met verschillende namen, als: S. Katjé; S. Rangga Lawé; S. Dermakingking; S. Tanten Ramadewa; S. Trima di Poentang, of Tremana di Poentang.

Deze namen zullen bijnamen naar woonsteden, en de titel van Soenan de aanduiding van „eerbiedwaardige" zijn, zooals vroeger reeds omtrent Soenan Goenoen Djati is opgemerkt.

Onder de beschrevene voorvaderen komen dus voor Bandong niet voor, de Tommongong *Wiraangoenangoen* en Dipati *Oekeor*. En tusschen Siliwangi en Ardisoeta, van 1450—1681, te nemen het bestaan, en de stipte aanduiding van elf geslachten, is voorzeker van geen voornaam historisch belang, maar kan de waarde dier geslachtlijsten doen schatten.

De aanvankelijke onderhoorigheid van het landschap Bandong was dus in dit tijdvak, eerst onder het gebied van Soemadang-larang; daarna dat van Oekoer, en onder Mentaram. Vervolgens onder Bantan, en daarna onder de Compagnie; wedonoschap van Tjirèbon, zoo als nader zal blijken.

§. 101 De aanvankelijke onderhoorigheid van het Krawangsche onder Mentaram, daarna onder Batavia, is reeds boven aangeduid.

De onderhoorigheid van Soemedang, in uitgestrekten zin, en na de inkrimping van 't gebied, is steeds gebleven onder Mentaram ofschoon er van de zijde van Bantan pogingen zijn aangewend om invloed te verkrijgen. Die Bantansche bemoeijenis wordt aldus vermeld in de Soendasche Landshistorie.

Wij hebben vroeger gezien, dat de eerste *Rangga-Gempol*, gezegd Pangèran Soemedang *Koesoema-di-nata* zich aan den Vorst van Mentaram, Sultan Ageng, onderwierp uit eigen vrijen wil, ná 1603–13. Dat hij naar Sampang gezonden werd, 1623–25, te Mentaram overleed, en van daar bijgenaamd wordt: Sodha mentaram. Zijn zoon Pangèran Aria *Soeradiwangsa*, vermeenende dat zijn vader Mentaram door vergif om 't leven was gebragt, of wel hartzeer opvattende, omdat niet hij, maar een oom, *Rangga-Gedée*, tot

hoofdman of Pangèran Soemedang door den vorst van Mentaram werd aangesteld, ontvlood van Soemedang naar Bantan, en schijnt aldáár intrigues te zijn begonnen om de Soenda-landen onder het gebied van Bantan te brengen. Althans, zoo als wij vermeld hebben, werd *Rangga Gedée* daarover afgezet, te Mentaram gevangen gehouden,- Dipati Oeker in diens plaats gesteld; waaruit wij de tijdsbepaling vinden, ná 1625, vóór 1630.

Na dat *Rangga-Gedée* reeds was hersteld in het gezag en zijn zoon als *Rangga Gempol* was opgevolgd in 't bewind over Soemedang, voor en van wege Mentaram, kwamen benden krijgsvolk of stroopers van Bantan, onder de hoofdlieden en aanvoerders Radén *Senapatti*, Radén *Djaya Soepatra* en Radén *Singamenggala*, die tot in Soemedang doordrongen, den *Rangga-Gedée* aanvielen, doch door hem verdreven werden. De Bantanners trokken terug van uit die verre om de oost gelegene streken, iets wat opmerkelijk is als nu eerst historisch bekend geworden.

De tijdsbepaling voor deze gebeurtenis is ná 1630 en vóór 1670 te stellen. Dat Bantansche benden zulk een togt ondernamen over land mag belangwekkend geheeten worden, maar zij ondernamen meer, en ontvoerden zelfs de beide Cheribonsche prinsen van uit Kediri, in 1679, zoo als ik reeds op blz. 45, deel II. Bat. Tijds. heb aangegeven, en nader vermelden zal.

De Bantammers gaven den moed niet op, om Soemedang te vermeesteren. Althans, na den dood van *Rangga Gempol*, de tweede van dien naam, en tijdens zijn opvolger gezegd „Panembahan Soemedang," kwamen andermaal Bantansche krijgsbenden op Soemedang af onder aanvoering van Kjai *Tjiliwidara*. Hunne aankomst viel voor juist op een vrijdag, een feestdag (ariaya), toen alle man in den tempel was bezig in eeredienst. De Bantammers overvielen den tempel, (masigit) met woede, en daardoor moest de Panembahan Soemedang zich aan Bantan onderwerpen.

De overlevering wil, dat deze nederlaag onder het gebed, op een vrijdag, die tevens feestdag was, den oorsprong gaf aan het verbod om op vrijdag te bidden, wanneer die dag tevens een feestdag is.

Kjai *Tjiliwidara* van Bantan bleef twee jaren lang te Soemedang heerschen, zoo als de Soendasche landshistorie zegt. Vermoedelijk is hieraan de onderwerping van Bandong aan Bantan toeteschrijven.

§ 102. Intusschen zocht de „Panembahan Soemedang" raad, en toog naar de stad der menschen van blanken huid, gevestigd bij de zee aan de rivier Tjialiwong (Batavia), en riep hier hulp in bij de Compagnie, om in het wederbezit van zijn land hersteld te worden. Dit verzoek werd gunstig ontvangen. Eene krijgsbende ging te Batavia scheep met den Panembahan, en tot in de rivier Tjimanok (Indramaijoe) gekomen, werd de bende ontscheept, daar de togt vervolgens overland ging. En toen men tot in het bosch van Ranggamayang gekomen was, werd hem Panembahan door „de Compagnie" voorgehouden, dat hij eene verklaring zoude geven op schrift, van op eigen verzoek geholpen te worden en in zijn gezag te worden hersteld.

Nadat de Panembahan hieraan had voldaan togen de Bataviasche benden verder, vielen de Bantanners, onder Kjai *Tjili widara*, aan en verdreven ze met verlies, daar er veel Bantammers door de vuurwapenen sneuvelden.

Toen nu de Panembahan Soemedang door de hulp der Compagnie dus was hersteld in 't bewind, gaf hij eene soort van schriftelijke acte van onderwerping, die hij met eede bekrachtigde, en wel:

„dat hij zich stelde onder het oppergezag der Compagnie, en geen ander gezag zou erkennen, noch hij of zijne nazaten immer, zoo lang er „koelit poeti di noessa djawa", Europeesch gezag op Java, zou heerschen, eenig bevel van een ander gezag zou aannemen of opvolgen."

„dat hij Panembahan aannam te leveren aan de Compagnie handelsartikelen als: garen en indigo."

„dat hij alle jaren met nieuwjaar te Batavia verschijnen, en dan rundvee en lijnwaden medebrengen zou."

§ 103. Na aldus hersteld te zijn, toog de Panembahan met „de Compagnie", de krijgsmagt, naar Tjirébon, Cheribon, tijdens de Pangéran Tjirébon nog onder het gezag van den Soesoehoenan van Mentaram stond. En toen ried de Panembahan, of noopte, den Pangéran van Tjirèbon, om zich mede onder het oppergezag der Compagnie te stellen, zoo als deze ook deed, na lang aarzelen. Toen ging de Panembahan naar Soemedang terug, en de „Compagnie" bleef te Tjirébon een fort bouwen.

§ 104. Dusdanig zijn de Soendasche historien en overleveringen over de eerste inmenging van het Europeesch gezag in de Prianganlanden en Tjirébon, en van het Bantansch oppergezag, bij de meer en meer dalende magt van het Mentarams vorsten beheer. Vermoedelijk zal het oud Bataviaasch Archief, waarin het besluit van 29 Augustus 1644 gevonden is (Bat. Tijds. XV. 1866, blz. 386,) nadere berigten bezitten, die in 1795 aan Nederburgh niet konden of mogten worden aangeduid, waarom hij onwetenheid of gemis in „de retroacta ter Secretary van de Hoge Regeering" aanduidt, en bij Valentijn op een onzeker terrein zocht. (Bat. Tijds. III. 1855, 114), en het handschrift, zelve ingezien).

§ 105. In eene memorie of statistiek van 1821, opgesteld met kennelijke kennis van taal en volk, door den heer Steitz, te dier tijde administrateur van de landen van Soekaboemi in westelijk Soenda, vond ik een kort historisch overzigt over de Soendalanden tijdens de heerschappij van Mentaram, 1600—1677, volgens de landsoverleveringen. Voor zoo verre de landsverdeeling betreft, worden daarin als „Tanah-Priangan," aanvertrouwde leenlanden onder het oppergebied van den vorst van Mentaram, aangeduid de volgende landschappen:

Djampang, het zuidwesterdeel, onder een Tommongong,– gezegd het gebied van Tjiandjoer, deels.

Soekapoera, het zuidoosterdeel onder een Dipati.

Soemedang, het noordoosterdeel, onder een Rangga.

Krawang, het noordwesterdeel, onder den Dalm Singaperbangsa, waaronder ook landen van Tjiandjoer.

Bandong en Parakanmoentjang, binnenslands, ieder onder een Tommongong.

Ik haal deze overlevering enkel aan als bewijs voor vroeger onderzoek en nasporing, schoon dan ook de landshistorie van Soenda anders luidt.

§ 106. De inmenging van het Bantansche gezag schijnt reeds vroeg begonnen te zijn; en vooral na den dood van den Sultan Ageng van Mentaram, én door de eigenaardige wreede en toomelooze regering van zijn opvolger, én door de verbrokkeling onder vele hoofdlieden, de ontbindende kracht van zulk eene regering, over verre verwijderde landsdeelen, te hebben aangewend. Vooral gedurende het bewind van Sultan Ageng Tirtajassa over Bantan, 1634—1681, (Ind. Arch. IV. 471) heerschte er in het bewind van Bantan een bestendige zucht naar uitbreiding en aanvallen oostwaarts, eene wangunst, naijver, die vijandschap te noemen is. Uit Valentijn, ten deze vertrouwenswaard als uit zekere bronnen puttende, zien wij, dat deze Bantamsche heerscher zoowel met Batavia als met Mentaram in afwisselende vijandschap leefde, de ommelanden van Batavia deed afrooven, afloopen en bezet houden, zoodat bestendig Bantamsche stroopers de zuiderlanden van Batavia afliepen in 1643, 1652, en vroeger en later, zelfs met vele duizenden. De aanval op de Priangan landen is vermoedelijk aan het weinig verzet te wijten. Dat het land van Tjiandjoer onder de suppremátie van Bantan kwam, is niet aangeduid; maar dat de Bataviasche krijgsmagt de Bantamsche benden in toom hield of verdreef, en daaraan alleen eene blijvende

schijnbare onderhoorigheid van de Soendalanden aan Mentaram is te wijten, kan wel als zeker worden aangenomen. In 1635, 1645, 1659 werden er tusschen Batavia en Bantam zoogenaamde vredesovereenkomsten gesloten; maar daar de Soesoehoenan van Mentaram in 1646 zoude hebben laten verzoeken aan de Bataviasche Regering, om met Bantan geen vrede te onderhouden, zoo is eene blijvende vijandschap, uit naijver tusschen Mentaram en Bantan, te verzekeren en aantenemen.

§ 107. Niet onopgemerkt te blijven is de omstandigheid, dat nog nergens van die Bantamsche togten tot in de oosterlanden van Soenda, is gewag gemaakt. Valentijn, de tijdgenoot en opmerkzame aanteekenaar, had wel een Javaan als berigtgever, maar over de Soendalanden is hij ter zake onwetend gebleven. De oude Bataviasche dagboeken en resolutiën zullen kunnen ophelderen, waarom Nederburgh in 1795 de meermalen aangeduide onwetenheid kon en moest opgeven. De onderwerping van den eersten der opperhoofden van Soenda is wel aangeduid geworden, maar de aanleidende redenen, en de wijze hoe, is van de zijde der europesche aanteekenaars niet opgehelderd. (Res. 22 Maart 1706. Mem. Nederburgh. Bat. Tijds. III. 114 v. v. 300.— X. 277. 283.— XI. 159). De *Rangga Gempol*, in deze stukken genoemd, was eerst genaamd *Tanoe madja;* werd een jaar na den Panembahan Soemedang diens opvolger, en verkreeg van de Compagnie den titel en naam van: *Dipatti koesoema-di-nata-Rangga-Gempol*, volgens de beschrevene landshistorie.

§ 108. Omtrent de verhouding van den priestervorst te Cheribon, (Tjirèbon), en diens gebied, diens zelfstandigheid en onderhoorigheid aan Mentaram, tot aan de onderhoorigheid aan de Bataviasche Regering, is wel boven het een en ander aangeduid; maar hier vat ik alles zamen om de historie van dit deel der Soendalanden aaneenhangend voortestellen.

De oudste europesche geloofbare bron, van Goens, duidt aan, dat de in 1601—3 overledene heerscher in Mentaram, (*Senopati ingalaga*), den vorstpriester te Tjirébon als voorganger in zijne leer en eeredienst eerde, en met hem, „goede vreede onderhielt," en zulks ook aan zijn opvolger aanbeval; ofschoon de landen tegen het gebied van Tjirébon grenzende, „Salaron en Pamalangh," aan het onmiddellijk oppergebied van Mentaram onderworpen werden. Vermoedelijk worden door die namen bedoeld, de tegenwoordige gewesten van Banjoemas en Tagal.

In A. J. 1521, A. D. 1600 was of kwam de „Panembahan van Tjirébon te Mentaram," zegt de kronyk bij Raffles en R. v. E. (Ind. Archief III. 29. IV. 162).

De Pangeran van Cheribon ontving van den Soesoehoenan Ingalaga Mataram (Sultan *Ageng*, vermoedelijk in of ná 1622), den eeretitel als „Panembahan," volgens v. Goens. De Cheribonner was echter niet overheerd.

De genoemde kronyk vermeldt een oorlog van Mentaram met Tjirébon, in A. J. 1564 — A. D. 1642. (Ind. Arch. IV 167), vermoedelijk de togt naar Soenda boven gemeld.

De in 1646 overledene vorst van Mentaram, Sultan *Ageng*, was gehuwd met eene dochter van den Panembahan van Tjirébon, de moeder van den opvolger 1646—1677, die ongeveer in 1619 of 1620 geboren was. (V. III. 354).

Uit de Hollandsche aanteekeningen in 1619 blijkt, dat men toen meende, dat „den koning van Seribon" een zelfstandig vorst was, wiens gebied over geheel Soenda, over Tjiandjoer zoowel als tot den Tjitaroem strekte (v. d. Chys, Jakatra; Mossel, Preanger 1751).

Uit gelijke aanteekeningen in 1629 blijkt, dat het leger van Mentaram over en door Tjirébon trok, toen het naar Batavia toog; bewijs voor onderhoorigheid aan Mentaram.

Volgens Valentijn verzocht de Panembahan van Tjiré-

bon verlof aan den vorst van Mentaram, vermoedelijk Sultan *Ageng*, om den vorst van Bantan te beoorloogen, dat de vorst van Mentaram toestond; doch die van Bantan won de overhand. (Val. III. 356—7).

§ 109. Volgens Valentijn en Raffles, II, 172, ook Dubois en Prevost, XX, op „van der Lijn", zoude de Panembahan van Tjirébon, (Cheribon), kort ná 1646, te Mentaram geweest zijn en door den jongen vorst van Mentaram met grooten eerbied zijn ontvangen. Deze was geheeten „Panembahan Ratoe", volgens Valentijn. Te Mentaram zijnde, zoude hem door den jongen vorst geschonken zijn, al het land beoosten Tjirébon tot aan Toegoe, thans zes palen west van Samarang, gezegd de „Wates kali Toegoe". Maar dit geschenk komt in de beschrijving van „van der Lijn", bij Prevost, juist andersom voor, en wel, dat „die van Cheribon, wiens dochter door den Mentarammer ten vrouwe genomen was, aan dezen, den Mentarammer, afstond al het land, door hem, Cheribonner, bezeten tusschen „Cheribon en Samarang", waardoor,– zegt de Hollandsche vertaler van Prevost,– zijne, des Mentarammers heerschappij zich uitstrekte over alle de kusten beoosten Batavia."

Ik heb deze onzekere gift aangeduid op blz. 175 deel I. Bat. Tijds. § 3, en er bijgevoegd, dat deze mededeeling door den Javaan Soerowikromo aan Valentijn, zonder eenig geloofwaardig bewijs, is te betwijfelen, tenzij de vorst van Mentaram aan den Cheribonschen priestervasal kan hebben opgedragen, het Wedono- of stedehouderschap over de tegenwoordige gewesten Brebes, Tagal, Pamalang, Pekalongan, Batang en Kendal. — Indedaad vindt men nog bij het dorp Toegoe, even benoorden den grooten weg, op een kustheuvel, een grooten vierkanten, en een langen dikken trachietsteen, die op den vierkanten gestaan heeft; alsmede nog eenige steenstukken onder geheiligd geboomte; maar dit was voorzeker en blijkbaar

een kolossalen Lingam of Phallus; en de oude historie duidt dit punt aan als de grens van Modjopait en Padjadjaran sinds A. D. 1335. (Ind. Arch. II. 124). Voorzeker zoude die Mohammedaansche priestervorst geen Lingam als terminus hebben doen stellen, noch laten blijven. En daar in 1686, mede volgens Valentijn, een opvolgende vorst van Mentaram aan een opvolgend vasal van Cheribon, mondeling, eveneens een gelijk aanbod, toen Cheribon reeds onder Batavia stond, zoude hebben gedaan, en ook dit onzeker is, zoo houde ik die beweerde schenking van de „Wates kali Toegoe" voor een verkeerd begrip, of een verzinsel.

§ 110. De priestervorst van Tjirébon was in blijvende onderdanigheid van Mentaram, doch meer als zóógenaamd bondgenoot of hoofd-vasal, dan als de overige landsopperhoofden. Hij, de hoofdman te Tjirébon, was te Mentaram aanwezig in A. D. 1650 (A. J. 1573); en in 1662 (A. J. 1585) overleed Panembahan *Girilaija* van Tjirébon aldaar (Kronijk u s.- Handschrift van 1710. — Vergelijk blz. 174 noot. deel I. Bat. Tijds. 1853.)

Valentijn (blz. 338 III.) beweert dat de „prinsen van Tsjéribon", zijns wetens nimmer onderdanen van den vorst van Mentaram zijn geweest, maar wel bondgenooten. Van Goens verzekerde echter vijftig jaren vroeger, en uit eigen kennis, dat de „Pangeran van Chreribon" eveneens vasal van den Soesoehoenan was als de overige vasallen van Mentaram, (1656) die van Pamalang, van Salaron bijvoorbeeld.

De staatkunde des Cheribonners bleef echter eene priesterlijke superioriteit behouden. Zoo melden ook Raffles en Valentijn, dat de na 1646 opgetreden Vorst van Mentaram door dien priesterprins-vasal betiteld, en den volke voorgesteld werd, dan wel dezen huldigde als „Sultan Hamankoe Rat Senopati ingalaga" en „Abdoel Rachman Sajidin," of wel „Abdoel Kahar ibn Mentaram," en deze verheffing

schijnt ook vroeger met Sultan Ageng zoo te zijn geschied. De afhankelijkheid van Mentaram schijnt meer in naam als met de daad voorgekomen te zijn, even als met de vasallen van Soerabaija, Madura en Blambangan.

§ 111. Dit is het resultaat der nasporingen omtrent Cheribons (Tjirébon's) verhouding tot Mentaram in het algemeen, tot 1662. — Hoe verre het gebied van dien priester, pangéran of panembahan, zich uitstrekte is te gissen. Zeker schijnt het, dat de kustlanden Gabang, Tjirébon, Indramaijoe reeds in 1629 onder zijn gebied waren, maar van de tegenwoordige landschappen Madjalengka en Koeningan is dit onzeker en te betwijfelen. Galoe stond bepaald niet onder hem; en in 1682 vind ik de landschappen Brebes en Lossari, Tagal, Pamalang en alle oostelijke landen onder eigenlijk Java (Mentaram). Soemedang, Krawang, Tjiassem stonden onder eigene hoofden vóór en na 1670-80. Het priesterdom van Tjirébon is dus zeer onjuist tot een rijksgebied gemaakt. Eerst na 1684 werden de priesterzoonen gewaande en geëerde vorstjes.

De te Mentaram in 1662 overleden Panembahan was de tweede, die den naam van Girilaija voerde. Na zijn dood werd het gebied van Tjirebon onder twee vasallen gesteld, en wel onder twee zonen van Girilaija, namelijk: onder den oudsten, die naar den Soendaschen naam heette of genaamd werd: Pangeran *Martawidjaija*, volgens de Mataramsch-Javaansche wijze: Pangeran dipatti Soerodiningrat, en naar Arabisch-Mohammedaansche wijze: Kamar-Oedien of Sjamsoe eleddien. De tweede zoon en mede bewindkrijger heette: Soendasch, Pangèran *Kartawidjaija*; Mataramsch: Pangeran dipati Tjokrodiningrat; Arab.-Moh: Sjamsoedin of Kamareddin. — Maar in de Javaansche landshistorie heetten zij Radja Kesepoean en R. Kanoman,- de oudere en jongere. — Er was nog een derde broeder, geheeten Pangeran *Wangsa Karta*, (Soend:); Pangeran dipatti Topatti, (Jav.) die geen aandeel in 't bewind, maar enkel onderhoud ontvangen zou.

De versnippering is gelijk aan die in de overige Soedalanden. En daar de verdeeling hier op last van den vorst van Mentaram geschiedde, zoo is de beweering: dat „*Gi-rilaija* zijn rijk verdeelde," eene Tjirébonsche latere voorstelling; maar er kan van geen rijk sprake zijn, waar kennelijke vasalschap eene satrapie voorstelt, en waar de onderdeelen van het vermeende rijksgebied eveneens vasallen waren, ofschoon dan ook met mindere titels.

§ 112. De algemeene verhouding en het vermoedelijk en voorgewend gebied van den „Vasal of Pangèran" van Tjirébon was dus geheel anders, dan Valentijn en zijne gegevens doet voorkomen, en zoo als men te Batavia vermeende tot 1680; ook zoo als de Tjirébonsche prinsen historien het doen voorkomen. De zoogenaamde „Koningen" waren opvolgende verblijfhoudende te Mentaram, als rijksgrooten, vooral na 1662 tot aan de ontbinding des rijks. De vroegere opgave over de verdeeling van het landsgebied, op blz. 16, deel III Ind. Archief, 1850, in A. J. 1473 = A. D. 1554, was een misslag, ten gevolge van misleiding der historische opgaven door Valentijn,– R. v. E. en v. Hoevell; (historieschrijver van N. J., in zijne reize 1847). Ik heb die opgave verbeterd, blz. 280, deel I. Gesch. Java, 1853, en deel I. bl. 174, Tijds. B. G. 1853. — De opgave op blz. 430, deel I. Tijds. N. I. 1849, stelde wel eene „cijnsbaarheid" aan Mentaram voor, edoch in 't begin der zestiende eeuw, dus voor dat Mentaram bestond als rijksgebied. De aanduiding van Panembahan *Girilaija* als „alleenheerscher," en de verdeeling, is overigens volgens Valentijn, zonder aanduiding van tijd en plaats. De provincie van Mentaram, het „rijk van Cheribon" blz. 197 deel I. Tijds. B. G. 1853,– was eveneens misslag als boven.

De Pangèran's of Panembahans van Tjirébon, P. *Ratoe*, P. *Girilaija* de oudere, en P. *Girilaija* de jongere, behielden, even als hunne voorgangers in gezag, eene

geestelijke of eeredienst superioriteit, uit kracht waarvan zij den vorst van Mentaram voorstelden en- naar westersche wijze voordoende- verhieven of zegenden en kroonden. Dit was bevorens met den Sultan van Padjang door den Priesterheer te Giri (Grissée) geschied, ongeveer A. D. 1560; en nog vroeger met den Sultan van Demak door den Priesterheer van Tjirébon, (Ind. Arch. II. 369. III. 13. — Bat. T. I. 197). Sultan *Mangkoerat-* S. *Adi-* S. *Ingalaga-* later S. *Tegalwangi*, 1646—1677, was de laatste Vorst van Mentaram, die zulk eene bevestiging erlangde, daar onder zijne regering de verhouding tusschen Mentaram en Tjirébon zeer veranderde.

§ 113. De berigtgever Soerowikromo deed Valentijn melden, dat de dochter des Sultans van Mentaram, Ratoe *Brawa*, bestemd was ten vrouwe voor den ouderen Tjirébonschen Pangéran, later Sultan Sepoe; doch dat de zedelooze vader deze zijne eigene dochter bezwangerde, waarom die Pangéran in vier jaren tijds niet voor den Sultan- Soesoehoenan van Mentaram verschenen zou zijn (V. III. 366. — Bat. T. I. 196).

Ook de gewezen Resident H. G. Nahuijs, weleer kommissaris in het land van Mentaram, 1816—30, zegt, dat „de Javaansche" geschiedenis zoude mededeelen, onder anderen hetgeen boven omtrent Ratoe *Brawa* is gezegd; maar die aangeduide „Javaansche" mededeeling is blijkbaar enkel uit Valentijn genomen, want van zulk een episode zwijgt de landshistorie. (Oorlog Java, I. 103, door Nahuijs 1835). En even als Valentijn deed, deed ook Nederburgh in 1802 en Nahuijs in 1835, deelende den Vorst van Mentaram, van 1646—1677, in tweeën — in twee regeringen en twee personen- omdat twee verschillende namen voorkomen. Maar de eigene landshistorie weet van die voorgewende opvolging of dood in 1670 (V. III. 365) niets, en die Soesoehoenan *Ingalaga* en Pangéran *Aria Mentaram*, gezegd Soenan *Tegalwangi* is één en dezelfde geweest.

Ook is de historie van Ratoe *Brawa* vermoedelijk mede verward of verwisseld met eene andere. De landshistorie zegt, dat tijdens Sultan *Adi* of de latere *Tegalwangi* nog in volle heerschappij over Mentaram was, de vermoedelijke erfopvolger, Pangéran dipatti *Anom*, gezegd: kroonprins, een der vrouwen van den oudsten der Tjirébonsche vasallen ten hove, Pangéran Sepoe of *Soerodiningrat*, ontroofde en schond; en haar op vordering tot wedergave niet wilde uitleveren, maar die vrouw aan den jongeren Tjirébonner, Pangéran Anom over gaf. Hieruit ontstond een doodelijke haat tusschen dien Pangéran Sepoe, en den kroonprins; en de eerste zwoer, dat hij den laatstgenoemden nimmer als oppervorst in Mentaram en als opperheer zoude erkennen. Niettemin bleven de Cheribonsche Pangérans te Mentaram ten hove, tot later de intrigues van den kroonprins de ontbinding van het Mentaramsche rijk, als monarchie, veroorzaakten.

§ 114. Over die intrigues heb ik lang en breed de landshistoriën wedergegeven in het eerste deel Tijds. Bat. Gen. 1853, blz. 385. — De opstand van Taroeno djoijo begon in het oosterdeel des rijks, in 1672 ongeveer, en bragt welhaast den magtigen vorst van Mentaram in vrees. — De kroonprins zelf was de geheime aanlegger. Ik vond vermeld, dat, tijdens dien opstand van Taroeno djoijo, de kroonprins, te Mentaram, de woning van den ouderen Cheribonner deed aanvallen en plunderen, omdat deze ontkende, dat ooit Tjirébon – land, volk en heerscher – onder het leenregt of de heerschappij van den Soesoehoenan stonden, en hij verklaarde, dat hij, Sepoe, den kroonprins nimmer als oppervorst zoude erkennen. Ook vond ik in eene oude historie, dat de oudste Cheribonner reeds in 1676 van uit de hofstad van Mentaram naar Bantan zendelingen afvaardigde, om hulp of bescherming, en zulks nadat de Vorst van Mentaram reeds in Maart 1675 de hulp der Bataviasche regering- der Compagnie- had ingeroepen tegen de opstandelingen in zijn eigen rijk.

Dit is zeker en aannemelijk, dat de Cheribonsche (Tjirébonsche) prinsen te Mentaram verbleven, ook na de vlugt van daar door den Vorst en zijne zonen; waarna, in Junij 1677, Taroeno djoijo de hofstad van Mentaram veroverde, en onder anderen ook de beide Cheribonsche prinsen gevangen nam en medevoerde naar Kediri, alwaar zij eenigen tijd gevangen of aangehouden bleven, dan wel schuilplaats vonden. Eene historie duidt aan, dat de kroonprins, die nu met zijn vader den Vorst gevlucht was, vroeger de vrouw van zijnen broeder Pangéran *Singosari* geschaakt en daarop weder verlaten had; dat die vrouw, Ratoe *Blitar*, ook door Taroeno djoijo ontvoerd en vervolgens aan den ouderen Cheribonner geschonken werd, die haar als eene soort van wederwraak later naar Bantan medenam.

Dergelijke historische inwikkeling van vrouwenzaken komt in de historie veelmalen voor, als oorzaken van gevolgen. Voor Soenda hebben wij dit reeds meermalen opgemerkt.

§ 115. Volgens eene oude historie van voor 1710, vond ik, dat ten gevolge het inroepen van hulp door de Cheribonsche Pangérans naar Bantan, er veertig pantjallang vaartuigen, met een aantal krijgslieden onder de bevelen van Kjai Aria *Soera-anta* en Demang *Singapraya*, van Bantan naar Soerabaija zeilden; dat de benden van daar over land togen naar Kediri; aldaar de Cheribonsche prinsen aan de magt van Taroeno djoijo ontrukten en met dezen weder naar Bantan terug keerden, alwaar die prinsen een jaar lang werden aangehouden, eer de Sultan van Bantan hun toestond naar Tjirébon, hun land, te gaan. Ik heb het tijdstip voor dit voorval aangeduid op 1679 of 1680 (Bat. T. II. 45), met de opmerking, dat toen te Bantan nog aan 't bewind was, de oude Sultan, bijgenaamd *Ageng Tirtajassa*, *Aboe 'l Fatah Abdul Fatachi*, die in 1680 het rijksgebied afstond aan zijn zoon, en dat

toen eerst de Cheribonsche prinsen hunne vrijheid verkregen. Vermoedelijk keerden zij vroeger, voor 1680, weder. Valentijn, ten deze nader aan den tijd, meldt, hoe de nieuwe „Keizer" in zijn brief van 1678 aan de Bataviasche Regering klaagde, „dat de Tsjeribonders van hem afgevallen waren"; hoe de Cheribonsche prinsen eerst „den koning van Bantam tot hun schutsheer" kozen, en zich daarna, 1680, onder het gezag der Comp. stelden. — En uit andere gegevens blijkt, dat de Cheribonners, te Tjirébon teruggekomen, den nieuwen Keizer van Mentaram, den vroegeren kroonprins, weigerden te erkennen als opperheer, alzoo hunne onderdanigheid opzeiden; voorzeker het eindbewijs voor bepaalde onderhoorigheid aan het rijksgebied van Mentaram. De Keizer klaagde daarover in 1678; en boven zagen wij, hoe de Pangéran van Soemedang, gezegd Panembahan, na zijne onderwerping aan het oppergezag der Compagnie, den Pangéran van Tjirébon tot een gelijken stap noopte. De eerste melding van de komst van Compagnie's benden te Cheribon is bij Valentijn gesteld op 29 December 1676.

§ 115. Wij zijn genaderd tot het einde van het tweede gedeelte van de tweede periode, volgens de eigene landshistorien, en de historische bronnen voor vergelijk.

Uit die „inlandsche geschiedenis" blijkt duidelijk, dat alle de Soenda landen, tot Tjiandjoer, Djampang en Krawang, of tot aan de natuurlijke grenzen van de Tjitaroem-rivier in 't noord-westen en westen, en de Palaboean Ratoe (Wijnkoopsbaai), en het Gedé-, Salak-, Pangerango-, Manellawangi- en Dingdingarie gebergte in 't zuid-westen en westen, regtens en met de daad hebben behoord onder het rijksgebied van Mentaram, en onder den oppervorst van dat rijk, die heerschte bij leenmans bewind, tusschen A°. D. 1600 en 1677.

Idem, dat de vasallen, Pangérans of Panembahans van Tjirébon, Cheribon, nimmer „koningen", opperlands-

heeren en gebieders zijn geweest over eenig ander deel der Soenda-landen, dan de kustlanden van Gabang, Tjirébon, Indramayoe, met eenige superioriteit, west tot aan de Tjimanok, zuid tot aan Galoe, oost tot de rivier Lossari; alzoo hoegenaamd geen gebied hadden over Tjiandjoer, Tjikalong, Djampang, Tjiblagong, zoo als Mossel in 1751 meende, en zoo als Nederburgh in 1795 op gezag van Mossel ook meende.

Idem, dat de vorst van Bantan, en wel de Sultan die van 1634 tot 1680 regeerde, Sultan *Ageng Tirtajassa*, door geweld van wapenen, en medewerking van Soendasche hoofdmannen zelve, zijn gezag deed gelden in het landsgebied van Batavia,- Djakarta- Bandong, Soemedang, Tjirébon; dat evenzoo door eigen medewerking van Soendalandshoofden, de Compagnie- het Europesche bewind- inmenging en bewind verkreeg in de Soendalanden, en wel het eerst in Krawang, Soemedang en Tjirébon.

Het gezag van Tjirébon,- Cheribon- over de ooster-Soendalanden dagteekent van den tijd na de onderwerping, en den afstand aan het gezag der Compagie, en bevorens was Cheribon enkel een eigen klein gebied, een leenmanschap, en nimmer een „koninkrijk," evenmin als ooit Djakarta dit bevorens was.

BANTIKSCHE LEGENDEN

IN HET

OORSPRONKELIJKE MET NEDERLANDSCHE VERTALING,

DOOR

J. G. F. RIEDEL.

Tot dus verre is ten aanzien van het Bantiksch [1]) nog niets bekend gemaakt.

De hierondervolgende, in het oorspronkelijke geschrevene legenden, tot welker regt verstand tevens eene Nederlandsche vertaling en eenige korte aanteekeningen zijn bijgevoegd, behooren niet meer dan als eene proeve, of liever, als eene kleine bijdrage tot de kennis van dit dialekt, beschouwd te worden.

I.

I opo i Rongkoeno namanoea kantang Bantik. — Berenanne i mabansara. — Mabansara isie naihoempa batoe, aden batoe i Madengkei. — Isie mangompoe-ngompoe soe batoe i Madengkei mangompoe isie makadea manoe doereng, mako isie makadea manoe doereng. — Marooenai mangompoete bene makadeate beo tina; marooenai mangompoete bene soe batoe isie roemampang isie makadeate beo oe waraäng; marooenai mangompoete bene isie roemampang makadeate bakoeroe; marooenai mangompoete bene soe batoe i Madengkei isie roemampang makadeate tooemata mahahi-hahi dadio mahoeanei; marooenai mangom-

[1]) Omtrent het volk heb ik elders het een en ander medegedeeld.

poete bene makadeate tooemata mahahi-hahi dadio babinei; marooenai isie mangompoete bene soe batoe i Madangkei isie roemampang makadeate mahahi-hahi gagoedang mahoeanei. — Sene bo kami Bantik mangimante soe batoe. — Koete batoe ene batoe kahamata sene. — Bo kami namahata noe oheian. — Sene ni oheianten kami mangimante batoe. — Batoe ene nidingante pinatoempa soe Minanga bo poetoe noe ene ohe-oheianten kami naärate paoewata noe Bantik singka bantian. — Ene ni kagione bo Bantik mangi-mangimante batoe poetoe noe ene [1]).

II.

I Baraeogodo bo Oeheitinenden iside doea singkatoehang. — I Bararogodo maändea babinei hameang, sabaä mahamei isie makadea inggene gio ni toehangkoe. — Isie matikoe tana madadea singgio ni toehange. — Isie nakatikoete tana, isie makadea singgio ni babinei pai soe simbeka tana, bo isie taia moari mahamei, ka babinei ipoesan. — Oerine isie masaoerete. — Masaoerete isie nahisaboete ni babinei Oeheitinenden. — Oerine isie taia toehangkoe pinahisaboekoe dingante noe mahoeanei i Karoeng Segehe. — Oeri i Bararogodo, „makote ikaoe, ka ia orobeiken, dongko ene bo mabahigaen". — Ni orobeiken mai makadea imoen darai. — Oeri ni Oeheitinenden, „ia matakoe, ka kite doea singkatoehang". — I Bararo-

---

[1]) Namanoea, van banoea, negorij, woonplaats. — Mabansara, boschhoenders vangen. — Mangompoe-ngompoe, verbaalvorm van ompoe, heer, meester, oempoeng godheid. — Mako, vid. ma, gaan. — Mako isie makadea, gaat hij vinden. — Beo tina, een wild zwijn van het vrouwelijk geslacht. — Marooenai van narooe, dag worden. — Mangimante, verbaalvorm van iman of imang, geloof. — Kahamata verbastering van كَارِمَة. — Namahata noe oheian, bidden het gebed oheian genaamd. — Nidingante, vid. dingan, brengen. — Pinatoempa passieve vorm van toempa, nederdalen, naar de laagte gaan. — Naärate, vid. ara, worden. — Pooewata, iets dat heilig is, dat niet gezien, of aangeraakt mag worden.

godo taia mangiman makanabete. — Oeri ni Oeheitinenden, „dingidingihe noe oempoeng nabereng si kami doea singkatoehang mangkerei toempangnoe Rimpoedoesoe koemira doemoeroe, timagong soekaen sinakean kami doea."— Oeheitinenden nabarioe poerisan babinei, i Bararogodo nabarioe poerisan mahoeanei. — Sene side nidondaen batoe, dongka nirabean ni Rantampoeng noeting kaioean, koene ni Rantampoeng, adieite donda-dondaen, ka iside nabarioete batoe. — Himoekoedoe ni Bararogodo simakete soe kiha. — Hia boborooene i kiha mabi soe poerisan, boehoe nabi isie kiha mahi soe tana matengkoroso tooemata isie inggene kahingoeda mako matiki isie [1]).

III.

Datoe kami i Damoporii, datoe noe Boraäng bo Mongondooe naiako nao Benang, bo nakaboea si opo i Roekoemahagi babinei mahoeaia. — Oeri noe datoe soe maia Bantik bo i maäne pangkereankoe isie hameang. — Biniheite ni maäne bo i iamane nabanoeate noe datoe. — Banoe-banoeate side doea bobodo toeroe boeran nasintate bene i Damo porii mako Boraäng Mongondooe, ka ene banoea ni si naaraen noe sintaoen, sinaote bene i Damoporii nai dao Benang. — Oeri noe Bantik maoepi ni Roekoemahagi, mako datoe isie bo makamangoeri soe

1) Maändea, zoeken, eig. gaan vinden. Hameang, vid. mahame, een vrouw nemen. — Sabaä mahamei isie makadea, zullende hij huwen wanneer hij mogt vinden. — Nakatikoete, verbaalvorm van tikoe, rond. — Soe simbeka, aan de overzijde, overkant. — Moari, gebeuren, worden. — Masaoerete, vid. saoere, terugkeeren. — Makote, vid. ma. — Orobeiken vid. mongorobei, baden. — Dongko, eerst. — Nakanabete van nabe, klimmen, opstijgen, instappen. — Rimpoedoesoe, de empoeng Rimpoedoesoe, de God van den bliksem en des donders. — Nidondaen, passieve vorm van madonda, stranden. — Nirabean, van marabe, beletten. — Ting, Rizophorae sp., Kaioean, een polsstok. — Koene, hij zegt. — Abarioete batoe, omgeslagen en tot steen veranderd. — Himoekoede, geest, ziel. — Simakete, van sake rijden. — Matengkoroso, nederglijden.

datoe, isie ni hoiate ni Makinandada, ka pai Roekoemahagi dinga-dingante karoebaen. — Oeriten noe datoe, ia mateba, bo ia manganei, adabo matooemata nao bo isie mahoeanei isie anakoe, adabo matooematanao bo babinei isie taia anakoe; ka isie ana ni Mokinandada. — Nanoöte mai natooemata tooematanao babinei pinangadenan Rabebe. — Oerinoe datoe, ia mateba pinahisoeikoe, ana mahoeanei isie taia anakoe, taoe isie bo babinei isie anakoe. — Oerinoe datoe nangoeri soe atane, akodeaen i Mokinandada, deaen bo boenon bo dingannai timbonanne. — Nidea noe ata datoe bobodo mapoero rooe pinadeadeaen taia kinadea, dongka makon soe rain batoe maitoem boehoe kinadea i Mokinandada. — Sene isie binoenote. — Binoenote isie, bo binoetasa timbonanne, bo binebe noe ata datoe, rimampang nai. — Naidaonai soe batoe saiki sabang pinamaoe timbonan, ie mangiki ata, ie taia makatahang kikianne sininta nai timbonan, bo pinamahada soe tatagesan noari batoe isie. — Isiete noe batoe saiki, enete timbonan ni Mokinandada. — Simahite ata nai mangoeri binoenoten kami i Mokinandada, tóoe taia kinadingan timbonanne ka mangiki pinamarengten kami soe tatagesan. — Oerinoe datoe, ka danaite sahane isie nateiten. — Na boborooenao manoe boedo dimapo soe barei noe datoe, bo isie kimoekoe. — Kimoekoenai, oe oe Mokinandada andon pinokipatoi in datoe. — Oerinoe datoe aramai sinapankoe bo isie roetamen, taia kinatenan napehote bene mako dimapo soe barei insaoe, niroetante bene taia kinatenan, kinaoemannao noe mahibite, taia naära manoe boedo. — Sene datoe nasintate bene nako noe Boraäng Mongondooe. — Isie soe Mongondooe sinaote bene noe tana Benang bo kaimannenao i Roekoemahagi nakihoiate bene i Ompon Pokoro. — Oeriten datoe kainoemtenao ka kite nangoea poeikan pokokoro. — Sene i Ompon Pokoro nakadingihi mai mahahi i Ompon daäm soe rota simsim. — Sene bo isie nabotasa bo isie nake

beo, bo mangara sapena, bo dinganenao soe banoea soe barei noe gagoedang, bo ikiïne. — Oeri noe gagoedang, „isai tagoeang beo, oeri in side soe barei," kami taia mataton. — Bobodo karima inggene gione, kanoemne mai boehoe kinaboea noe ana rimoka soe roang naningan beo i Ompon. — Oerinoe gagoedang, „kanoöte manginangian koete ene beo i Ompon, boehoe nakaheken i Ompon makitoeroeng soe gagoedang marenta, pare isie taia boenon noe datoe; ia tahibi mako noe datoe noe Boraäng Mongondooe. — Narooenai isie soe datoe, isie gagoedang noe Bantik, isie nabahiga soe datoe bo makina, adabo manoe doereng bo doemandang moari manoe banoea isie boenon adabo taia. — Oerinoe datoe," isie bo manoe doereng bo doemandang noari manoe banoea, isie adieite boenoboenon". — Nakote i gagoedang noe banoea soe simsim bo nako nakipokei i Ompon soe poete nao bo ikaoe dingankoe soe barei noe datoe, bo mako makiampoeng soe datoe, ikaoe taia te boenon, ka napaite bahigakoe soe datoe [1]).

---

1) Naiako, vid. ma. — Mahoeaia, verbaalvorm van hoeaia, schoon. — Pangkereankoe van mangkerei. — Biniheite, passieve vorm van bini, geven, schenken. — Bobodo, omstreeks. — Nasintate, van masinta, opbreken, weggaan. — Oerinoe Bantik maoepi ni Roekoemahagi, spraken de Bantikkers welke op Roekoemahagi vertoornd waren. — Dinga-dingante karoebaen, met twee ligchamen. — Oeriten noe datoe, ia mateba, bo ia manganei, adabo matooematanao bo isie mahoeanei isie anakoe, de vorst zeide: „ik zweer en hij zwoer, wanneer reeds is geworden mensch en hij van het mannelijk geslacht zijnde, hij mijn kind." — Pinangadenan, verbaalvorm van aden naam. — Pinahisoeikoe, passieve vorm van isoei, omkeeren, met aanhechting van het bezittelijk voornaamwoord. — Dingannai, herwaarts brengen. — Nidea, passieve vorm van madea. — Binoetasa van naboetasa, in stuk gaan, breken. — Pinamahada van mahada, wegwerpen. — Oerinoe datoe, ka damaite sahane isie nateiten, de vorst zeide: „zijt stil, als hij slechts dood is." — Nangoea, in tweeën kloven. — Poeikan pokokoro, een schildpad zonder staart, doelende op den naam van Ompon Pokoro. — Daäm, aan den overkant. — Sape, de achterpooten. — Bo ikiïne, en bindt deze [de achterpooten namelijk] vast. Rimoka, van maroka, slapen, zich ter neder leggen. — Tahibi, morgen,

IV.

I opo i Bojoh nahamei i Tinenden bobodo doea taoen iside doea banoea. — Na noe maitemai i opo i Tinenden nahahi nako nangara kaioe nahisaboe ni opo Sahoemanan. — Oerinoe Sahoemanan, „ikaoe mahahi, adobo ikaoe pokeankoe adieite mangode-ngodei i Bojoh, ka ikaoe hameangkoete." — Oerinoe Tinenden soe barei isie mangoeri i Bojoh binahigaen ni Sahoemanan darai. — Narooenai mahisakoeroete tahana ni Bojoh bo tahana ni Sahoemanan. — Oerinoe gagoedang soe tahana ni Bojoh," adiei mahisahisakoeroe, ka kamoe nairang, ka maia matakoe i Sahoemanan. — Nahia oeri tahana i Bojoh nako noe Boraäng bo nako nangoeri soe datoe Mokoagooe, adabo bobodo ia mandakoe. — Oerinoe datoe pandakoe ikaoe. — Oerinoe Bojoh pandakoe sene adabo soe Benang. — Oerinoe datoe, soe sim pandakoe, soe Benang pandakoe. — Sene i Bojoh masintanako rao soemoite makaoemane tansao i opo i Pori soe Soemoiti. — Oerinoe Bojoh ia sinai nai noe mandakoe hompo-hompongan kami doea. — Bo sinabembengan i Giro. — Oerinoe Bojoh toerikennai, ka kami doea opo noe manongkoken manginoem. — Bo oerinoe Bojoh, „adabo ikaoe masibi dinganten kami doea mako soe tana noe Benang." — Oerinoe Giro „ia mangsoeroeng ia soe sini, aken taoe si aken, kaioe taoe singkaioe". — Nasinta i Bojoh bo i opo i Pori nangimantenao i Giro nakaoemanenao isie soe tana noe Benang i menehete soe banoea Bantik taia te moari soemoe, ka sinomahente i

---

den volgenden dag. — Doemandang, vliegen. — Oerinoe datoe, isie bo manoe doereng bo doemandang noari manoe banoea adieite boenoboenon, de vorst zeide: „hij een boschhaan vliegende om te worden een tamme haan, behoort niet gedood te worden. — Kanapaite bahigakoe soe datoe, want reeds gedaan zijn mijne woorden aan den vorst.

Takaboerihan ata noe Sahoemanan, isie tinatada soe pasera Kekaskasen [1]).

---

[1]) Mangade-ngade, van mangade, antwoorden. — Mahisakoeroete, verbaalvorm van sakoeroe, gevecht. — Ka maia matakoe i Sahoemanan, want allen zijn voor Sahoemanan bang, of bevreesd. — Mahiaoeri van oeri, spreken. — Mandakoe, koppensnellen, ten roof uitgaan. — Rao soemoiti, zee van Soemoiti. — Hompo-hompongan, geboorte- of verblijfplaats. — Ia mangsoeroeng ia soe sene aken taoe si aken, kaioe taoe singkaioe, het is mij gelijk hier [te Soemoit] is water, [te Benang] is ook water, hier [te Soemoit] is hout [te Benang] is ook hout. — Sinomahente, van nomahen, te gemoet gaan.

VERTALING.

I.

De opo Rongkoeno woonde voorheen op den berg Bantik. — Zijne bezigheid was het vangen van boschhoenders. — Eenmaal op de vangst zijnde, ontmoette hij een steen Madengkei genaamd. — Deze steen bad hij aan hem in het vangen van boschhoenders behulpzaam te zijn, en hij vong ze. — Den daarop volgenden dag bad hij weder en vong een wilde zeug; den volgenden dag bad hij weder en vong een wild zwijn met lange slagtanden; den volgenden dag bad hij weder en vong een antilope; den volgenden dag bad hij weder en vond een voortvlugtigen jongen; den volgenden dag bad hij weder en vond een voortvlugtig meisje; den volgenden dag bad hij weder en vond een voortvlugtigen man van zekeren leeftijd. — Uit dien hoofde hechten wij, volk van Bantik, geloof aan dezen steen. — Deze steen bezit bovennatuurlijke eigenschappen. — En wij maken feesten ter eere van dezen steen. — Door deze feesten bewijzen wij ons geloof aan dezen steen. — Deze steen hebben wij den berg afgebragt naar Minanga en tot nu toe vieren wij feesten om het geloof van geheel Bantik te doen blijken. — Alzoo is het gekomen dat het volk van Bantik tot nog toe in dezen steen gelooft.

II.

Bararogodo en Oehitinenden waren broeder en zuster. — Bararogodo zocht eene vrouw tot levensgezellin en maakte de gelofte degene te huwen welke op zijne zuster ge-

leek. — Hij ging het land door en zocht naar eene op zijne zuster gelijkende vrouw. — Toen hij het land doorkruist had, vond hij aan de overzijde eene soort van vrouwen maar hij huwde geen hunner, omdat zij staarten hadden. — Eindelijk zeide hij „het ware beter dat ik terugkeere." — Huiswaarts gaande ontmoette hij de vrouw Oehitinenden. — Hij zeide, „deze vrouw is mijne zuster niet, want ik zie haar te zamen loopen met Karoeng Segehe." — Voorts zeide hij tot hen, „gaat gijlieden vooruit, ik wil mij wasschen, daarna zal ik spreken." — Onder het wasschen kreeg hij kwade gedachten. — Oehitinenden zeide, „ik ben bevreesd want wij zijn immers broeder en zuster." — Bararogodo geloofde niet en beiden gingen in de praauw. — Oehitinenden zeide, „hoort gij goden, gij die ons leven in uwe handen draagt, laat Rimpoedoesoe bliksem en donder doen nederdalen om de praauw waarin wij beiden ons bevinden te doen zinken". — De praauw sloeg om en Oehitinenden zonk op de hoogte van Tandjong Polisan parampoewan; Bararogodo zonk op de hoogte van Tandjong Polisan laki-laki. — Toen zij op de steenen langs het strand geworpen waren liet Rantampoeng voor deze plaats tinghout planten. — De geest van Bararogodo kwam later boven op den rug van den kazetschildpad. — Deze kazetschildpad ging alle avonden te Tandjong Polisan strandwaarts op; aan het strand zijnde liet de geest van den rug der schildpad zich nederglijden in de gedaante van een man van uitstekende schoonheid, welke daar zich ter ruste begaf.

III.

De vorst van Boraäng Mongondooe Damoporii, onze datoe kwam eenmaal te Benang en zag de opo Roekoemahagi, eene zeer schoone vrouw. — Toen zeide hij aan al het volk van Bantik en ook aan hare moeder, „ik vraag haar ten huwelijk." — De moeder en de vader van Roe-

koemahagi stonden toe, dat zij den datoe huwde. — Twee of drie maanden na dit huwelijk vertrok de datoe naar Boraäng Mongondooe, omdat hij daar zijn verblijf had en kwam slechts nu en dan te Benang over. — Eenmaal te Benang zijnde, deelden eenigen uit het volk van Bantik hem mede dat Roekoemahagi in ongeoorloofde betrekking tot Mokinandada gestaan had en dat zij door hem bezwangerd was. — De datoe zeide: „hoor mijn eed: wanneer een jongen geboren wordt, dan is hij mijn zoon, wanneer een meisje ter wereld komt is het de dochter van Mokinandada." — Toen het kind geboren werd was het een meisje, en gaf men het den naam van Rabebe. — De datoe zeide, „dit doet niets ter zake, bij mij zelven heb ik mijn eed omgekeerd, dat wil zeggen, wanneer het kind een jongen is, is het mijn zoon niet; wanneer het een meisje is dan is het mijne dochter." — Middelerwijl beval de datoe aan de hem volgende lijfeigenen, zeggende: „gaat gijlieden Mokinandada zoeken en brengt mij zijn hoofd hier. — De lijfeigenen gingen daarop uit en na ongeveer tien dagen gezocht te hebben vonden zij hem op een rif bij Batoe Itam. — Daar werd Mokinandada vermoord. — Het hoofd sloeg men van den romp af en dit dragende gingen zij huiswaarts. — Te Batoe Saiki komende wierp men het hoofd op het rif weg, om rede het den persoon welke het droeg hevig begon te bijten. — Alzoo ontstond Batoe Saiki, zijnde het hoofd van Mokinandada. — Toen de lijfeigenen bij Damoporii terug kwamen bragten zij het berigt mede dat zij Mokinandada vermoord en het hoofd weggeworpen hadden. — De datoe antwoordde dat het goed was. — Tegen den avond echter vloog er een witte haan op het huis waarin Damoporii woonde en kraaide als volgt, „oe oe Mokinandada is door toedoen van den datoe vermoord geworden." — Toen zeide de datoe, „breng hier mijn geweer, ik zal op den haan schieten"; hij schoot, doch raakte niet; de haan

vloog naar een ander huis, hij schoot weder; doch zonder te treffen, doordien de duisternis hem overviel. — Daarop vertrok de datoe naar Boraäng Mongondooe. — Later te Benang terugkomende hoorde hij dat Roekoemahagi weder in ongeoorloofde gemeenschap met Ompon Pokoro geleefd had. — Toen zeide hij, „laat mijne volgelingen bij mij komen, om de staartelooze schildpad te slagten." — Ompon Pokoro dit hoorende vlugtte naar de moerassen van Simsim. — Daar hakte hij het bosch om en ving wilde zwijnen, waarvan hij de achterpooten naar het huis van den oudste der negorij bragt. — De oudste der negorij zeide, „aan wien behoort dit varkensvleesch?" de huisgenooten antwoordden, „wij weten het niet." — Toen Ompon Pokoro ten zesden male het vleesch bij den oudste der negorij bragt, werd hij door een kind dat buiten sliep, herkend. — De oudste zeide, „reeds lang heeft Ompon Pokoro vleesch gebragt; nu begrijp ik waarom hij zulks deed: hij wil mijn hulp inroepen, op dat de datoe hem niet zou vermoorden: ik ga morgen naar den datoe van Boraäng Mongondooe." — Den volgenden dag was hij bij den datoe, hij, de oudste van Bantik, en hij sprak in tegenwoordigheid van den datoe en vroeg hem: „wanneer een boschhaan in de negorij komt, om daar te blijven, moet hij gedood worden of niet?" — De datoe antwoordde „neen." — Alstoen begaf de oudste van de negorij zich naar Simsim en riep Ompon Pokoro, om hem voor den datoe te brengen aan wien hij vergiffenis moest vragen, zullende hij niet gedood worden.

IV.

De opo Bojoh nam Tinenden tot vrouw en leefde met haar ongeveer twee jaren. — Op zekeren dag ging Tinenden het bosch in, om brandhout te zoeken en ontmoette zij Opo Sahoemanan. — De opo zeide, „zijt gij gevlugt? wanneer ik u roep zeg het niet aan Bojoh, ik wil

u tot vrouw nemen." — Te huis komende vertelde Tinenden dit een en ander aan Bojoh. — Den volgenden dag ontstonden er oneenigheden tusschen de bloedverwanten van Bojoh en van Sahoemanan. — En de oudsten zeiden aan de bloedverwanten van Bojoh: „zoekt gijlieden geene geschillen, want gij zult verliezen, Sahoemanan heeft veel invloed." — Daarop spraken de bloedverwanten van Bojoh met elkander af, om naar Boraäng te gaan en aan datoe Mokoagooe te vragen of zij vergunning hebben koppen te snellen. — De datoe antwoordde: „gij hebt vergunning." — En Bojoh vroeg: „kunnen wij hier koppensnellen of te Benang?" — De datoe antwoordde: „op beide plaatsen." — Toen vertrok Bojoh en ontmoette Pori te Soemoit. — Bojoh zeide: „ik kom hier om koppen te snellen, op ons beider woonplaats." — Dit zeggende ging Giro toevallig voorbij. — Bojoh zeide: „kom even aan, want wij ouden willen u wat te drinken vragen." — Bojoh vroeg verder aan Giro of hij niets tegen heeft met hun beiden naar Benang te gaan. — Giro antwoordde: „het is mij goed; hier is water daar is water, hier is hout daar is hout." — Toen vertrokken zij geloof slaande aan Giro naar Benang en vertoefden buiten de Bantiksche negorij, om reden de slaaf van Sahoemanan, Takaboerihan, hen tegemoet kwam, welke slaaf zij in stukken hakten, op de hoogte van de grens van Kekaskasen.

DE BEKENTENIS

VAN EENEN

HOLONTALOSCHEN PONGGOH.

DOOR

J. G. F. RIEDEL.

Gelijk alle Alifoeroe-stammen van Noord-Selebes, plegen de ingezetenen van de Holontalosche landschappen groot vertrouwen te stellen op den bovennatuurlijken invloed en de werking van een tal van daemonen en anthropodaemonen, welke de bosschen, bergen, vlakten, meiren en rivieren tot hun verblijf gekozen hadden. — Bedoelde geesten worden over het algemeen aangemerkt als de oorsprong van al het goede en van al het kwade, dat den mensch ten deel valt.

Afgescheiden van deze denkbeeldige wezens, waarvan het bestaan geheel buiten de natuur gedacht wordt en welker handelingen, zoowel goede als kwade, onafhankelijk zijn van alle menschelijke medewerking, heerscht er in de Limo lo Pahalaä nog het geloof aan de lati lo oloto [1]) of kwade geesten, welke de ruimte tusschen de aarde en het uitspansel innemen en ter bereiking hunner bijzondere oogmerken den mensch tot geleider of deelgenoot bezigen. — Deze kwade geesten openbaren zich in de

---

1) Lati lo oloto, eig: de booze geest, die tusschen is — Lati van het Arabische لعين met het gewoon Holontalosch aanhechtsel. — Oloto beteekent: in 't midden, tusschen.

werkelijkheid bij voorkeur in de gedaante van een ponggoh [1]), dat is van een persoon van het mannelijk of vrouwelijk geslacht, die zich ten doel stelt om, op aandrijving van de in hem wonende lati lo oloto, het hart van den medemensch te verslinden.

Omtrent het ontstaan van de lati lo oloto vindt men in eene oude legende het volgende bekendgesteld.

Zeven broeders, met name Aioehanasi, Kakasi, Angkanasi, Loengginasi, Maniahati, Boeioengi en Anggabia, woonden eenmaal vreedzaam bij elkander. — Op zekeren dag echter, besloten de zes oudsten den jongste te slagten en te verslinden. — Daarop werd Anggabia gedood en zijn lijk onder de broeders verdeeld. — Van het veld terugkeerende en Anggabia niet meer ziende, vroeg de moeder aan Aioehanasi waar hare lieveling zich bevond. — Deze zeide haar op kregeligen toon, dat hij hem niet had gezien en dat hij niet belast was de gangen van zijnen broeder te bespieden. — De toon van dit antwoord deed de moeder zoodanig ontstellen, dat zij in een luid geween losbarstte en den naam van Anggabia herhaalde malen gillende uitriep. — Alstoen fluisterde Anggabia in den buik van Aioehanasi, dat hij door zijne broeders gedood en verslonden was. — Door smart overmeesterd nam de moeder geheel buiten zich zelve een in hare nabijheid hangende soemara [2]) en hakte het ligchaam van haren oudsten zoon in twee stukken. — Na den slag stortte Aioehanasi op den grond neder en veranderde in een grijskleurigen damp. — De bloeddroppelen, welke uit de wond vloeiden, kregen de gedaante van muskieten en weegluizen.

---

1) Ponggoh, eig: de verslinder, de inslikker. — De ponggohs, met hunne schuwe houding en beweegbare oogappelen, veroorzaken bij hun eventueel verschijnen schrik en ontzetting. — Tegen hunne verderfelijke werking worden velerhande toovermiddelen aangewend.

2) Soemara, een lang zwaard.

Volgens de heerschende begrippen zweeft deze grijskleurige damp tot in onze dagen nog in het luchtruim rond, om nu en dan in den daartoe uitverkoren persoon te varen en hem tot ponggoh te herscheppen [1]).

Alhoewel de ware belijders van den islam sedert eeuwen in deze gewesten hunne verontwaardiging tegen dit volksgeloof hebben doen blijken, bezitten deze overblijfselen uit den Alifoeroe tijd tot dus verre een bloeiend voortbestaan, en is het niet te voorzien dat ze weldra door andere leerstellingen geheel zullen worden verdrongen. — Niet alleen onder de geringeren, ook onder de aanzienlijken en mohammedaansche geestelijken is het geloof aan bedoelde geesten van overwegende gevolgen. — Tot bewijs daarvan strekken de veelvuldige offeranden, dagelijks geplengd, om deze te verbidden of te bezweeren.

Ten einde den belangstellende eenige bijzonderheden bekend te maken, omtrent de personen, welke onder den invloed van Aiochanasi den broedermoorder staan, heb ik het niet ondoelmatig geoordeeld in de volgende bladzijden de bekentenis van een Holontaloschen ponggoh in het oorspronkelijke mededeelen, vergezeld van eene vertaling.

Deze bekentenis luidt: „Tonggadoe watotia ilambalo ngangawaä, maito taboea momomonggoha to Pohoeaiama tanggoelio ti Sabaria loloia to watotia, wonoe watotia ohilawo mohihilinga wolio, alihoe mawohialio oenemo ambalo moöloeli. — Wilintoelo watotia to ta ngopohia tanggoelio tai Kohango, wonoe moali mohoenemo oenemi Sabaria. — Oea lai Kohango moali. — Oenema boito taloehe toea-toea to manggo, waoe pilohamalio li Sabaria botoe iahoe-ente oedaälio odelo loehocta mailalipa, tanggoelo

1) Andere berigtgevers deelden wij mede, dat deze grijskleurige damp zich ook menigmaal vertoont in de gedaante van vuurmeteoren. — Bij afwezenheid van een uitverkoren persoon, welke als ponggoh moet dienen, dwaalt deze damp nu en dan tevens als een licht, furolle, op moerassen rond.

botoe boito diïla otawa lo watotia waoe heipilopolomolio toenggilo pito boito to taloehoe poöpitoe. — Waoe bolo pilopeloemio to watotia. — Bilehe lo watotia odelo oewoloewo oeheloialio bo diïla otawa lo watotia oeheloialio boito, toeoedoe diïla ilodoengohe lo watotia waoe watotia olo diila lo ipotoenoe olio. — To momolilio wonoe ngohoela hihewolio lo oelongilo oenema baito, tooe hoei-hoei watotia lotohilopo loönto binatangi hilahelahepa oloboe, wadala, dihe, batade, boi, apoela, boeoeloe, maimongiï to watotia. — Ngohoei doehoei wolotio mai loönto poli binatangi boito, odito watotia ma lohile oenema ololo oli Olomita. — Waoe ti Olomita lihia lo watotia boeoeloe toeaoe, watotia longa oenema boito, diïla lo heiloönto tililahepalo binatangi boito. — Oepilohoenemi Olomita boito aioe bo diïla otawa lo watotia tanggoelo aioe boito, wonoe poöngolo hilamalio diïla otawa lo watotia toeoedoe watotia diïla loönto. — To momolilio poli watotia loönto binatangi boito waoe loönto oeodelo poloö to taloe lo watotia. — Wonoe malo moönto oeodelo poloa boito watotia poli maloemoeala to bele toemombeta wolo oloeoe ngotoeali oloala waoe loenggonga, wawao waoe tonia otola to delomo hoeali. — Waoe mololao ode bele lo ta mate. — Wonoe malaheë to bele loemantia odelo toembihe toemoeotao ode waloengo bele mao mohama wantohoe ta late boito. — Wonoe ma ontonga lo watotia wantohoe ta late boito wiohoe watotia mahoemeheto toeoedoe maohilawo to wantohe boito. — Waoe wonoe lati lo ponggoh lo watotia diïla moali mohama toeoedoe molanggato bele boito, watotia motititaë to oedoe, to totoö, meambo to wolipopo. — Wonoe binatangi totoloe boito diïla moali molo doedoelao, toeoedoe dadaäto taoe, meambo maito ta daha daha milate baito, ponggoh lo watotia motititaë to loenggongo tolomo mao mohama wantohe boito, waoe totopalio moli toetoeboe. — Motoei toeidoe polololao lo ponggoh lo watotia lapato woloto djamoe poöpitoe loe-

moeala to bele waoe modehoeolohoel meambo membidoe doelahoe. — Odoengohe odelo tia ngopo amboea hilaioehe oeito lati lo ponggoh lo watotia wonoe loemaioehoe. — Wantohoe ta oekekei moloeoio motabo waoe moolingo, wantohoe ta panggola molotingo, odelo oemopaäto, bo openoe, molotingo, meambo mopaäto wonoe diïla moötapoe oengopohia deëlo ma alolio lo lati lo ponggoh lo watotia. — Wonoe mohama wantohoe ta hitoemoela wonoe watotia moingo to ta loötala to watotia boito waoe diïla moali pate lo watotia lo tilongolo meambo boebohoela lo aioe, mopehoema hoehoetoe ngopohia, watotia motititaë to loenggongo binatangi pitoe botie, oloboe, wadala, dihe, batade, boi, apoela, waoe boeoeloe, wonoe modoedoenggaia wolo ta boito, binatangi ilotaëa lo watotia boito iïolio toenggoelo oetaoe boito meibalato. — Wonoe mameibalato, lati lo ponggoh lo watotia boito mamao mohama wantohoe waoe totopalio moli toetoeboe. — Malaba ngo taoenoe watotia loali ponggoh, to delomo oengotaoenoe boito ma mopoeloe waoe doelota tanggoelio ta Doemango, Latipoe, Pii, Teni, Taäpa, Meoe, Naroe, Paoe, Walato, Wolinelo, Imo waoe Aboenio ta ila lo watotia wantohio tooe timongolio ilate. — Dipo mao watotia longa wantohoe ta walanta. — Tooe watotia mai lo tihoeloa to kampoengoe lo Patoö maihe momahangga teëto, wonoe watotia moödoengohe ta mate to kampoengoe, lati lo ponggoh lo watotia maomohama wantohoe ta late boito. — Tanggoelo lati lo ponggoh lo watotia diïla otawa. — Lakoelio odelo dihe moitomo. — Moali motitihaiaä odelo boengo lo bongo, waoe moali motitiali odelo oekikio tolomo. — Mao motiloentoe to boengo lo aioe loeloeo motititango totoloe, waoe monga oelimoe, taboe boito pomoölio, toenggoelo oepohamalio oelimoe. — Okokawasa lo lati lo ponggoh lo watotia toenggoelo oemoali awoölio wantohe boito lo oloeoe. — Wonoe lati lo ponggoh lo watotia mololao mai, moali ontonga wanto-

hoe taoe, toeoedoe alipo taoe boito bo odelo waiahe." [1]).

Eene vrije overzetting in de Nederlandsche taal van deze bekentenis, afkomstig van den persoon Bohoelio, een in deze landschappen zeer gevreesde ponggoh, wien ik ter zake raadpleegde, is als volgt: „Op zekeren tijd dat mijn ligchaam geheel bedekt was met zweren vroeg de vrouw Sabaria, een ponggoh te Pagoeiama, of ik met haar gemeene zaak wilde maken, zullende zij

---

[1]) Watotia, van wato, slaaf, met aanhechting van het bezittelijk voornaamwoord. — Ilambalo, verbaalvorm van ambalo, framboesiae, Med. — Momomonggoha, verbaalvorm van ponggoh. — Ohilawo, verlangen, begeeren. — Mohihilinga, verbaalvorm van hilinga, makker, kameraad. — Mawohia van ohia, geven. — Oenemo, geneesmiddel. — Moöloeli, verbaalvorm van loeli, genees- of toovermiddel. — Wilintoelo, verbaalvorm van intoea, vraag; mohintoe, vragen. — Moali, kunnen, vermogen. — Oea, zeggen, spreken — Lai, man. — Toea-toea van toeanga, inhoud. — Pilohama, passieve vorm van mohama, nemen. — Iahoe-ente, blaauw; letterlijk, in, door, indigo gedoopt. — Heipilopolomolio, verbaalvorm van lomo, indoopen, met aanhechting van het bezittelijk voornaamwoord. — Oeheloialio, verbaalvorm van loia. — Ilodoengohe, passieve vorm van doengohe, hooren. — Oelongiloe, verbaalvorm van mongiloe, drinken. — Ngohoei doehoei, een dag, twee dagen, voor eenige dagen. — Oenemo alolo, geneesmiddel om te eten. — Poloö, rook, damp; opoloö, rooken. — Toemomboto, vliegen, van gelijke beteekenis als loemaioehoe. — Tonia, ingewanden, darmen. — Hoeali, een vertrek, kamer. — Wiohoe watotia mahoemeheto, toeoedoe maohilawo to wantohe boito, eig: het mondwater van uwen slaaf vloeit, is vloeiende, van wege het verlangen, de trek, naar dat hart. — Molanggato, verbaalvorm van langgato, hoog. — Motititae, medegaan, overigens van gelijke beteekenis als het maleische menoempang. — Molodoedoelao, verbaalvorm van doedoelo, digtbij. — Polololao van lao gaan. — Membide van membidoe. — Poamboea, verzameling; moamboe, verzamelen. — Bo openoe molotingo, meambo mopaäto wonoe diïla moötapoe oengopohia deëlo maälolio lo lati lo ponggoh lo watotia; eig, maar als is het rinsch (zuur) of bitter; wanneer niet wordt gevonden wat anders, het is te eten door den ponggoh, geest van uwe slaaf. — Moingo, toornig zijn. — Mopehoema hoehoetoe ngopohia, een ander middel zoeken. — Toenggoelo tot, tot dat. — Momahangga, verbaalvorm van pahangga ook wel pahangka, arengsuiker. — Motitihaiaä, verbaalvorm van haia of haia-haia, lang. — Loeloea, de Ficus Benjamina. — Motititango, verbaalvorm van tango, tak,

alsdan mijne zweren genezen. — Ik vroeg alstoen aan zekeren Kohango of de middelen van Sabaria vertrouwen verdienen. — Kohango antwoordde mij bevestigend. — Het middel dat Sabaria bezigde, was zuiver water in een kopje, waarin zij een blaauwen, mij onbekenden steen, ter grootte van een geschilde pinangnoot drie malen had rondgedraaid en waarin zij een puntig mes zeven malen gestoken had. — Dit water liet zij mij drinken. — Bij die gelegenheid heeft zij iets voorgepreveld; doch ik durf niet zeggen wat: ook heb ik niet verzocht het formulier mij te leeren. — Ongeveer een maand nadat ik haar geneesmiddel gedronken heb, droomde ik des nachts van allerlei dieren, zooals van karbouwen, paarden, apen, geiten, varkens, honden en herten, welke mij aanvielen. — Eenige dagen daarna verzocht ik van zekeren Olomito eenig middel, om mij van deze onaangename droomen te bevrijden. — Hij gaf mij een hert te eten en daarna zag ik geene dieren meer. — Het middel van Olomito bestond overigens uit stukken hout, de namen daarvan zijn mij onbekend, als ook het aantal benoodigde stukken, omdat ik het niet gezien heb. — Eindelijk verschenen de dieren weder en zag ik rook voor mijn aangezigt opgaan. — Telkenmale als ik rook voor mij zag, scheidde zich mijn ligchaam in tweeën en vloog ik, met mijn hoofd en regterhand slechts, uit mijne woning. — Mijne linkerhand, lijf en beenen liet ik gewoonlijk achter. — Ik ging bij voorkeur naar de huizen, waar menschen op sterven liggen. — Daar komende sprong ik als een kikvorsch onder het huis rond, om het hart van dien stervende te verslinden. — Wanneer ik het hart van een stervende zag, watertandde ik. — Is het huis te hoog gebouwd, zoodat de in mij aanwezige geest het hart niet kan magtig worden, verzocht ik de hulp van muizen, hagedissen en vuurvliegen. — Bij aldien deze dieren de stervende niet naderen kunnen, omdat er vele

wakers aanwezig zijn, ging de geest die in mij is op het hoofd van een mier zitten en trachtte dus doende het hart door den podex uittezuigen. — Gewoonlijk ging de in mij aanwezige geest tusschen zeven ure en middernacht op kruistogt en bleef hij tot het aanbreken van den dag uit. — Wanneer deze geest uitvloog is het alsof een bijenzwerm voorbijging. — Het hart van kinderen is zacht en zoetachtig, dat van oude menschen eenigzins rinsch en bitter van smaak, doch bij gebrek hinderde zulks niet. — Om het hart van levende menschen, die mij kwaad deden te verslinden riep ik de hulp in van den karbouw en van de overige hier bovengenoemde dieren, op wier hoofd ik mij nederzette, omdat ik levende menschen moeielijk met een wapen of met een stok kan verslaan. — Deze dieren vallen den persoon aan en wanneer hij op den grond ligt, ging ik, of de geest die in mij aanwezig is, op de gebruikelijke wijze het hart verslinden. — Meer dan een jaar ben ik pong-goh geweest en heb ik twaalf harten verslonden, als dat van den persoon van Doemango, Latipoe, Piï, Teni, Taäpa, Meoe, Naroe, Paoe, Walato Wolinelo, Imo en Aboenio, allen toen zij stervende lagen. — Ik heb het hart van een blanke nog nimmer geproefd. — Tijdens ik in de kampong Patoë woonde, om arengsuiker te bereiden heb ik niet nagelaten de harten van stervende lieden in die kampong te verslinden. — De naam van den geest die in mij aanwezig is, is mij niet bekend. — Zijn uiterlijk is als dat van een zwarten aap. — Hij kan zich uitzetten tot de lengte van een kalapaboom, en zich inkrimpen tot de grootte van een mier. — Hij woont in de driegetakte waringin-boomen en eet jonge kalapavruchten, welke hij om den inhoud te nemen in stukken slaat. — De geest die in mij aanwezig is heeft het vermogen om het hart ook met de hand uittetrekken. — Wanneer de geest in mij is gevaren kan ik het hart van

den mensch duidelijk zien, want de huid vertoonde zich voor mijne oogen als een grove zeef."

De volksvoorstellingen betreffende de geestenwereld verschaffen talrijke bouwstoffen om de geestelijke ontwikkeling der bewoneren van onzen archipel nategaan. — Zij leeren tevens de denkbeelden kennen, welke op hun maatschappelijk en zedelijk leven eenen overwegenden invloed uitoefenen.

Een naauwkeurig onderzoek, ingesteld met het doel om de verschillende openbaringsvormen van het geestelijk zijn dezer volken te begrijpen, is echter aan vele bezwaren onderhevig. — Groote moeielijkheden gaan daarmede gepaard, ten gevolge van achterdocht of geheimhouding van de zijde der inboorlingen. — Onbedrevenheid of algeheele onbekendheid van de onderzoekers met de aanwezige talen en dialecten zijn de oorzaken, waarom tot dusverre omtrent het innerlijk leven van bedoelde volkstammen nog zoo weinig degelijks bestaat.

Het valt intusschen niet te ontkennen, dat zonder eene juiste kennis van dat leven, onze bekendheid met den aard en het karakter der archipelagische volkeren zeer eenzijdig, ja uiterst gebrekkig moet geacht worden.

DE SESAMBOH

OF

SANGISCHE VOLKSLIEDEREN

DOOR

J. G. F. RIEDEL.

Op de Sangi-eilanden bekleeden de sesamboh 1) onder de volksliederen eene eerste plaats. — Zij behelzen eene verscheidenheid van gezegden, spreuken en loftuigingen, alsmede uitboezemingen van minnende harten, voorts beschrijvingen van het eiland- en zeeleven. — Bedoelde zangen worden op de velden, in de prauwen, ook wel bij feestelijke gelegenheden, onder begeleiding van de tagonggoh 2), zonder eenigen zamenhang, beurtelings ex improviso gezongen. — Voor zooverre ik heb kunnen nagaan schijnt men drie soorten van sesamboh te onderscheiden, als: de samboh noe ese 3), de samboh oen bawine 4), en de samboh daolih 5). — Van deze liederen wordt hier in het Siawoehsch dialekt, met eene vrije Nederlandsche overzetting, eene proeve medegedeeld.

I.

1 Ginoemensa soe doedoeran,
Mamondoh oen patoh ralawoh.
2 Iwodang kite mame,
Mame metoendoehan.
3 Ikami toeroeng kawoeë,
Kadihongke sarang noesah.

4 Kikokere karoromang,
Dorong kasoereng benoewah.
5 Kararatoe manoeh lenggoeh.
Mogoh ta kabanoewahne.
6 Bawerang i Gandarangih,
Dareng sombange mapijah.
7 Maning soe noesah maraoe,
Ijah ta hendoenge.
8 Daragei manoeh tegih,
Simboerang pinoebatihan.
9 Kasimboerangeng soe bobah,
Matondoh patoh Gongarang.
10 I Gongarang pangimangeng,
Maning darihoh kadihoh.
11 Karih imang si Gongarang,
Masahoeh matondoh boeroh.
12 Nasasigeh ta poenggene,
Naboeroh kotoh oerena.
13 Delan pinatatondohna,
Madeah kotoh oe anging.
14 Laingaten i piloto,
Kara delan marihadih.
15 Derong karihadih kona,
Karakih daroeng oe nahoeng.
16 Kikokere marihadih.
Tengade onteng kowoe ë.
17 Penoekarakih soe nahoeng,
Karihadih soe mapijah.
18 Mangkitahangen kerene.
Saroeng makohah mapijah.
19 Ta mangimang soerarohi,
Nembeng moelenooe watangeng.
20 Mangkiwodang tareihan,
Ta mamalah manoekang.
21 Manoekang noeliatahih,

Tainge sarehe bobah.
22 Soe bobah ijah begahe,
Barang tane kahenganeng.
23 Ta makahengan soe bobah,
Mahih pakibaroh sijah.
24 Ijah kenangko habare,
Bobah gahihe kerapa.
25 Ta kere soe kihing bangoh,
Bawaroenei kahih hape.
26 Kenangko makekenangko,
Saroekah masasaroekah.
27 Manandah oem baseng lahoeng,
Hedoh tandai madingang.
28 Simbohoeh ijah madingang,
Ta rimemboh singapah.
29 Kere paberah saredih,
Maning longon makaena.
30 Kahoeh hapih pangenae,
Berah pinasosoharei.
31 Sosoharei ije kanarang,
Maranih kapamikirang.
32 Sambene pijah sambene,
Naparihoeh kapijahne.
33 Masambe tahoeh Tarihang,
Nahoeng soe batangen boeë.
34 Selihne limahoentakoeh,
Ta roemarempang boewoengang.
35 Ijah sengtebeh matakoeh,
Naparihoeh paberahne.
36 Berah toehang pangimangang,
Ijakan sarihoeh gagoerang.
37 Maning berah singka mohon,
Takoeh itarimang sasah.
38 Manasah toeharih longon,
Kariharang karihboetoe.

39 Madorong si kahoeh patoh,
Bawah soe rareng mapijah.
40 Tatarih bohoeh Pelihang,
Kinetih soe kapapijahan.
41 Dareng tebeh doedarengan,
Sagewoehne ta nawahoeh.
42 Katoelide dadarengan,
Kereketi oetatarih.
43 Tatarih oe maboehoroh,
Sarang ini ta nabaroeh.
44 Boeraeng kere kineke,
Sasahe soe monah patoh.
45 Sasahe soe petoh pelang,
Nenihing sie Mengantara.
46 Soe rorong kontenge,
Nenihing si Mengantara.
47 Ta mabawerah soe rorong,
Barine itinondingang.
48 Tontong soe tagoelihih,
Panarapisan dadareng.
49 Saroeng makohah mapijah,
Tawe wodang kokerene.
50 Nangkoda soe kakendageng,
Tinoemanatah pakapijah.

II.

1 Sinsing paramata, nilimbe nakilah.
2 Makilah soe renso, awahoeng saraheng.
3 Jahoeh se elloh, bitoeing lembohne.
4 Kekane naendoeh, barih pileloewoeh.
8 Kere kawentoege, kemoeh mangamawoeh.
6 Kawasa itoehang, boewah kaloeh mampot.
7 Intang oe batangeng, soe kasasilihan.
8 Ijahmo masilih, intang karawohan.
9 Sangijang dampelang, dareng sisinela.

10 Iwawoeh dangimang, nensa kere relloeh.
11 Iwawoeh mahijang, pijah sasarahne.
12 Kawasa itoehang, ta maeng mahijang.
13 Balah wera datoe, itondoh oewoehah.
14 Pakapijahte menahoeng, dahoeng noesah ibiringke.
15 Madorong mapijah, gellihre toeroemang.
16 Tarentoeh kowoeë, madorong soe mawoeh.
17 Sangijang limengang nangawah soe relloeh.
18 Sapiene oere, soe rante boeraeng.
19 Derendoeng boeraeng, bareh sinangijang.
20 Derendoeng boeraeng, langih-langih oere.
21 Piroehah gagoerang, matiwah engapah.
22 Gagoerang maraoe, tahendoenge woeë.
23 Talah tamanambah, nangitoeh toendoehne.
24 Idonang marijah, soe poesoeng oe palong.
25 Boeraeng toenoh, toeharih sangijang.
26 Oere matatentoeng, soe elloh boeraeng.
27 Nendoe kere ninta, selloh daragoemang.
28 Adaten kinohah, kahoromatine.
29 Kahoromatine, kinsoere soe loemang.
30 Kaloeh horomati, poenggene tabeah.
31 Torohe dindehan, pintoe manoeh lenggoeh.
32 Kahijang soe tebah, mananonoh ninta.
33 Simenang soe soroh, lendah sesahoeh.
34 Sesahoeh boeraeng, pinoelennoh intang.
35 Idonang marijah, kinente noendenoh.
36 Ake boeraeng, darenoh sangijang.
37 Maloewih balahoeh, narennoh sesahoeh.
38 Hoensoede kamagih, iboeraeng toenoh.
39 Kanoekoe boeraeng, tarimedoh oere.
40 Oere koenenengan, bawah soe malalang.
41 Boewah oetah oere, saoepang boeraeng.
42 Tai mawoeh pirah, mawoeh mangsimbahoeh.
43 Mehiking lijoehne, soe pintoe mockilah.

44 Nagoewah soe nahoeng, lijoeh datoe ene.
45 Simangi soe nahoeng, ta elloh soe matah.
46 Soe matah si hiwoeh, lembohne isie.
47 Seban malambae, dimangengoe silih.
48 Soe elloh boeraeng, langih-langih oere.
49 Pedise madihah, elloh makarangih.
50 Peloka kerapa, soe rendoeng noe soroh.

III.

1 Kahih mamondoh oe patoh
Masandige maroewenteng,
Karih poebiling petohne,
Oebawihoe eparoesang
Madidi makeresa dareng,
Makaweti tatempangeng.—
Kere nalang olih,
Kobitan madoende.

2 Moboehah bohoeh Tarihang,
Benteng bohoeh lomboh.
Moboehah karih poelengkohe,
Benteng karih pamoeradoeh.—
Endihoh makaongang bobah
Makasahage lahoede.
Kere nalang olih,
Kobitan madoende.

3 Arah maroroh mamoendare
Marerepe mamarasih,
Poendare kandang soe sahamang.
Boerere soe tagoerepah,
Kate soe sahamang oere
Soe tagoerepah boeraeng.—
Kere nalang olih,
Kobitan madoende.

4 Dahih loewah, dahih loewah,
Doemorong dahih doemorong.

Dahih loewah kere sellang,
Doemorong kere kaboere,
Kere sellang i sangijang.
Kaboere i Ororiwoeh.
Kere nalang olih,
Kobitan madoende.

Ijah nipih makalaheng
Limoenggoh soe wasa,
Nipih nangkoda simahe
Toehema simawombing,
Kate simahe oen barah
Simawombing koemengkilah.
Kere nalang olih,
Kobitan madoende.

Arah ikahoeh kabegah
Soenteng si tala nasingka,
Dasih i Ngian pondole
Ororiwoeh pangoembene,
Kate noe pondole intang
Napangoembe diamanti.
Kere nalang olih,
Kobitan madoende.

Barah pinengetoeh salah
Poenggoerinting tapo-tapo,
Barah iawih soe kotah
Idenkang soe ware watoe,
Kahih soe kotah baranda
Bare watoe tahoeh mawirah.
Kere nalang olih,
Kobitan madoende.

Lingoen baranda nawohan,
Tahoeh mawirah nimanihang,
Kahih nawohan keng gampah
Nimanihang keng daresoeh,
Kere gampah keng kasilih,

Daresoeh anah oe ratoeh.
Kere nalang olih,
Kobitan madoende.

9 Oerih oe tahoeh Tahoena,
Baroh tahoeh Mararasa,
Bawalikoehang noe towoh
Batoeketi noe karoeroeh
Kate noe towoh intang,
Noe karoeroeh diamanti.
Kere nalang olih,
Kobitan madoende.

10 Ijah otong, ijah otong,
Sarampih ijah sarampih,
Ijah otong soe tonggene
Sarampih soe kaloloneng,
Otong mamilih kalahing,
Menerade boeroh lanah.
Kere nalang olih,
Kobitan madoende.

11 Dalah noenoeh, dalah noenoeh,
Banahoe dalah banahoe,
Kahih noenoeh lohoh beke
Banahoe lohoempinintoe,
Kate wekeh tahoeh horoh
Pinintoe karamonane.
Kere nalang olih,
Kobitan madoende.

12 Mabeke, ijah mabeke,
Habare, ijah mahabare,
Kate mahabare sombang
Kinabakeng soe rareng,
Pinoesombange tatempangen,
Dareng tebeh doedarengang.
Kere nalang olih,
Kobitan madoende.

13 Kinahabihang soe oeroeh,
Kawasahang soe indalah,
Kahih lengko dareng lawoh,
Tatempangeng takarekeng,
Takatijah soe lamboeng,
Takarekeng soe banoehah.
Kere nalang olih,
Kobitan madoende.

14 Doemareng keng dareng dalah,
Patempangeng kabelangeng,
Niebah ake madoende
Liwoehah oe makadoendang,
Ke darenoh Sangijang,
Darakih i donang katih.
Kere nalang olih,
Kobitan madoende.

15 Loemege pehene lawoh
Lingoen momingkahe matchih,
Isih toetarihang oere
Toetarimpopoh boeraeng,
Matah idoehih marange
Mongoele kahoentikilan. —
Kere nalang olih,
Kobitan madoende.

16 Ijah miroh, mirohong Sangijang,
Tahoeh Rawewe tinangka;
Mirohong panganteang oetah
Pangoerahiang soe oepah,
Arah soehe oe keloenge
Sasalah gagarindoengoe. —
Kere nalang olih,
Kobitan madoende.

---

1 Dai awih, dai awih,
Karangeng dai karangeng,

Dai awih pangadateng
karangeng horomatiang
Ta nangaroeng bansah,
Kahih tebe doe eroengang.
Kere nalang olih,
Kobitan madoende.

2 Pelakoh, ijah pelakoh,
Ijah doih, ijah doih,
Kahih roih iratoehkoe,
Pelako marangbengkoe,
Kahih pededorong lirih
Pakibaroh keng sinihah. —
Kere nalang olih,
Kobitan madoende.

3 Pijah lirih, pijah lirih,
Sinihah kai sinihah,
Gare ngare lirih
Mahoeanekoe sinihah,
Lahih sikasasilihan,
Ijah matakoeh magellih.
Kere nalang olih,
Kobitan madoende.

4 Pobaroh, dako pobaroh,
Habare dako pohabare,
Poebaroh e si ratoehmoe
Habare si marambengo,
Dahoeng tai lirih,
Ikarohoh sinihah. —
Kere nalang olih,
Kobitan madoende.

5 Isahih bawah madisih,
Matindage soe poeroeh toekade
Arah pijah habare, poehabare,
Toerihkoe dahoeng daringihe,
Matakoe koekakellahe

Moenoenalang kendaroih.
Kere nalang olih,
Kobitan madoende.

6 Ijah dimentah kapijah,
Pelakoh imarambengkoe,
Doih poelololoke lirih,
Poedoedorongke sinihah,
Pakibawah e si sijah
Liga pakaliga denta. —
Kere nalang olih,
Kobitan madoende.

7 Magellih, ijah magellih,
Kahih magellih oe lirih,
Kate pikoewang oe bengele,
Garomo ta makadaringihe,
Kahih wekisan koerih
Ari waheng oe lawihih. —
Kere nalang olih,
Kobitan madoende.

8 Tinanata iratoehkoe
Pakipikoeng kengpatora,
Garomo kinahagihang,
Kate wekise inoh,
Ari waheng keng sohoh laboh,
Pinikoeng takawawoekah
Kere nalang olih,
Kobitan madoende.

VERTALING.

I.

1 In de baai werd de tifa geslagen, om het vaartuig der negorij in zee te duwen. —
2 Komt laat ons gaan, de een den ander volgende.
3 Wij zullen ook helpen, nog een korte afstand dan zijn wij op het eiland. —

4 Wanneer het smeeken mogt worden verhoord, vraagt dan naar de negorij terug te keeren. —

5 De vogel Linggoeh tot vorst verheven zijnde, schreeuwt, maar verkrijgt geene onderdanen. —

6 Gandarangi, een vorst van vroegeren tijd zeide „op den weg zult gij het goede ontmoeten." —

7 Al bevind ik mij op een verwijderd eiland, ik zal het niet vergeten. —

8 De vogel Tegih komt daaraan, hij zal één maand blijven om handel te drijven. —

9 Een maand lang in zee te blijven en het vaartuig van Gongarang vooruit te duwen. —

10 Gongarang wordt door een ieder geloofd, zelfs door kleine kinderen. —

11 Gelooft niet aan Gongarang hoe menigmaal heeft hij geen twist veroorzaakt.

12 Gevochten zonder reden, twist gezocht om zijn toorn te stillen.

13 Het onweder begeeft zich overal henen, om het uiteinde van den wind te zoeken.

14 De roerganger denkt er over, zal het onweder doorkomen.

15 Smeekt dat het mogt gebeuren; och, de gedachten van 's menschen hart.

16 Wanneer het mogt gebeuren, in waarheid het is ook schoon.

17 Bedenkt in uwe harten, het is gebeurd ten goede.

18 Blijft zoo nog volhouden, het zal wel goed gemaakt worden.

19 Gelooft niet aan de gezanten, maakt het ligchaam glad.

28 Al wordt gij ook verlaten, de manoekangvogel laat niet los.

21 De manoekangvogel speelt in den broeitijd, en maakt haar verblijf in zee gereed.

22 Op zee ben ik zeer onervaren, zaken heb ik niet onderzocht.

23 Wanneer gij de zee niet onderzocht hebt, kom mij dan maar vragen.

24 Ik zal beproeven te zeggen hoe het in zee er uit ziet.

25 Zij gelijkt niet op de rasp van den kalapa-noot, er zijn velerlei zaken daar.

26 Beproef en beproef nogmaals, bemin en bemin nogmaals.

27 Merk het op, een gewoon jong mensch zal met u medegaan.

28 Ik ben reeds medegegaan, maar wanneer dit niet geschied is, wat dan.

29 Gelijk het uitspreken van spotwoorden, men verstaat het wel, al is men onervaren.

30 Gij vriend bedenk, wanneer gij spotwoorden wilt uitspreken.

31 Bespot hem vrij, hij zal u ter nauwernood begrijpen.

32 Een vriend is een vriend, meer nog is zijne goedheid.

33 Wees bevriend met een inwoner van Tarihang, het hart is in het ligchaam ook.

34 Zijn eerbewijs is gelijk aan vrees, maar gaat met den nok van het huis voorbij.

35 Ik ben reeds van zelve bevreesd, te meer als hij begint te spreken.

36 De woorden van een ouderen broeder moeten geloofd worden, een oudere broeder vervangt de ouders.

37 Al spreekt hij slechts een mond vol, gij moet hem vreezen en de bevelen ontvangen.

38 Geeft aan uwen jongeren broeder bevel, maar volgt niet uwe driften.

39 Gij moet een vaartuig zoeken en het op den goeden weg brengen.

40 De koorden van Pelihang zijn gespannen in behoorlijke orde.

41 De weg is van zelf de plaats om te loopen, de teekenen daarvan worden niet uitgewischt.

42 De rigting van den weg is gelijk aan een gespannen koord.
43 De koorden der aanzienlijken in vroegeren tijd zijn tot nu toe nog niet verouderd.
44 Het goud is als gestrooid voor aan den boeg der prauw.
45 Gaat achter de pelang en wordt gelijk aan Mengantara.
46 Gaat voor de prauw konteng en wordt gelijk aan Mengantara.
47 Houdt geen gesprek voor aan de prauw, gij zijt immers een schoon jongeling.
48 Klopt liever aan het roer en doet het vaartuig spoedig zijnen weg vervolgen.
49 Het zal wel weder in orde komen, zoo kan het niet blijven.
50 De schipper heeft medelijden en beveelt om goed optepassen.

II.

1 Een ring met edelgesteenten versierd, glinstert.
2 Glinstert aan den salendang, de schaduw van den dans.
3 Vervangt de zon, de sterren overtreffen nog in aantal.
4 Vouwt toch behoorlijk het gebloemd lijnwaad.
5 Het is als of gij onaangenaam zijt gij aanzienlijken.
6 De magt van mijn gebieder is de vrucht van een hoogen boom.
7 De edelgesteenten op het ligchaam doen eerbewijzen ontvangen.
8 Ik zal eerbewijs geven slechts aan de edelgesteenten.
9 De aanzienlijke vorstendochter loopt met muilen.
10 De vertrouwde echtgenoot van den vorst valt neder als de donderslag.
11 De echtgenoot van den vorst is zittende en heeft hare bedekking.
12 De magt van den gebieder doet allen nederzitten.

13 De woorden van een vorst gaan in en uit.
14 Denk er goed over na, het eiland is aan 't draaien.
15 Vraagt toch behoorlijk, dan volgt de zegen.
16 Vraagt ook medelijden af van den grooten heer.
17 De vorstendochter gaat te voet, onder de schaduw van den donder.
18 Een mat van spinsbek ligt op een gouden vloer.
19 De gordijnen zijn van goud in het huis van de vorstendochter.
20 De gordijnen zijn van goud, maar het verhemelte is van spinsbek.
21 Och gij oude, wat kan er nog gezegd worden.
22 De verwijderde ouden bedenken ook.
23 Er zal niet bijgevoegd worden, volg slechts zijne aanwijzing.
24 Donna Maria plaatst men op den knop van het zonnescherm.
25 Het zuiver goud is een broeder van de vorstendochter.
26 Het spinsbek nadert voor de gouden zon.
27 Zacht als kofodraad, springt het van wege de fijnheid.
28 De hadat regelt zijne eerbewijzen.
29 Zijne eerbewijzen gaan voorbij onder de bladeren van de kaempferia galanga.
30 Het hout wordt vereerd, de boom met eerbewijzen overladen.
31 Op den top van den dindehan 6) is de verblijfplaats van de vogel lenhgoeh.
32 Voor het venster te zitten en fijne kofodraden aan een te hechten.
33 Glinsterende voor de lamp is het schijnsel der kam.
34 De gouden kam wordt door diamanten effen gemaakt.
35 Donna Maria wordt door meenigeen ten bad geleid.
36 In het water dat het aanzien geeft van goud wordt de vorstendochter gebaad.

37 Haar hoofd wordt met olie gezalfd en door de kam effen gemaakt.

38 Het goud van vroegere jaren is goed goud; beter dan thans.

39 Gouden nagelen op vingeren van spinsbek.

40 Een stuk spinsbek verheugt zich wanneer het naar de stad, het verblijf van vele menschen wordt gebragt.

41 De hairspeld is van spinsbek en de kam van goud.

42 Hoeveel gebieders zijn er, niet meer dan een.

43 De vorstendochter, die meer is dan een ander, wordt op eene blinkende plaats opgekweekt.

44 Het hart is groot, meer nog dan de vorst.

45 In het hart schreit men, zonder tranen in de oogen.

46 In duizend oogen blijkt zijne meerderheid.

47 Wanneer gij uitgaat moet gij groeten en bij het binnentreden van een huis eerbewijzen geven.

48 Aan de gouden zon is het verhemelte van spinsbek.

49 De stralen der zon steken geweldig en de zon kan niet gezien worden.

50 Hoe kan men zien in de schaduw van het licht, of in den donker.

III.

1 De prauw werd voor het vertrek strandwaarts gegeduwd; draait het achterdeel niet naar voren en let toch op het roer, ten einde ongelukken op reis te voorkomen.

Het speeltuig olih geeft geluid zoodra het wordt aangegrepen.

2 Wij gingen van Tarihang, zeilende van het voorgebergte af, zonder eenig gerucht te maken of op den maat te slaan en werden door eene onstuimige zee in onzen vaart belemmerd.

Het speeltuig olih geeft geluid zoodra het wordt aangegrepen.

3 Vermoeid van het roeien en afgemat van met den polstok te werken, legden wij onze riemen neder, op de buiten de prauw aangebragte vlerken van spinsbek en goud.

Het speeltuig olih geeft geluid zoodra het wordt aangegrepen.

4 De golven en stroomen mogen vrijelijk komen, al zijn hunne bewegingen ook gelijk aan de sellang 7) van de vorstendochter, en aan de kaboere 8) van Orohriwoeh.

Het speeltuig olih geeft geluid zoodra het wordt aangegrepen.

5 Ik droomde in het holste van den nacht dat de gezagvoerder voorbijgaat en dat de stuurman aangiert, het is waarlijk als of een zwaard voorbijgaat en een hakmes aangiert.

Het speeltuig olih geeft geluid zoodra het wordt aangegrepen.

6 Wanneer gij misleid wordt van wege gebrek aan kennis, Ngian is daar buiten met zijn makker Orohriwoeh, daarbuiten hebt gij den diamant in gezelschap van den moestika 9).

Het speeltuig olih geeft geluid zoodra het wordt aangegrepen.

7 Het zwaard verkrijgt datgene dat verlangd wordt, het bestijgt de versterking en treed het steenen gebouw binnen, de versterking der Nederlanders, het steenen gebouw der blanken.

Het speeltuig olih geeft geluid zoodra het wordt aangegrepen.

8 De Nederlanders staan verbaasd daarover, de blanken spreken onder elkander en verwonderen zich omtrent zulk een gedrag, het gedrag een vorstenzoon waardig.

Het speeltuig olih geeft geluid zoodra het wordt aangegrepen.

9 De lieden van Taroena zeggen, ook het volk van Mararasa, het voorgebergte is puntig, bestaande uit gebloemde steenen, puntig gelijk een diamant en gebloemd gelijk een moestika.

Het speeltuig olih geeft geluid zoodra het wordt aangegrepen.

10 Ik zal aangieren en van het vaartuig uitstappen, ik zal het voorgebergte aandoen en den inham binnenvaren, om kalahing 10) te kappen en boeroh lama 11) neder te vellen.

Het speeltuig olih geeft geluid zoodra het wordt aangegrepen.

11 Daar ziet gij den waringinboom, den hoogen boom, de plaats alwaar gevonden worden oude geschiedenissen en vergelijkingen van degenen, die voor ons geleefd hebben.

Het speeltuig olih geeft geluid zoodra het wordt aangegrepen.

12 Ik zal vertellingen doen en berigten mededeelen, want de verhalen heb ik gevonden op den weg, zij zijn mij duidelijk gemaakt op het pad, dat sedert lang door menschen is bewandeld geworden.

Het speeltuig olih geeft geluid zoodra het wordt aangegrepen.

13 De nacht valt in, bij den oorsprong der rivier, het is daar duister, omdat de weg nog al kronkelt en de lengte daarvan in onze woonplaats niet kan worden nagegaan.

Het speeltuig olih geeft geluid zoodra het wordt aangegrepen.

14 Gaande den weg langs op de toppen der bergen vinden wij levend water, eene liefelijke bron, badplaats der vorstendochteren; alwaar Donna Katih haar ligchaam reinigt.

Het speeltuig olih geeft geluid
zoodra het wordt aangegrepen.

15 Lach toch op eene aangename wijze en hef uw aangezigt minzaam op, de tanden hebben immers het aanzien van spinsbek en goud, open uwe oogen en laat de vaak wijken.

Het speeltuig olih geeft geluid
zoodra het wordt aangegrepen.

16 Mijn verlangen is naar de vorstendochter, door Rawene gevangen gehouden; ik verlang het hair van mijnen vijand aftesnijden, uittetrekken, om het te doen dienen tot versierselen op mijn schild.

Het speeltuig olih geeft geluid
zoodra het wordt aangegrepen.

1 Kom naar boven en treed binnen; maar doet zulks met de noodige pligtplegingen; treed binnen met eerbied want de aanzienlijken zijn daar en gij zijt slechts een persoon van geringe afkomst.

Het speeltuig olih geeft geluid
zoodra het wordt aangegrepen.

2 Ik ben een gezant, iemand die afgezonden wordt door zijnen vorst, door zijnen heer, om van u te vragen lirih 12) en van u te verzoeken eene bete pinang die behoorlijk is toebereid.

Het speeltuig olih geeft geluid
zoodra het wordt aangegrepen.

3 Aanwezig is er lirih, ook heb ik toebereide pinang, maar ik heb den moed niet deze te geven, de lirih en de toebereide pinang zijn het eigendom mijn's broeders.

Het speeltuig olih geeft geluid
zoodra het wordt aangegrepen.

4 Ga henen en deel het mede aan uwen vorst, zeg het aan uwen heer, op dit oogenblik is er geen lirih en kan ik geen toebereide pinang, ingevolge zijn verzoek, zenden.

Het speeltuig olih geeft geluid zoodra het wordt aangegrepen.

5 Wie is hij, die daar beneden staat, aan den voet van den trap, is er iets deel het mij mede, mijne ooren zullen hooren, mijne oogen zullen tevens zien de bewegingen van den afgezant.

Het speeltuig olih geeft geluid zoodra het wordt aangegrepen.

6 Ik ben weder gekomen gezonden door mijnen vorst, hij laat u smeeken om lirih, om toebereide pinang, met spoed moet ik hem dit een en ander brengen.

Het speeltuig olih geeft geluid zoodra het wordt aangegrepen.

7 Och geef mij lirih, gij kunt dit immers in stilte wel doen, wikkel deze op geheimzinnige wijze in een pisang-blad en maak het pakje vast met kofodraden.

Het speeltuig olih geeft geluid zoodra het wordt aangegrepen.

8 Mijn vorst heeft mij aanbevolen het pakje met zijden patola te omwinden, met koralen en met een gouden buikband, opdat het niet ligt kan worden opengemaakt.

Het speeltuig olih geeft geluid zoodra het wordt aangegrepen.

Aanteekeningen.

1 Behalve de sesamboh treft men nog andere volkszangen aan, zooals de Karantoh, Kakotoh, Dareong en Bawowon.

2 De rabana of tamboerijn.

3 De sambohs welke meer bepaald door mannen gezongen worden.

4 alsvoren door vrouwen.

5 De olih is een instrument, dat men tusschen de tanden houdt en met den vinger op het uiteinde slaat. In eene verzameling van sesambohs kan moeielijk eenige zamenhang gebragt worden, want *a* zingt bijv. twee koupletten extempore, *b*. vijf koupletten, *c*. drie koupletten, *d*. een kouplet, en zoo voorts al naar gelang van de opgewektheid der improvisatoren. Ieder kiest zijn eigen onderwerp.

6 Dindehan, de aegiceras floridum.

7 Een klein stuk bamboe, dat bij het weven van kofo over de draden gaat.

8 Een dik stuk bamboe bij het weefgetouw in gebruik, om den band om het midden der weefster te bevestigen.

9 Een steen van hooge waarde, welke den vinder of eigenaar, volgens de bestaande begrippen, geluk aanbrengt.

10 Kalahing, de Bambusa fera.

11 Boeroh lanah, de de Bambusa nigro-ciliata.

12 Tabak in den vorm van Cigarettes, in tot dat einde bereide arengbladen opgerold.

TOOE OENSEASCHE FABELEN

MET

NEDERLANDSCHE VERTALING EN AANTEEKENINGEN,

DOOR

J. G. F. RIEDEL.

De onder de Tooe-oemboeloeh's van mond tot mond gaande traditiën, legenden, raadselen en fabelen, treft men, meest alle, cum variatione, aan ook onder de beide overige in de Minahasa woonachtige oorspronkelijke stammen [1]).

Het behoeft mijns inziens geen betoog, dat de kennis van deze verscheidenheid, voor zooveel die uit de hiervoren bedoelde stukken blijkt, belangrijk is, én uit een ethnographisch én uit een linguistisch oogpunt.

De in de volgende bladen vervatte, in het Tooe oenseasch dialekt geschreven fabelen, waarvan tevens eene overzetting in de Nederlandsche taal is bijgevoegd, wensch ik te doen strekken als eene bijdrage om deze kennis uittebreiden. — Eene vergelijking van Tooe oenseasche, Tooe oemboeloehsche en Tooe oempakewasche fabelen onderling, kan niet anders dan het eigenaardig verschil

---

[1]) Ten aanzien van de van elders aangekomen kleine stammen, welke de Minahasa bewonen, zal ik thans geen woord gewagen. — De onder de Tooe oemboeloeh's, Tooe oensea's en Tooe oenpakewa's aanwezige verhalen, legenden, enz. getuigen van een gemeenschappelijken oorsprong van de drie pakasaän; alsmede van de meerdere ontwikkeling van den Tooe oemboeloeh stam.

van rigting, welke deze stammen na de scheiding bij Toemaratas, in hunne geestelijke ontwikkeling gevolgd hebben, treffend doen uitkomen.

I.

Si sapoen kinei wo si laga wo si komang minakariaän. — Oengkoeaän neramo tedoe, awes tare kita karia mapaloespe apatoeoe. — Wo tanoe niïtoe oengkoeano ni sapoen awes tare karia, niakoepe si angean. — Wo itoe toeoena sera wo mange matotolan wia si sapoen, aki ange oema. — Oengkoeano ni sapoen ote mangemo kamoe karia, aki mo itiï wo mingkae niakoemo si doemoetoe. — Wo itoe toeoe si laga wo si komang mangemo mingka. — Mangingka-ngingka sera roea wingindomo raipe aeenlako ni sapoen inangean. — Oengkoeano ni laga wia si komang, ote ko karia mange meleke sa si kariata sapoen dimoetoekan. — Wo itoe toeoena si komang wo mange. — Eleken na ange si sapoen rimoendango, se minatemo. — Mamemo si komang, mange soemepoene sia minaimo ikaondole oe dendaina wo mate. — Mangento-ngento si laga raikampe tawaän ne kariana koemaän, apa toeoena sia wo mange melek. — Kaelekna ange se kariana roea waiamo minate. — Witoe sia wo madedikoer si komang. — Kadedikoernae si komang minaketor oemanlako oe rerenanna wo mate. — Wo itoe sera tedoe makaria waia minate [1]).

---

[1]) Laga, de groote roode mier. — Komang, de algemeene naam van landmollusken, zooals de clansilia, de Helix Mamilla etc. — Oengkoeaän, van koea zeggen, spreken. — Mapaloespe, vid. mapaloes, het gezamenlijk werken, waarbij wederkeerige hulp gelijkelijk verleend wordt; paloes, gelijkelijk overgieten. — Niakoepe si angean, bij mij moet gij eerst gaan [arbeiden]. — Matotolan, verbaalvorm van totol. — Mangemo, vid. ange. — Doemoetoe, kooken, doetoe, rijp, gaar. — Mingka, vid. ingka. — Raipe aeen lako ni sapoen inangean, nog niet gehaald, geroepen, geworden door den sapoen bij wien men is gaan arbeiden. —

II.

Si pokok wo si angko minakaloan. — Oengkoeano ni pokok wia si angko, kalo maimo kita mangepe tare aki dawanan mangepe mangelek epeën. — Oengkoeano ni angko wia si pokok, leos. — Apa toeoena sera roea wo mange aki dawanan. — Mawialako sera io sonope. — Oengkoeano ni angko wia si pokok, kalo noe ia sonope awes tare kita roea makoekoetoeanpe. — Oengkoeano ni pokok, ote, oen toromo itoe noe mapatagaspe toeoe wo kita tare mange mangelek epeen. — Wo itoe toeoena si pokok koemoetoe wia si angke, taän pinakoelatna oeman. — Makakoetoeange sia oengkoeano kooeman wia si angko, ote kalo niakoepe kooeman si koetoean. — Apa toeoena si angko wo koemoetoe wia si pokok. — Mange koemoetoe sia pinawoe-nawoetna oemboedwoed ni pokok, takar oeminarai. — Eleken ni pokok noe tagas o oengkoeanamo wia si angko maimo kalo kita mangemo mangelek epeën. — Apa toeoena sera roea wo mange. — Aki ange tatagasan sera roea, si pokok melek si kima. — Oengkoeano ni pokok, kenoemo kalo si epeen- rooeenolako sia wo endone. — Aa toeoena si angko wo roemooe. — Kararooena lako sia kikiin ni kima. — Oengkoeano ni angko wia si pokok, kalo kiniikinamo oedengenkoe. — Oengkoeano ni pokok, lolonnoe weta takar oe dendaina mondol. — Apa toeoena wo itoe palololololon ni angko, oedengenna raimo maendo takar oen soemeroe. — Raremo oensonop oengkoeano ni angko wia si pokok, o kalo raimo toro akoe, matemo. — Oengkoeano ni pokok wia si angko noe oepoepina ni sia noe simawoet oemboedwoedna,

---

Rimoendango, passieve vorm van roemoendang, verbaalvorm van roendang, rood. — Soemepoene, verbaalvorm van sepoen. — Dendaina, het vleesch, de inhoud, de ingewanden van hem of van haar. — Madedikoer, en kadedikoernae, verbaalvormen van dikoer, rug, achter. — Rerenan het midden van het ligchaam.

witoe sia wo toemambak, koekoeana, „sa akoe si angko wo iendo watoe wo ititititi oembale ni kima." — Oengkoeano ni angko „soemoeat, sa dai mate kalo pasinaoeen."— Wo itoe toeoena si angko minalemokan lako noe dinenew oen sonop, si pokok kaoeman timeiteia [1]).

III.

Si watoe dadaneian, si ketengen, si kasidi, si dakerkoekoe wo si pokok, sera dima io minakalo, wo masaän mange mangeti, simake witoe dondei esa. — Apa toeoena sera mange aki ange laoer sera soeaten reges sio wo karia oen sempa, akar noe minange ikatenem. — Apa si kasidi wo si dakerkoekoe minoiooe mange aki katanaän, si pokok timelew mange aki katanaän. — Aki ange katanaän sera tedoe maelekan wo mai diniwagan, kalo wisamo si watoedadaneian wo si ketengen. — Koeano ni kasidi wo ni dakerkoekoe wia si pokok, raimo toro sera roea, karenganokan minate sa sera wo raimo angene. — Apa toeoena sera tedoe wo maäsaän io tare kalo, esa mo wia ni kita si mange mangelek ni sera roea. — Apa toeoena wo si kasidi si minangakoe mange mangelek ni sera roea. — Moiooe mo toeoena si kasidi aki ange laoer sia wo sera roea elekenna wo ipawadi; apa si watoe dadaneian moeremna, io si ketengen kooeman naitewik-

---

[1]) Minakaloan, verbaalvorm van kalo, makker, kameraad. — Makoekoetoean, verbaalvorm van koetoe, hoofdluis. — Mapatagaspe, van tagas, laag water, droogte. — Pinakoelatna, passieve vorm van koemoelat met aanhechting van het voornaamwoord, van koelat. — Boedwoed, vederen, haar op het ligchaam. — Rooeenlako, verbaalvorm van roemoe. — Kiniikinamo, verbaalvorm van kiki, tand. — Lolon, uithalen. — Soemeroe, hoog water worden. — Simawoet, passieve vorm van soemawoet, uithalen, uittrekken. — Toemambak, zingen. — Tendo van endo, nemen. — Ititititi, passieve vorm van toemiti, titien. — Pasinaoeen, van sinaoe, nanaoe, een teeken, een merk. — Timeiteia, passieve vorm van toemeitei, met spoed zich verwijderen, zich haasten.

na e witoe noedoena. — Wo sera roea ioiooena iwadi aki katanaän. — Aki ange katanaän, koeanera mo piri iai kita koemelang mange mangelek toro entoanta. — Wo niïtoe toeoena sera dima wo koemelang moentep oentadoen. — Aki ange tadoeu sera io rapamo. — Koemelakelanglako toio wo sera maelek oembale esa, si witoem bale itiï akar oeman si tooe toea wewene. — Apa kinei sera wo makiwe sa sera dima wo toro mento witoe. — Oengkoeano ni toea wewene itiï, leos. — Wo niïtoe toeoena sera dima wo maätoran minento aki totolan oen aran aki tana; si kosidi witoe toembalan aki loloangan; si pokok aki ramporan padoetoean; si ketengen witoe salipi minadoeng oem pakoloan ni toea wewene; apa kinei si dakerkoekoe witoeng koitan. — Mangemo oematekel roemoekaskaso si bobat witoe salipi ikaragos si ketengan, simoeat oemberen ni toea wewene, apa toeoena si toea wewene kinei itiï wo mange mareriket oen api wo sia kasiï kalewkewan ni pokok, wo kawoetaän, wo sia kasiï mange maendo oengkoitan riamoesama wo sia seden ni dakerkoekoe, mange mapipiooe sia wo ni kaleëk wia si kasidi wo ikaleësok naikanawoe aki tana soemoeat si watoedadaneian si toea wewene itii wo mate. — Oembale itiï minaendomo wale ne dima makalo itiï [1]).

---

[1]) Dima, vijf. — Masaän, vereenigd zijn. — Mangeti, visschen met den lijn. — Dondei, een vaartuig, praauw. — Soeatan, vid. soemoeat, raken, treffen. — Sempa, golfslagen. — Minoiooe, vid. oiooe. — Diniwagan. vid. doemiwag, vragen. — Raimo toro sera, zij kunnen niet meer, zij zijn uitgeput. — Minangakoe, van mangakoe, een malaïsme. — Ipawadi, passieve vorm van mawadi, vergezellen. — Inoeremna, vid. moeoerem, kauwen. — Rapamo, van rapa, donker. — Maätoran, vid. ater. — Loloangan, deur. — Ramporan, de plaats waar men kookt, bestaande uit eene vierkante kist met aarde gevuld, waarop drie en meer steenen liggen. — Koiten, de bamboe om water te halen ter lengte van een en een halve lid met een handvatsel. — Salipi, een mat van bamboe gevlochten. — Roemoekaskas van koemaskas. — Riamoesanna, vid. roemamoes, het aangezigt wasschen.

IV.

Apa si angko wo si waoe minakaloan. — Wo sera roea masaän mange toemanem oem poenti, tinaäsaän minaitanem, taän oe naitanem ni angko rai minamoeali noe toemoioën endoanna oentooeanna, oenaitanem ni waoe niïtoe oeminamoeali wo niïtoe doekarenna pakoa-koatanna takar niïtoe minadambo wo niïtoe moea. — Mange maririan ange itoe, oengkoeano ni waoe wia si angko, kalo nikooemo tare si doemawa noe akoe rai mataoe, madawa, wo itoe toeoena si angko wo doemawa. — Aki ange atas si angko wo mendo oemboeana wo kaänen. — Oengkoeano ni waoe wia si angko o kalo ragosane o. — Oengkoeauo kooeman ni angko wia si waoe, teape kalo papeananpe. — Eleken ni waoe maraimo oempoenti pakaendon o ni angko witoe kooeman si waoe wo makagenang wo sia koemoat oen doekoet witoe rende oen toeoerna oempoenti wo niïtoe taianna. — Wo sia kasiïna toemaän oen soera, witoe si waoe, wo doema elekenna raimo si apa oempoenti, wo itoe sia makiwe oendaniïna wia si angko. — Apa toeoena sia wo ragosan e ni angko oendaniïna, wo itoe endon ni waoe wo ikoenkoeng witi soera. — Toemawamo si angko o kalo wisa oentoempeleankoe. — Oengkoeano ni waoe toro ko kalo toemoempele witoe kinoatan taän niïtoe tinaiankoe, awes tare ko kalo toemoempele witoe niïnadiankoe oen daniïna oempoenti. — Apa toeoena si angko wo toemoempele witoe niïnadian oendaniïna oempoenti, wo sia soeaten an soera wo mate. — Eleken ni waoe si angko noe minatemo inendo oensoera, wo itoe kooeman si waoe wo mange mendo oendoei ni angko wo leosen apoe. — Doemangkoi kooeman lako se angko daker oengkoean nera wia si waoe, wisamo si kalomoe, oengkoeano ni waoe tarekan minange sia; taän toemoedipeme, maipe toemenga lako. — Wo itoe toeoena se angko wo toemoedi toemenga. — Ma-

katenga ange sera, wo sera koemelang. — Toemambako si waoe oengkoeano, „linema mio kan ange doei ni kaängkomoe." — Oengkoeano ne angka „napa kalo." — Oengkoeano ni waoe „doemoedoes lako mainde karapaän." — Toemambako kasiï si waoe, Oengkoeano „linema mio kan ange doei ni kaängkomoe." — Koeano ne angko „napa kalo." — Oengkoeano ni waoe „itodi lako karembang se rinte." — Toemambak soemaoep si waoe tanoekan niïtoe tinadingamo kaoeman ne angko. — Wo sera mawoerimai mangelek si waoe, kaelekan nera ange si waoe kimoöt witoe kalat, wo sia endon nera. — Koeano ne angko „wia si waoe, io ko toktokena." — Oengkoeano ni waoe „leos tare ni akoe madaker." — Koeano kasiï ne angko „awes tare sia itimboi." — Oengkoeano ni waoe „leos tare noeakoe mawaiong." — Koeano kasii ne angko „iai tare sia itoenoetamo witoen api." — Oengkoeano ni waoe „leos tare noe akoe mararang." — Koeano kasiï ne angko „iai ko idombo mana dooed." — Oengkoeano ni waoe wia se angko, „e, e." — Kenoe koca ipadombomo ne angko mana dooed, tadingan ni angko noe si waoe mainde witoe sia wo idombo nera. — Aki ange dooed si waoe wo toemarendem oengkoeano, oentowokoe toeoeman, oembalekoe wiai. — Tadingan ne angko noe si waoe timowo witoe sera wo mange makikalo si dangkooe. — Oengkoeano ne angko wia si dangkooe „kalo satoro ana mangepe elepen oe dooed anai, noeana paendoan namipe si waoe timowo wia ni kami, minange ipakitengana oen doei ni karia ami pinatena wo siwon apoe oen doei." — Apa toeoena si dangkooe wo loemele mange melep oen dooed itiï maendon ange ni dangkooe oendooed itiï, se angko toemoempa mange mangelek si waoe. — Koeano kooeman ni waoe wia si kaiong, kalo metimo oen dooed panaänta iai, noe inelepo ni dangkooe, iai tare sa sia angenoe wo mange sopitene oen tianna." — Apa toeoena si kaiong wo mange aki si dangkooe wo itoe

toeoena sopitannae oen tianna takar oen imawentooe, wo itoe mondol oen dooed inelep ni dangkooe, wo itoe mawadoei dewoe. — Apa si dangkooe minatemo se angko kooeman minate noe minademes. — Wo niitoe si kajong nanaän oen giona witoe roeoer noe kinaleëkan ni dangkooe oen kapapatena [1]).

---

[1]) Toemanem, tanem, planten. — Minamoeali, van moeali. — Doekarenna, van doemoekar, doekar, oppassen, verzorgen, met aanhechting van het bezittelijk voornaamwoord. — Maririan, verbaalvorm van riri, geel. — Doemawa, beklimmen, bestijgen. — Ragosane, van doemagos, nedervallen. — Koemoat, wieden van gras en onkruid, zuiveren. — Doema, gaan. — Raimo si apa, niets meer, er is niets meer. — Toempeleankoe, vid. toemoempele, afspringen. — Mange mendo, gaan nemen. — Apoe, kalk bij de pinang benoodigd. — Toemoedi, langskomen, aangieren. — Toemenga, verbaalvorm van tenga, de pinangnoot. — Linema, passieve vorm van loenema, pinang kauwen. — Doemoedoes, spoed maken. — Kaängkomoe, abstrakt substantieve vorm van angko, met aanhechting van moe. — Kimoöt, passieve vorm van koemoöt, zich schuil houden, zich verbergen. — Madaker, verbaalvorm van daker, veel. — Mawaiong, schommelen, wiegen. — Idombo, passieve vorm van doemombo, inwerpen, doen zinken. — Sopitene, van soemopit. Dewoe, overstrooming. — Minademes, passieve vorm van doememes. — Roeoer, de rug.

VERTALING.

I.

De garnaal, de laga-mier en de komang, een landmolluske, waren goede vrienden. — Zij spraken met elkanderen af, de een den ander in het ontginnen hunner velden te zullen bijstaan. — Dit besloten zijnde, zeide de garnaal „het is goed dat gijlieden met het ontginnen mijner velden een begin maakt." — En zij gingen. — Op de bepaalde plaats gekomen zijnde zeide de garnaal „gaat gijlieden aan het werk, van daar af is mijn terrein, ik zal voor ulieden gaan kooken." — De laga en komang gingen alstoen aan den arbeid. — En zij arbeidden voort tot des namiddags, zonder dat de garnaal hen kwam roepen. — De laga zeide „komang! ga gij eens hoogte nemen of onze makker reeds gekookt heeft." — En de komang vertrok. — Bij de garnaal komende zag hij dat deze een roodachtig uiterlijk had gekregen en dood was. — De komang begon daarop bitter te schreien; doch toen hij zijn neus uitsnoot kwamen zijne ingewanden buitenwaarts, ten gevolge waarvan hij stierf. — De laga, na lang gewacht te hebben, ging zijne makkers opzoeken en vond hen beiden dood. — Daarop wilde hij den komang op zijnen rug nemen, doch brak zijn rug midden door. — Alzoo is het einde van de drie vrienden.

II.

De reiger was de vertrouwde van den aap. — Op zekeren dag zeide hij „makker kom, laat ons strandwaarts

gaan, om visch te zoeken!" — De aap antwoorde „goed."— En zij gingen beiden naar het strand. — Daar komende was het nog hoog water. — En de aap zeide „makker nu het toch hoog water is, laat ons beiden luizen zoeken." — De reiger antwoordde „goed, tegen dien tijd zal het dan laag water zijn en kunnen wij visschen vangen. — De reiger ging alstoen den aap bepikken. — Afgeloopen zijnde zeide de aap „nu is het mijn beurt makker, om uwe luizen te zoeken." — Daartoe overgaande trok, hij al de vederen van den reiger uit. — De reiger ziende dat het water gedaald was zeide „kom laat ons gaan visschen." — En beiden gingen uit. — Op het rif gekomen zijnde zag de reiger een geopende kima-schelp en hij zeide „daar vriend hebt gij visch, haal deze maar er uit." — De aap bezig zijnde den inhoud van de kima uittehalen werd hij door dit schelpdier geknepen. — En hij zeide aan den reiger „vriend de kima heeft mijn hand gebeten." — De reiger antwoordde „och, haal maar den inhoud uit." — En de aap wroette met zijne handen in de kimaschelp zonder dat zijn hand los raakte. — Intusschen begon het water te stijgen. — Het water hoog geworden zijnde, zeide de aap „o vriend, ik kan niet meer, ik zal sterven".— Toen zeide de reiger, die verstoord was dat de aap hem zijne vederen had uitgetrokken, „in uwe plaats zou ik een steen nemen en de woning van de kima in stukken slaan." — De aap antwoordde, „als ik niet dood ga, zal ik er aan denken". — Eindelijk verdronk hij, terwijl de reiger van daar weg vloog.

III.

Een slijpsteen, een naald, eene paling, een duizendpoot en een reiger waren vertrouwde vrienden. — Op zekeren tijd gingen zij in eene prauw varen. — Toen zij in volle zee waren kwam er een hevige wind en sloegen

de golven omhoog tot dat zij zonken — De paling en de duizendpoot zwommen naar den wal, de reiger vloog tevens derwaarts. — Aan het strand gekomen zijnde ontmoetten zij elkander weder en vroeg de reiger waar de slijpsteen en de naald gebleven waren. — De paling en de duizendpoot zeiden „zij kunnen niet medekomen en zullen gewis sterven wanneer zij niet afgehaald worden." — Toen besloten zij onderling, dat een hunner de beide vrienden zoude afhalen. — En de paling nam op zich deze beiden te redden. — De paling zwom naar zee, en na hen gevonden te hebben bragt hij ze weder, de slijpsteen nam hij in den mond, de naald prikte hij op zijn hoofd. — En hij zwom terug. — Aan het strand gekomen zijnde, spraken allen „laat ons gaan en een verblijfplaats zoeken." — En zij gingen het bosch in, alwaar het donker begon te worden. — Al verder voortloopende vonden zij een huis, slechts door eene oude vrouw bewoond. — En zij vroegen haar of zij met hun vijven daar vertoeven mogten. — De oude vrouw antwoordde „goed." — Toen gingen zij elk voor zich eene plaats zoeken. — De slijpsteen bleef voor den trap op den grond liggen; de paling strekte zich uit op de balk voor de deur van het huis; de reiger begaf zich naar de kookplaats; de naald sloop in het verhemelte boven de slaapplaats der oude vrouw; de duizendpoot kroop in de bamboe, waarin water bewaard wordt. — Terwijl allen slapende waren bragt een rat op het verhemelte van de slaapplaats der oude vrouw eene schudding te weeg, waardoor de naald op het oog der oude vrouw nederviel. — Zij stond op om het vuur aantewakkeren, ten einde te zien wat er gebeurde, doch de reiger klapwiekte zoodanig, dat hare oogen vol keukenasch geraakten. — Zij ging water zoeken om het gezigt af te wasschen en werd door den duizendpoot gestoken. Daarop naar buitengaande trapte zij op de paling en gleed naar beneden, alwaar zij op den slijpsteen dood ter nederviel. — Toen werd het huis door de vijf vrienden in bezit genomen.

IV.

De aap en de padde waren twee vertrouwde vrienden. — En zij gingen beiden ieder een pisangboom planten. — De door den aap geplante boom kwam echter niet op, maar stierf spoedig. — De door de padde geplaatste boom kwam goed op en werd door hem behoorlijk verzorgd en schoongemaakt tot dat hij groot zijnde vruchten gaf. — Toen de vruchten rijp waren zeide de padde aan den aap „vriend klim gij op den boom, ik kan het niet" en de aap beklom den boom. — Boven zijnde nam hij de vruchten en at deze.— De padde zeide „vriend laat toch iets vallen." — Haar vriend antwoordde, „wacht ik wil eerst proeven." — Toen de padde zag, dat al de pisangs door den aap genomen waren, wiedde zij het gras en onkruid in den omtrek van den boom en deed daar hare behoefte. — En zij ging voetangels zetten, en ziende dat er geen pisangs meer waren vroeg zij om de bladeren daarvan.— De aap liet eenige bladeren vallen, welke door haar gebezigd werden om de voetangels te bedekken. — Toen riep de aap van van boven „vriend, waar moet ik naar beneden springen?" de padde antwoordde „gij kunt wel op de gewiedde plek springen, maar daar heb ik mijne behoefte gedaan; het is beter, dat gij daar springt, waar ik de pisangbladeren nedergelegd heb." — Toen sprong de aap op de plek waar de pisangbladeren lagen, werd door de voetangels gekwetst en stierf daarna.— De padde ziende, dat de aap dood was, nam zijne beenderen en bereidde daarvan kalk. — Het gebeurde eens, dat vele apen voorbijgingen en aan de padde vroegen waar haar vriend zich bevond.— Zij antwoordde, „hij is even uitgegaan; komt gijlieden echter binnen en gebruikt wat pinang". — Nadat zij pinang gekauwd hadden gingen zij hunnen weg vervolgen. — De padde riep hun na „gij hebt de beenderen van

uwen medeaap met pinang genuttigd." — De apen vroegen „wat is er vriend?" — De padde antwoordde „loopt goed door; welligt overvalt u nog de donker".— En hij riep hun weder na „gij hebt de beenderen van uwen medeaap met pinang genuttigd." — De apen vroegen, „wat is er vriend?" — De padde antwoordde, „plukt onder weg eenige braambeziën voor uwe kleinen." — Zij riep hun nog eenmaal na, en de apen begrepen eindelijk hare woorden.— Alstoen keerden zij allen terug en vonden de padde in eene klove verscholen en zij haalden haar er uit.— En de apen zeiden haar „wij zullen u in stukken slaan"— de padde antwoordde „het is goed, dan word ik vermenigvuldigd."— En de apen zeiden „laat ons haar vastbinden!"— de padde antwoordde „het is goed, dan kan ik mij wiegen."— En de apen zeiden „beter is het dat wij haar verbranden"— de padde antwoordde „het is goed, dan kan ik mij warmen."— En de apen zeiden „wij zullen u maar in het water werpen"— de padde antwoordde „e! e!"— Alstoen wierpen de apen haar in het water, gehoord hebbende, dat de padde daar voor bevreesd was.— In het water zijnde riep zij de apen toe „ik heb u misleid, hier is mijne woning."— De apen vernemende, dat de padde hen misleid had gingen met de antilope een verbond van vriendschap sluiten.— En zij zeiden aan de antilope „vriend als het eenigzins mogelijk is drinkt dit water uit, op dat wij de padde er uithalen kunnen, want zij heeft ons misleid en ons pinang doen nuttigen met kalk die gemaakt was van beenderen van een onzer stamgenooten."— Toen ging de antilope het water uitdrinken en begaven de apen zich in den modder om de padde te zoeken.— De padde zeide aan de krabbe „vriend, het water op onze verblijfplaats is droog geworden en opgedronken door de antilope; ga gij hem aan den buik knijpen tot verwondings toe." — En de krabbe ging de antilope knijpen tot dat de buik openbarstte en het wa-

ter weder naar buiten vloeide, eene overstrooming gelijk.— De antilope stierf daarop en de apen verdronken de een na den ander. — Van dien tijd af hebben de krabben een teeken op hunnen rug, zijnde de trede van de gedoodde antilope.

BIJDRAGEN

TOT DE

GESCHIEDENIS DER PREANGER-REGENTSCHAPPEN.

DOOR

K. F. HOLLE.

Nederburgh zegt in zijne consideratiën over de Jacatrasche- en Preangerlanden (Jaargang II van het Tijdsch. v. Ind. T. L. en Volkenkunde) omtrent deze landen o. a. het volgende:

(Paga. 113) „op wat wijze deese landen aanvankelijk on„der de heerschappij der compagnie zijn gekomen, heb ik „nergens kunnen opsporen."

„De retroacta ter secretarie van de Hoge Regering gee„ven daarvan geen berigt enz." — en verder (paga. 115) „want schoon men vind, dat de Sousouhounang de gemelde „Preangerlanden bij contract van den 19 en 20 October „1677 aan de compagnie hem dat ter vergroting, so als „daar bij uitgedrukt staat, van 's Comps. jurisdictie, of de „limieten van het oud, en met den zwaarde geconquestreer„de Jacatra, die enz. so heb ik nergens eenige blijk kun„nen ontdekken, dat deese landen, so min als Cheribon, „waaraan zij eijnsbaar schijnen te zijn geweest, immer „zoude gestaan hebben onder de onmiddelijke oppermagt „van den Sousouhounang of zijn voorzaten zodanig dat „zij daar over als eijgen territoiren konden beschikken."

„Deese cessie beschouwe ik dierhalven meer politiek als „weezenlijk: — de Sousouhounangs hebben zig al vroeg een

„soort van Opperheerschappij aangematigd over het ge-
„heele Eiland Java, ofschoon zij die in de daad niet be-
„zaten, en is het dierhalven praesumtief dat de Comp.
„ten hoogsten begeerig, om deese Preangerlanden aan zig
„te trekken, deese *quasi* Cessie, als ik so eens noemen
„mag, noodzakelijk zal hebben geoordeeld, om alle onwet-
„tige pretensien van den Sousouhounang enz. voor altijd
„af te snijden; in welk denkbeeld ik te meer worde be-
„vestigd, omdat, ofschoon deese sogenaamde Cessie reeds
„Anno 1677 heeft plaats gehad, egter de Preanger Landen
„eerst zeederd Anno 1684, en dus seeven jaaren daar na,
„*onder de compagnie gereekend zijn*, zooals dat bij meermelde
„Instructie uijtdrukkelijk gevonden word."

Zoo schreef men in 1796, en een drie kwart eeuw praatte het nageslacht den oppervlakkigen geschiedschrijver trouw na, zonder zich de moeite te geven, om — hetzij door opspo-ring der bronnen, welke het oude Gouvernements archief zeker bevat, hetzij door middel van inlandsche bronnen — achter de waarheid te komen; ja zonder eenige nasporing te doen, zoo het schijnt, naar de contracten, waarbij de cessie der Preangerlanden heeft plaats gehad.

Deze hoogst belangrijke stukken schijnen geheel en al in vergetelheid te zijn geraakt. (1)

Wel werd nu en dan eens aan de Regenten de vraag ge-rigt of zij geen belangrijke bescheiden bezaten, doch het stereotype antwoord was meest „neen"; en waarheid was dit gedeeltelijk, want een meenigte kostbare bescheiden gingen door onachtzaamheid dan wel bij brand verloren.

Van daar dat men hoe langer hoe meer in slaap werd gewiegd en men zich bij een louteren naam (Preanger-

(1) Naar ik vermeen moet het den kommissaris voor de Preanger-landen onlangs gelukt zijn, het contract van 1705, waarbij de landen in *vollen eigendom* aan de compagnie zijn *gecedeerd* magtig te worden. De heer Hageman maakt in zijne geschiedenis van Java gewag van dit contract.

stelsel) nederlegde, zonder dat bestuurders of bestuurden (de Europeanen namelijk, die in de Preanger werden toegelaten, onder de mits niet tegen het Preangerstelsel te zondigen) uitsluitsel wisten te geven, omtrent zijne beteekenis.

En zoo gaat het met meer zaken in Indie!

Gelukkig beginnen die oudgasten, waaronder ik ook „de adat" (1) reken, wat van hun prestige te verliezen, zoo als het met meer spoken gaat, als men ze van naderbij beschouwt.

Dat Nederburgh de plank missloeg met zijne bovengenoemde beweringen zal thans hieronder blijken, en kan dit tevens eene waarschuwing zijn, om zich niet geheel aan het autoriteits-geloof overtegeven, al zijn de autoriteiten bekend als knappe, duchtige, eerlijke lui.

Dwaling toch is menschelijk en zeer begrijpelijk, als men „in korten tijd" inlichtingen moet inwinnen bij en over een vreemd volk. Onbekendheid met de landstaal voegt er soms nog eene moeijelijkheid te meer bij.

Uit de navolgende stukken toch, die elkander wederkeerig bevestigen, zal men ontwaren, dat volgens inlandsche bronnen en daaronder regeringsbescheiden:

1°. de vorst van Mataram zich niet alleen als opperheer dezer landen beschouwde, maar ze ook als zoodanig regeerde en wel door middel voornamelijk van de landshoofden, die hij aanstelde of ontsloeg naar het hem goeddacht.

2°. dat hij die landen later eerst in leen (om zoo te zeggen) en daarna voor goed (in vollen eigendom, zoo ver namelijk des Vorsten regt ging om te vervreemden) (2) afstond aan de compagnie, en

---

(1) Ik bedoel de adat, waarvan misbruik wordt gemaakt; niet die adat, welke het onraadzaam is aanteranden of waaraan men niet dan met het noodige beleid en behoedzaamheid mag tornen.

(2) De niet woeste door de inlanders individueel bezeten gronden kon de vorst niet in eigendom afstaan, wel kon hij de daarop drukkende vorstelijke regten op de compagnie overdragen.

3°. dat de Compagnie zich uit kracht van die cessie als vorst beschouwde en het land in zijn naam door de landshoofden liet regeren.

A.

In de eerste plaats doe ik hieronder volgen eene vertaling van een extrakt uit een inlandsche babad, afkomstig uit het Cheribonsche en geschreven in Cheribonsch Javaansch, in den tijd tusschen 1788 en 1820.

Dit historie-stuk kreeg de regent van Soemedang van een der Cheribonsche pangerans en stond het mij welwillend ter inzage af.

Ik geef daarvan een extrakt, omdat het eerste gedeelte, dat over de heel oude geschiedenis handelt, veel fabelachtigs bevat en daarin meer fictie dan waarheid voorkomt, die niet of bijna niet van elkaar te scheiden zijn. Anders is het gesteld met dit extract, dat, zooals men uit de nader volgende stukken zal zien, van vele zijden bevestiging vindt.

Dit extrakt luidt:

„Daarna zetelde zich te Galoeh een hoofd van Mataram; met name Dari en tot patih werd gemaakt Wiranangga.

Te dier tijde werd de pangeran tot panembahan verheven.

Toen Dari 2 jaar te Galoeh was geweest, kwam Soetamanggala van Radja-desa, medebrengende 300 man; zij vestigden zich te Oetama.

Dari nu zond Wiranangga naar Mataram, om als huldeblijk geruite kleedjes en geruit goed voor buizen te brengen; zijn gezellen waren de djaksa Sindangmangoe en zijn volgeling Pawindan.

Zij kwamen te Mataram aan op maandag den 5den Rabioelawal van het jaar Je. Zij maakten dien dag hunne opwachting met den toemenggoeng Narapaksa (patih van Mataram), en toen de panembahan hun huldeblijk had ontvangen vroeg deze Wiranangga naar mas Imbana-

gara; daarna zeide hij tot toem: Narapaksa: „Roep Dari terug van Galoeh naar Mataram want er is nog iemand wien Galoeh behoort, en geef aan Tanoerang (1) een piagĕm"! Narapaksa maakte een piagĕm namens den panembahan op en sprak deze laatste tot Wiranangga: „Ik geef „u dit bewijs voor Tanoerang en stel hem onder uwe „hoede." Wiranangga bedankte en toog met zijn gezellen naar huis.

Te Padaherang gekomen verbleef hij ten huize van Kaloedan 7 dagen en beraadslaagden Wiranangga met Kaloedan, djaksa Sindangmangoe en Pawindan er over, om de acte te veranderen, zoo dat Wiranangga het hoofd te Galoeh werd, waaraan Kaloedan gevolg gaf.

Wiranangga vertrok daarop naar Tjipoetih en daar aangekomen riep hij al de Galoehsche hoofden bij elkaar; t. w. Wirabaja, Bilah en Djaijabaija, en las de acte voor, waarna hij een dorp (verblijfplaats) stichtte te Tjalintjing.

Toen nu die plaats klaar was, deelde Pawinda (die de echte acte bewaarde) de zaak mede aan Tanoerang, die gezeten was te Batoelajang (Tjiparaij) en gaf hem de acte van den panembahan, met bijvoeging, dat hij was beet genomen en uitnoodiging, om zamen naar Mataram te gaan en schatting (padjĕg, oepĕti) optebrengen. Zij togen op weg en riepen de bemiddeling van den demang Laksamana te Djapara ter zake in. Van daar togen zij verder naar Mataram; Wiranangga met zijn volgelingen Wirabaja, Soetamenggala, (de) ĕntol (van) Balimbing (en?) de zoon van Djajabaja.

Te Mataram deelde demang Laksamana de zaak mede aan pangeran Djoeroewira prabangkang (prabangsa) de oom van den panembahan; deze gaf van de zaak betreffende den zoon van mas Imbanagara kennis aan den panembahan.

---

(1) zoon van mas Imbanagara.

Wiranangga werd daarop uit de tegenwoordigheid van den panembahan verwijderd, met bevel hem dood te steken, terwijl Tanoerang werd voorgeroepen en verheven tot mas Imbanagara. — Hij zag dat men Wiranangga wilde afmaken en boog zich voorover (om niet te zien). De panembahan vroeg hem daarop, of hij aan Wiranangga verwant was, waarop hij antwoordde, dat het een broeder van zijn grootvader was.

Wiranangga werd daarop teruggehaald, terwijl al de mantris op hem toegingen. Hij vroeg vergiffenis en toemenggoeng Narapaksa zeide daarop tot Wiranangga, Wirabaja, Soetamanggala en den ĕntol van Balingbing: „Ik zal ul. „een bewijs geven van ondergeschiktheid aan Tanoerang." Dit stuk kregen zij, begaven zich langs de siti inggil naar buiten en vertrokken na 2 etmalen naar Galoeh."

Een jaar daarna werd de zetel van het midden naar Banagara verplaatst.

Later kwam een zendeling van toemenggoeng Narapaksa met name Sabdakarja, die belast was met de volkstelling van Galoeh, en hij die in het kustland moest tellen was Santagoena. Men telde (atjatjahi) in Galoeh 2960 menschen (huisgezinnen?) en er werden (1) van Galoeh menschen gevraagd om voor de huishoudelijke benoodigdheden te zorgen (paboengbon, van boengboe) (2) en daarvoor werden bestemd 160 man van Pamotan, Manondjaja, Pasoeroewan en Padaherang.

Soetamanggala van Radja-desa vroeg daarop aan mas Imbanagara verlof om zijne dochter aantebieden (aan den panembahan), hetgeen werd goedgekeurd.

Daarop vertrok men naar Mataram, medenemende die dochter, met name nji Moendoet en daar aangekomen gaf men ze aan den sultan door bemiddeling van toemenggoeng Narapaksa's vrouw.

---

(1) door Mataram,

(2) een soort panoekangs (toekang = achter.)

Te dier tijde was de panembahan reeds tot sultan verheven.

Toen de sultan Soetamanggala's dochter aangenomen had, kreeg deze van den sultan 200 tjatjahs en wel de demang Oetama in de landen Rempak Bitoeng en Oetama. Soetamanggala kreeg daardoor 500 tjatjahs.

Deze kreeg daarop last om naar Galoeh terug te keeren.

Er wordt verhaald dat (ook) mas Imbanagara eene dochter aan den sultan wilde aanbieden, tegelijk met de dochters van Wiranangga en Wirabaja.

Te Mataram gekomen deelde hij toemenggoeng Narapaksa mede, dat hij zijne dochter, met name nji Koeroewoet aan den sultan wilde aanbieden en ook de dochter van Wiranangga, met name nji Magisi en van Wirabaja, met name nji Babakan.

Narapaksa berigtte zulks aan den sultan, die (ze) aannam en aan Narapaksa gelastte om Galoeh in vieren te verdeelen; en mas Imbanagara kreeg 1000, Wirananggga 700, Wirabaja 600 en Soetamanggala 500 man. Daarna togen zij naar huis.

Er wordt verder verhaald, dat er te Mataram bevel werd gegeven om 80 oemboels (1) te benoemen, waaraan werd gevolg gegeven.

Het verhaal zegt verder, dat er 200 man van mas Imbanagara naar Soemedang overliepen en wel van de dessa's Tjidjoho, Pasirpandjang 100 man, van Lokasana 100 huisgezinnen (somah), zoodat er slechts 800 tjatjahs overbleven.

Wangsaraga nu vroeg, tijdens zijn verblijf te Mataram, die menschen van den pangeran van Soemedang terug, die in de plaats gaf 200 tjatjahs van Limbangan, (2) hetgeen aan den sultan door Narapaksa werd berigt, die daarmede genoegen nam.

---

(1) Van oemboel = vlag, even als ons vaandrig van vaandel.

(2) Zie Bijl. H hier achter.

Later kreeg de rangga van Limbangan een zoon van den sultan, met name raden Mimis, ter oppassing en nam de sultan den rangga van Limbangan van mas Imbanagara terug en gaf in de plaats daarvan Pamengpek en Padèrèk, 200 tjatjahs, zoodat de 1000 tjatjahs voltallig bleven.

Er wordt nog verhaald, dat Galoeh ontvolkt werd en wel om de volgende reden:

Eene bijzit van den sultan hield het met Singadarpa en daar deze moeijelijkheden ondervond, gaf hij bevel ze naar Galoeh te brengen, hetgeen hij deed ten uitvoerbrengen door Raksabaja van Tjiparaij en Djinam van Tjibodas.

Twee (maanden?) daarna was eene opschudding te Mataram; de sultan was namelijk eene bijzit kwijt, waardoor allen in verlegenheid kwamen.

De misdadigers werden te Adilangoe gevat en naar Mataram gebragt, en, daar door Narapaksa ondervraagd bekenden Raksabaja en Djinam van Galoeh te zijn, doch op last van Singadarpa te hebben gehandeld.

Narapaksa gaf daarop last om Galoeh te tuchtigen, (sic) en wel aan den kandoerowan van Ajah, die 2600 man en hunne hoofden, mas Imbanagara, Wiranangga, Wirabaja en Soetamanggala, als gevangenen medevoerde.— Wangsaraga werd met het bestuur over Galoeh belast en kreeg 100 man van Wiranangga, Djagapata van Wirabaja, Singadarpa (van Babakan). — Van Soetamanggala en het hoofd (Ki) van Oetama leende hij 100 man.—

De gevangenen te Mataram aangekomen zijnde, gelastte Narapaksa (de) 4 hoofden om 100 man te bestemmen tot (?)

Een jaar daarna deelde de sultan aan Narapaksa mede, dat de 4 hoofden van Galoeh konden huiswaarts keeren.

Toen echter een jaar verstreken was, kwam de dood over de 2600 tjatjahs; er bleven slechts over 960; Banagara 260,

Wiranangga 260, Wirabaja 250, Soetamanggala 170.—

Nu wordt verhaald van dipati Oekoer (toen hem en rangga Gĕmpol van Soemedang was opgedragen Sampang te beoorloogen). Zij waren niet tegen Sampang opgewassen en wilde men dipati Oekoer onthalsen.— Hij nam evenwel aan de Hollanders te Djakatra te vernietigen met behulp van de geheele Preanger.

Daarop ging dipati Oekoer op weg naar Djakatra, met de heele Preanger; hij was evenwel niet tegen de kompagnie opgewassen, daarom toog hij met zijn volk naar Oekoer terug en de (overige) Preanger-lieden naar hunne haardsteden.

Dipati Oekoer kwam met zijne volgelingen over een zich (liever dan te sterven) op den berg Loemboeng terug te trekken en daar eene sterkte aan te leggen.

Daarop zond dipati Oekoer 3 hoofden naar Banagara en naar de heele Preanger, om met hen te beraadslagen en ze over te halen om in opstand te komen.

Die hij zond waren ngabehi Astamanggala van Tjihaoerbeti, ngabehi Somahita van Sindangkasih (Galoenggoeng) en Wirawangsa van Soekakerta (1)

Het antwoord van mas Banagara was: „Ik wil den wensch van dipati Oekoer niet volgen; wat meer zegt, als gijlieden het goede wilt, staat dan niet mede op."

„Omdat gijl. echter door iemand gezonden zijt, dient gij spoedig terug te keeren."

Zij keerden terug en deelden aan dipati Oekoer mede, dat van de heele Preanger niemand mede wilde doen.— Zij verlieten daarna Oekoer en verhuisden naar Banagara, medenemende (ieder) 300 tjatjahs.

De sultan nu kreeg tijding, dat dipati Oekoer in opstand was en zich versterkte en gaf daarop aan Narapaksa last, om dipati Oekoer te beoorlogen.

---

(1) Later benoemd tot regenten van Bandoeng, Prakanmoentjang en Soekapoera; zie acte van aanstelling C hier achter.

Narapaksa bragt dit bevel over aan de hoofden der oostelijke ommelanden (Mantjanagara, of de hoofden van Mataram); ook de hoofden der westelijke ommelanden werden alle opgeroepen, zooals de toemenggoeng van Banjoemas en de kandoerowan van Ajah.

Zij trokken maandag, den laatsten der maand Moeharam van het jaar Hé naar Oekoer en vielen dipati Oekoer aan. Deze weerde zich dapper.— Mataram delfde het onderspit en wel omdat dipati Oekoer zich verdedigde met steenen, die hij van den berg rolde en die vele lieden doodden.

Toemenggoeng Narapaksa trok zich naar Soemedang terug, waar men er over beraadslaagde, hoe iemand te vinden, die aannam dipati Oekoer te vatten.

Het oog viel op iemand van Galoeh, met name Soetapoera, met de wildernis bekend, die aannam dipati Oekoer te vatten.

Deze toog op weg, beklom den berg en maakte amok. Vele van dipati Oekoer's strijdknechten vielen en dipati Oekoer werd gevangen genomen.

Soetapoera bragt hem naar Galoeh, met het doel om hem zelf aan den sultan te Mataram uit te leveren, het geen evenwel aan Narapaksa bekend werd, die Soetapoera liet achtervolgen.—

Hij werd naar Soemedang opgebragt, gebonden met den teugel, het roode koord van zijn schimmel. (Van daar komt het, dat de Galoehsche lieden geen schimmels durven houden of roode teugels gebruiken).

Te Soemedang gekomen, gaf Soetapoera zijn gevangenen over, er bij zeggende: „Ik ben doorgegaan naar Galoeh, omdat ik hoorde, dat u reeds naar Mataram vertrokken waart."

Daarna werden Soetapoera's banden losgemaakt en kreeg hij vergiffenis.

De onderdanen nu van Oekoer, ten getale van 10,000 tjatjahs, werden gesteld onder Narapaksa, die ze medevoerde.—

Er waren er (echter) slechts 2000, en wel mannen 1000, vrouwen 1000.—

Dipati Oekoer werd verslagen op maandag den laatsten der maand Djoemadilawal van het jaar Hé, en nadat men 5 maanden aan het oorlogvoeren was geweest.

Dipati Oekoer en zijn volk kwamen te Mataram aan op dingsdag. Hij werd aan kleine stukken gehakt, en al zijne mannelijke volgelingen werden gedood en de vrouwen in zee geworpen.

Daarop vroeg de sultan aan kjai Banagara: „wie moet nu wel dipati Oekoer vervangen?" Deze antwoordde, dat er 3 mantris waren, die niet met dipati Oekoer hadden meêgedaan, wat meer zegt, zij hadden zich onder hem gesteld, en wel de ngabehi's Wirawangsa, Somahita en Astamanggala; zij hadden ieder 300 tjatjahs medegebragt.

De sultan zeide daarop aan toemenggoeng Narapaksa: „Ik benoem Astamanggala tot toemenggoeng Wirangoenangoen met 300 tjatjahs, Somahita tot toemenggoeng Tanoebaja met 300 tjatjahs en Wirawangsa tot toemenggoeng Wiradadaha met 300 tjatjahs; hun verblijfplaats blijft waar ze nu gevestigd zijn. (1)

Van het land Oekoer met zijn 10,000 tjatjahs werd gegeven (gadoehakĕn) aan toemenggoeng Wiradadaha 5000, omdat hij een leeg land had; aan toemenggoeng Tanoebaja en Wirangoenangoen 2500 ieder, omdat deze 2 lieden bevolkt land onder zich hadden (boemi oerip).

Z. H. de sultan kwam te overlijden en werd vervangen door zijn zoon, Z. H. de sultan van Tegalwangi."

Het verhaal gaat nu terug tot de onderwerping der westelijke Preanger, tijdens pangeran Seda Krapjak, de oudste der wadanas (pangagĕngé pamadjĕgan) in de wester ommelanden was adipati Panoekan te Galoeh met 960 tjatjahs.— „De rangga Gĕmpol van Soemedang had 1000 tjatjahs; de

(1) Zie acte van aanstelling C hier achter.

rangga van Limbangan 700, dipati Oekoer 10,000, de arija (v. d.) Djampangs 2000, met inbegrip der kustlanden (tanah Datar); de pangeran van Nagara agoeng had 1500.

Toen waren ze bij Mataram ingelijfd.—

De tjatjahs van Mataram waren 666,660, die van Cheribon 10,000 (met inbegrip van Gebang en Dermajoe).— Bantam had 70,000 tjatjahs.

Het gebeurde nu, dat de pangeran van Sampang opstond tegen Mataram en dat besloten werd, dat hij zou worden beoorloogd door al de mantris van Mataram.

Zij delfden echter allen het onderspit, waarop de rangga Gĕmpol van Soemedang met dipati Oekoer tegen Sampang moesten optrekken.—

Zij togen uit, doch konden den zege niet behalen. Dipati Oekoer trok zich daarop terug.—

Pangeran Seda Krapjak nu gaf bevel aan toemoenggoeng Narapaksa, om dipati Oekoer te onthalsen, die daarop aannam (als voorwaarde van lijfsbehoud) om de Hollanders te Djakatra te vernietigen, hetgeen door den pangeran goedgevonden werd.

De rangga Gĕmpol zonderde zich af 7 maanden, daarop mogt hij den pangeran van Sampang in handen krijgen en leverde hij hem over aan pangeran Seda Krapjak.— Toen hun hoofd gevangen was onderwierpen zich al de Sampangers en de rangga van Gĕmpol werd verheven tot pangeran rangga Gĕmpol.— Hij kreeg het (opper) bevel over de Preanger en verder het land Herang met 4000 tjatjahs voor eigen gebruik (paboengboné).

Pangeran rangga Gĕmpol had een verzoek aan pangeran Seda Krapjak, namelijk om het hoofd van Limbangan in te lijven bij Soemedang, hetgeen werd toegestaan en plaats vond.

Onder den tegenwoordigen pangeran van Soemedang werd Limbangan weder van Soemedang afgenomen.— Dit had plaats tijdens Z. H. den sultan van Mataram."

Het verhaal keert nu terug tot Z. H. den soenan van Tegalwangi, wiens patihs waren ngabehi Wiradjaja en Joedabangsa en voor de ommelanden waren als patihs aangesteld de ngabehi's Mertanata en Wirasatja.

„Z. H. de soenan zeide tot genoemde patihs, dat hij in de westelijke Preanger wilde houden eene volkstelling (anatjahakĕn) en bleken zij te bezitten: Soemedang 1000, Limbangan 200, toemenggoeng Wirangoenangoen 1000, toem. Tanoebaja 1000, toem. Wiradadaha 1000, en hij die werd gezonden om de volkstelling te doen was ki Poespawangsa. (1)

En (de soenan) vond goed de 9 landschappen, die van dipati Oeker afkomstig waren, voor de helft (behalve de 3000 huisgezinnen?) te geven aan toem. Wiradadaha en wel 3 landen met name: Moehara, Saoeng watang en Malangbong en hij (de Soenan) maakte er een landschap (nagara) van en wel Soekapoera; toemenggoeng Tanoebaja kreeg 3 stukken grond, met name: Batoelajang, Tjihaoermananggel en Mĕdang sasigar: zij werden tot een landschap gemaakt en wel Prakanmoentjang; toem. Wirangoenangoen kreeg Koeripan, Segarahérang en Oekoer, en er werd een landschap van gemaakt met name Bandoeng.

Mataram was toen nog niet te niet gegaan.

Twee jaren na de inlijving bij Mataram vroeg raden Mimis aan zijn vader, den sultan, om het landschap Malangbong te geven aan den rangga van Limbangan, omdat hij hem had opgepast.

Het land Galoeh stond voor de volkstelling door Poespawangsa bekend voor 960 tjatjahs; nadat toem. Poespawangsa echter het volk opgenomen had bleek het te bezitten 2600 tjs., Imbanagara 800, Kwasén 700, Kertaboemi 1100.

Het halve Mataram had 300,000 tjs., de Ooster ommelanden, de Wester ommelanden en de kustlanden 366,660.

(1) Zie bijlage G.

De sultan zeide tot den kjai van Banjoemas en den kandoerowan van Ajah: „ik vraag 2000 man van Banjoemas, 1000 van Ajah, om de grenzen naar het Bantamsche te bewaken.

Daartoe werden aangewezen van Ajah ki Wiraperbangsa; van Banjoemas de arija Wira Saba en van Cheribon ki Wira Tanoe. Wiraperbangsa zetelde zich te Krawang met 1100 tjs. van Kertaboemi; arija Wira Saba vestigde zich te Tandjoengpoera met 600 tjs. en ki Wira Tanoe te Tjiandjoer met 200 tjs.

Poespawangsa vond in de Djampangs en het landschap Datar slechts 1400 tjs; bij Wira Tanoe 1100 (met inbegrip der tjs. van Cheribon afkomstig); Djakarta werd bevonden te bezitten 1000 tjs.

Z. H. de soenan gaf last, om het land Kertaboemi, afkomstig van Wiraperbangsa te geven aan den dipati van Imbanagara voor de helft, terwijl bagoes Soetapoera, die na den val van Oekoer tot toemenggoeng Soetanangga was verheven (te Kwassén) de andere helft kreeg.

Wiranangga werd ontheven.

Daarna gaf de soenan last aan Mertanata en Wirasatja, om 12 adjĕgs en 10 oemboels (1) aan te stellen: t. w. 1 de toem. van Banjoemas, 2 de kandoerowan van Ajah, 3 Pandjĕr, 4 Sindangkasih, 5 Imbanagara, 6 Kwassén, 7 Krawang, 8 Soemedang, 9 Soekapoera, 10 Prakanmoentjang, 11 Bandoeng en 12 ki Wirabaja.

Nadat deze 12 adjĕgs gezeteld waren, ging Mataram te niet en wel om de volgende reden:

Soenan Tegalwangi had 7 zonen: 1 pangeran adipati, 2 pangeran Poeger, 3 pangeran Arja Mataram, 4 pange-

---

(1) adjĕg komt af van de wortel djĕg = staan: men zegt wel: djĕg nangtoeng. In een ander ms. vind ik adĕg = staan, overeind staan. Dus hij die daar geplaatst is, resident. Oemboel = vlag, vaandel: als betrekking, vaandrig, echter in gewijzigde beteekenis.

ran Arja Panoelar, 5 pangeran Singasari, 6 pangeran Balitar en 7 een zoon van een bijwijf, met name Troenadjaija. Dat bijwijf was de vrouw van den demang Malaja, een Sampanger. Na hare zwangerschap werd zij aan de hoede van den pangeran van Sampang toevertrouwd, zij baarde raden Troenadjaija.

Deze was ontevreden, omdat de sultan, zoolang Troenadjaija te Sampang vertoefde, hem nog geen enkel gunstbewijs had verleend en hij vatte slechte voornemens op, hij wilde namelijk Mataram vernietigen. Ook de pangeran adipati droeg zijn vader een slecht hart toe, omdat, zoolang de vorst aan het bestuur was, hij . . .

. . . . . .

Pangeran adipati nu verstond zich met raden Troenadjaija en raden Troenadjaija viel Mataram aan. Zijn aanvoerder . . . . . was radja Galengsong, een Baweanner. Mataram werd vernietigd en de soenan verwijderde zich naar Tegal, hij overleed te Tegal . .

. . . . . .

Mataram nu was in bezit van raden Troenadjaija, die zich tot soenan uitriep met den naam van Madoeratna, terwijl de boepatis en mantris, die niet waren mede gegaan naar Tegal, zich allen aan hem onderwierpen.

Daarop vroeg de pangeran adipati den rijkszetel aan zijn jongeren broeder, den soenan Madoeratna, hetgeen deze laatste niet inwilligde, omdat hij zelf Mataram had ten onder gebragt.

Pangeran adipati besloot toen Troenadjaija te beoorloogen.

Er was iemand, die aannam Troenadjaija ten onder te brengen en de pangeran adipati nam aan te betalen 666.660 (realen?), in mindering waarvan hij gaf 60.000 realen (real batoe) (Traga trapita nĕm?).

Pangeran adipati trok op tegen Mataram met den admiraal de Wilde. De kompagnie van Djakatra had namelijk aangenomen Troenadjaija ten onder te brengen.

De oorlog hield 3 jaren aan en Mataram leed weder geweldig. Raden Troenadjaija delfde het onderspit en werd in stukken gehakt.

Na den dood van Troenadjaija werd pangeran adipati verheven tot soenan Mangkoerat Maolana Senopati ingalaga Sech Abdoerachman Sajidin Panatagama.

Na des keizers verheffing dacht zijn patih, raden dipati Sindoeredja, aan de hulp van de kompagnie en dat haar geld beloofd was geworden.

Troenadjaija echter had dit reeds opgemaakt.

Er bleven nog over 600,000, die nog niet aan de kompagnie betaald waren. *De westelijke Preangerlanden werden aan de kompagnie daarvoor in pand gegeven tijdens den Generaal Johannis Kamphuijs, wiens veldoverste was de admiraal de Wilde.*

En de soenan droeg over (asrahakën) aan de kompagnie de 12 *adjëgs.*

En raden dipati Sindoeredja vroeg aan den vorst, of Banjoemas, Pandjër, Dajëh (Ajah?) daarbij behoorden; waarop de soenan antwoordde: „Ja Sindoeredja, ik beloofde aan admiraal de Wilde om 12 adjëgs te geven." Raden dipati hernam: „Er zijn er om tot verwisseling te dienen en wel Limbangan, Tjiandjoer, Tjileungsi en Tandjoengpoera, deze zijn nog niet tot adjëgs gemaakt." „Gij hebt gelijk" antwoordde de soenan.

En er werden 12 adjëgs aan generaal Johs. Kamphuijs overgedragen, hetgeen geschiedde op maandag den 7den der maand moecharam van het jaar waoe hidjrah 1051.

En de 12 adjëgs verlieten Mataram en togen naar hunne haardsteden, *zij waren overgegeven aan de kompagnie.* (1)

Het gebeurde verder, dat een Balinees van Batavia wegliep; zijn naam was Soerapati en hij had 300 gezellen. Hij begaf zich naar Sindangkasih (Galoenggoeng), waarop de demang van Galoenggoeng opstond tegen de kompagnie en tegen den toemenggoeng van Prakanmoentjang.

(1) Traktaat 25 Feb. en 19 en 20 Oct. 1677.

Hij noemde zich dipati Pantjawinata en wilde aan den soenan onderworpen blijven.

Van Batavia kwam evenwel krijgsvolk onder den kommandeur Jakob Coeper, te gelijk met al het Preangervolk, die Soerapati en dipati Pantjawinata omsingelden. — Soerapati dolf het onderspit en de dipati van Galoengoeng werd door den kommandeur Coeper gevat en verbannen. (?)

Soerapati ontkwam het, terwijl kommandeur Coeper na het vatten van den dipati van Galoenggoeng naar Cheribon afzakte, gevolgd door al de boepatis der Preanger, zooals: de pangeran van Soemedang, toem: Tanoebaja, toem: Wiradadaha, de demang van Timbanganten van Bandoeng, de rangga van Limbangan, toem: Soetanangga van Kwassén, ki Bradjapati, ki Tjandjrawatjana van Kertaboemi en de dipati van Imbanagara.

Toen zij nu allen te Cheribon waren aangekomen vroeg de kommandeur Coeper naar de 12 adjëgs en hun tjatjahs.

De pangeran van Soemedang gaf op te hebben 1000; toem: Wiradadaha, toem. Tanoebaja, de demang van Timbanganten evenveel; de rangga van Limbangan zeide er slechts 200 te hebben; de dipati van Imbanagara 670; hij kreeg er 3 stukken bij, Pamotan, Manondjaija en Pasoeroewan, zoodat er in het geheel 800 tjs. waren.

Hij zeide daarop: „dit land behoort tot mijn gebied, vroeger was het bestemd voor het huishouden van den vorst." (1)

Toem: Soetanangga van Kwassén gaf op 530 en kreeg er bij Padaherang met 10 tjs., ook vroeger tot zijn gebied behoord hebbende en afgezonderd voor het huishouden van den vorst. Er ontbraken nog 60 aan de 700 (600?).

---

(1) Zie pag. 321.

Hij kreeg toen lieden van de kust, behoord hebbende onder Oekoer, en wel 69 man, waardoor de 700 (600) tjs. voltallig waren.

Hem werd als verblijfplaats aangewezen Tjidjoelang. De mandoer (?) er van was genaamd Djonglangnĕsa (?).

De dipati van Imbanagara had nog een verzoek betreffende Kertaboemi. Dit landschap zoude behoord hebben onder hem en toem: Soetanangga, doch nu beheerd worden door toem: Panatajoeda van Krawang.

Deze gaf voor het van den generaal Harpanorol (van Oudhoorn?) te hebben gekregen, weshalve de dipati van Imbanagara hem in het bezit daarvan gelaten had. Nu echter bragt hij de zaak voor.

De kommandeur Coeper vroeg aan al de boepatis of dit landschap werkelijk onder dipati Imbanagara en toem: Soetanangga behoorde, hetgeen zij allen toestemmend beantwoordden „en wel tijdens Mataram." En de kommandeur zeide tot dipati Imbanagara en toem. Soetanangga: „Ik zal het aan den generaal Harponorol (van Oudhoorn?) mededeelen."

En Bradjapati en Tjandrawatjana werden als hoofden gesteld van de nieuw gevestigden (boenijaga) (1), met last evenwel, om de bevelen van den dipati Imbanagara en toem: Soetanangga optevolgen.

De kommandeur vroeg nu aan den pangeran van Soemedang: „Waar zijn nu de 12 adjĕgs?" Deze antwoordde: Soemedang, Imbanagara, Kwassén, Kertaboemi, Krawang, Soekapoera, Prakanmoentjang, Bandoeng, Tjiandjoer, Tjileungsi, Tandjoengpoera en Limbangan.

Toen dit onderzoek te Cheribon plaats vond was daar nog geen officier van de kompagnie (gevestigd).

---

(1) Van 't maleisch niaga, beniaga. Beteekent in de Soendalanden zooveel als tijdelijk ingezeten, in onderscheiding van de vaste ingezetenen (priboemie).

De kommandeur vertrok en allen gingen naar hunne haardsteden terug.

Eenigen tijd daarna stierven Bradjapati en Tjandrawatjana en toem: Panatajoeda van Krawang vroeg aan den Edelen Heer van Hoorn, om zijn zoon Wiranagara te Kertaboemi te plaatsen. Wiranagara was nog niet lang daar gezeteld of hij stierf en werd vervangen door Wĕrganata. Daarop werd toem: Panatajoeda door den generaal van Riebeek benoemd tot dipati.

Hij vroeg om zijn zoon den ngabehi Poespanagara te Kertaboemi te plaatsen, hetgeen werd toegestaan.

Er werd evenwel uitgemaakt, dat Poespanagara het hoofd (toekang) van Galoeh tijdens den petor Konjas (J. Kowijn?) had vermoord, weshalve Wĕrganata hem wederom verving en wel met den titel van mantri demang Wĕrganata; hij kreeg 300 tjs. van Oetama (?).

Dit gebeurde nog tijdens den petor Gobas (J. F. Gobius?).

Het gebeurde verder, dat zich iemand voor vorst uitgaf met name raden Prawata, die Galoeh onderwierp. Er werd 2 keeren hevig gevochten en er sneuvelden van de hoofden van Imbanagara raden Kertadinata en de panghoeloe Djohor van Tjiparaj. Velen kwamen er om, de hoofden van Galoeh konden het niet houden.

Daarop zond dipati Imbanagara berigt naar Cheribon en vroeg hulp aan den petor Semet (1703?), die krijgsvolk zond. Vóór dat dit evenwel te Galoeh was aangekomen, was raden Prawata verdwenen. De menschen hadden wêer heel wat te lijden (gehad).

Toem: Djajengpati (was) te Tjiamis, ten tijde dat Pangeran Arja gĕdé Adiwidjaija wadana werd over de geheele Preanger. De petor was Gobius (Gobjos). Daarna nu kwam te overlijden Z. H. de soenan Mangkoerat en werd opgevolgd door zijn zoon soenan Emas.

Deze nu kreeg met der tijd twist met zijn oom pange-

ran Poeger. Soenan Emas verloor het en werd naar Ceylon verbannen door Generaal Valkenier; terwijl pangeran Poeger tot soenan werd opgeroepen, onder den naam van Poeger Maolana Pakoeboeana Senopati ingalaga Sech Abdoelrachman Sajidin Panatagama.

De Preanger werd *afgestaan* (lépasakĕn) (1) aan de kompagnie als loon voor het naar Ceylon zenden (njelongakĕn) van soenan Emas.

Soenan Poeger kreeg tot zoon soenan Djakah Praboe, deze soenan Koemboel, deze soenan Pakoeboeana, deze den tegenwoordigen soenan.

Soenan Emas te Ceylon gewon pangeran Tepasana en pangeran Praboe Djakah; pangeran Tepasana gewon pangeran Pakoenagara.

Toen soenan Koening zich tijdens den Chinees Si Pandjang tot soenan had laten uitroepen, stootten zij beiden den soenan Koemboel van den troon. Soenan Koening hield zich 4 maanden staande, doch werd toen door soenan Koemboel met behulp van het krijgsvolk van de kompagnie overwonnen. Veel van zijn Chineesch krijgsvolk werd gedood.

Soenan Koemboel zetelde zich weder op den troon.

Er wordt nog verhaald, dat tijdens kjai dipati Koesoemah di Nata van Imbanagara (die begraven ligt) slapende is (te Goenoengsari) de toem: van Banjoemas en de ngabehi van de Dajëloehoer een inval deden in Galoeh met 2000 man gewapend volk; het land Koetamas (?) kwam zelf in hun bezit en maakten zij er weder hun hoofdplaats van.

De dipati Koesoemah di Nata en zijn vader raden Djaijabaja gingen met al de boepatis van Galoeh op weg, om er den petor van der Bisen (Papan Bisen) te Cheribon kennis van te geven, die weder berigt zond naar Batavia.

---

(1) Traktaat van 5 Nov. 1705.

Er kwam krijgsvolk van Batavia, dat zijn weg nam over Cheribon, en met al de hoofden van Galoeh de Javanen te gemoet trok.

Te Imbanagara gekomen vonden zij dat door de Javanen bezet, die er eene menigte huizen hadden verbrand en het veel hadden doen lijden.

Het ging er heet toe, vele Javanen sneuvelden en namen zij de wijk naar Oetama.

's Kompagnies krijgsvolk verbleef 3 nachten (etmalen) te Imbanagara om de Wester-Preanger bij elkaâr te roepen, te weten: Soemedang, Prakanmoentjang, Bandoeng, Soekapoera en Limbangan. Toen ze allen verzameld waren, vielen zij de Javanen aan te Oetama, waar zij een sterkte hadden gemaakt.

Er werd hevig gevochten en van beide zijden viel evenveel volk.

Het duurde van den ochtend tot den middag, waarop de Javanen het verloren en weder naar het Oosten togen.

Te Galoeh liet de kompagnie eene wacht achter van 200 Makassaren en Amboinezen en 1 vaandel (tamboer) kompagnie's soldaten.

De kommanderende officieren waren kapitein Ladah (?), de luitenant der Amboinezen en die der Makassaren.

Drie jaren daarna kwam (stelde zich) de mantri van Oetama onder Java; zijn naam was raden Diparedja. Dit had plaats ten tijde van den generaal Valkenier en petor van der Biesen; degeen die te Galoeh gesteld was als gezaghebber? (toekang) was de sergeant Karel. Zoo liep Galoeh ten einde. De benteng van Oetama werd geslecht op maandag den 14^{den} der maand Radjab van het jaar Bé, hidjrah 1152."

B.

Van den regent van Soekapoera ontving ik later een geschiedkundig geschrift, dat mede in het Javaansch is geschreven en in 1782 is opgesteld.

Het extract daaruit, dat ik hieronder doe volgen, handelt voornamelijk over de afzetting enz. van dipati Oekoer en de schepping van de regentschappen Bandoeng, Prakanmoentjang en Soekapoera.

Ofschoon dit in bijzonderheden nu en dan met A verschilt, zoo is er in de hoofdzaak geen verschil en wint dit stuk in waarde door de acte van aanstelling van den 1sten regent van Soekapoera (door Mataram), welke verder op volgt (C).

Dit extract luidt:

„Dit is de geschiedenis van den pangeran van Soemedang, die wadana (1) was van 44 oemboels, tijdens hij onderworpen was aan Mataram.

Hij maakte zich (aan iets) schuldig.

Hij werd (namelijk) gezonden naar Soemenap, doch slaagde niet (in zijne missie).

Men ontsloeg hem daarop en wees hem Gadjahmati als verblijfplaats aan, hij kreeg 100 man.

Dipati Oekoer, die in het land Oekoer gezeten was, werd in plaats van den pangeran van Soemedang tot wadana aangesteld.

Z. H. de soenan kreeg het met de kompagnie te kwaad en gaf bevel Djakatra aan te tasten.

Toemenggoeng Baoeraksa zou over zee gaan met 10,000 man, dipati Oekoer over land met evenveel volk; zij moesten bijelkaâr komen te Krawang.

Ki dipati Oekoer kwam te Krawang aan, doch vond toem: Baoeraksa daar niet; hij wachtte slechts 7 etmalen en trok toen verder naar Djakatra met zijn 9 oemboels; de toem: van Batoelajang, de demang van Saoenggata, de ngabehi Joedakarti van Tradjoe, de oemboel van Ma-

---

(1) Opperhoofd. De vroegere regent van Soemedang, die aan het hoofd van al de Preanger-regenten gesteld was, werd ook wel bij uitsluiting wadana genoemd.

langbong, die van Medang sasigar, van Tjihaoermanangél, van Koeripan en die van Segara herang.

Te Djakatra aangekomen begon de krijg met de Hollanders. Dipati Oekoer legde het af en ging op de vlugt.

Nu kwam toem: Baoeraksa en hervatte den aanval; ook hij verloor het en keerde hij daarop naar Mataram terug. Den soesoenan deelde hij mede, dat de oorzaak van zijn niet slagen was dat dipati Oekoer op zijn eigen hand had gehandeld, niet op hem had gewacht en (alzoo) het onderspit had gedolven. Toen hij (Baoeraksa) de Hollanders aanviel was de zaak reeds bedorven.

Hij zeide verder: „Nu heeft dipati Oekoer zich uit vrees voor de kompagnie op den berg Pangporang teruggetrokken, tevens afvallig wordende van Uwe Hoogheid. Degenen, die geen gemeene zaak met dipati Oekoer hebben willen maken en met hunne oemboels hem hebben verlaten, zijn: de ngabehi Wirawangsa van Soekakerta, ngabehi Somahita van Sindangkasih, ngabehi Astamangala van Tjihaoerbeti en Oedjang Sara van Indihiang. Deze vier lieden zijn trouw gebleven en hebben de handelingen van dipati Oekoer aangebragt."

Daarop werden deze 4 lieden vrijgesteld (van diensten aan Mataram (predikakakën), ook voor hunne kinderen en kleinkinderen, en beval de keizer vervolgens aan toem. Baoeraksa om dipati Oekoer te beoorlogen.

Dipati Oekoer kreeg de nederlaag en trok zich terug op den berg Loemboeng in het landschap Batoelajang.

De ngabehis Wirawangsa, Somahita en Astamanggala deden aanwijzingen, doch vochten nog niet mede. Na verloop van het 2de jaar viel men dipati Oekoer op den berg Loemboeng aan. Hij leed de nederlaag en vlugtte naar Bongbang in het Bantamsche met 8 oemboels en zijne familie.

Wat het volk aangaat, daarvan werd een gedeelte ge-

vangen en naar Mataram gevoerd en aan den keizer overgeleverd.

Toem: Baoeraksa ging toen in hinderlaag liggen in een (tijdelijke) versterking (benteng van alang-alang); $2^1/_2$ jaar daarna kwamen dipati Oekoer en zijn 8 oemboels in onderwerping, waarop ze gevankelijk werden medegevoerd en aan den keizer werden overgeleverd.

Dipati Oekoer werd onthalsd, de demang van Sangata werd in indjoek gewikkeld en verbrand, de toemenggoeng van Batoelajang werd gekookt, de ngabehi Joedakerti werd in de poort opgehangen en een ieder die voorbijkwam sneed hem (in het ligchaam) tot dat hij stierf. Verder werden de oemboels van Tjihaoer-manangél, Medang sasigar, Koeripan en Segaraherang dood gestampt.

De ngabehis Wirawangsa, Somahita en Astamanggala gaven ieder aan den keizer eene vrouw, welke Toemenggoeng Baoeraksa niet had kunnen gevangen nemen, doch die zij magtig geworden waren.

Daarop zeide de soesoenan: Wie heeft Ulieden, die vrijgesteld (mĕrdika) zijt, gezonden? Zij antwoordden: Niemand gaf ons bevel, wij zijn uit eigen beweging gekomen, want wij zijn bezwaard, wij kunnen niet gerust eten noch slapen. (1)

De soesoenan hernam: Gijlieden wilt dus eene betrekking vervullen (anglakoni gawé)?

---

(1) Zij waren namelijk, zoo als even te voren is gezegd, vrijgesteld van diensten (mĕrdika), doch schijnen van de aanranding of aanmatiging van andere Preangerhoofden te lijden te hebben gehad, weshalve zij zich onder de regtstreeksche bevelen van den keizer stelden; njalindoeng = schuilen. Dat zelfde njalindoeng of ngaoebkeun had nog onlangs, voor de laatste herziening der heerendiensten eene groote uitbreiding gekregen onder de heerendienstpligtige inlanders, die zich bij massa *als onderdaan stelden* (ngawoela) van hoofdden en hoofdjes, om tegen het presteren van mindere diensten of het geven van geschenken, van den druk der heerendiensten bevrijd te raken. Zij kwamen dus van den regen in den drup. Daaraan is thans grootendeels een einde gemaakt.

Daarop werden zij benoemd: ngabehi Wirawangsa tot toemenggoeng Wiradadaha, ngabehi Somahita tot toemenggoeng Tanoebaija, ngabehi Astamanggala tot toemenggoeng Wirangoenangoen en zij kregen nieuwe kleederen, een kris, een pajoeng, een kist voor statiekleederen, een matje en een piek, en dit gebeurde ten overstaan van den patih en panembahan van Mataram.

Daarop gaf de soesoenan bevel aan kjai Mandalika en ki Boloto, om de menschen te tellen, die nog niet waren weggevoerd (uit Oekoer). Er waren er 1000, hetgeen (den keizer) werd berigt.

Daarop werden ze verdeeld: toemenggoeng Wiradadaha kreeg 300, toemenggoeng Tanoebaja 300, toemenggoeng Wirangoenangoen 300 en de pangeran van Soemedang, die weer in genade was opgenomen, 100 tjs. en werden zij allen vrijgesteld voor 3 jaren. En de 9 ontvolkte landschappen werden verdeeld: Saoenggata, Tradjoe en Malangbong kreeg toemenggoeng Wiradadaha; Tjihaoermanangél, Medangsasigar en Batoelajang kreeg toemenggoeng Tanoebaja; Oekoer, Koeripan en Segarahérang kreeg toemenggoeng Wirangoenangoen.

Wat betreft de oemboels, die noch dipati Oekoer gevolgd, noch den keizer trouw gebleven waren, deze werden ontslagen en vervangen; de een door een broeder, de ander door een zoon, terwijl de nieuwe oemboels onderhoorig werden aan Soekapoera, Prakanmoentjang, Bandoeng en Soemedang.

Van de 300 tjatjahs overwonnen volk waren te Tradjoe achtergebleven 17 somahs, die werden gegeven aan toemenggoeng Tanoebaja; zij zetelden zich in het ontvolkte land van Tradjoe, dat gegeven was aan toemenggoeng Wiradadaha van Soekapoera. Dit gaf aanleiding tot twist; toemenggoeng Tanoebaja gaf daarvan kennis aan den keizer en toemenggoeng Wiradadaha werd door den keizer aangezegd, er genoegen mede te nemen, dat

17 somahs van Prakanmoentjang zich te Tradjoe hadden gevestigd.

Daarop gelastte de keizer aan raden Poespawangsa om Soekapoera 1000, Prakanmoentjang 1000, Bandoeng 1000 en Soemedang 1000 tjatjahs toe te deelen.

Verder verrigtten zij (Heeren-) diensten (anglampahi daměl) tot dat de overgave aan de kompagnie plaats had.

Toen nu het land *in handen* (*ing asta*) van de kompagnie was, kregen de menschen van Prakanmoentjang twist over de grens van het land Tjihaoermanangél, en kwam daarop bevel van de grooten te Batavia, dat als er weêr twist mogt rijzen omtrent de plaats, welke was aangewezen, degeen die er de oorzaak van was, *uit zijne betrekking zou worden ontslagen.*

Geschreven op maandag den 4den der maand Moeharam van het jaar Bé, in het jaar 1782 kompagnies telling."

C.

Het stuk dat nu volgt is opmerkenswaardig. Het is de acte, waarbij door den vorst van Mataram de eerste regenten van Bandoeng, Prakanmoentjang en Soekapoera onder den titel van *hoofdmantri* (sic) worden aangesteld. Het origineel daarvan bevindt zich in handen van den regent van Soekapoera.

Ik acht het niet ondienstig den originelen tekst naast de vertaling op te nemen.

TEKST.	VERTALING.
Penget srat piagĕm. (1)	*Acte.*
Ingsoen soeltan Mataram kagadoeh dening ki-ngabehi Wirawangsa kang prasătja maring ingsoen, soen djĕ-	Van mij Sultan van Mataram, gegeven aan den ngabehi Wirawangsa, die trouw is (gebleven) aan mij.

(1) De ○ geef ik weer door ĕ, de η door *e*.

nĕngakĕn mantri agoeng (sic) toemengoeng Wiradadaha Soekapoera, toemenggoeng Wirangoenangoen Bandoeng, Tanoebaja Prakanmoentjang, kang sami prasătja maring ingsoen.

Angadĕg kandjĕng soeltan angoerawat kang tĕngĕn angandika den pada soeka wong agoeng sadaja, asoerak pitoeng pangkattan sarta anglilirakĕn gamĕlan; lan pasihan ratoe: kampoeh bĕlongsong ratna koemambang, doehoeng sampana kindjĕng, lan rasoekan, lan kandaga, lan lanteh, lan pajoeng-bawat, lan titihan, sarta titijang, kawoelaning ratoe, wĕdana kalih wĕlas desane wong tigang atoes, (3) den pĕrdikakakĕn(4) dening wong agoeng Mataram, kang kalĕ-

Ik benoem tot *hoofdmantri* toemenggoeng Wiradadaha (voor) Soekapoera, toemenggoeng Wirangoenangan (voor) Bandoeng (en) Tanoebaja(voor) Prakanmoentjang, die mij even trouw zijn gebleven. (1)

De sultan stond op, stak zijne regter hand uit (en) zeide: „Dat alle grooten zich „verheugen, dat men zeven- „maal vreugdekreeten late „hooren en de gamelan doe „klinken." En des vorsten gift (was): een statiekleed, een krisschede, ratna koemanbang, (een) kris sampana kindjeng, (een) buis, (een) statie-kistje, (een) matje, (een) pajoeng-bawat (2), (een) paard en van de menschen ('s vorsten onderdanen, staande onder de 12 wadana's) (3) 300 man; ik stel ze wijders vrij van

---

(1) Genoemde ngabehis werden tot toemenggoengs benoemd, omdat ze niet met dipati Ockoer tegen Mataram waren opgestaan, maar trouw bleven (zie de 2e babad en ook de acte van aanstelling van den onderregent van Soerakarta [Bijl. D. hierachter], waarin de reden wordt vermeld).

(2) De tegenwoordige regent van Limbangan bezit nog zoo'n van Mataram afkomstigen pajoeng-bawat, een onoogelijk ding van nipa- of lonterblad, *zonder eenig vergulдsel en kleursel.*

(3) Onder de 12 wadanas worden verstaan de 12 regenten (zie babad, afkomstig uit het Cheribonsche; Bijl. A). Volgens die babad en ook volgens de tweede (Bijl. B) kreeg ieder der bovenbedoelde ngabehis 300 tjatjahs.

bětakĕn ing srat: panĕmbahan Tjirĕbon, pangeran Kaloran, pangeran Balitar, pangeran Madioen, panĕmbahan Soerabaija, papatih Mataram sakawan, toemĕnggoeng Wiragoena, toemĕnggoeng Tanpasisingan, lan toemĕnggoeng Saloran, toemĕnggoeng Singaranoe.

diensten (4) te presteren aan de grooten van Mataram (zoo als daar) te boek gesteld zijn: de panembahan van Cheribon, de pangeran van Kadjoran, de pangeran van Blitar, de pangeran van Madioen, de panembahan van Soerabaija, de 4 patihs van Mataram, de toemenggoeng Wiragoena, de toemenggoeng Tanpasisingan, de toemenggoeng Saloran en de toemenggoeng Singaranoe.

Kala anoerat ing dina saptoe tanggal ping sanga woelan Moeharam taoen alip, kang anoerat abdining ratoe, poen tjarik.

Geschreven op zaturdag, den 9den der maand Moeharam van het jaar alip. Die het schreef is 's vorsten dienaar (zijn) schrijver.

D.

TEKST.

Penget soerat piagĕm saking ingsoen soeltan Mataram kagadoeh dening ki wadana tanah Soekakerta, kang

VERTALING.

Piagem van mij Sultan van Mataram, verleend aan mijn getrouwen wadana van het landschap Soekakerta.

De zin der woorden „kawoela ning Ratoe" tot „wong tigang atoes" is niet regt duidelijk Ik geloof dien echter zoo juist mogelijk weêrgegeven te hebben. Dat ze 's vorsten onderdanen waren en bleven ligt mijns inziens in de woorden opgesloten.

Het was de gebruikelijke wijze van bezoldiging in dien tijd (en ook nu gedeeltelijk nog) om aan de hoofden de diensten, etc. van een zeker aantal tjatahs af te staan (rahajats, pantjens, panoekangs).

(4) Dit ziet op de verpligting, welke den hoofden der Preanger was opgelegd, om niet alleen een gedeelte van het jaar zelf te Mataram door te brengen, maar ook om volk ten behoeve van den vorst, *dan wel van sommige Mataramsche grooten* te leveren.

sĕtja maring ingsoen, lahirring soerat piagĕm: ki wadana ¦soen pĕrdikakakĕn sarta wĕwĕngkone Mandala, Tjipanaha, Bodjongeureun, ikoe kawĕrat dening ki wadana, ikoe adja ana kang anisikoedi sakarĕpe, angoelon watĕs Banten ngalor ing Tjirĕbon, pitoeng padjĕnĕngan adja tĕmoe maring ingsoen ana dene tingkahe ki wadana miloe anglakoni gawe *loeroeg maring oekoer*, ikoe soen sĕdahi Priangan kalih wĕlas, sarta soen djĕnĕngngakĕn *mantri*, ana dene patoet ki wedana ikoe kakange Wirawangsa, kang djĕnĕng toemenggoeng Wiradadaha, nata Priangan wĕdana kalih wĕlas.

Titi ing soerat piagĕm, kala anoerat dina sĕnen tanggal ping sanga sasih Moeharam taoen djim achier.

Volgens dezen piagem stel ik den wadana vrij (van diensten, te presteeren aan Mataram) en het grondgebied van Mandala, Tjipanaha (en) Bodjongeureun wordt onder zijne hoede gesteld. Dat niemand hem dwarsboome in zijn wil. Westwaarts tot Bantan, noordwaarts tot Cheribon (strekt dit bevel zich uit of wel: doet de sultan weten). Zeven geslachten behoeft hij niet voor mij te verschijnen. En de verrigtingen van den wadana (waren) dat hij medehielp in den strijd tegen Oekoer. Ik geef hem over aan de 12 Preangerhoofden en benoem hem tot *mantri*. En ik acht het dienstig, dat zijn oudere broeder zij (dat hij onder de hoede of leiding sta van) Wirawangsa, die benoemd is tot toemenggoeng Wiradadaha (een der) 12 wadanas, die de Preanger besturen.

Geschreven op maandag 9 Moeharam van 't jaar djim achir.

E.

Men zal zich herinneren, dat de vorst van Mataram,

volgens stuk A. bldz. 328 en B. bldz. 341, zekeren Poespawangsa eene volkstelling (welke voornamelijk betrekking had op de op te brengen diensten of schatting) in de Preangerlanden liet houden.

Naar mij door den Panghoeloe van Limbangan is medegedeeld, is daarop ook een officieel stuk van Mataram gevolgd, waarin de uitslag van Poespawangsa's commissie aan al de regenten werd kenbaar gemaakt en de noodige regelingen of verpligtingen zijn vermeld.

Dat stuk was geschreven op een groot vel daloewangpapier en bevatte verscheidene zegels, ten bewijze van echtheid.

Het is den Panghoeloe een 6 tal jaren geleden ontfutseld, en welke moeite men ook heeft gedaan, is het nog niet mogen gelukken, dit hoogst belangrijke stuk terug te krijgen.

Het bevindt zich vermoedelijk in het Soemedangsche en heeft zich de regent van Soemedang veel moeite gegeven het optesporen. Welligt zullen zijne pogingen later met gunstiger gevolg bekroond worden.

Intusschen blijkt er toch iets naders van dien Poespawangsa en wel uit het stuk, dat hier thans volgt:

TEKST.	VERTALING.
Poenika srat kaoela piagĕm, — ingsoen pĕtjahan Poespawangsa, wong Mataram kiaji gĕde Mataram, den tjatjahakĕn ing sakehe nagara Soekapoera, noeli dateng njai Pagĕdongan ing kiaji Poespawangsa, maka den pareksa njai mas Pagedongan ikoe, maka noeli amartani njimas Pagedongan, kaoela	Dit is mijn piagem. Mij Poespawangsa van Mataram, belast met de verdeeling (of telling), is door de grooten te Mataram opgedragen (in) het geheele land Soekapoera eene volkstelling (tevens verdeeling der diensten) te houden. Daarop kwam njai Pagedongan bij kiaji Poespawangsa en werd zij

saking nagari Mataram, ikoe sampoen idin kandjeng ratoe; jen kaja mangkono ikoe, dadi ora bisa anatjahakĕn njimas Pagĕdongan.

Kiaji Poespawangsa noeli den titipakĕn ing Soekapoera njimas Pagedongan sarta anak poetoene, datĕng kiaji toemĕnggoeng Wiradadaha, ikoe kang aran kiaji Darpagati, lan njai Andoesan, lan njai Langga, lan njai Doweh, lan njai Soetamarta.

Ikoe kang di titipakĕn datĕng kiaji toemĕnggoeng Wiradadaha. Mangka noeli seda dalĕm toemĕnggoeng Wiradadaha ikoe, maka den serenakĕn datĕng kang poetra dalĕm toemĕmggoeng, seda ing Pamidjahan, mangka sawoese den bakta datĕng Pamidjahan, mangka tiba woeroek maring kiaji hadji Moehamad Hasan, ing Bodjong asih lan kiaji Soemajoedin, lan kiaji Samlaja di Merta: sira ikoe ana ing Pamidjahan, ikoe lakoene ibaondervraagd. Zij antwoordde: „Ik kom van Mataram met voorkennis van den vorst" (denkelijk eene gewezene vrouw of bijzit). „Als dat zoo is, dan kan njai Pagedongan niet ingedeeld worden." (1)

Poespawangsa stelde haar daarop onder de hoede van den toemĕnggoeng Wiradadaha te Soekapoera, haar en hare kinderen en kleinkinderen, met name kiaji Darpagati en njai Andoesan, en njai Langga, en njai Doweh en njai Soetamarta.

Vervolgens kwam de toemĕnggoeng Wiradadaha te sterven en werd opgevolgd door zijn zoon, den toemĕnggoeng, die overleden is te Pamidjahan. Toen hij nu (stervende) te Pamidjahan gebragt was, zeide hij tot kiaji hadji Moehamad Hasan te Bodjongasih, kiaji Soemajoedin, en kiaji Samlajadimerta „Gijlieden te Pamidjahan zijnde, behoeft geen diensten te presteren. Ik stel Ulieden onder de hoede van den Imam. Hun belasting

(1) Een bewijs dat de telling meer een aanslag of indeeling was.

dah ora doewe tjabak sira ana ing Pamidjahan, soen titipakĕn ing kiaji mas Iman lakoene wong ikoe, ibadah, kaja seba sidkah arwah, sidkah moeloed atawa djakat pitrah, ikoe adja maring Soekapoera, maring Pamidjahan bae.

zoo als seba, sidkah arwah, sidkah moeloed of djakat (dan wel) pitrah behoeft niet aan Soekapoera opgebragt te worden, maar kan te Pamidjahan blijven."

Anadene piagĕm sira ikoe isoen ana ing Pamidjahan, moelane ingsoen ora wasijat mankono.

„Uw piagem zal zijn dat ik te Pamidjahan ben (begraven), daarom laat ik Ulieden geen belofte (opschrift) achter."

Ikoe mangke angloeloes maring sira, sing sapa kang amaido, mangka ora anĕmoe salamĕt saking dalĕm toemĕnggoeng Pamidjahan.

„En opdat dit tot Ulieder heil strekke, zal hij, die (het vorenstaande) in twijfel trekt, geen heil te verwachten hebben van den toemĕnggoeng Pamidjahan."

Ingkang anoelis kiaji Moehamad Hasan ing masane dawoeh pangandikane dalĕm toemĕnggoeng Pamidjahan, ing mandapa ing dina sĕnen, waktoe lohor, woelan rajab tanggal 12 taoen Je.

Geschreven door kiaji Moehamad Hasan, toen de toemĕnggoeng in de pandoppo sprekende was, op maandag in den namiddag den 12 Radjab van het jaar Jé.

Het is een heele toer geweest, dit Javaansch-Soendaasch of Soendaasch-Javaansch stuk te vertalen, want op duisterheid kan de stijl roemen. Dat maakt het zoo moeijelijk, als men niet eenigzins met de tijds- en plaatsomstandigheden bekend is, en menig knap taalgeleerde zal dikwerf onvermijdelijk schipbreuk lijden, als hij niets dan een dergelijk handschrift voor zich heeft en geen ken-

nis van tijds- en plaatsomstandigheden draagt, om de noodige conjecturen te maken.

Vooral in de Preanger is dit het geval, waar het Javaansch slechts als diensttaal en later als schrijftaal algemeen werd en jammerlijk werd geradbraakt.

En dat de diensttaal algemeen was, zal elk oude regent U kunnen zeggen. Eerst sedert 30 jaar raakte het Javaansch uit de mode, ook uit gebrek aan goede schrijvers, waarop de hoofden het voornamelijk lieten aankomen.

Zelfs aanteekeningen, betreffende familie-aangelegenheden, ja betreffende vrij alledaagsche zaken, zelfs door kleine hoofden of gegoede Soendanezen hadden plaats in 't Javaansch, als men zoo'n brabbeltaal, als zij gebruikten, Javaansch mag noemen. Ik zou aardige staaltjes uit paririmbons en dergelijke kunnen opdisschen.

Vraagt men mij eene verklaring der reden van het radbraken der Javaansche taal, ik zoek ze in de omstandigheid, dat Mataram ook ter hoofdplaats vele Soendasche beambten er op nahield, om niet te spreken van het tijdelijk verblijf der regenten. Het is zeer aannemelijk zelfs, dat de meeste prentahs zijn gegeven in den tijd, dat de Soendasche hoofden ter hoofdplaats verblijf hielden en deze ze daarop schriftelijk aan hunne ondergeschikten overmaakten. Dat het Javaansch zóó indrong is wel een bewijs voor den invloed van Mataram.

Als wij naar de verspreiding van het Hollandsch over onzen invloed moesten oordeelen zou het er droevig uitzien.

Doch om op den piagem terug te komen. In werkelijkheid bestaat thans nog te Pamidjahan, in het Karangsche, een soort pĕrdikandesa met een vrij groote pasantren, denkelijk het gevolg van de gunst, verleend door den daar overleden en begraven regent van Soekapoera (ik geloof de tweede regent van dat landschap), die in het laatst der 17e eeuw moet hebben geleefd.

Het stuk is wijders niet van zekere poësie ontbloot. De regent, die met een geschrift gelijk stelt het aanwezen van zijn aardsche overblijfsel en met zijn schim belooft te waken over zijne gunstelingen, heeft al heel weinig officieels.

Dergelijke wendingen komen evenwel meer in zulke stukken voor. Men zie slechts de piagĕm aan Moekarab verleend (Tijdschr. T., L. en Volkenkunde, deel XIII pag. 492), waar eene verwensching tegen den overtreder wordt uitgesproken „dat zijn bezitting een wildernis worde".

F.

Het stuk, dat nu volgt, kreeg ik van den pangeran radja Kaprabon te Cheribon.

Het heeft in zooverre waarde, dat het een bewijs te meer levert, voor Mataram's invloed in het Cheribonsche. (1)

De Javaansche tekst is niet bijzonder duidelijk.

TEKST.	VERTALING.
Poenika oendang-oendang Mataram.	*Publicatie van Mataram.*
Wonten titijang apabĕn kalih jen sampoen anglĕbĕtakĕn soerat pisahid sarta sampoen anglĕbĕtaken soerat kĕndĕl ꦩꦸꦮꦃ moewah prabeja salah-satoenggil jen kondoera katrapana dĕnda woloeng rejal ora kĕna ora bajar dalĕm patang poeloeh dina jen ora mĕtoe dĕndane kapandjara, jen wis mĕtoe dĕn-	Wanneer er twee menschen zijn, die procederen en (die) de acte van aanhangigmaking, den soerat kendel (kĕndĕl?), alsmede de belasting hebben afgegeven en een van de twee trekt zich terug, zal hij beboet worden met 8 realen, die hij moet betalen binnen 40 dagen. Als de boete niet

(1) In het dag-register der Compagnie dd. 21 December 1677 staat o. a. „dat den Cheribonsen panembahan een wettig onderdaan van den sousouhoenang is."

dane kaparentahana noelekakĕn pamitjarane jen kalah pamitjarane kadénda malih kawan harta.

Sasampoening mĕdalakĕn pisahid sarta kĕndĕl moewah prabeja poenapa malih kangapabĕn sampoen sami hoeroeplambong tandatangan lan djaksa pipitoe sampoen asoeng parentah anangtoakĕn dintenipoen kon amĕdalakĕn soerat toetoer sarta tombok jen wontĕn salah satoenggal.

Kang botĕn mĕdal saking adjĕng moendoer kang mĕkatĕn kawon.

Pabĕnipoen, kalĕbĕt ing lĕlĕbon amĕtjat rakitan titijang apabĕn adamĕl wakil botĕn santjaija roemoehoen datĕng djaksa pipitoe kawon pamitjaranipoen.

betaald wordt, zal hij in de gevangenis gaan. Is de boete betaald, dan moet er last gegeven worden tot voortzetting van het geding.

Die verliest zal nog eens met 4 realen beboet worden.

Wanneer de soerat pasaid kendel en de beja zijn afgegeven en de partijen reeds van bewijs gewisseld hebben (kwitantie ontvangen hebben van den djaksa?) en de 7 djaksas hebben last gegeven tot bepaling van den dag, moet verslag uitgebragt worden en de onkosten (betaald, bepaald).

Als er nu een van de (twistenden) is, die niet opkomt en zich terugtrekt, zal die verliezen.

Lieden, die een geding hebben en eenen vervanger stellen zonder eerst vergunning te vragen van de 7 djaksas, zullen hunne zaak verliezen.

G.

Nu komt een belangrijk stuk en komen wij aan een tijdperk van overgang.

Het stuk is een gevolg van het contract tusschen de Compagnie en soenan Poeger van 5 October 1705 en doelt op wapensmeden, in dienst van Mataram, die niet

bij de cessie begrepen, maar als menoempangers (1) moeten worden aangemerkt, weshalve soenan Poeger ze als *zijn* menschen aan de regenten aanbeveelt.

Het is een voor de magt der Compagnie vleiend feit, dat soenan Poeger, naar het schijnt geheel uit eigen beweging, ja waarschijnlijk tot vergrooting van zijn aanzien, in een inlandsch stuk, bestemd voor inlanders alleen, melding maakt, dat hij zijne verheffing aan de Compagnie heeft te danken.

Wie die Nanganan was, blijkt uit de piagëm, die op deze volgt, namelijk een smid, die als hoofd der smeden door Mataram wordt aangesteld en voor bewezen diensten een stuk woesten grond krijgt te Bangkeloeng (distrikt Rantja, regentschap Galoeh), waar, volgens eene mij van den regent van Galoeh geworden mededeeling, zich een graf bevindt, dat nog heden bekend is onder den naam van *„Pasarejan dalëm Nanganan"*.

Uit deze piagëm blijkt eindelijk, dat de regenten in de Preanger niet alleen van de zijde der Compagnie maar ook van die van den vorst van Mataram mededeeling kregen van de *cessie* dezer landen aan de Compagnie en wel ten noorden tot de Losari, ten zuiden tot de monding der Donan bij Tjilatjap.

Ook wordt daarin bevestigd, dat Cheribon onder het bestuur van Mataram stond, want anders zou de pangeran Girilaja van Cheribon waarschijnlijk niet met de andere hoofden vermeld zijn. (2)

Ik kreeg dit stuk van den panghoeloe van Garoet. Het is echter niet de origineele piagëm, maar eene copij, die daarvan in der tijd door zekeren Arsamanggala te Tjihaoer konéng gemaakt is. Het is geschreven op daloewang.

---

(1) Tijdelijke inwoners; lieden *boven* de getelde (tjatjahs) aanwezig of gerekend; lieden die niet zijn ingedeeld.

(2) Zie noot op bldz. 349.

I.

TEKST.

Soenan adipati Poegĕr nagari Mataram anjakrawati dadi ratoe noesa Djawa kang djinoengdjoeng dening kompĕni karana den pada wĕroeh ing wong sajang soen gadoehakĕn kiaji dalĕm Nanganan soen atjĕpaken ing Bangkĕloeng djĕmbare wong sajang wetan Balangbangan koelon wates Bantĕn nanging mangka tanah soen gadoehakĕn maring kompĕni watĕsing lor tandjoengan Losari kidoel moehara Doenan, karana wong sajang ikoe soen toempangakĕn ing woloengewoe, poma adjana kang ngewoehewoeh soen titip maring pangeran Girilaja Tjarĕbon soen titip maring pangeran Soetadjaija Gĕbang soen titip maring toemĕnggoeng Pamoelijan Kawasen soen titip maring ki mas Wiranangga ing Banagara soen titip maring ki dipati Kĕrtaboemi soen titip maring ki toem: Wiradaha Soekapoera soen titip maring toem: Tanoebaja Prakanmoentjang soen

VERTALING.

Soenan adipati Poeger van Mataram, die heerscht als vorst over het eiland Java en verheven is door de Compagnie, dat men wete aangaande de smeden, die ik onder kiaji Nanganan stelde, dien ik vestig te Bangkeloeng, het gebied van de smeden is (waar die smeden zich bevinden?) ten oosten tot Balangbangan, ten westen tot Bantam. Nu heb ik echter dat land gegeven (1) aan de kompagnie naar het noorden tot aan de zee van Losari, naar het zuiden tot aan de monding der Donan, daarom doe ik de smeden als menoempangs bij de 8000 (huisgezinnen verblijven).

Dat niemand hen bemoeijelijke. Ik beveel ze aan in de hoede van pangeran Girilaja van Cheribon, pangeran Soetadjaija van Gebang, toem. Pamoelihan van Kawassen, mas Wiranangga van Imbanagara, den dipati van Kertaboemi, toem. Wiradadaha van Soekapoera, den toem.

(1) In de Cheribonsche babad staat *den lĕpasakĕn maring kompĕni.*

titip maring toem: Wirangoenangoen Bandoeng soen titip maring mas rangga Gĕmpol Soemĕdang soen titip.

Kala noelis dina saptoe tanggal ping nĕm sasi Moeharam tahoen Be.

van Prakanmoentjang, toem. Wirangoenanggoen van Bandoeng, mas rangga Gĕmpol van Soemĕdang.

Geschreven op zaturdag den zesden der maand Moeharam van het jaar Bé.

II.

Penget nawala ningsoen Soesoenan Mangkoerat kang angratoni noesa tiga dasa titiga ing mangke angĕrsahakĕn adaměl sandjata bakalipoen tambaga woeloeng lan timah woeloeng angsal saking Toentjoengbang sarta sakatahe wong sajang dipoen timbali bĕbĕkĕl tigang atoes noentĕn dipoen ken adaměl sandjata noeli botĕn lĕboer tambaga lan timah.

Bevelschrift van den Soesoenan Mangkoerat, die heerscht over 33 eilanden en hij wilde wapens maken van rood koper en lood (?), afkomstig van Toendjoengbang en riep al de smeden op, 300 bekels beval hij wapens te maken.

Het koper en lood wilde niet (zamen) smelten.

Noeli poen Wiragoena noentĕn moendjoek datĕng kandjĕng sinoehoen angsal sadintĕn sadaloe *noenten amit* (1) datĕng sangratoe angoelari sajang mijos saking Padjadjaran ingsoen taken datĕng praboepati sadantĕn noentĕn moendjoek ki Wiranangga

Daarop berigtte Wiragoena aan den vorst, na een dag en een nacht {vroeg hij verlof / kreeg de vorst een ingeving} om smeden, afkomstig van Padjadjaran te zoeken.

De vorst vroeg aan al de boepatis, daarop antwoordde Wiranangga den vorst: Ja, er is een Uwer onderdanen

(1) De Heer Cohen Stuart leest: wontĕn lamat = kreeg de vorst een ingeving om etc. Ik vind deze lezing beter dan de mijne.

datĕng kandjĕng sinoehoen inggih wontĕn abdi Goesti wasta poen Nanganan ikoe ingsoen lawas saking (ing?) Mataram noeli dipoen timbali poen. Nanganan ija sira sajang mĕdal saking Padjadjaran inggih noehoen iki leboerĕn sinora lĕboer den tjatjag sawalang-walang inggih noeli lĕboer dipoen doemakĕn maring bĕbĕkĕl tigang atoes sampoen dados sandjata wontĕn gandjarane kandjĕng Goesti noentĕn moendjoek kiaji Nanganan nĕda sih Goesti tanah noentĕn mriksa maring Bopati inggih botĕn wontĕn tanah soewoeng noentĕn moendjoek. ki Wiranangga wontĕn Goesti tanah kang soewoeng tanah parĕbatan papadon tiga Tjarĕbon lan Gĕbang lan Galoeh angandika Soenan marang mas Girilaja Tjarĕbon, mas Soetanangga Gĕbang, mas Wiranangga Galoeh soen pĕndĕt soen djĕnĕngakĕn roerah Nanganan nantjĕpaken ing Bakĕloeng soen ngidenana tjoekoep (njikĕp?) bidil angirid wong sajang ngidenana tanah soewoeng ĕnggowana adja kan-

met name Nanganan, die man is reeds lang te Mataram.

Daarop sprak (de vorst) tot Nanganan: „zijt gij een smid afkomstig van Padjadjaran?"

„Ja Uwe Hoogheid." „Smelt dit! als het niet (wil) smelten, moet het in kleine stukken worden gehakt, dan zal het smelten."

Het werd verdeeld onder de 300 bekels (en) toen de wapens klaar waren, was er belooning van den vorst (wilde de vorst beloonen). Daarop vroeg Nanganan: „ik verzoek land." Daarop ondervroeg (de vorst) de boepatis: „Er is geen lege (woeste) grond" (was hun antwoord). Daarop hernam Wiranangga: „Er is woeste grond, grond waarom getwist wordt door Tjirebon, Gebang en Galoeh." De vorst sprak tot mas Girilaja van Cheribon, mas Soetanangga van Gebang, mas Wiranangga van Galoeh: „Ik neem hem, ik maak Nanganan roerah en vestig hem te Bakeloeng; ik sta hem toe geweren te houden en de smeden bij elkaar te bren-

gewoeh—ewoeh sabĕt sapone karana wong ingsoen dewek pitik kiwene atawa wonge hilang trapi trigina dasa gina (1), barang kang hilang sawidji widji dadi tĕtĕloe wong ingsoen dewek wetan watĕs Balangbangan koelon watĕs Banten.

Kala noelis dina kemis tanggal ping sanga sasi Rajagoeng taoen Be.

Poenika kawoela Arsamanggala wontĕn ing Tjihaoer koneng.

gen, (ik) vergun (hem) dat woeste land te bewonen. Dat niemand (hem in zijn) verblijfplaats bemoeijelijke, want hij en zijn omgeving behooren mij; als er een verloren gaat, zal de vergoeding drie zijn."

„Het zijn mijn eigen menschen ten oosten tot Balangbangan, ten westen tot Banten."

Geschreven op donderdag den 9den der maand Rajagoeng van het jaar Bé.

(Dit is geschreven) door mij (?) Arsamanggala te Tjihaoer konéng.

H.

Nu krijgen wij een soort van amphibie. 't Is namelijk een order van den Gouverneur-Generaal Willem van Outhoorn van 10 April 1698, regelende de opbrengst der contingenten en vele andere zaken. Daar het er evenwel slechts eene vertaling van is, en wel in 't Javansch, dat de compagnie ook als diensttaal gebruikte, rangschik ik het stuk onder de inlandsche bronnen. (2) En in zoo verre is het in allen gevalle een inlandsche bron, dat de regen-

(1) Oude regtsterm. Zoo heeft men ze bij de vleet, en een djaksa moest ze vroeger kennen, om een goed djaksa te zijn. Ook een pleiter deed er zijn voordeel mêe, even als de advocaat nu met Latijnsche regtspreuken.

(2) De nederduitsche tekst is in het oude gouvts. archief teruggevonden en klopt met het inlandsche stuk.

ten er de overtuiging uit konden en kunnen trekken, dat de kompagnie zich als vorst beschouwde en niet minder, en zij aldus handelde.

Het stuk heb ik te danken aan de welwillendheid van den Panghoeloe van Limbangan, die het ergens in een kampoeng tegenkwam. Het is denkelijk niet de originele vertaling maar een afschrift dat er in lateren tijd van gemaakt is. De vertaling is het werk van den heer Cohen Stuart.

„Order (1) van den Gouverneur-Generaal Willem van Outhoorn te Batavia, geschreven door den Directeur-Generaal Johan van Hoorn en den Majoor Adolf Winkler aan 's kompagnies vrienden, de Preangerhoofden; demang Timbanganten van Bandoeng, toemenggoeng Tanoebaja van Prakanmoentjang, pangeran Rangga Gempol van Soemedang, ki Soetanangga van Kawassen, toemenggoeng Wiradadaha van Soekapoera, ngabehi Bradjapati van Bodjong Lopang en Soetadarpa van Bodjong Malang, ki Soetapatra van Oetama, ngabehi Raksamanggala en ngabehi Singagati van Pamotan, ki Rosa Bangsa van Pasoeroewan.

De sergeant Pan der Koepren (Jan van der Hoeven) en de schrijver Philip van Baak (van Dijk) in 't jaar 1697 naar de Preangerlanden gezonden en van daar naar Cheribon afgekomen, zijn thans te Batavia teruggekeerd en hebben wegens alle zaken der Preanger getrouw verslag gedaan aan den Gouverneur-Generaal en aan den Petor Christiaan Krieger (Crijger) te Cheribon.

Zij hebben de handelsartikelen van de Preanger, bestaande in garen, peper, vogelnesten (en) kardamon, in ontvangst genomen en naar Batavia opgezonden, waarvoor de Petor C. Crijger aan elk der hoofden een schriftelijk

(1) Het stuk begint: „Iki soerat *prealah*:" dus heel wat anders dan kontrakt, perdjangdjian of serat djangdji.

bewijs heeft afgegeven, om daarop te Batavia betaling te ontvangen.

Diensvolgens hebben nu al de zendelingen der hoofden den prijs hunner goederen volgens schriftelijke verklaring van den Petor C. Crijger ontvangen uit de handen van den Majoor A. Winkler en den heer Lukas Meur, als volgt:

	GOEDEREN in Pikols.		in Katties.		PRIJS in Realen.	
	Garen.	Peper.	Vogelnesten.	Kardamon.		
Dem. Timb. van Bandong	20	—	—	—	—	388
Toem. Tanabaija van Parakanmoentjang	81	—	—	—	594	710½
	—	14½	—	—	72½	
	—	—	88	—	44	
Pang-Ranga Gempol van Soemedang	30	—	—	—	—	626
Demang MarteSinga van Limbangan, sorteerende onder Soemedang	11	—	—	—	—	214
Ki Soetananga van Kwassén	25	—	—	—	—	418
Dipati van Imbanagara	25	—	—	—	448	5243¼
	—	12½	—	—	62½	
	—	—	47⅝	—	14¼	
Toem. Wiradadaha van Soekapoera	45	—	—	—	868	2063
	—	259	—	—	1195	
Ki Soeta Darpa Bodjongmalang	75	—	—	—	—	13¾
Soeta Patra van Oetama	1.25	—	—	—	23¾	283¾
	—	—	—	2	6	
Ngabehi Raksamangala en	2.75	—	—	—	47½	70½
Ngabehi Singapati van Pamotan	—	—	½	—	23	
Ki Rosabangsa van Pasoeroewan	1.25	—	—	—	—	22
Totaal	—	—	—	—	—	5081¼

Voorts is in September A°. P°. door den Petor C. Crijger te Cheribon aan de lieden van Kawassen, op hun dringend verzoek, uitbetaald de prijs van 37 pik. peper, 15 pik. kardamon en 100 pd. indigo.

Met groote bevreemding heeft de Gouverneur-Generaal ontwaard, dat ngabehi Bradjapati van Bodjonglopang van zijn contingent, bestaande in 10 p. garen, als ook indigo, kardamon, was, soga (?) sesimping (parelschelpen) (1) niets heeft opgebragt, zoo min te Cheribon als te Ba-

(1) De pareloesters werden verzameld in de segara anakan o. a. te Oedjoeng-alang, Tjirangkinih, Legoh-tadahan, Leper-sasal enz.— Zou er nú niets meer aldaar te visschen zijn? Is die bron van inkomst even als de peperkultuur geheel opgedroogd?

tavia. De straf (sic) die hij daarvoor verdient, wordt hem voor ditmaal kwijtgescholden, maar hij verzuime niet, thans zijn contingent à 10 pikols garen voor dit jaar en 10 pikols voor 't vorige, te leveren; derhalve hebben hij en Soetadarpa dit jaar te leveren 20 p. garen, bij gebreke waarvan zij *gestraft* en naar Batavia gebragt zullen worden.

Reeds meermalen, ja tot 7 malen toe, is den Preangerhoofden aangezegd, alle bevelen van den Gouverneur-Generaal stiptelijk na te komen en toch zijn allen in 't afgeloopen jaar weder in gebreke gebleven met de levering van was en schelpen, waarvan slechts geringe hoeveelheden aan den Directeur en den Majoor zijn toegezonden, even als van indigo, kardamon, vogelnesten en peper, onder voorgeven, dat het saisoen ze niet opleverde, gelijk aan den Directeur en den Majoor en voorts aan den Gouverneur-Generaal is berigt.

Hierin wordt berust, maar de Gouverneur-Generaal vertrouwt, dat al de *geëischte* artikelen (1) (voortaan) ter regter tijd zullen worden ingezameld, opdat er niets te kort kome aan de geëischte levering. Ook aan het garen en de indigo mag niets ontbreken, en het garen moet worden geleverd naar het model door der sergeant den Hoepen (van der Hoeven) en den schrijver Pahik (van Dijk), die verleden jaar naar de Preanger gezonden zijn, medegebragt en aan al de hoofden vertoond.

Voorts is de Petor Ch. Crijger gelast, bij de Preanger hoofden aan te dringen op den vlijtigen aanmaak van garen en indigo van goede hoedanigheid, waarvan de Directeur en de Majoor hopen, dat dit jaar zal worden gevolg gegeven.

De ondergenoemde hebben te leveren:

---

(1) Poepoendoetan dalëm (hetgeen de vorst eischt).

	Garen.	Indigo.	Was.	Vogelnesten.	Kardamon.	Schelpen.
Dem. van Timbanganten (Bandoeng)	22	2	10	—	—	—
Toem. Tanoebaija Pr. Moentjang en Ngabehi Tjoetjoek	36	3	10	—	10	—
Pang. Rangga Gempol van Soemedang	10	—	15	—	10	—
en Martasinga van Limbangan, die echter naar gewoonte afzonderlijk zijn garen leveren en betaling ontv. moet	35	4	—	—	—	—
Ki Soetananga van Kawassén	17	4	20	—	25	10
Dipati van Imbanagara	17	4	25	—	25	10
Toem. Wiradadaha van Soekapoera	48	5	10	—	—	10
Ngabehi Bradja Pati van Bodjonglopang en Soetadarpa van Bodjongmalang	15	1	10	—	10	10
Soetapatra van Oetama	5	—	—	—	5	—
Ng. Raksamanggala en Ngabehi Singasata van Pamotan	5	—	—	—	5	15
Ki Rosa Bangsa van Pasoeroewan	3	—	—	—	—	10

Buiten het hier genoemde, moet de peper, die in de Preangerlanden voortkomt worden gereed gehouden, om binnen 6 maanden te worden aangebragt, hetzij te Batavia of te Cheribon bij den Petor, naar ieders eigen verkiezing ten gerieve der bevolking, voor welke Cheribon nader is dan Batavia.

Desgelijks kan de levering der overige artikelen en de ontvangst der verschuldigde betaling naar ieders verkiezing te Batavia of te Cheribon geschieden, aangezien de Gouverneur-Generaal den verkoopers volle vrijheid laat, om daarin zonder eenige belemmering hunne keus te volgen en niets anders beoogt dan de bevordering van het welzijn der Preangerlanden en van het land. (?)

Ook koesteren de Directeur en de Majoor geen de minste vrees, dat de Preanger (hoofden) niet in de beste verstandhouding leven of eenig verschil hebben, dan wel afwijken van de oude genegenheid, elkander toegezegd en bezworen ten overstaan van den Peter Chr. Krieger (Crijger) en Lukas Mur (Meur), te Cheribon in het jaar 1694 (1696), ten gevolge waarvan zij op last van den Gouverneur-Generaal sub dato 15 Febr. 1697 zijn aangeschreven, welke (aanschrijving) zij hebben op te volgen.

De Gouverneur-Generaal heeft met ongenoegen vernomen, wat door zendelingen der Preanger-hoofden aan den Majoor

is berigt nopens bestaande oneenigheden, en laat hen aanzeggen, zich te gedragen naar de bevelen in dit schrijven vervat.

De dipati van Imbanagara is reeds in 1691 tijdens den Majoor W: *gelast* geene moeijelijkheden te maken ten opzigte der dessas, waarover vroeger verschil was (ook daaronder) Soetadarpa van Bodjong Malang; de 13 huisgezinnen, die van hem geroofd zijn, moeten ten spoedigste worden teruggegeven, *want al de Preangerlieden zijn 's Kompagnies onderdanen* (1) en mogen niet met elkander twisten of over en weerloopen, noch elkander land afnemen *tenzij op bevel van den Gouverneur-Generaal* en zich nooit onderstaan inbreuk te maken op elkanders regten.

Demang van Timbanganten, het land Tjisalak met zijn bevolking en vee moet blijven zoools de kapitein Karang (?) (Carrang of Joakim Michielsz) zulks beval, het moet niet worden bemoeijelijkt!

Wat aangaat Narapradja in Sigrawatjana, die reeds 18 jaren aan den toemenggoeng Wiradadaha van Soekapoera ondergeschikt zijn, indien Sigrawatjana zich wenscht op te houden (te vestigen) bij den demang Timbanganten van Bandoeng dan staat hem dit volkomen vrij, doch als hij later weder wil terugkeeren naar Tjisalak, dan wordt hij *gestraft* (sic) want de Gouverneur-Generaal heeft dat over en wederloopen al meermalen verboden (2) (sic).

Voorts heeft de demang van Timbanganten den Directeur J. van Hoorn boden en een brief gezonden onder geleide (?) van Wangsadimarta, Djajamarta, ngabehi Bradja Pati en de ëntol Darpagoena, om zijne lieden, die te Ba-

(1) Karana sakching Prajangan ikoe rajat koempëni. In het dagregister dd. 13 November 1705 staat dat „dewijle nu de Preanger-landen volkomen aan de Comp. zijn overgetranspoort" het opzigt daarover aan den pangeran van Cheribon wordt opgedragen.

(2) Zie o. a. Publikatie 18 Sept. 1739, om niet te spreken van vroegere verbodsbepalingen.

tavia zijn, terug te vragen. De Gouverneur-Generaal heeft daarop bevolen hen naar hunne haardsteden te Timbanganten terug te zenden, waaraan door den Majoor reeds is gevolg gegeven. Astagina en Astamadja echter zijn niet teruggezonden, als zijnde voormalige ingezetenen van Bantam; daarom zijn zij teruggehouden. Voor het overige is aan alle verzoeken van den demang van Timbanganten voldaan.

Boden van toemenggoeng Tanoebaja van Prakanmoentjang hebben berigt, dat de demang van Timbanganten diens lieden, die op 't land Oekoer gevestigd zijn, er uit wil zetten en dat hij zijn zoon (mas Marta Wangsa) tot zijn Piniwajah (?) maken wil (tot hoofd daarover stellen wil). Deswegens wordt aan den demang van Timbanganten en toemenggoeng Tanoebaja bevolen, dat het geschil tusschen het land Oekoer en Tjihaoer moet ophouden. Er mag niet getwist worden maar ieder houde zich binnen zijne grenzen, volgens de regeling van den Majoor W. tijdens zijne inspectiereis in 't gebergte in 1691!

Wie zich daaraan niet goedschiks onderwerpt en ongenoegen verwekt, zal er schade en straf mede beloopen.

Wijders melden de boden van toemenggoeng Tanoebaja, dat eenigen van zijn volk ten getale van 31 gezinnen zich te Pamanoekan bevinden. Diensvolgens hebben de Directeur en de Majoor ngabehi Wangsatanoe afgezonden, om die menschen aan den toemenggoeng Tanoebaja te Prakanmoentjang terug te brengen.

Voorts is bij brief van 15 Februarij 1697 (het noodige) medegedeeld en aan al de Preangerlieden bekend gemaakt. Omtrent de zaak van Martasinga en al de oemboels van het land Limbangan, die o. a. aan den Majoor hebben gezegd dat zij zijn gelijk dooden (of dat hun land is gelijk uitgestorven, d. w. z. dat er niets te doen is); daaromtrent hebben de Directeur en de Majoor in 't vorig jaar van den pangeran van Soemedang, den demang van Timbanganten en den toemeng-

goeng Tanoebaja een bezadigd en juist berigt gevraagd (en) heeft de pangeran van Soemedang voldaan aan het schrijven van den Gouverneur-Generaal van October a°. p°, en geantwoord, dat hij geen geschil heeft met Martasinga en hem ook geen garen heeft ontnomen noch ondergeschikten, maar dat het land Limbangen met zijne bevolking van 200 gezinnen door den soesoenan Tegalwangi is teruggegeven aan rangga Gempol of den pangeran van Soemedang. Wat Martasinga aangaat, die behoort niet onder die 200 gezinnen, zijnde hij te Limbangan gekomen tijdens de onlusten van Mataram.

Doch al wat de pangeran van Soemadang dienaangaande zegt, is anterieur aan de komst van den kommandeur Couper, door den Gouverneur-Generaal Johannis Camphuis in kommissie gezonden naar de Preangerlanden en die toen al de Preangerhoofden ontboden heeft en voorzien van piagems, (1) uitgereikt op 15 November 1684 (?). Bij die gelegenheid heeft de pangeran van Soemedang opgegeven 1015 en nog 185 tjatjahs, benevens kleine dessas, sedert lang te hebben in bezit gehad, deels te Tandjoengpoera, deels te Tjileungsi, Tjiasëm en Galoeh, maar in den piagem is geen gewag gemaakt van 200 tjs. van Limbangan.

Ook is later, onder dagteekening van 14 Mei 1686 (2) aan al de Preangerhoofden aanbevolen, van niemand hoegenaamd bevelen aantenemen dan van den Gouverneur-Generaal.

En dewijl Limbangan voorheen onder het gezag is ge-

(1) Ik ben huiverig piagëm door leenacte te vertalen. Piagëm heeft hier een veel algemeener zin. Ik zou liever vertalen „acte van aanstelling"; te meer daar 7 der bedoelde acten van aanstelling ter algemeene secretarie zijn teruggevonden; 1634, zoo als in 't jav. stuk staat, is eene schrijffout. In de minute van dezen brief, dien de heer de Roo in het oude archief vond, staat: „dat de Comm. Couper de noodige bevelen uijt last van den Gouverneur-Generaal J. Kamphuijs gegeven heeft bij een schriftelijke acte van den 15en Februarij 1684.

(2) Zie Biljet van 17 April 1686.

steld van den pangeran van Soemedang (?) geeft de Gouverneur-Generaal derhalve aan den pangeran van Soemedang te kennen, dat de bevolking van Limbangan en hare dessas bij voortduring aan den pangeran van Soemedang gelaten worden. (1)

Voorts moet hij teruggeven aan Wangsakasoemah de drie huisgezinnen, met vrouw en kind en vee, die geroofd zijn, en zorgen dat Martasinga en zijn menschen, met vrouw en zoon van wijlen den rangga van Limbangan met name Wangsadita, zich ten spoedigste rustig kunnen nederzetten in hunne dessa (of dessas).

Voor zijn contingent zorge de pangeran van Soemedang, dat het zonder falen, hetzij te Cheribon hetzij te Batavia door zijne boden worde gebragt, en tevens de betaling in ontvangst genomen, even als dit jaar is geschied, zijnde door den Majoor W. aan de lieden van Limbangan voor 11 p. garen betaald 214 realen."

Geschreven in 't kasteel te Batavia dd. 10 April 1698.

I.

Nu komt eene niet onaardige bijdrage tot de vroegere wijze van regtspleging. — Vooral die *duikproef* (een soort Godsgerigt) is piquant; 't was toen maar zaak een goede long te hebben; ook de vuurproef moet weleens zijn toegepast.

Behalve het cursief gedrukte gedeelte, is dit stuk in 't Javaansch geschreven. Ik dank het aan de goedheid van den regent van Galoeh.

Afschrift.

Dit proces is in mijn presentie afgedaan in maniere als onder vermeld staat, tot bewijs is dit met mijn signet bevestigd.

Acte van wege de 4 toemenggoengs van Cheribon in

(1) Zie Prov. order enz. van 22 Maart 1706; volgens welke Limbangan weder van Soemedang is afgenomen.

overeenstemming met den heer petor van Soesdijk te Cheribon gezeten, gegeven aan ngabehi Soetadarpa, oemboel van Salawe, die twistende is met Wirajoeda, oemboel van Bĕbĕr, behoorende onder Tjiamis. — De twist is omtrent de grens van de landen Salawe en Bĕbĕr.

Volgens Soetadarpa is de grens van Salawe en Bĕbĕr bij het zuidoosten, beginnende bij de waterplaats der dessa Tjimaragas, de rivier Tjimaragas op tot de monding der Tjibogo, verder de Tjimaragas op tot de monding der Tjipitjoeng, verder op tot de monding der Tjirampes, van daar noordwestwaarts, de rivier Tjirampes volgende, tot de monding der Tjiboengboelang, verder tot den oorsprong dier rivier, van daar noordwaarts tot de rivier Hamboeloe, verder noordwaarts tot weer aan de Hamboeloe en verder tot de rivier Tjidengdjing.

Dit is hetgeen Soetadarpa mededeelt en door Wirajoeda in het breede wordt bestreden, zonder dat het tot een besluit komt.

Djaijabaja en toemenggoeng Wira Oetama, beiden opgekomen zijnde, berigten aan den heer petor, die hen vervolgens ondervraagt, in tegenwoordigheid der 4 toemengoengs.

Djaijabaja zegt: „Ik vraag regt aan den heer petor in zake van een reeds lang hangend geschil met de lieden van Tjiamis." Daarop wordt toemenggoeng Wira Oetama ondervraagd en antwoordt hij: „Er is van den tijd van mijn grootvader tot nu geen geschil."

Hij wordt andermaal ondervraagd, als wanneer hij erkent, dat er een kwestie hangende is met Imbanagara, en legt hij over eene kaart, betreffende het geschil van het land Bĕbĕr met het land Salawe.

Daarop kwam de petor met de 4 toemenggoengs overeen, dat deze zaak zoude uitgemaakt worden door de duikproef (silĕm) (1) waaraan Djaijabaja zich wilde onderwerpen.

Toemenggoeng Wira Oetama wilde daarvan niets we-

(1) Die het langste onderduikt heeft het regt aan zijne zijde.

ten, zelfs nadat daar een 2e en 3e keer op was aangedrongen. De heer petor en de 4 toemenggoengs bemerkende, dat hij die proef niet durfde te doen, gaf de heer petor bevel, dat de eed zou worden afgenomen, zoo als het land, (landsgebruik) dit voorschrijft.

Soetadarpa, de oemboel van het land Salawe, won zijne zaak; Wira Oetama, de oemboel van Bĕbĕr, verloor het en wel om reden:

1e. toemenggoeng Wira Oetama zich had tegengesproken (ngawiratara) in tegenwoordigheid van den heer petor.

2e. omdat hij het landsgebruik niet heeft (willen) opvolgen (ingamoerba giri).

Geschreven op zaturdag, den 8en der maand doelkaidah van het jaar alip.

(Was get). (1) Toemengg. Raksa di Randja.
(") " Adiwirandja.
(") " Baoedenda.
(") " Djajaredja.
(") " Satja dipoera."

Zal men nu na de lezing dezer stukken kunnen zeggen, dat ik de waarheid te kort deed, toen ik op bladzijde 495 van deel XIII van het tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde beweerde „dat Mataram regenten ont-„sloeg en aanstelde, regentschappen creëerde en introk, gronden afstond „enz., en 't Javaansch in de Preangerlanden de diensttaal werd?"

En dit laatste wordt van grooter beteekenis bij de omstandigheid, dat de stukken of mss. die uit het laatst der 15e en 't begin der 16e eeuw uit de Soendalanden reeds zijn voor den dag gekomen, in de landstaal (oud Soendaasch) zijn geschreven of opgesteld. Wel moet die magt *werkelijk* geweest zijn, om de landstaal zoover te verdringen

---

(1) Naar het keukenmeiden-schrift dier hoofden te oordeelen, waren zij vrij slecht opgevoed.

dat de vreemde niet alleen diensttaal, maar ook grootendeels schrijftaal werd. (1)

Wie het hooren wil, kan 't elken dag uit den mond der regenten vernemen, dat ze niet alleen jaarlijks voor eenige maanden naar Mataram moesten opkomen, maar dat de regenten de niet zeer verheffende eer genoten, om in persoon 's vorsten erf te helpen schoonhouden.

Zóo zette Mataram hen den voet op den nek en liet hen terdege gevoelen, hoe nietig ze in zijn oogen waren.

Waar blijft nu uwe bewering heer Nederburgh? Wat hebt gij niet door uwe oppervlakkigheid kwaad gesticht! En zeker zou dit gewest er nog heel wat welvarender uitzien, als zij, die na u kwamen, zich niet bij uwe beweringen hadden nedergelegd.

En wat ik gaf zijn slechts inlandsche bronnen, waarvan een schat verloren ging door onachtzaamheid (2) en vooral door brand. Er zullen zeker nog enkele stukken of brokken hier en daar verscholen liggen.

Wat valt er niet te putten uit Europesche bronnen? (3)

Gelukkig beleven wij thans betere tijden: de lust naar grondig onderzoek is opgewekt genoeg; als men het nu maar niet te diep zoekt, want overdrijving is ook in deze schadelijk en zucht naar beter staat soms het goede in den weg.

Dat men zich daarom niet te veel in ruggelingsche bespiegelingen begeve of in vroegere toestanden rond-

---

(1) De heer Hageman haalt mijne woorden in zijn stuk over de oude geschiedenis der Soenda-landen niet geheel juist aan (deel XVII pag. 257).

(2) Bijlage II diende om er tabak in te bewaren.

(3) Naar ik van terzijde verneem, moet de kommissaris voor de herziening van het zoogenaamd Preanger-stelsel hoogstbelangrijke *ontdekkingen* hebben gedaan in het oude archief te Batavia, waarvan de heer Nederburgh maar eenvoudig schijnt te zijn afgebleven. De heer de Roo, die den kommissaris behulpzaam was in het opsporen van oude bescheiden, is van plan een bundel aanteekeningen uit te geven, welke ZEd. uit de Bataviasche dagregisters van 1657 t/m 1705 trok. Die aanteekeningen zijn zeer belangrijk.

dole: liever de eisschen des tijds tot hoofdvraag gemaakt. Men vrage zich af: „hoe is het geweest?" hoe is het geworden?" dat heeft zeker zijn nut en daar is zeker leering uit te putten; zulks mag, naar mijn bescheiden meening, echter niet leiden tot een versuffend ronddolen in vervlogen tijden en heel of half vergeten toestanden.

Goed voor een antiquarius, beter nog voor een historieschrijver, maar als hoofdgedachte minder aanbevelenswaardig en doeltreffend in eene Regering, die wil laten leven en leven wil brengen.

De tijd is gelijk een ontzaggelijke molensteen, altijd en eeuwig draait hij rond; hij wacht op niets en op niemand, hij haast zich niet, maar verzaakt ook nimmer zijn tijd.

Laat ons dus zorgen dat hij steeds iets, en wat goeds, te vermalen hebben en vermalen wij toch in Godsnaam niet onzen tijd! (1)

WASPADA, 12 December 1867.

JOARTAN WEDERGEVONDEN.

Reeds in 1849 meende ik dat alle nasporing naar het vermaarde *Joartan*,- *Jortan*,— *Jchortan* nutteloos en vruchtteloos was. [Indisch Archief IV, 500; III, 117.]

De voorname koopstad, waarvan de Hollandsche en Zeeuwsche zeevaarders en de Bataviasche oude papieren tot 1634 gewaagden, was sedert verdwenen!

Ik nam *Bangil* aan voor het oude *Jortan*, *Jourtan*, *Joartan*.

Nader zocht ik er nog naar langs de geheele noordoostkust van Java, doch te vergeefs (1861 en 1862). [Bat. Tijds. XII. 545. 575. XIV. 75].

De uitgave der origineele eerste Journalen van 1598-

(1) De Regering heeft getoond dat zij verbeteren wil, door eenen Kommissaris naar de Preanger te zenden. Als men nu maar haar goede bedoelingen niet tegenwerkt.

1601, door Jhr. Mr. *J. K. J. de Jonge*, 1864, bragt mij op den weg, en wees op de zeeëngte van Madoera-Grissee.

Een „Indische Navorscher," als tijdschrift of bijblad, zoude gewenscht zijn. In negentien jaren tijds kwam er geen enkele opheldering in 't licht als aanduiding van iets weinig bekends, waarover vragen werden gedaan.

Bij nadere nasporing en navorsching vond ik het *Jortan* der oude Hollanders weder, in het Javaansche *Pedjarattan of Djaratan*, in de Salasila *Garsik* [Grissée, Mss.]

„*Njai-gedée Panaté*, eene vrouw van buiten Java geko„men, weduwe en voorname handelares, bezat veel vaar„tuig, en hare woonplaats vormde een eigen kampong „aan zee, bij *Kissiek*; thans eene plaats ongeveer twee hon„derd roeden beoosten de „kotta *Garsik*." [Grissée] en „noord van de begraafplaats *Gapoero*."

„Die handelswijk werd door de handelaren van buiten „genaamd *Djaratan*, *Pedjarattan*, en van lieverlede kwamen „vele kooplieden zich hier nederzetten."

[Zie mijne Alg. Ges. Java,— Indisch Archief 1849—50, deel II, blz. 218 vlg.]

In de „Hikaijat Bandjarmasien" heet deze vrouw: *Njai Soeta pattih* — De Grisseesche historie in Tijds. voor N. I. 1852, II, 412, is dus onvolledig wedergegeven, en geeft ook vreemde cijfers.

Njai Gedée Penaté wordt gezegd te zijn overleden in A. J. 1379. Eene andere opgave doet haar zeker Mohammedaansch priesterlijk bewind krijgen in A. J. 1387.— Ik stelde haar, dien ten gevolge, in A. D. 1467— 1470. [Ges. Java, I, 52.] De naam van *Garsik* = *Gersiek* voor het geheel was de inheemsche, ook bij Portugezen: „*Agacimum, Agaçai*;" maar *Pedjarattan*, *Djaratan* = *Jortan* was de handelsnaam, uitheemsch.

J. HAGEMAN, J.C.z

SOENDASCHE RAADSELS.

DOOR

K. F. HOLLE.

De Soendanezen, zoowel oud als jong, zijn liefhebbers van raadsels, en iemand, die er een heeft verzonnen, is er wat trotsch op, als hij 's avonds bij het licht van den haard, dan wel bij dat van een dommelige plita, aan het om hem heenzittende volkje een duchtige noot te kraken kan geven. — Hij laat ze zelfs met zekere „schadenfreude" met het mes in den buik zitten, om eerst dagen daarna, als niemand het raadsel kan raden, de oplossing te geven.

En ongemakkelijk genoeg kunnen ze soms zijn!

Hij, die een raadsel ten beste geeft, en dikwerf is het een kruisvuur van raadsels, zegt eerst: „ik heb een raadsel" (toetoeroetjingan), zonder bijzonderen nadruk op het woord raadsel te leggen. — Heeft nu het gezelschap zijn ooren gespitst, dan zegt hij het raadsel op en herhaalt daarna met zekeren grappigen nadruk op de voorlaatste lettergreep: „toetoeroetjingan"!

En nu gaat het gezelschap aan den gang, à qui mieux mieux, „even *als de kat achter een muis*", waarvan ik geloof, dat de benaming „toetoer oetjingan" ook is gekomen.

Meestal zijn de raadsels uit de omgeving genomen en bevatten zij eene meer of min juiste gelijkenis; dan hebben ze op het eerste gehoor iets van een ongerijmd-

heid; eene andere keer is het een woordspeling en geeft men de eerste lettergreep of lettergrepen hem die het raden moet in den mond. — Sommige zijn niet van geest ontbloot, en al ware dit niet het geval, ik acht de kennismaking met een 40tal niet overbodig voor iemand, die zich grondig met het Soendasche volkskarakter wenscht bekend te maken.

Zelfs kinderspelen acht ik der aandacht waardig, want hij die den inlander, of liever gezegd een volk, door en door wil kennen, moet het tot in zijn kleinste kleinigheden bespieden. Ik hoop dan ook ter zake later eenige bijzonderheden mede te deelen; nu bepaal ik mij tot de raadsels, die ik hieronder doe volgen:

1. *Anoe di ais leumpang, anoe ngais tjiljing.*
   Degeen of dat gedragen wordt loopt, die draagt staat stil.
   Oplossing: Een pĕntjoeran; het water loopt, de pĕntjoeran staat stil.
2. *Indoengna tjitjing, anakna adjroeg-adjroegan.*
   De moeder staat of ligt stil, de kinderen springen op en neer.
   Opl: Een rijstblok met stampers.
3. *Anak di gĕloeng, indoengna ngaroendaj.*
   Het kind heeft zijn haar in een vlecht, opgebonden, de moeder heeft het los hangen.
   De kinderen hebben hun
   Opl: Een pakoe boom; de jonge bladeren zijn namelijk opgerold, als de knop van een bisschopsstaf, de ouden open.
4. *Anakna di samping, indoengna di tarandjang.*
   Het kind heeft een kleedje aan, de moeder is in paradijs-kostuum.
   Opl: Bamboe; het kind is de jonge spruit (iwoeng).
5. *Hoeis di djĕrona hoeloe, lamoen ka pasar kapanggih.*
   Grijze haren binnen in 't hoofd; als gij naar de passer gaat, komt gij het tegen.

Opl: Kapas. Hier zit de aardigheid niet alleen daarin, dat de haren binnen 't hoofd zitten, maar dat men in de woorden *ka pasar*, den aap een ladder geeft, zooals het Soendaasch spreekwoord zegt.

6. *Biwir dina leungeun, birit dina hoeloe.*
De lippen zitten in de hand, het zitorgaan op 't hoofd.

Opl: Een mand, die op het hoofd gedragen wordt en die men aan de randen met de handen vasthoudt. Die randen heeten in 't Soendaasch „biwir" lippen, de bodem „birit", zitorgaan.

7. *Soengoet dina harigoe, birit dina pingping.*
De mond zit aan de borst, het zitorgaan aan de dij (of heup.)

Opl: Een zuigeling, die op de inlandsche wijze op de heup der moeder te paard rijdt.

8. *Aja awak euweuh soekoe, aja beuheung euweuh hoeloe, aja leungeun euweuh ramo.*
Er is een lijf aan, maar geen beenen, een nek maar geen hoofd, armen of handen maar geen vingers.

Opl: Een buis. In 't Soendasch beteekent awak lijf en ligchaam, beuheung hals, nek en kraag; leungeun arm, hand en mouw.

In de navolgende raadsels speelt eene soms vrij ver gezochte gelijkenis de hoofdrol:

9. *Hajam rintit nonggeng ka langit.*
Een kip met naar boven of verkeerd staande veêren, die den rug naar den hemel keert.

Opl: Een ananas.

10. *Boewah koedoe beukah warna.*
Een tjengkoedoe vrucht, als ze open gaat is ze veelkleurig.

Opl: Een ei; een koedoe-vrucht is eirond, uit het ei komen kipppen van allerlei kleur.

11. *Koentoel hibĕr, kareta loempat.*
De reiger vliegt, de wagen beweegt zich snel voort.
Opl: Een oendar, zijnde een toestel om garen af te haspelen, een om een spil ronddraaijende haspel. De stokjes van bamboe, waarop de streng garen wordt uitgespannen, zijn aan de einden voorzien van stukjes hout, die in den vorm van een vogel zijn gesneden. De wagen doelt op de rondgaande beweging van de haspel.

12. *Dina leuwi tapak mĕri, di awang-awang tapak sowang.*
In de kom der rivier (is 't) het afdruksel van een eendenpoot, aan den hemel dat van een ganzenpoot.
Opl: Een ster, die in het water wordt teruggekaatst.

13. *Boedak leutik boeloewan birit.*
Een klein kind met een behaard zitorgaan.
Opl: Een ui.

14. *Tihang hidji paseuk manglawe-lawe.*
Een stok, staak, of stijl met wiggen bij vijf-en-twintigen.
Opl: Een hondjehvrucht (Elettaria).

15. *Boedak leutik ngambaj peudjit.*
Een klein kind, waar de ingewanden uithangen.
Opl: Een naald met draad.

16. *Mobok tjadas manggih ĕmas.*
Als men de tjadas stuk slaat, vindt men goud.
Opl: Een ei.

17. *Sidoeroe bari loeloentjatan, hanteu sidoeroe heës.*
Het warmt zich springende en als het zich niet warmt, slaapt het.
Opl: Een hihid, soort van bamboezen waaijer, waar men het vuur meê aanwaait.

18. *Poeng ka loehoer pang ka handap.*
'T gaat naar boven, 't gaat naar beneden.
Opl: Een timbaän, zijnde een balancerende bamboe, waaraan door middel van een kleinere of van

een touw een emmer hangt, die water uit een put moet opbrengen.

19. *Tangkal tiwoe, daoen bako, kĕmbang salaka, boewah tamaga.* De stam is een suikerriet, met tabaksbladeren, salaka bloemen en koperen vruchten.

zilveren.

Opl: Patjing (costus)

20. *Soemoer gantoeng, talaga di awang-awang, di eusi tjai sakaratjak.* Een in de lucht hangende put, een meer aan den hemel, met een $\frac{\text{scheut}}{\text{klets}}$ water

Opl: Een kokos-noot.

21. *Daoen di tatah, boewah di oekir.*
De bladeren zijn opengewerkt, de vruchten gebeeldhouwd.

Opl: De paria- of papare-vrucht (huffa acutangula).

22. *Toembak binang teu kabilang.*
Rood geschilderde pieken, die niet te tellen zijn.

Opl: Regen. Men hechte niet aan dat rood; dit staat alleen er bij, omdat de statiepieken hier die kleur hebben; men wil alleen zeggen: de achter elkander als stralen vallende regendruppels gelijken op een bosch van pieken.

23. *Tjanir moentir, tjatang leumpang, babakan pijoer ngagarolong.* Een plank draait om zijn as, de boomstam gaat vooruit, het gehucht is rollende.

Opl: Een of meer pedaties.

24. *Soemboel aloes teu di raoet, di eusi pĕdĕs sakoelak.*
Een mooi (glad) mandje, dat echter niet gesneden is, het is gevuld met peper, een maatje vol.

Opl: Een papaja-vrucht.

25. *Di imah di gĕloeng, datang ka tjai ngaroendaj.*
Te huis is het in een wrong opgebonden, als het aan de rivier komt is het uitgespreid.

Opl: Een werpnet, dat de inlander even als een haar-wrong opbindt.

Eerst doet het raadsel denken aan iemand, die zich baadt.

26. *Roegroeg goenoeng, rĕmpag djagat, tjoer tjaäh bahandjiran, kamana nja loempat?*

Bergen storten in, de aarde stort om, de vloed komt overstroomen, waar moet men heen loopen?

Antwoord: Naar den staart (boentoet) van de ploeg. Dit woeste tafreel lost zich op in eene ploeg, die door de sawah gaat. (Voor een kikvorsch is het trouwens ontzettend genoeg).

27. *Sĕsĕbitan langit, bebeulahan djagat, moen teu katimoe di sanggraj.–*

Een snede van het uitspansel, eene helft van het wereldruim; als gij 't niet raadt wordt gij gebraden.

Opl: Een stalen of ijzeren kwali of holronde braadpan, sangrajan geheeten, van daar de bedreiging.

28. *Ana beurat ka loehoer, ana hampang ka handap.*

Als het zwaar is, gaat het naar boven, als het ligt is, naar beneden.

Opl: Een timbaän, zie no. 18.

Aardiger vind ik de volgende:

29. *Di djingdjing teu di bawa.*

Men grijpt het aan, vat het op, doch draagt het niet weg.

Opl: Eene deur.

30. *Noe ngalijoeng tjitjing, noe di lijoeng leumpang.*

Dat gene wat omsluit staat stil, hetgeen omsloten wordt is loopend.

Opl: Een huis met de bewoners.

31. *Di tete teu di tintjak.*

Het wordt met de teenen aangeraakt, doch er wordt niet op geloopen of getrapt.

Opl: Een stijgbeugel; ook een weeftoestel (gĕdogan).

32. *Kai meuting dina laoek.*

Hout overnacht (blijft zitten) bij of aan het vleesch.

Opl: De houten bel, die een buffel aan zijn nek heeft hangen.

33. *Ana di sapoean bala, ana teu di sapoean lenang.*

De eerste opvatting is: als het geveegd, geboend wordt, is het vuil, als het niet geveegd wordt, is het schoon, is er geen vuilnis. Sapoean heeft hier echter eene tweeledige beteekenis en hebben wij hier met eene woordspeling te doen. Het stroo van een padibos noemt men namelijk in 't Soendaasch sapoe (bezem), en wordt dit ook als zoodanig gebruikt. Nu moet men sapoean niet verstaan als vegen, maar als van sapoe (stroo) voorzien en is de oplossing dan een kippennest, dat de inlander meest van padi stroo voorziet.

34. *Njatoe ti beuteung, ngising tina tonggong.*

Het eet met den buik en doet zijne behoefte door den rug.

Opl: Eene schaaf.

35. *Loehoer batan goenoeng, handap batan toeoer.*

Hooger dan de berg, lager dan de knie.

Opl: Een weg.

36. *Mandi dina batoe, heës dina kai.*

Het baadt zich op een steen en slaapt in $\left\{\begin{array}{l}\text{een boom}\\ \text{hout.}\end{array}\right.$

Opl: Een gollok of kapmes.

37. *Seuneu hoeroeng di sagara.*

(Een) vuur brand in de zee.

Opl: Een plita of inlandsch nachtlampje.

38. *Boelak-balik dĕkok.*

Naar welke kant men 't keert is 't hol, (tegenovergestelde van bol).

Opl: Een sair of schepnet.

39. *Mipir goenoeng sisi basisir, nejangan raga sorangan.*

Den berg langs gaan aan den zoom van het strand, zijn eigen beeldnis zoekende.

Opl: Een spiegel, of iemand, die zich in een plas spiegelt.

40. *Ana nangkoeban pinoeh, ana nangkarak kosong.*

Als het onderst te boven gekeerd is, is het vol, als het met de opening of holte naar boven staat, is het leeg.

Opl: Een kapje of toedoeng. Het raadsel doet eerst denken aan een kom of pot.

Tot een ander soort raadsels behooren de 2 volgende:

41. *Boewah areuj naktrak andjing.*

De vrucht van een slingerplant roept den hond.

Opl: Een koekoek, soort kalebas (Trichosanthes of Zanonia).

Als de inlander een hond roept, fluit hij niet zooals wij, maar roept: koe, koe, koe! Daardoor moet hij, die raadt, op het woord koekoek komen.

Zijn kippen roept de Soendanees; koerr, koerr! Eene kat; méng, méng! Een buffel: oewhe, oewhe! (*) Een veulen: him, him, him! Een eend: ri, ri, ri! Een jonge hond: kětjik, kětjik of kirik, kirik!

42. *Kai naktrak hajam.*

Een boom, die de kippen roept.

Opl: Een koerajboom (sponia).

Ofschoon de raadselen nog vele zijn, om niet te spreken van de kwestiën van den dag, zoo geloof ik met deze proeve voldoende den aard der onderwerpelijke te hebben toegelicht. Ik geloof dan ook mijn tijd beter te kunnen besteden aan de bewerking van een tweede honderdtal Soendasche spreekwoorden, die ik bijelkaâr heb en binnen kort denk aan te bieden.

WASPADA, 17 October 1867.

(*) De w en h tegelijk uit te spreken, bijna zooals de inwoners van Wales de wh uitspreken: bijna *hwip*.

BIJDRAGEN TOT DE KENNIS
VAN
SUMATRA'S NOORD-OOSTKUST.

I.

RAPPORT OVER EENE REIS VAN TANDJONG BALEI NAAR DE OMSTREKEN VAN PASIR MENDAGEI, BOVENLANDEN VAN ASAHAN,

door den kontroleur 1ste klasse,

A. C. VAN DEN BOR.

De gebeurtenissen in de maand October 1866, die een twintigtal invloedrijke personen in de bovenlanden van *Asahan* in betere verhouding tot het bestuur van *Asahan* bragten, deden het wenschelijk voorkomen, om reeds spoedig daarna onzen invloed in die streken nader te bevestigen door de zending derwaarts van den tijdelijk in *Asahan* geplaatsten kontroleur. Tevens moest die zending dienen om meer plaatselijke kennis van land en volk op te doen dan – de algeheele onbekendheid dier streken, waar sedert 1823, na den Engelschen reiziger *Anderson*, geen Europeaan meer geweest was, in aanmerking genomen – van *Tandjoeng Balei* uit mogelijk was geweest.

Vergezeld van toeankoe *Tenga*, zwager van den IJang dipertoean moeda, verliet ik den 30sten October met twee prauwen *Tandjong Balei*.

In 't bezit eener kopij van de opname der *Aik Silouw*, door den luitenant ter zee *D. J. A. D. van der Steen*, mij welwillend afgestaan door den kommandant van

Z. M. stoomschip *Maas en Waal*, den luitenant ter zee 1e klasse *C. A. B. D. Rijk*, was ik in de gelegenheid, over dat gedeelte der rivier, de ligging der verschillende plaatsen nauwkeurig aan te teekenen; wordende, voor de nederzettingen tot *Sintang* naar de bijgevoegde schets verwezen. Bijlage no. 1.

De reis van *Tandjong Balei* levert weinig afwisseling op en ziet men tot *Sintang* slechts enkele woningen langs den oever, daar de meeste bewoners de ladangs een weinig landwaarts in hebben aangelegd.

In den avond, ten zes ure, werd geankerd te *Seroesoe*, op de plaats waar de eerste ontmoeting met de bovenlanders plaats had in de maand September jl. Van de destijds door hen opgeworpen versterkingen waren er geene overgebleven; bij hun terugtogt van *Tandjong Balei* naar de bovenlanden werden ze, ingevolge de ontvangen bevelen, allen door hen geslecht.

31 October 1866. Vroegtijdig verlieten wij *Seroesoe* en waren weldra de plaats genaderd, waar de landtroepen in September 1865, onder den majoor *W. E. F. van Heemskerck* gelegerd waren.

Op verscheidene plaatsen draagt de linker oever sporen van eerst kort geleden verlaten te zijn; daarentegen de regter oever, dat zich sedert onlangs daar verscheidene menschen met den landbouw bezighouden.

Weldra bereikten wij de woning van intji *Gantie*, hoofd van *Sintang*. Van hier werd aan het hoofd van *Kwalo Piasa* kennisgave gezonden van mijne aanstaande komst.

Het vooruitzenden van boden is noodig wil men niet overal met groote verwondering worden ontvangen. Onder elkander beschouwen de bovenlanders het als een vijandig teeken, wanneer zij, zonder voorafgaande waarschuwing, in andere kampongs komen. Inmiddels de bode vooruit gezonden werd, waarbij intji *Gantie* de behulp-

SCHETS DER AIK SILOUW,
van Bagan tot Smtang,

de Rivier gevolgd naar de opname in 1865,

door den Luitenant ter zee
D.J.A.D. van der Steen,
figuratief bijgewerkt door
den Controleur 1e klasse in Asahan.
1866.

zame hand verleende, bezigtigden wij de ladangs in den omtrek van *Sintang*. Hoewel de padi nog ongeveer 2 maanden noodig zou hebben voor zij tot rijpheid kwam, was de voorraad van den vorigen oogst reeds opgeteerd, zoodat tegen hoogen prijs padi ingekocht moest worden en velen zich met aardvruchten moesten behelpen.

Behalve padi verbouwt men hier eenig suikerriet, dat in 6 à 7 maanden tot rijpheid komt, tabak en djagong.

De oevers dragen allerwege kenteekenen van vroeger zeer bevolkt te zijn geweest.

Aanvankelijk zetten zich de landbouwers aan den oever neder, maar zijn weldra gedwongen tot verhuizen, daar de velden zelden meer dan tweemaal worden beplant; van daar de vele vruchtboomen, zonder dat men heinde of ver eene woning bespeurt. Door 't verlaten van den eens ontgonnen grond verliest echter de aanvankelijke ontginner geenszins zijne regten op de door hem geplante vruchtboomen, die daardoor eene rijke bron van onderlinge geschillen en twisten worden.

Sintang is verdeeld, door de ajer Sintang, in *Sintang kiri* en *Sintang kanan*, die beiden echter onder een hoofd sorteren: beide plaatsen kenmerken zich door een zeer groot aantal klapperboomen, dat haar een aangenaam aanzien geeft.

Een weinig boven *Sintang* vindt men eene plaats, *Poeloe silawan* genoemd; deze streek vormde vroeger een eiland; een der rivierarmen is echter verzand en de welige plantengroei bedekt de vroegere bedding voor 't oog. Op den oever prijken vele pisang-, klapper-, pinang- en andere vruchtboomen, alsmede veel bamboe, doch huizen bespeurt men nergens.

De streken *Laratan apie* en *Pantei kerbouw* leveren, door schilderachtige oevers, die echter nagenoeg onbewoond zijn, eene aangename afwisseling op.

Bij den oudste van *Pantei kerbouw*, hadji *Moka*, lokten de met schoone padi prijkende ladangs, op heuvelachtig

terrein, mij aan den wal. Velen der bovenlanders, die zich met het winnen van boschprodukten een bestaan verschaffen, vinden in hem een tusschenpersoon, daar hij, naar 't schijnt, eenige middelen bezit en de kleine hoeveelheden opkoopt, om die naderhand in massa aftevoeren.

De reis vervolgende kwamen wij achtereenvolgens te *Gisaran* en *Gisaran noga*.

De regter oever is hier p. m. 40 voet hoog en bestaat uitsluitend uit roode klei, waarschijnlijk een verweerings produkt van vast gesteente, terwijl tot nog toe alleen de grijze kleiachtige grond gezien werd, die van het zeestrand onafgebroken tot hiertoe wordt voortgezet.

Goeroebatoe is eene nog pas onlangs aangelegde ladang, waarop weinige hutten worden aangetroffen. Even boven deze plaats verdeelt zich de rivier en sluit een met schoon geboomte begroeid eiland in, *Poeloe Batisan* genaamd. Vele prauwen, die het vaarwater niet kennen, worden hier door den stroom medegesleept, en verongelukken daarbij niet zelden. Een onzer prauwen ontging dat lot ter nauwernood en waren wij genoodzaakt ons de rivier een eind weegs te laten afzakken, om haar assistentie te verleenen, daar zij tot vier malen toe teruggedreven en eindelijk medegevoerd werd.

Even boven *Poeloe Batisan* vindt men eene uitgebreide streek, waar een tal van slaven en pandelingen van *Taoeloeng*, aan zich zelven overgelaten, ladangs bewerkt.

Een weinig verder verheffen zich eenige kale heuvels; de voornaamste, naar schatting ongeveer 60 voet hoog, is *Pengoendjaan* genaamd. Zij zijn, met uitzondering van eenige struiken, alleen begroeid met alang alang; de dunne laag roode aarde, die de vaste rotsen dekt, levert voor geboomte nog geen genoegzame aardlaag op.

Wij besloten om te *Pasir poetie*, dat we inmiddels genaderd waren, te overnachten, daar deze plaats, wegens hare schoone rijstvelden en schilderachtige ligging, op een p. m. 30 voet hoogen oever, aandacht verdient.

Een zestal huisgezinnen bebouwt hier een rijken grond en trekt van de ladangs een ± 80 voudigen oogst. De bewoners kenmerken zich door tevredenheid en groote hulpvaardigheid. Ik trachtte hier de grafstede van den vijfden IJang di pertoean van *Asahan* te bezoeken, die echter onder fraaije waringien-boomen verscholen en door allerlei gewassen voor 't oogenblik ontoegankelijk was. Een der landbouwers bood aan, om een pad te kappen om mij, bij terugkeer, in de gelegenheid te stellen aan mijn wensch te voldoen.

Op 1 November vertrokken wij met zonsopgang van *Pasir poetie*. Weldra komt men aan een klein eiland, dat eene gunstige legplaats aanbiedt voor de zoutprauwen, die in de drooge moeson door gebrek aan water genoodzaakt zijn hier te blijven liggen, tot dat hare lading door middel van kleine sampans naar *Pasir Mendagei* is overgebragt, waarmede soms maanden tijds verloren gaan.

De nederzetting *Siehadar* bestaat uit een tiental huisgezinnen en heeft schoone velden, waarop behalve rijst, eenig suikerriet, djagong en een weinig tabak wordt verbouwd. Een der bewoners vroeg mij om mede naar boven te mogen gaan, onder belofte trouw mede te zullen helpen opboomen. Van hem vernam ik, dat het eiland dat wij weldra bereikten, tot *Simatang lajar* behoort, over welke streek intji *Neik* hoofd is. Toen mijn gast bemerkte, dat ik mij intji *Neik* scheen te herinneren, zonder met zekerheid te weten van waar, kwam hij mijn geheugen te hulp, door te zeggen „dat intji *Neik* een dergenen was, die meê naar het groote schip waren geweest."

De toon en de wijze waarop hij dit zeide gaven duidelijk te kennen, dat de bovenlanders het reisje naar *Sirantouw*, naar *Tandjong Balei* en hun bezoek aan boord van Zr. Ms. stoomschip *Maas en Waal*, niet ligt vergeten zullen.

Van intji *Neik* vernam ik, dat de bovenlanders van

Bandar poeloe, over drie dagen eene zamenkomst te *Pasir Mendagei* hadden afgesproken, waarom ik besloot zoo spoedig mogelijk mijne reis te vervolgen, om vóór die van *Bandar poeloe* te *Pasir Mendagei* te zijn.

De streek *Pantei Badak* is zeer volkrijk en bebouwd.

De kleine landschappen *Simatang lajar Tratak*, van welke laatste datoe *Moeda alang* hoofd is, zijn gescheiden door een klein eilandje. Voor men aan de woonplaats van datoe *Moeda alang* komt, passeert men, op den linkeroever den kleinen voeder der *Aik Silouw*, soengei *Rangas*, welke, naar men verzekert, bij hoogen waterstand, aan de visch tot schuilplaats strekt, die daar dan in menigte wordt gevangen. Ook geeft de visch aan deze rivier de voorkeur om hare kuit te schieten.

Voor de woning van datoe *Moeda alang* werd rust genomen om de bemanning der prauwen gelegenheid te geven hare rijst te kooken. Weldra kwam genoemd hoofd met zijne vrouwelijke bloedverwanten en kinderen aan boord. Men bood mij eenige veldvruchten aan, waaronder een paar zeer mooije suikerrietstokken. De uitgebreide ladangs belooven een rijken oogst; ook verbouwdt men tabak, die zeer welig tiert.

Tegen den middag waren wij genaderd tot *Tandjong alam*, dat op een zeer steilen oever is gelegen. Omstreeks 4 uren landwaarts in van *Tandjong alam* bestaat een veel gebruikt wordende landweg naar *Panangaripan*, dat, volgens opgave, zeer volkrijk en bebouwd moet wezen.

Van daar komt men te *Asa*, vervolgens te *Dadap*, dat in deze streken om zijn tabak bekend is, en eindelijk te *Sintang*.

Na *Tandjong berajoeng*, een klein eiland, gepasseerd te zijn, komt men te *Kwalo Piasa*, waar de *Aik Silouw* de *ajer Piasa* opneemt. De linker oever, waarop de woning van panglima *Itam* is gelegen, is laag; de regter oever der *ajer Piasa* daarentegen ruim 50 voet hoog. De *ajer Piasa* is eene,

door hare nederzettingen niet onbelangrijke rivier, maar sedert eenigen tijd onbevaarbaar gemaakt door het omkappen der boomen op den oever, zoodat alleen nog zeer kleine sampans kunnen passeren. De voornaamste nederzettingen zijn: *Djandie radja*, *Djarangan*, *Troessan*, *Loeboe radja* en *Kota berhoe*; dit laatste bereikt men tegenwoordig langs de rivier in 6 dagen, zoodat meestal de weg over *Pasir Mendagei* wordt genomen.

De door intji *Gantie* vooruitgezonden bode bragt het berigt, dat panglima *Itam* afwezig was. Ik meende mijne reis te vervolgen, toen twee der kinderen van panglima *Itam* de prauw naderden en verhaalden, dat hunne moeder niet zou gedoogen, ik *Kwalo Piasa* verliet zonder haar ontmoet te hebben, ten ware ik haar niet zien wilde. Daar dit niet in mijne bedoeling lag, liet ik haar weten, hare komst mij welkom zou wezen, hoewel ik naderhand berouw had over mijne toegevendheid. Zij liet zich niet lang wachten, maar kwam met een zevental vrouwelijke bloedverwanten en kinderen op mijne prauw. Zelden heb ik praatzieker inlandsche vrouwen gezien dan dezen, zonder dat er iets vermeldenswaardigs werd gesproken. Na ruim een uur oponthoud vervolgden wij de reis.

Weldra komt men aan eene openkapping aan den regter oever, waar landbouwers van *Djandjie radja* (linker oever der *ajer Piasa*) ladangs beginnen aanteleggen.

De onbevaarbaarheid der *ajer Piasa* en de weinig vruchtbare bodem leidden deze menschen tot het verlaten hunner aanvankelijke nederzetting. Verder op hebben zich andere, vroeger aan de *ajer Piasa* gevestigde landbouwers nedergezet, naar welke deze streek almede *Djandjie radja* is genaamd.

Bij een der oudsten in deze streek, *Lebij Oontoeng*, aangeland, ontving ik vele klagten over een Maleijer, die zich hier afpersingen veroorloofd had als gemagtigde

(bebas) van den Djang di pertoean moeda en mij. Ik stelde de menschen gerust en beloofde de zaak te zullen doen onderzoeken.

Na de nederzetting *Djoedi* en verscheidene eilandjes gepasseerd te zijn, landden wij ten 5 ure tegenover de streek *Bahranoediri* om te overnachten. Een onder den linker oever wegsluipende sampan, met schijnbaar een aanzienlijk persoon er in, trok mijne aandacht; nadat de sampan aangeroepen was werd de daarin zittende persoon herkend voor den voornoemden gevolmagtigde. Bij eenig navragen bleek het, dat deze sampan met roeijers door hem geprest was, onder belofte van ruim amfioen te zullen uitdeelen, waarvan hij een geheele kist vol bij zich had. Bij onderzoek bleken er steenen en tabak in te zijn.

De schoone, op heuvelachtig terrein aangelegde ladangs in den omtrek van *Bahranoediri* werden bezocht; ter bereiking van velen moet men met trappen naar boven klimmen. De rijke grond levert een ruimen oogst.

Na dien nacht door den heftigen stroom en een zware bui afgedreven te zijn vertrokken wij den 2den November van *Bahranoediri*.

Een vierde uur verder is de regter oever geheel open gekapt, zoodat men een ruimen blik heeft over de tot den top toe beplante heuvels.

Tot bij *Kwalo Kianga* levert de oever verder niets belangrijks op.

Ter laatstgenoemde plaats aangekomen meldde zich bij mij aan zekere *si Kasiem*, die in September jl. een der policie oppassers, die door de bovenlanders was weggejaagd van de ladangs van *Boentoe panei*, naar de rivier terug geleid heeft; dientengevolge had hij een bezoek van eenige bovenlanders te verduren, dat echter met het rooren van padi en suikerriet afliep. *Kwalo Kianga* heeft eene ruime bevolking en goed bebouwde ladangs.

Eenigen tijd later ontmoet men eene landstreek, die mij levendig aan de Westkust herinnerde, bepaaldelijk aan het zoogenaamde *Karbouwengat* nabij *Fort de Kock*. Het daaromtrent door den mijningenieur *P. van Dijk* gezegde, in zijne inleiding tot de géologie van *Sumatra's Westkust* (bijdrage XXII tot de géol. en mineral. kennis van *Nederlandsch-Indië*, opgenomen in het natuurk. tijdschrift voor 1860) is ook op deze streek van toepassing. De wanden zijn echter veel minder hoog en strekt deze vorming zich slechts over p. m. 150 ellen uit; het geheel mist daardoor het imposante karakter, dat het Karbouwengat kenmerkt.

Bij 't passeren dezer plaats had er juist eene afstorting plaats, met een geluid alsof er een salut uit een 20 tal geweren werd gelost.

Tusschen *Kwalo Kianga* en *Poeloe Mandi* werden onze prauwen verscheiden malen door den stroom teruggedreven: wij overwonnen dien eindelijk door het vooruitbrengen van touwen naar den oever en door de vaartuigen op die wijze op te slepen.

Poeloe Mandi is de woonplaats van *Si Chamar*, een vrijgegeven slaaf van den voorlaatsten IJang di pertoean van *Asahan*, sedert zijn overlijden algemeen bekend als Marhoem masidjiet. Volgens anderen is *Si Chamar* een natuurlijke zoon van genoemden Marhoem, die hem, daar zijne moeder eene slavin was, tot vrij man maakte; hij koos hem daarna tot zijn werktuig, dat ongestraft velerlei geweld en knevelarij pleegde.

Deze *Si Chamar* oefent ook nu nog in *Poeloe Mandi* zeker gezag uit, waarin hij zeer gesteund wordt door de omstandigheid, dat de afgezette vorst van *Asahan* zijne zuster tot echtgenoot heeft verheven, ten koste der regten van de zuster van den door het Gouvernement erkenden vorst van *Asahan*.

Spoedig daarna passeerden wij de woning van nachoda

Ismail, wien vroeger het regt tot debiet van amfioen en tot het houden van djoedie spelen verpacht was door Tongkoe *Achmat* voor *f* 5 per maand, welke pacht echter sedert December 1865 is ingetrokken.

De oevers nabij de streek *Berampat djandji* leveren een sterke tegenstelling op. Terwijl de regter oever prijkt met schoone ladangs, op vlak terrein, verheft de linker oever zich steil, en zijn daarop waringies en reusachtige varens, door allerlei slinger- en klimplanten tot eene ondoordringbare massa verbonden.

De *Kwaloe Ambaloetoe*, langs welke rivier men *Pingan mendjawa* kan bereiken, gepasseerd zijnde, komt men aan een zeer nauwen doorgang in de rivier, waarin men met de boomen aan beide oevers der rivier kan reiken. De rivier is hier door een zware dam heen gebroken, waarin zij hare bedding heeft uitgespoeld.

Langs een zeer steil voetpad, aan den regter oever, komt men op de ladangs van *Maria dagei*. De afwisselende plantengroei, de steile oevers, de zich in 't verschiet trotsch verheffende Tobasche bergen, leveren hier een prachtig natuurtooneel op.

De op den hoogen oever gelegen velden werden bezocht; 't plateau stelt één onafzienbare ladang daar, waarop men velen, allen door Battaks bewoonde hutten opmerkt.

Op deze wandeling vernam ik, dat er van *Maria dagei* een weg bestaat over land naar *Kota tabing*, waar de radja van *Boentoe panei* is gevestigd.

Op mijne vraag, of men mij op dien weg tot gids wilde dienen, kreeg ik een bevestigend antwoord. Met mijn gedurig aangroeijend gezelschap, kwam ik bij eene hut, waar een paar vrouwen juist haar weefgetouw hadden geborgen: ik liet haar uitnoodigen om nog eenige slagen te doen, waartoe zij zich na eenige moeite lieten overhalen. Mijne poging, om 't nagenoeg voltooid stuk lijnwaad te koopen gelukte niet, daar dit bestemd was voor een

geleerd man, die, tegen dien prijs, aangenomen had hare zieke moeder weder gezond te zullen maken: de belofte was voor ruim drie maanden afgelegd.

Nadat we teruggekeerd waren, werd besloten den volgenden dag, over land, naar *Kota tabing* te gaan.

3 November. Vroegtijdig namen wij de wandeling aan en werd de weg tevens opgemeten. Nog pas een paar honderd ellen daarmede gevorderd, kwam de radja van *Boentoe panei* mij achterop. Het hoofd van *Maria dagei* had hem doen weten, ik gisteren aangekomen was, waarop hij mij te gemoet was gegaan. Hij betuigde mij zijn leedwezen, ik hem niet vroeger gewaarschuwd had, daar hij dan den weg in orde gemaakt en zijn paard gestationneerd zou hebben. De afstand van *Maria dagei* tot *Kota tabing* bedraagt 2312 Ned. ellen, en voert de weg nagenoeg geheel door onafzienbare ladangs; alleen ondervindt men bij het beklimmen en weder afdalen van deze uitgestrekte hoogvlakte eenige moeijelijkheid. *Kota tabing* is eene kleine, goed gepalisadeerde kampong, voornamelijk strekkende tot verblijf van den radja en de zijnen.

De radja deelde mij mede, dat hij, na zijn terugkeer van *Tandjong balej* te *Kwaloe Piasa* aangeland was, en verder langs den landweg naar *Kota tabing* retourneerde, om de bewoners gerust te stellen, daar men, tijdens hun togt naar *Tandjong balej*, uitgestrooid had, dat de compagnie op velen hunner wraak genomen had en den radja van *Boentoe panei* en den penghoeloe van *Pasir Mendagei* gevankelijk had medegevoerd naar *Batavia*.

Toen hij te *Kota tabing* terugkwam vond hij de kampong ledig; allen waren in hun angst weggeloopen.

Hij had zich daarop weder op reis begeven, om de menschen te overtuigen van hunne dwaling, door zich zelf te vertoonen en hen naar hunne woonplaatsen te doen terugkeeren. Op enkele uitzonderingen na was hem dit gelukt.

In zijn eigenaardigen spreektrant betuigde hij: „ver-„heugd van hart te zijn, dat ik mij zoo spoedig in de „bovenlanden vertoonde, daar nu geheel het menschdom „weten zou, hoe goed de compagnie is, wier grootheid „hij aanschouwd had, onder vreezen en beven des harte, „toen hij aan boord was geweest van 't groote schip, dat „een eiland geleek, maar een fort bleek te zijn" enz.

Na over eenige zaken, den landbouw betreffende, gesproken te hebben, verliet ik *Kota tabing*, na afspraak, om de reis verder in gezelschap van den radja te doen, dat door hem met genoegen werd aangenomen.

Wij passeerden *Si Bandoe*, dat te midden van uiterlijk goede ladangs is gelegen, en bereikten daarna de *ajer Kapas*, die zich op den linker oever in de *Aik Silouw* ontlast; genoemde voeder ontspringt in *Simeloengan*.

Eenige uren later bevonden wij ons in eene streek, die door overhangend zwaar geboomte voortdurend in schaduw verkeert.

Links verheft zich een steile wand, gekroond door reusachtig geboomte; allerlei slingerplanten bedekken den overigens naakten wand, en een eigenaardige kilheid vervult hier den dampkring.

De steile wand wordt ter hoogte van p. m. 40 voet als een hol ingebogen; bij de kromming der rivier heeft tegen den avond eene stuiting van den geweldigen stroom plaats, die een tegenstroom van aanmerkelijke kracht doet ontstaan; de volksmeening zegt, dat ver beneden den waterspiegel de ingang bestaat van een rotsspleet, wier weg naar *Bandar poeloe* leidt.

Een bijgeloovige angst bezielt den inlander bij 't passeren dezer plaats, die bekend is onder den naam van *IJang bernala*.

Rantauw bandar met mooije ladangs en de *Batoe paringiran*, twee gevaarlijke rotsen, die, bij vrij hoogen waterstand, slechts even passage voor 1 koijangs prauwen

overlaten en waar 't water met een verdoovend geweld tusschen heen stuift, gepasseerd zijnde, komt men aan *Sibinoean*, een liefelijk landschap met verscheidene goede huizen, te midden van rijke ladangs.

Boven het riviertje *Mahija* wordt de streek meer en meer bergachtig. Wij besloten voor de woning van *Siper djaloe* te ankeren, te midden van tot den top toe bebouwde heuvels.

Den 4^{en} November vervolgden wij vroegtijdig onze reis. Een weinig hooger op neemt de grond blijkbaar in hoedanigheid af; slechts een dunne laag humus bedekt den vasten grond. De veldgewassen hebben dan ook een veel minder goed aanzien. De gevaarlijke rots *Batoe kinihier*, waarbij menige prauw verongelukt, wenschte ik gezamenlijk te passeren, om zoo noodig wederkeerig assistentie te kunnen verleenen, waartoe de achtergebleven prauwen werden ingewacht. De reis hervattende, passeerden wij de rotsen *Telinga toba* en *Moeloet djahoe*. De steenachtige oever, die tot dusver uit zandsteen bestaat, treed magtig te voorschijn tusschen het zware geboomte en verheft zich op vele plaatsen p. m. 200 voet hoog, loodregt of zelfs dreigend overhellende.

Voor we aan de *Batoe kinihier* kwamen wenschte de bemanning der prauwen zich te versterken, om aan de gevaren dier plaats wederstand te kunnen bieden.

Met de beschrijving van *Anderson* in handen, meende ik dat dit welligt noodzakelijk was.

Radja *Tenga* ging inmiddels vooruit en kwam weldra terug met den penghoeloe van *Pasir Mendagei* en intji *Kapar* om mij te ontvangen en mij langs de *Batoe kinihier* te geleiden, „die zoo gevaarlijk is." Toen wij die plaats genaderd waren, vond ik twee rotskoppen, p. m. 2½ el boven het water uitstekende, die eene passage vrij laten van p. m. veertig voet.

Na eenige minuten werkt men, tusschen vervaarlijke

rotswanden door, de rivier op, als wanneer zich *Pasir Mendagei* verrassend aan het oog voordoet.

De reis duurde in werkelijkheid niet langer dan 39 uur, 45 minuten.

Voor de beoordeeling der onderlinge afstanden zijn de gepasseerde plaatsen in een figuratieve schets bijeengebragt; zie bijlage No. 2.

Al dadelijk na aankomst begaf ik mij aan den wal langs eene uitspoeling in den ongeveer 30 voet hoogen oever, uit zand bestaande, dat langzamerhand wegbrokkelt; op het voorplein van een uitgebreide heuvelrei ligt de kampong *Pasir Mendagei*. Er zijn eenige kleine winkels of kadeis, waar een weinig pisang, gedroogde visch en aardewerk, maar geen lijnwaad te verkrijgen is. Voor de woning van den penghoeloe werd ik begroet met een 20tal geweerschoten. Na aldaar eenige oogenblikken gepraat te hebben, vernam ik, dat de ladangs zich alleen op de heuvels, achter de kampong gelegen, bevinden. Gezamenlijk gingen wij naar boven langs een zeer moeijelijk pad in den uitgespoelden zandgrond, immer langs een vrij diep ravijn. Van dat pad gezien, doet de kampong, te midden van vele klapperboomen zich lief voor en merkt men de armoede, die van nabij 't oog treft, minder op.

Men nadert de ladangs door een smallen rand bosch, die bij 't schoonkappen dezer heuvels gespaard bleef, waarschijnlijk met het doel om 't afspoelen van den behouden grond te voorkomen. De grond is schraal en dientengevolge de padi ook, waaraan, blijkens 't welig opschietend onkruid, bovendien na de uitplanting weinig zorg meer besteed wordt.

De keuze van den grond is niet gelukkig, daar zand het voorname bestanddeel dezer heuvel is. De ladangs worden bijna telken jare op ander terrein aangelegd, zoodat met veel moeite slechts een schrale oogst wordt verkregen; de oogst is zelden meer dan 60 voudig. De vijf

Bijlage II.

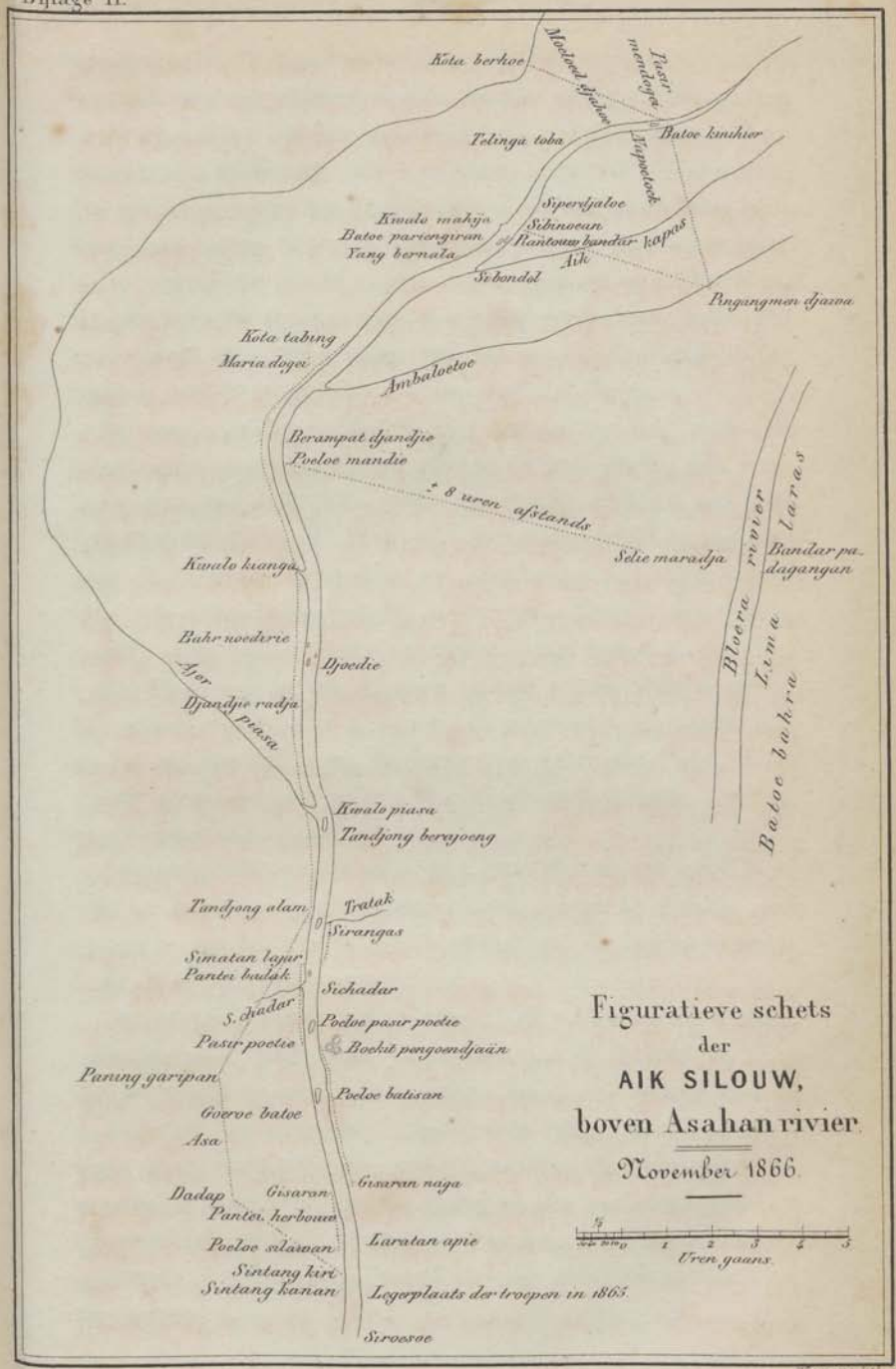

Figuratieve schets der AIK SILOUW, boven Asahan rivier.

November 1866.

Uren gaans.

zich nog te *Pasir Mendagei* bevindende Chinezen, houden zich met een weinig beteekenenden handel bezig. Deze plaats is de eigenlijke bandar (handelsplaats). *Pasir Mendagei*, de voormalige kampong van dien naam, ligt een 100tal schreden verder de rivier op, doch is geheel vervallen en kent men de plaats alleen nog aan vele klapper- en pisangboomen.

De bevolking op de plaats zelve, geschat op 150 zielen, schijnt zeer tevreden, hoewel er geen overvloed, zelfs niet van eerste levensbehoeften bestaat en de armoede blijkbaar is uit de schamele woning en kleeding.

Bij een onderhoud, dat ik des namiddags had met den penghoeloe en radja *Tenga*, deelde ik hun mede, dat mijn plan was, om ook *Kota berhoe* en eenige streken aan den linkeroever der *Aik Silouw* te bezoeken; dat ik mijne reis naar *Kota berhoe* wenschte te benutten, om, zoo mogelijk, op vriendschappelijke wijze met *Pénété*, den penghoeloe van *Bandar poeloe* en zijn voornaamsten aanhanger, radja *Humbong*, in de benedenstreken beter bekend onder den naam van toean poesing van *Goenoeng*, in aanraking te komen, en dat ik te *Simatang lajar* vernomen had, er bij *Pénété* plan bestond naar *Pasir Mendagei* te komen, om den penghoeloe te ontmoeten.

Eenparig verklaarde men van dat voornemen geen kennis te dragen, maar meende men zeker te weten, dat *Pénété* en radja *Humbong* zich nog steeds in hunne versterking te *Poeloe radja* bevonden.

Na eenige beraadslaging schreef ik aan *Pénété* en radja *Humbong* een brief, van mijn aanstaande komst te *Kota berhoe* kennis gevende, met uitnoodiging mij daar te komen ontmoeten, en maande ik den penghoeloe van *Pasir Mendagei* aan, om bij dezen, zijne bloedverwanten, met een afzonderlijk schrijven aan te dringen, om van deze gunstige gelegenheid gebruik te maken, om altans te trachten het gebeurde, nu 't nog tijd was, zooveel mogelijk weder goed te maken.

Na lang dralen waren de boden voor *Goenoeng* en *Bandar poeloe* tegen den middag van 5 November gereed om te vertrekken.

In den middag kwam de radja van *Boentoe panei* aan; door het afdrijven zijner prauw had hij oponthoud gehad, dat hem had belet reeds eerder mij te volgen, zooals de afspraak was geweest.

Daar men de rivier nog een dagreis hooger op kan komen met middelmatige prauwen, vertrokken wij den 6^{en} November van *Pasir Mendagei*. De steeds woester wordende natuur, de steile rotswanden, die den oever daarstellen, de bruischende stroom en weelderige vegetatie, leveren menig imposant schouwspel op.

Op den linkeroever, p. m. een half uur boven *Pasir Mendagei* treft men een schoonen waterval aan, die uit drie terrassen bestaat, waarop het water met verdoovend geraas neêrslaat.

Een tweede dankt zijn bestaan aan de rivier *Gampoeal*, die haar water, met een p. m. 45 voet en een tweede p. m. 15 voet hoogen val, op den linkeroever in de *Aik Silouw* stort.

Na door den hevigen stroom teruggedreven te zijn, kwamen wij een uur hooger op aan een derden waterval van p. m. 180 voet hoog, in één val, gevormd door den bergstroom *Si Ham*. Het bekken, dat de watermassa opvangt, ligt verscholen tusschen zwaar geboomte. Door het opstuivende water, waarin de lichtstralen duizendvoudig gebroken worden, maakt deze waterval, te midden van het schoone landschap, een treffend effekt.

De rivier wordt op vele plaatsen zeer gecomprimeerd tusschen de steile wanden, waarin de kracht van het water vele diepe groeven vormde, waarvan sommigen tot 30 voet boven den tegenwoordigen waterspiegel. De groote arbeid, die 't tegen den stroom opwerken kost, wordt, daar men hoegenaamd geene huizen of velden meer bespeurt, niet genoegzaam beloond.

De gesteenten in de rivier leveren weinig verscheidenheid op; mijn pogen om eenige onverweerde monsters te verzamelen werd verijdeld door gemis aan voldoende gereedschappen.

De bosschen bevatten vele goede houtsoorten en leveren voorts: was, rotan enz. waarvan echter slechts weinig wordt ingezameld.

Bani-, *Serdang-*, *Bintan-* en *Kaloebi-*bladen dienen tot bedekking der woningen, hoewel er eene massa arenboomen is en de idjoe dus zonder veel moeite te verkrijgen zou zijn.

Door de inlanders wordt voor hunne ellendige hutten alle hout gebezigd; duurzaamheid is geen vereischte bij het gedurig verhuizen naar andere streken. Duurzame houtsoorten zijn: *doemali*, *goewi*, *bintangoer*, *dulok*, *djiloek* enz.

Met den radja van *Boentoe panei*, den penghoeloe en radja Tenga sprekende over mijn voornemen, om, in afwachting van berigten van *Bandar poeloe*, *Pingan mendjawa* te gaan bezoeken, vernam ik, dat een der voornaamsten in die streken afwezig was, namelijk toean *Batoe*.

Deze was na de conferentie in October jl. met de inlanders dezer bergstreken, bij hun overhaast vertrek naar de bovenlanden, teruggekeerd en waren er sedert zendelingen van hem naar *Pasir Mendagei*, *Goenoeng* en *Bandar poeloe* vertrokken. De heer van eigenlijk *Pingan mendjawa* was almede afwezig naar *Simeloengan*, om een voor jaren overleden bloedverwant te helpen begraven.

Bij 't afsterven toch van een aanzienlijk persoon wordt zijn lijk in eene kist gelegd, en deze bewaard totdat het bekleedsel der beenderen geheel is vernietigd. Zoolang het gebeente niet in de kist rammelt, wanneer deze, om zich te overtuigen of de tijd voor de begrafenis nog niet daar is, op zijde wordt gehouden, zou 't geringachting van den doode heeten, wanneer men het lijk begroef.

Onder deze omstandigheden vermeende de radja van

Boentoe panei, dat ik een vergeefschen togt zou maken en besloot ik dus den heer van *Pingan mendjawa* kennis te geven van mijn aanstaande komst, na den voorgenomen togt naar *Kota berhoe*.

Den 7den November werd een toer gemaakt door de ladangs op de heuvels van *Pasir Mendagei*.

De padie staat hier zeer schraal; over 't algemeen levert de zaai-padi niet meer dan 60voudig produkt.

De op eenigen afstand stroomende *Gampoeal*-rivier geeft waarschijnlijk gelegenheid om hier sawa's aan te leggen en werd daarop de aandacht gevestigd. Men ziet hier vele verspreide woningen, waarvan sommigen dienen tot rustpunten op den weg, die verder naar het gebergte leidt. In een daarvan zag ik 4 Bataks, die elk een vracht zout van *Pasir Mendagei* hadden gehaald. Zij kwamen uit *Dulak*, aan welken afstand zij drie dagreizen hadden besteed. Deze lieden krijgen voor een Mex. dollar slechts 5 gantangs zout, welke prijs gelijk staat met *f* 420 per koijang. Vijf gantangs is het maximum dat men aan de Bataks geeft. 't Gebeurde, volgens den penghoeloe, dat zij slechts twee en, enkele malen, één gantang ontvingen voor een Mex. dollar; zeker nog veel verschillende van de prijzen, voor jaren op *Java* besteed, toen men „zout opwoog tegen goud," maar voorzeker een prijs, die dit onmisbaar artikel buiten 't bereik houdt van velen.

Den 8sten November werd eene meer naar 't gebergte gelegen streek bezocht. De bebouwers zijn gedeeltelijk Maleijers van de Westkust, die zich hier sedert eenige jaren met der woon hebben gevestigd. De ladangs zien er beter onderhouden uit dan die op andere heuvels. De verbouwd wordende padi bepaalt zich tot 4 soorten, namelijk: simajam, silantir, singkamanoe en sipadang. De eerstgenoemde soort is wel gevuld en levert een groote korrel; de kwaliteit der drie andere soorten is minder. Het golvend terrein is, zoover men ziet, bebouwd met padi, djagong,

pisang en een aardvrucht, gadong djalor geheeten, die in tijd van schaarschte bij velen de rijst moet vervangen en in grootte en kleur geheel overeenkomt met den aardappel. Behalve het genoemde, plant men, voornamelijk voor eigen gebruik, katoen aan, die hier goed schijnt te tieren. De draad wordt op de eenvoudigste wijze gesponnen en daarna geverwd met het sap van boombladeren; voor rood met bengkoedoe, voor blaauw met tajam, voor zwart met salouwan en voor zeer zwart (itam betoel) met een mengsel der beide laatsten. De bladeren worden, onder bijvoeging van asch, in ruim water gekneusd; een onvolkomen bereiding, maar die 't bewijs levert, dat de grondstoffen voorhanden zijn en de industrie slechts op voorlichting wacht om zich te ontwikkelen.

Op dezen togt ontmoette ik drie troepjes Bataks, op weg om zout en visch te *Pasir Mendagei* aan te koopen. Over 't algemeen zijn zij zeer beleefd en opgeruimd, zonder luidruchtigheid; hun uiterlijk viel mij zeer meê, daar van de woestheid, die men bij menscheneters zou verwachten, geen spoor op hun gelaat te vinden was. Met een hunner (die mij als een radja was aangewezen, kenbaar aan een paar ivoren armbanden boven den elleboog), knoopte ik, door middel van een tolk, een gesprek aan. Hij had met de zijnen 4 dagen reis en hoopte bij zijn terugkeer koning te worden; ten minste de groote koning van *Loemban lahboe*, Bindo genaamd, had hem een koninkrijk beloofd als hij met 't zout terugkeerde. Ik liet hem de vraag doen, waarom hij nu reeds de koninklijke sieraden droeg, waarop hij verlegen werd en al de zijnen hem uitlachten. Op mijne vraag waarom hij zich te *Pasir Mendagei* met 5 gantangs zout voor $ 1 vergenoegde, daar hij te *Tandjong balei* 12½ gantang kon verkrijgen, luidde zijn antwoord: „wij bergmenschen durven niet in de sampan." „Maar er „is immers een voetpad, waar langs gij te *Tandjong balei* „kunt komen" zeide ik. „Dat is verboden", antwoordde hij,

„wanneer wij beneden komen wordt ons goed geroofd, dat is altijd zoo geweest." Hij informeerde wie ik was en vroeg daarop of ik den prijs van 't zout niet had verlaagd, waarop ik hem mededeelde, men 't gerust te *Tandjong balei* kon komen halen.

Te *Pasir Mendagei* worden de Bataks gedwongen om in eene loods te vertoeven, terwijl een hunner 't zout gaat halen. Deze maatregel is noodzakelijk om hun diefachtigen aard. Is er een groot getal te gelijk, dan is de maatregel moeijelijk te handhaven en met hen verdwijnen doorgaans een menigte kleinigheden. Inzonderheid is dit 't geval met katten: ze eten die op en maken van 't vel een tampat siri.

Den 9den November maakten wij een toer, om na te gaan of de *Gampocal* dienstbaar gemaakt kan worden tot besproeijing van rijstvelden. Over schoone ladangs en door zwaar bosch komt men aan die rivier; deze een tijd lang gevolgd hebbende kwam ik tot de meening, dat men hare wateren zou kunnen brengen op eenige velden nabij *Pasir Mendagei*, doch de waterleiding zou eene aanmerkelijke lengte moeten hebben, zoodat er vooreerst nog niets van zal komen. De zendelingen naar *Pingan mendjawa* keerden dien dag terug. De heer van die streek was nog niet van *Simeloengan* geretourneerd, maar werd de brief achtergelaten aan den jongeren broeder.

Ik ontmoette een zwager van den penghoeloe van *Bandar poeloe*, van wien ik vermeende eenige inlichtingen omtrent *Pénété* te zullen erlangen. Deze, *Si Oedin* genaamd, is degeen, die in Augustus jl. den oppasser *Si Kedoh* naar *Bandar poeloe* trachtte te geleiden, doch wien destijds den toegang werd ontzegd. *Si Oedin* werd door *Pénété* en toean *Poesing* later den terugkeer in *Bandar poeloe* verboden, zoodat ik van hem omtrent genoemde personen geenerlei inlichtingen ontving.

In een onderhoud, dat ik met den radja van *Boentoe panei* en den penghoeloe had, openbaarden zij hunne vrees,

dat de zending naar *Bandar poeloe* vruchteloos zou afloopen, en deze streken, na mijn vertrek, waarschijnlijk aan de baldadigheden van *Pénété* en consorten zouden blootstaan.

Hun voornemen, om allen gezamenlijk naar *Tandjong balei* te vlugten, ging ik te keer en trachtte hen zooveel mogelijk te bepalen tot het voornemen, deze streken in geen geval aan *Pénété* te laten, maar des noods geweld met geweld te keer te gaan, 't geen hun volstrekt niet kwalijk genomen zou worden, daar de vijandelijkheden geprovoceerd werden door die van *Bandar poeloe*.

Den 10den November kwamen de zendelingen van *Bandar poeloe* en *Goenoeng* terug. Het verslag hunner zending kwam hierop neder:

Toen zij tot *Goenoeng* genaderd waren, waar toean *Poesing* aanwezig was, deden zij hem weten, dat zij met eene zending van mij belast waren en overhandigden mijn schrijven, waarop toean *Poesing* al aanstonds besloot, naar *Kota berhoe* te gaan, om balej balej gereed te maken, om mij te ontvangen. De zendelingen vertrokken verder naar *Bandar poeloe*, waar hen eene geheel andere ontvangst wachtte. Vóór de kampong werden zij afgewezen; mijn schrijven werd later echter aangenomen, waarop hen gelast werd naar *Pasir Mendagei* terug te keeren, daar *Pénété* zich vier dagen bedenken wilde. Tot *Kota berhoe* genaderd, vonden de zendelingen radja *Humbong* nog daar, die echter op het vernemen van het te *Bandar poeloe* ontvangen bescheid zich derwaarts begaf.

Na ontvangst van dit verslag werden de radja van *Boentoe panei*, de penghoeloe en radja *Tenga* tot een onderhoud uitgenoodigd.

Na den gang van zaken in herinnering gebragt te hebben, waren zij van meening, dat ik nogmaals eene poging zou moeten doen, om toean *Poesing* over te halen, mij te *Kota berhoe* te komen ontmoeten.

De omstandigheid, dat hij in zijn goed voornemen wan-

kelde, toen hij de houding van *Pénété* vernam, zou een tweede poging, nu hij sedert verscheidene dagen met *Pénété* in aanraking was geweest, met geen beteren uitslag bekroonen. Daar ik hun echter geheel vrij liet, om zonder mijne bemoeijenis nog eene poging te doen, zonden zij brieven, vergezeld van kleine geschenken. De bloed- en aanverwantschap, die onderling bestaat, maakte deze poging gemakkelijk.

Den 11den November werd een togt gemaakt naar *Kota berhoe*. De weg loopt aanvankelijk over ladangs van aanmerkelijke uitgebreidheid; die, welke men op eenigen afstand van *Pasir Mendagei* aantreft onderscheiden zich gunstig van deze, door betere bewerking en minder schralen grond.

Door wildernis en over enorm uitgebreide alang-alang-velden komt men aan de rivier *Si poepoel*, naar welke men langs een zeer steil pad afdaalt, om aan den anderen kant weder een even hoogen oever te beklimmen, waar zich weder bosschen, afgewisseld door alang-alang voordoen. Deze tweede hoogvlakte afdalende langs een voetpad, dat door de, tengevolge van de hevige regens, zeer afstortende massa's aarde, met de zich daarop bevindende boomen, dien naam niet meer verdiende, kwamen wij, na de *Aik Bagad* en *Aik Nalingis* doorgewaad te zijn, aan de *Ajer Piasa*, in welke zich de beide voorlaatste riviertjes ontlasten. Ook deze doorgetrokken zijnde, is men genaderd aan de bandar *Kota berhoe*, de vroegere woonplaats van den Chineschen pachter. Er stond vroeger een viertal woningen, die echter door de benden van *Pénété*, tijdens hunne strooptogten in deze streek en de verdrijving der Chinezen, gesloopt zijn.

Met behulp van boomwortels en afhangende slingerplanten, beklommen wij den zeer steilen heuvel, waarop de kampong *Kota berhoe* is gelegen.

Deze plaats is een goed, door aangepunte bamboe omheind vierkant, van omstreeks 100 el de zijde; in twee der tegenovergestelde zijden vindt men poorten van bataksch

maaksel: zij bestaan uit een zestal aan elkander gesjorde bamboes, die des avonds door een boom gesloten worden. Deze ruimte bevat een huis en een 10- of 12tal hutten, de laatsten alleen bestaande uit 4 staken met een dak er op en een vloer, p. m. 4 voet boven den beganen grond. De hutten dienen der burgerij tot woonplaats; de radja bewoont het huis, dat, hoe ellendig ook, beschutting opleverde tegen den sedert eenige uren neêrstroomenden regen; we bevonden ons in 't gebied van radja *Ambaloe*, een oud afgeleefd, maar voorkomend man.

Omtrent de zaken, de verdrijving der Chinezen betreffende, mogt ik weinig vernemen: radja *Ambaloe* bepaalde zich tot de verklaring, dat hij daarvan weinig gemerkt had en er zich ook niet mede wilde bemoeijen.

Binnen de omheinde ruimte vindt men de grafstede van twee, kort na elkander, gestorven dochters van radja *Ambaloe*. Op den heuvel, die door een dak tegen zon en regen is beveiligd, zijn twee in hout gesneden beelden geplaatst, die de afgestorvenen voorstellen; voor het beeld der oudste, die den huwbaren staat bij haar overlijden naderde, was een scherm geplaatst. Nabij de beide beelden bevonden zich rijst, een watervat en siribladen; de heuvel was omgeven door een hekwerk, waaraan, daar 't met uit de hand gesneden versieringen voorzien is, veel tijd en moeite besteed werd.

Een tweede grafstede was versierd met eene zuil, wier top uitgesneden is, namelijk twee vrij goede rhomboïden in elkander.

Ten huize van den radja *Ambaloe* bemerkte ik een soort van troonheuvel, uit bamboe en rotan vervaardigd. Onder dezen troonheuvel worden de godsdienstige plegtigheden verrigt. Daarbij wordt gebruik gemaakt van een staf van zwart hout, wiens bovenste gedeelte een goed gesneden menschenhoofd voorstelt en wiens geheele lengte uitgesneden is, eerst met menschelijke aangezigten, die

langzamerhand overgaan in bokkenkoppen, andjieng tanah en eindigen in slangen, — ik telde op dien staf 47 van die voorwerpen — en voorts van p. m. 4 voet lange bamboezen, die van boven tot onder beschreven zijn.

De radja plaatst zich, tot het verrigten van 't ceremoniëel, onder den troonhemel met den staf, die met zijn ijzeren punt in den grond wordt gezet en waarvoor de geheiligde bamboezen-schrifturen worden voorgelezen.

Wordt die plegtigheid in tijds verrigt, dan bestaat er weinig kans, dat een der drie goden (waarvan een op, een boven en een onder de aarde heerscht) onheilen over 't land zenden zal.

Het predikaat van heilige wordt onder deze menschen verkregen, door zich naar een, in 't gebergte gelegen, afzonderlijken heuvel te begeven. Daar bevindt zich een bamboe-stoel, wier stammen geheel moeten beschreven zijn met heilige spreuken; wanneer deze geheel afgelezen zijn, is men in staat, om ziekten en andere onheilen te keer te gaan.

Mijne bedekte vraag, of men van een der genoemde voorwerpen afstand wilde doen, werd verworpen, daar er dan spoedig ongelukken zouden gebeuren.

Na eenigen tijd over den landbouw gesproken te hebben, die zich hier uitsluitend tot rijst en djagong bepaalt, verlieten wij *Kota berhoe*, na eenige kleine geschenken in lijnwaad en zout te hebben uitgereikt.

De onophoudelijke regen belette mij den omtrek van *Kota berhoe* nauwkeurig in oogenschouw te nemen.

Op drie dagreizen van *Kota berhoe*, te *Boeloe aijo*, komen menigvuldig voor kristallen, welke mij de schoone series van dergelijke kristallen in 't mineralen kabinet te *Buitenzorg* voorhanden, herinnerden; deze laatsten zijn, naar ik meen, afkomstig uit de mijnstreken op *Banka*.

Den 13den November werden van *Pénété* brieven ontvangen, waarin gemeld werd, dat ongesteldheid hem verhinderde

mij te komen ontmoeten, doch dat hij zijn zoon zou zenden, onder voorwaarde, dat ik met niet meer dan 9 volgelingen zou komen; in 't tegenovergestelde geval zou zijn zoon onmiddelijk van *Kota berhoe* weggaan en naar *Bandar poeloe* terugkeeren.

Den zendelingen werd opgedragen, om terug te keeren en aan *Pénété* mede te deelen, dat hij dwaas gehandeld had deze gunstige gelegenheid te laten voorbijgaan, en er geen kwestie van kon zijn, dat ik nu andermaal naar *Kota berhoe* zou gaan, daar 't hem den 7den reeds bekend was, ik daar den 12den zou zijn. Deze lieden werden voor de terugreis van leeftogt voorzien.

Mijn voornemen om van hier uit naar *Pingan mendjawa* te gaan, vond moeijelijkheden bij den radja van *Boentoe panei* en den penghoeloe, daar de reis niet op een dag heen en terug gemaakt kon worden en daar geene gelegenheid bestaat, om te overnachten. Mitsdien werd besloten *Pasir Mendagei* te verlaten en van *Sibinoean* uit *Pingan mendjawa* te bezoeken. De namiddag werd besteed, om den tegenoverliggenden hoogen oever te beklimmen; op de helling vindt men eenige jeugdige koffijboomen, die een zeer welig uiterlijk hebben.

Deze oever is geheel onbewoond, wat men mij daardoor verklaarde, dat men voortdurend bevreesd is, voor invallen van *Simeloengan*. Bij zeer lagen waterstand wordt steeds de voorzorg genomen, om des nachts eenige lieden op wacht te plaatsen tegen mogelijken overval.

Den 14den November werd de terugreis aangenomen.

Door de hevige regens der laatste dagen was de rivier hevig gezwollen en werden onze prauwen met groote vaart naar beneden gevoerd. De gevaarlijke plaatsen *Batoe kinihier* en *Batoe paringieran* werden zonder eenig ongeval gepasseerd; vooral bij het afzakken der rivier vereischen deze plaatsen met het gevaar bekende roeijers, daar een gering verzuim de vaartuigen, zonder twijfel, tegen de rotsen doet verbrijzelen.

Te *Sibinoean* aangekomen, vernamen wij, dat toean *Pingan mendjawa* van *Simeloengan* was teruggekeerd. Daar de dag reeds te ver gevorderd was om nog dien dag derwaarts te gaan, werd, op verzoek van den radja van *Boentoe panei* kennis gegeven aan genoemd hoofd, dat ik den volgenden dag zijne kampong zou komen bezoeken, onder mededeeling, dat het mij aangenaam zou wezen als hij ons te gemoet wilde komen.

Door den radja van *Boentoe panei* werd een hier woonachtige bloedverwant over land naar *Goenoeng* gezonden, om bij toean *Poesing* nogmaals aan te dringen zijn verzuim, om mij te *Kota berhoe* op te wachten, goed te maken, door alsnog onverwijld herwaarts te komen.

In den avond, tegen half zeven, kwam toean *Pingan mendjawa* te *Sibinoean;* na 't ontvangen van mijn brief was hij onmiddelijk op reis gegaan om herwaarts te komen.

Zijn open, vrolijk gelaat maakt zijn voorkomen innemend, en vindt de overtuiging, dat men in hem een menscheneter ontmoet, moeijelijk ingang. Ik onderhield mij eenigen tijd met hem over ons reisplan en scheen 't hem groot genoegen te doen ik zijne kampong bezoeken wilde. Zijne bezwaren, dat hij niets had om mij aan te bieden, loste ik op door te zeggen, dat een enkele djagong voldoende was, wanneer zij slechts met eene goede bedoeling werd aangeboden.

Ten half negen arriveerde zijn gevolg, bestaande uit een 20tal Bataks, waarvan de voornaamsten mij elk een pakje siribladen aanboden. De tolk, die hierbij diende, was onvoorzigtig genoeg die bladen terug te wijzen, daar hij meende, dat het geschenk overbodig was, om reden door mij geen siri wordt gebruikt. Bemerkende, wat er gaande was, liet ik mij de bladen geven en deed deze lieden vragen, of hen eenig zout van nut konde zijn. Zij verklaarden daarop, geen rijst medegebragt te hebben, en groote liefhebbers van drooge visch te zijn: een en ander werd hen uitgereikt.

In den vroegen morgen van den 15den November werd de reis naar *Pingan mendjawa* aanvaard. Een klein eind weegs gaat men door pisang- en suikerriettuinen, om daarna den p. m. 150 voet hoogen oever te beklimmen; men heeft alsdan een zeer uitgestrekte vlakte, *Padang bekirej* genaamd, voor zich, op welke niet dan alang-alang groeit, hier en daar afgewisseld door kleine boschjes, in welke zich eene menigte wilde of verwilderde karbouwen ophouden. De vlakte ten einde zijnde, daalt men over heuvelachtig terrein, dat heinde en ver bebouwd is, tot aan de *ajer Kapas*, die ruim 2 uur beneden *Sibinoean* in de *Aik Silouw* valt. De benaming *Kapas* dankt dit riviertje aan zijne melkachtige kleur, ontstaande door het uiterst ligte zand, dat in den stroom zwevende wordt gehouden Den togt, door bosch en over ladangs, op aanhoudend klimmend en dalend terrein gedurende een en een half uur voortzettende, nadert men eene tweede rivier, de soengei *Ambaloetoe*, die zich p. m. 6 uur beneden *Sibinoean* met de wateren der *Aik Silouw* vereenigt.

Van hier uit merkt men op den regter rivier-oever eene menigte klapperboomen op, te midden waarvan *Pingan mendjawa* gelegen is.

Alvorens deze laatste hoogte te beklimmen rustten wij in een schoon, geheel bebouwd dal, een oogenblik in een ladang-huisje uit. Twee der kinderen van toean *Pingan mendjawa*, vrolijke jongens van 4 à 5 jaren, liepen al joelende tusschen de menigte, waartoe onze trein langzamerhand was aangegroeid, rond. Ik liet hen een stuk kakelbont gekleurd lijnwaad zien, waarop ze vlug naar mij toekwamen en 't aangebodene aannamen. Dit geschenk deed den heer van *Pingan mendjawa* blijkbaar genoegen, daar hij, op liefkozende wijze, zijne kinderen met het doek versierde.

Met behulp van takken en wortels beklommen wij nu den heuvel, waarop de kampong gelegen is, en werden

ontvangen door den radja van *Boentoe panei*, die een weinig vooruitgegaan was, om de matten te spreiden.

Pingan mendjawa is, even als *Kota berhoe*, een ruim vierkant, waarin verscheidene huizingen staan; de plaats is omheind door hooge, scherp aangepunte bamboe en voorzien van twee aan tegenovergestelde zijden aangebragte poorten.

Er werden hier door mij aangetroffen vier zendelingen van den kontroleur van *Batoe Bara*, die in last hadden om den heer van *Pingan mendjawa* en den radja van *Boentoe panei* op te roepen naar *Seliemeradja* (*), om met den kontroleur en de daar aanwezige hoofden van de *Lima laras* te spreken, over den aanleg van een marktplaats (bandar, pedagangan) die, van *Batoe Bara* uit, zal worden voorzien van zout, amfioen en andere door de grensbewoners gewilde artikelen.

De radja van *Boentoe panei* en de heer van *Pingan mendjawa* werden in hunne handelingen vrijgelaten, maar wenschten mij, daar zij wisten, dat mijn reisplan ook *Seliemeradja* gold, derwaarts te vergezellen; daarvan werd den kontroleur voornoemd kennis gegeven.

De tijd werd, daar 't inmiddels was begonnen hevig te regenen, besteed om over de produkten van 't land, voornamelijk rijst, een weinig suikerriet en djagong te spreken.

Onder vrolijke kout van de aanwezigen ging de amfioenpijp ijverig rond; elk op zijn beurt doet, bij gemis van vele dergelijke pijpen, een teug. Met den heer van *Pingan mendjawa* werd afgesproken, om den volgenden dag gezamenlijk de reis naar *Poeloe mandie* en van daar verder naar *Seliemeradja* te maken.

Na eenige geschenken in lijnwaad uitgereikt te hebben, verliet ik *Pingan mendjawa*.

Aan de rijstkultuur wordt alhier meer zorg besteed, dan ik in den omtrek van *Pasir Mendagei* en *Kota berhoe*

(*) Deze naam wordt in *Batoe Bara* uitgesproken *Silo Meradja*.

opmerkte. Geen ladanghuisje of men ziet een tal koewis, werktuigen van bamboe vervaardigd, om 't onkruid uit te roeijen, waarvan, blijkens de goed onderhouden velden, ijverig gebruik gemaakt wordt. Men bepaalt zich voornamelijk tot de *Seprioe padie*, die een p. m. 90 voudigen oogst oplevert.

Met de inzameling van boschprodukten houdt men zich slechts zeer weinig bezig. De tabak, die men verbouwt, dient alleen voor eigen gebruik.

Op den vermoeijenden togt genoten wij veel van een verkwikkenden drank, bagoen genaamd, zijnde het sap door insnijdingen van den arenboom verkregen, die veel door de bovenlanders wordt gebruikt. In gegisten toestand gebruiken zij hem alleen bij groote maaltijden, waarbij vleeschgeregten van honden, varkens, katten en eekhoorns een voorname rol spelen.

Den 16den November werd de reis aangenomen van *Sibinoean* naar *Poeloe mandie*, die medegemaakt werd door den radja van *Boentoe panei*, den heer van *Pingan mendjawa* en den penghoeloe van *Pasir Mendagei*.

Intjie *Chamar*, oudste van *Poeloe mandie*, deelde mij mede, dat er zendelingen van den kontroleur van *Batoe Bara* waren gekomen, om hem naar *Seliemeradja* op te roepen. Van den kontroleur werd door deze zendelingen kennisgave ontvangen, dat de terugreis den volgenden dag door hem zou worden aangenomen.

Hoewel ongaarne, zag ik, bij de ongunstige weêrsgesteldheid en door ongesteldheid van verscheidenen der opvarenden en van mij zelven, mij verpligt, mijn voornemen, om *Seliemeradja* te bezoeken, op te geven. Des namiddags verzamelde ik mijne geleiders en deelde hen mede, dat 't reisplan gewijzigd was en ik naar *Tandjong balei* wenschte terug te keeren.

Bij deze gelegenheid kwamen de radja van *Boentoe panei* en de penghoeloe van *Pasir Mendagei* voor den dag met

eenige bezwaren, over hunne houding tegenover *Pénété* en anderen na mijn terugkeer, en niet minder over de wijzigingen, die, naar geruchten, in de hadat waren gebragt.

Het schijnt, dat de kwaadwilligen ook dit middel te baat hebben genomen, om de bovenlanders afkeerig te maken van de nieuwe orde van zaken.

Ik bragt in herinnering, dat de handhaving der hadat in de bedoeling ligt der regering, dat dus hunne bezorgdheid te dien opzigte voorbarig was.

't Bleek mij, dat in deze streken onbekend was de publikatie van 29 September 1865 en zeide ik hun een extrakt daaruit toe, voor zoover dat dokument betrekking heeft op de handhaving der hadat.

Ten aanzien van hunne vrees voor ontrusting door *Pénété* resumeerde ik kortelijk het op den 9den te voren besprokene.

De aanwezigheid van den heer van *Pingan mendjawa* en tevens diens goede gezindheid gaven nog gelegenheid, om bij dezen te bewerken, dat hij al wat in zijn vermogen zou zijn, doen zou, om zijne bloedverwanten, den radja van *Simeloengan* en den heer van *Pingan begasan* terug te houden van eventueele medewerking in de zaak van *Pénété*. Ik hield hem voor, dat zelfs het zoo magtige *Asahan* er geen oogenblik aan had kunnen denken, om den wil van het Gouvernement te weêrstaan en 't dus voor de veel kleinere vorsten in de binnenlanden een noodzakelijk gevolg van hun eigen belang is, om door voegzaamheid te trachten zich de welwillendheid van dat Gouvernement te verwerven, daar toch tegenwerking niet anders dan tot hun eigen nadeel kan uitloopen.

Eindelijk deed men een algemeen verzoek om 't zout meer onder hun bereik te brengen, daar hierdoor de verhouding tot de Bataks zeer verbeterd zou worden en werd de toezegging gegeven, dat pogingen in den geest van hun verzoek zouden gedaan worden.

Van den penghoeloe van *Bandar poeloe*, *Pénété* werd een schrijven ontvangen, in substantie inhoudende, dat, vóór de vier dagen van uitstel verstreken waren, door hem genomen om zich te bedenken of hij al dan niet aan mijne uitnoodiging gevolg zou geven, door mij een togt naar *Kota berhoe* was gemaakt, en 't dus naderhand niet aan hem behoorde geweten te worden ik hem niet had ontmoet.

De streken van *Pénété* als zoodanig in 't ware licht gesteld hebbende, verzocht de radja van *Boentoe panei* mij pogingen aan te mogen wenden om *Pénété* over te halen, zich met hem naar *Tandjong balei* te begeven, waartegen mijnerzijds geenerlei bedenkingen gemaakt werden.

Voor mijn vertrek kwamen de radja van *Boentoe panei*, de heer van *Pingan mendjawa* en intjie *Chamar* uitsluitsel vragen, of zij al dan niet naar *Batoe bara* behoorden te gaan. Ik gaf hun te kennen, dat ik tegen die reis geenerlei bezwaar had, maar vertrouwde, dat zij zich nergens toe zouden verbinden, zonder voorkennis van den IJang di pertoean moeda en mij.

In den namiddag vertrokken wij van *Poeloe mandie*, om te *Tratak* te overnachten. Hier had ik gelegenheid, om de suikerbereiding gade te slaan. Het p. m. 10 voet lange riet wordt ter lengte van 3 of 4 geledingen aan stukken gesneden en daarna geperst tusschen twee verticale cilinders, waarvan een, door middel van een 12 voet langen hefboom, waaraan 2 menschen werken, wordt rond bewogen. De beweging van dezen cilinder wordt, door een schroefdraad zonder einde, op den cilinder uitgesneden, op den tweeden cilinder, almede met een schroefdraad voorzien, overgebragt. Deze schroeven zijn overbodig te achten, daar bij de aangrijping van het riet, de tweede cilinder van zelf in de beweging deelt; bovendien wordt er werkkracht verkwist, daar de wederstand van de slecht ineengrijpende schroeven overwonnen moet worden.

De koking heeft plaats in een gewone open pan. De

haard is in den grond uitgegraven, met den open kant naar de ladangs gekeerd, om, door de daar ruimer toegang hebbende winden, de trekking te bevorderen.

Om 't overkoken van 't vocht te beletten, bezigt men eene, zoo eenvoudige als vernuftige inrigting. Bijgaande schets geeft er eene voorstelling van.

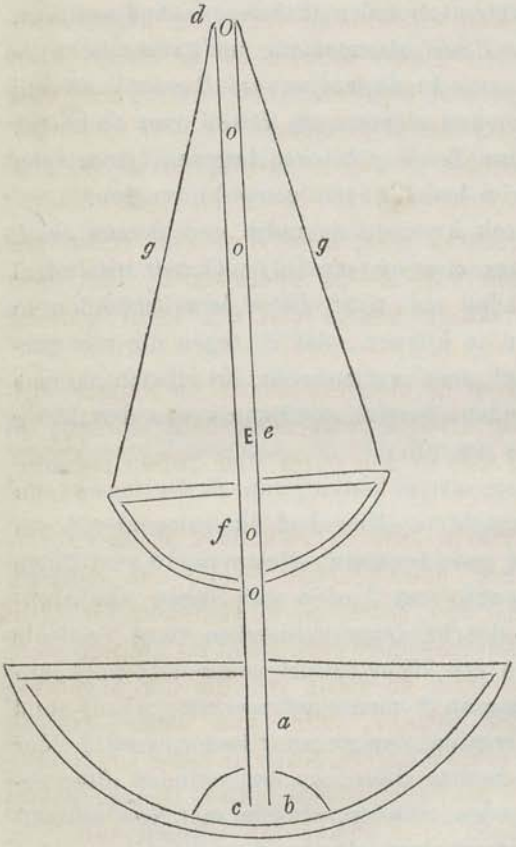

a is de suikerpan; *b* is een klapperdop, die van boven doorboord is en waarin een bamboe *c d* sluit; van deze bamboe zijn van *c* tot *e* de leden doorgestoken. Zij is bij *e* van verscheidene openingen voorzien. *f* is een bakje van rotting vlechtwerk, hangende aan twee touwen *g g*. Wanneer de verhit wordende vloeistof een temperatuur verkregen heeft, die haar, bij verdere verhitting buiten 't vat zou doen vloeijen, ontsnapt de ontwikkeld wordende stoom (?) door de buis *c e*; de medegevoerd wordende vloeistof stort zich in 't bakje *f* uit en vloeit in de pan terug.

Hoewel de ontsnapping bij *e* met veel gedruis geschiedt, is de kokende massa geheel rustig bij de oppervlakte. De koking is in p. m. 8 uren afgeloopen. De suiker heeft een donker bruine kleur en de kristalschieting is zeer onvolkomen.

Den 18den November verlieten wij *Tratak* en bereikten *Pasir poetie*, waar eenige tijd werd vertoefd om het graf van den vijfden ijang di pertoean van *Asahan* te bezigtigen. Het graf was genaakbaar langs een door de nabijwonenden, volgens belofte, gekapt voetpad. Te midden van weelderige warigienboomen rust daar 't stoffelijk overschot van genoemden inlandschen vorst; een kleine zandheuvel, waarop een groote rolsteen uit de rivier, bijna geheel door kreupelhout overdekt, toont weinig zorg voor de laatste rustplaats des afgestorvene.

Des avonds ten half 10 ure retourneerden wij te *Tandjong balei*.

Gelijk te verwachten was, werd door eene eerste reis in de bovenlanden van *Asahan* ondernomen, niet meer dan eene oppervlakkige kennis van een klein gedeelte ervan verkregen.

De wijze waarop de Gouvernements ambtenaar ontvangen werd, mag allezins voldoende geacht worden; de volharding van *Pénété* in zijn opzet hier buiten rekening latende.

De toestand, waarin land en volk in 't algemeen verkeeren, eischt een nauwkeuriger studie dan mogelijk was gedurende den tijd, sedert de inbezitname verloopen en waarin het landschap door partijzucht en kuiperij werd geschokt. Lijdzaamheid en goede wil, die der bevolking niet mogen worden ontzegd, zullen haar weldra overtuigen, dat zij, bij erkenning der Nederlandsche souvereiniteit en van de door het Nederlandsch-Indisch Gouvernement gemaakte bepalingen, niet anders dan winnen kan.

Leiding en aanwijzing, die het belang der bevolking in de eerste plaats beoogen, miste zij tot dus ver ten eenemale.

Door bewijzen van belangstelling in haar welzijn te ontvangen zal zij zich gemakkelijk schikken naar onze instellingen, behoudens hare eigene hadat.

Door verbetering der rijstkultuur en bescherming der bevolking tegen knevelarijen en hebzuchtige opkoopers van produkten, zal veel te doen zijn om het land tot ontwikkeling te brengen, en daardoor de bronnen van inkomsten te vermeerderen. Voor de teelt van koffij, katoen, peper, suiker enz. liggen gronden in massa voor de hand, die slechts op de spade wachten, en bezit het land, bij eigen krachten, genoegzame bevolking, om met snellen tred in ontwikkeling vooruit te gaan.

De bevolking is niet gering, maar hare krachten worden ondoelmatig aangewend en verspild, voornamelijk doordien de arbeidende klasse nagenoeg geheel uit slaven bestaat, wier eigenaars door slechte, niet zelden wreede behandeling, de aanwending van meerdere werkkracht beletten.

De slaaf is niet afkeerig van den arbeid wanneer hij door meerdere vlijt vooruitzigt heeft op verbetering in zijn lot; hiervoor getuigen de gevallen, welke zich voordeden, om door 't aangaan eener overeenkomst, op wettige wijze, tot levering van padie, tegen de helft der waarde, daarin verbetering te brengen. Geheel aan zich zelven overgelaten werkt de verdrukte, niettegenstaande de onbillijke voorwaarden, met ijver, om zich den bedongen losprijs te verschaffen en eindelijk in 't genot der vrijheid te geraken. Wordt dit vooruitzigt aan de menigte geopend, en de te dien aanzien genomen proef tot maatregel van algemeene toepassing gemaakt, dan zal *Asahan* zich in weinige jaren mogen verheugen in eene nijvere en welvarende bevolking, terwijl zonder schokken aan den schandelijken staat van slavernij een einde zal zijn gemaakt.

Een doeltreffend middel tot bevordering van den handel zal, even als overal elders, zijn, daarstelling van communicatie met de binnenlanden, langs een landweg. Het bestaan van kleine voetpaden tusschen de meeste plaatsen, op eenigen afstand van den oever, toont, wat de beneden-

landen aangaat, dat daaraan, ook bij den Maleijer, behoefte bestaat; wat den bovenlander aangaat, deze geeft aan een moeijelijken bergweg de voorkeur boven den waterweg in een sampan.

De gebrekkige wijze van opvoer van voor de bovenlanden benoodigde artikelen (zout, amfioen, lijnwaad, aarde- en ijzerwerk) en de daaraan verbonden risico, bij eene reis van gewoonlijk 10 dagen, doet die artikelen stijgen tot een prijs, die ze buiten 't bereik van velen houdt: betrekkelijk neemt daardoor het eenigst betaalmiddel, padi, zeer in waarde af.

Behalve het belang, dat de bevolking bij zoodanigen landweg zou hebben, is de uitbreiding van onzen invloed in 't binnenland daarvan een natuurlijk gevolg, terwijl den handel in 't binnenland een ruim veld zal geopend worden.

Wanneer het terrein daartegen geene overwegende bezwaren oplevert, zou van zoodanigen landweg voordeel te trekken zijn wanneer hij daargesteld werd van *Tandjong balei* regelregt naar *Kota berhoe*, met zijtakken naar *Pasir Mandagei* en *Bandar poeloe;* de volkrijke streken, door de beide riviertakken besloten, zouden daardoor 't meest worden gebaat.

't Zal noodig zijn om de mogelijkheid van daarstelling te constateren, dat het bestaande opgemeten en in onderling verband worde gebragt: daarbij zal tevens eene schoone gelegenheid geopend worden, om van dit gedeelte van het landschap en zijne bevolking meerdere kennis op te doen.

Tandjong balei, 20 December 1866.

II.

AANTEEKENINGEN

GEHOUDEN OP EENE

REIS NAAR DE MARKTPLAATS (PEDAGANGAN) DER LIMA LARAS,

VIER DAGREIZEN DE RIVIER VAN BATOEBARA OPWAARTS GELEGEN,

door den kontroleur 1e klasse

L. DE SCHEEMAKER.

Zooals bekend is, drijven de Bataks van af de oeloe *Langkat* tot en met de oeloe *Bila*, die aan deze zijde van het gebergte wonen, handel met de bevolking van de Oostkust. Die aan gene zijde van het gebergte en aan de oevers van het *Toba*-meer, meer met de Westkust.

Daar de Bataks zelden tot aan het strand komen, en het den Maleijers niet altijd geoorloofd is zich diep in het binnenland te begeven tot het drijven van koophandel, zoo wordt, met onderling goedvinden, drie of vier dagreizen de rivier opwaarts eene marktplaats aangelegd.

Bijna langs de geheele kust vindt men eenige dagreizen van het strand, dergelijke marktplaatsen. Waar deze bestaan bloeit de handel met de benedenlanden en heerscht er welvaart onder de bevolking.

Ook *Batoe bara* had zijn pedagangan, doch de knevelarijen, die de Bataks van de zijde der Maleijers ondervonden, schrikten hen af, en zij bleven weg. Zij gingen toen naar andere plaatsen om hun zout en amfioen te halen.

Door hun wegblijven ging ook de handel met het binnenland te niet, waarvan het gevolg was, dat de invoer

van zout, amfioen en andere artikelen, die een debouché naar de Bataklanden vonden, verminderde.

Overtuigd dat alleen de herstelling van het verkeer met de binnenlanden den handel met die plaatsen kon doen herleven, heb ik, na de militaire expeditie van September 1865, den hoofden van de *Lima Laras* aangeraden te trachten weder vriendschapsbetrekkingen met de bataksche hoofden aanteknoopen, en met hen overeentekomen, om aan den linkeroever der soengei *Beloeroe*, even als voorheen, eene marktplaats opterigten.

Als een gevolg hiervan werd, nu ongeveer zes maanden geleden, aan genoemde rivier, even voorbij de koewala soengei *Serdang*, eene loods gebouwd, tot berging van zout en andere artikelen, en tot bewaring van de produkten, die daar gekocht worden.

De groothandelaren echter, hetzij vreemdelingen of landzaten, mogen het zout en andere koopwaren niet zelf naar boven opvoeren, maar doen die, bij aankomst op eene plaats in de haven, dadelijk aan de pachters, hoofden of kadé-houders over, die ze dan weder in het klein aan de bevolking van de hand zetten. Ze brengen de waren in kleine sampans naar de bovengelegen markt, om ze tegen produkten te verruilen.

De meest ingevoerde artikelen naar het binnenland zijn: zwart zout, Benares-opium, adrianopel-rood katoen, ongebleekt idem (kain blatjoe), zwart katoen, gebatikte hoofddoeken van eene soort; voorts kruid, lood, schietgeweren, gambir (*), trasi en gedroogde visch.

De hoofdprodukten van daar uitgevoerd zijn: rotting, getah maijam, getah ramboen, hars, witte en zwarte peper en padi, alsmede olifantstanden en rhinoceros-hoornen.

Paarden, karbouwen en geiten komen ook van daar.

(*) De gambir, die langs deze kust t./m. *Panei* verbruikt wordt, komt van de binnenlanden van *Deli*, *Amparang*, *Peirak*.

Wenschende een bewijs van belangstelling in de onderneming der hoofden te geven, besloot ik een reisje naar de pedagangan te maken.

Den 9den November 1866 vertrok ik per sampan-pandjang van *Batoe bara* en kwam, tegen den stroom oproeijende, des namiddags in de kampong *Rawa* aan. Hier verbleef ik en logeerde bij den orang-kaija *Topa*, hoofd dier kampong.

Genoemd dorp ligt aan den regteroever der soengei *Kiri*, of de rivier der soekoe *Lima Laras*.

De soengei *Kiri* is breeder en dieper dan de soengei *Kanan;* van af hare monding, nabij *Bagan*, tot aan de kampong *Lalang*, heeft zij eene gemiddelde diepte van 3,5 Ned. ellen, bij eene breedte van 120 tot 150 ellen.

Tot hier zijn de oevers laag en staan bij zeevloed geheel onder water. Zij zijn dan ook digt begroeid met baks, kendeka, api-api, nengadei en andere plantensoorten, die tot hun groei zout water noodig hebben. Van af genoemde kampong tot de kampong *Rawa*, worden de oevers iets hooger en vormen als 't ware een dijk. Drie of vier honderd passen van den oever is het terrein laag en staat het in den regentijd geheel onder water. Deze lage gronden worden voor de teelt van padi gebruikt.

Van *Lalang* tot de koewala soengei *Lima Kapas* heeft de rivier eene breedte van 45 tot 90 Ned. ellen en eene diepte van 3 Ned. ellen. De kleur van het water, in de oostmoeson helder, wordt in den regentijd donkerbruin.

De bodem bestaat uit modder en zand, en nabij de kampongs *Pinang*, *Sintang* en *Rawa* uit klei. De modderlaag is 1 á 2 ellen dik, daarbeneden heeft men zand.

Tot aan haren oorsprong, $1^1/_2$ uur roeijens voorbij de kampong *Rawa*, behoudt de rivier den naam van soengei *Kiri*, en zou tot daar bevaarbaar zijn met prauwen van twintig koijangs, indien ze gezuiverd werd van de overhangende takken van de aan den oever groeijende plan-

ten, die de vaart zeer belemmeren en op sommige plaatsen onmogelijk maken.

Aan den rand van de rivier groeit van af de kampong *Pinang* eene plantsoort, rengas aijam genoemd, welker sap eene schadelijke uitwerking heeft en bladders op de huid veroorzaakt. Voorbij de kampong *Rawa* ziet men dien plant niet meer.

10 November. Na de sampan pandjang met een klein schuitje van 12 voet lang en 6 breed verwisseld te hebben, zette ik des morgens de reis voort. De orang-kaija *Djaija*, hoofd van de kampong *Radja*, en een aanverwant van het hoofd van *Rawa* vergezelden mij. De orang-kaija *Topa* zelf kon niet medegaan, omdat hij sedert een paar dagen aan koortsen leed.

Elk hoofd had acht sampans met volgelingen. In elke sampan konden twee of drie, hoogstens vier personen zitten.

Grootere prauwtjes zouden de reis vertragen.

Te acht uur kwamen wij aan de koewala soengei *Lima Kapas*. Deze zoude even zoo goed koewala soengei *Boenoet* genoemd kunnen worden, daar deze beide rivieren hier tezamenvloeijen.

Aan de vereeniging van deze rivieren heeft de soengei *Kiri* haren oorsprong te danken.

De soengei *Boenoet*, die aan de linkerhand ligt, en waar langs in September 1865 de levensmiddelen voor de militaire expeditie tegen *Asahan* werden opgevoerd, is een hoofdrivier; de *Lima Kapas*, aan de regterhand, is een tak van de soengei *Beloeroe*. Dezen arm voeren wij op. Hij is ondiep, smal en op sommige plaatsen geen $2^1/_2$ el breed. De stroom is echter niet sterk. De oevers zijn laag en moerassig. Het hooge loofgewelf is op sommige plaatsen zóó digt, dat geen zonnestraal er doordringen en geen windje de onzuivere lucht verfrisschen kan. Eene duffe lucht werkte klaarblijkelijk op mijne reukzenuwen en

waarschuwde mij tegen een langer vertoeven op zulke plaatsen, waar allerlei plantaardige bestanddeelen liggen te verrotten.

Na vier uur roeijens waren wij aan de koewala soengei *Galo-Galo*. Hier verdeelt zich de soengei *Beloeroe*; de eene tak, aan de linkerhand, die naar de *Boenoet* stroomt, heet *Galo-Galo*, de andere is de zoo even bedoelde *Lima Kapas*, die in de *Kiri*-rivier uitloopt.

De *Beloeroe* heeft een ander aanzien. De stroom is sneller en het water helder. De oevers zijn evenwel laag doch niet moerassig.

Meer landwaarts in is het terrein iets hooger en treft men er enkele verhevenheden aan door de inlanders pematang genoemd.

Des namiddags om drie ure bereikten wij de ladang *Taloek Menio*. Sedert een jaar hebben zich hier 35 huisgezinnen, waaronder een vijftiental Bataks van *Silo Meradja*, gevestigd tot het aanleggen van ladangs. Men plant hier rijst, djagong, obies en veel pisang.

Den 11den November bleef ik hier. De penghoeloes zonden eenige sampans vooruit om zooveel doenlijk de overhangende takken en dwars over de rivier liggende boomstammen weg te ruimen. Des morgens maakte ik eene kleine wandeling in den pisangtuin en kwam bij een ladanghuisje, waarin eene Bataksche familie woonde. De vader van het gezin leed sedert eenigen tijd aan koortsen. Te vergeefs, zeide hij, had hij alle inlandsche medicijnen daartegen aangewend en zelfs op bataksche wijze de ziekte doen bezweren hem te verlaten.

De man was werkelijk ziek en zag er zeer vervallen uit. Hij vroeg mij of ik hem niet kon helpen, en op de vraag, of hij medicijnen van de compagnie wilde gebruiken, een: „gaarne mijnheer!" tot antwoord bekomen hebbende, liet ik hem een paar greinen chinine geven.

Toen ik hem den volgenden morgen bezocht, gevoelde

hij zich wat beter. Bij mijn vertrek gaf ik aan den oudste der ladang nog medicijnen voor den man en toen ik terugkeerende deze plaats even aandeed, vond ik mijn patiënt geheel hersteld. Uit erkentelijkheid bragt hij mij pisang en andere vruchten ten geschenke.

De Bataks die hier wonen zijn gedeeltelijk schuldenaren. Hun schuld bedraagt echter niet meer dan 12 of 15 dollars de man. Hiervoor moeten zij voor hunne meesters rijst planten en boschprodukten verzamelen, die zij dan tegen een overeengekomen prijs, in mindering op hun schuld, afleveren.

Zout, rijst, kleedingstukken en gereedschappen worden hun op schuld verstrekt.

Is hun debet aangezuiverd, dan keeren zij weder huiswaarts of blijven er, wanneer zij eene goede behandeling hebben ondervonden, zich voor goed vestigen.

Nabij het strand willen zij echter niet wonen, wijl zij nog steeds in het denkbeeld verkeeren, dat zij, wanneer zij beneden komen, nimmer naar hunne kampongs zullen wederkeeren, maar als slaven over zee vervoerd worden.

Den 12den November vervolgden wij de reis.

De oevers, hoewel laag, zijn niet moerassig. Links en regts ziet men digte bosschen. Een paar honderd ellen van de oevers heeft men enkele heuveltjes, begroeid met alang-alang.

Nabij pekotoan *Silo* verdeelt zich de rivier en vormt een eiland, *Poeloe Banding* genaamd, dat twee uren gaans lang en een kwartier breed is. Op deze hoogte werden wij door een hevigen regen overvallen. Ik schuilde zooveel mogelijk onder het regenscherm, doch had medelijden met de inlanders, die door en door nat waren en klappertandden van de koude. Zij hadden wel kadjangmatten bij zich, doch konden ze niet gebruiken op eene rivier als deze, waar wij elk oogenblik op een neêrge-

storte boomstam stuitten, die, alvorens verder te kunnen gaan, eerst weggeruimd moest worden.

De volgelingen van de penghoeloes, den vorigen dag vooruitgezonden, hadden hun pligt niet gedaan. Zij verontschuldigden zich met te zeggen, dat zij te vermoeid waren, en daarom maar halfweg in het bosch waren blijven overnachten.

Toen zij de vorige keer met de penghoeloes de rivier opvoeren waren zij niet verder gegaan, en daarom moest het ditmaal ook zoo zijn.

De zon was juist ondergegaan toen wij eene geschikte rustplaats vonden aan den regteroever der rivier pekotoan *Silo* genaamd.

Het is een genoegen om bij aankomst op eene rustplaats, de beweging onder de inlanders te zien. De sampans worden dadelijk aan den oever vastgemaakt. Een gedeelte der manschap gaat uit om hout en boombladeren of alang-alang te halen tot het bouwen van hutjes; een ander gedeelte blijft en maakt vuren aan om hun potje rijst te koken. Elk inlander heeft zijn eigen koperen rijstketeltje, dat juist zooveel inhoudt als voldoende is voor een maal van één volwassen persoon.

Als het afdakje klaar is, is de rijst gaar; een stukje gedroogde visch wordt even op het vuur gehouden, een weinig sambal gemaakt, en het maal is gereed.

Na het eten wordt het matje op het gras uitgespreid, en vleit men zich er op neder om van de vermoeijenissen van den dag uitterusten.

Was alles zoo even nog vol leven en beweging, thans heerscht er eene diepe stilte.

Hier en daar brandt een lampje onder een hut. Bij het schijnsel van het flauwe lichtje ziet men een man, uitgestrekt op zijn tikar, op zijn gemak zijn opium rooken. Eerst hoort men hem nu en dan een woord uiten; allengskens wordt hij, naar mate zijne tong door het

heulsap wordt ontbonden, luidruchtiger, tot dat hij, eerst opgewekt, daarna bedwelmd, in een diepen slaap valt.

De naam pekotoan *Silo* zou doen denken aan een versterkt dorp of gehucht; dit is het geval niet. Hier wonen slechts vijf bataksche huisgezinnen, die zich op den landbouw toeleggen.

Volgens het hoofd van de kampong *Radja* bestond hier, een twintigtal jaren geleden, eene bataksche kampong met 300 zielen. Aan het hoofd daarvan stond een zekere pertoean, *Silo* genaamd; van daar de naam: pekotoan *Silo*. Uit vrees voor *Asahan* verliet hij met zijn volk de plaats en trok hij naar het binnenland terug.

13 November. Een paar uren landwaarts in, van den linkeroever der rivier, woont een zeker bataksch hoofd van *Tanah Djawa*, met name toean *Djahinan*, die bekend staat als de grootste slavenhandelaar in deze streek. Vijandig gezind jegens de inwoners van *Silo Meradja*, die zich langs den regteroever van de *Beloeroe* tot het aanleggen van ladangs gevestigd hebben, laat hij hen voortdurend verontrusten. Wanneer zij, aan den linkeroever produkten verzamelende, zich te ver in het bosch wagen, worden zij door zijne doebalangs opgeligt en naar het binnenland weggevoerd om als slaven voor nietige prijzen verkocht te worden.

Op verzoek van de hoofden van *Rawa* en *Radja* liet ik hem oproepen.

Inmiddels maakte ik van het gunstig weder gebruik, om het rijstveld, dat op een paar heuveltjes was aangelegd, te bezigtigen. De padi, die reeds hoog stond, beloofde een goeden oogst. De djagong, die tusschen de padi in was geplant, groeide welig.

Al wandelende kwam ik bij *Si Perkiet*, het hoofd der ladang. Het huis, waarin hij woont, 5 voet hoog van den grond gebouwd, is eene zaal van 7 ellen lang en 5 breed. Aan het einde der zaal, aan de linkerhand, is een

keukentje, waarin verscheidene gezouten hammetjes van apen en siamangs hingen. In het midden is eene kleine zoldering, dienende tot berging van kook- en andere gereedschappen. Aan den wand hingen lansen en donderbussen. De vloer was van niboonglatten en het dak met de bladeren van den kapoerboom gedekt. De omwanding bestond ook uit dezelfde materialen.

De ieboel en de kapoer behooren tot de palmsoorten. De eerste bereikt bij eene middellijn van drie palmen eene lengte van 50 tot 60 voet. De spint is hard en overtreft de niboong ver in duurzaamheid.

De kapoer is gelijk aan den sagoboom, doch de bladeren hebben, wat den vorm betreft, veel overeenkomst met die van den pinang. Beide boomen worden in deze streek veel gevonden.

De veelwijverij schijnt bij de Bataks zeer in zwang te zijn; althans *Si Perkiet*, die slechts aan het hoofd staat van vijf familiën, had drie vrouwen.

Des namiddags kwam het door mij opgeroepen hoofd aan. Hij werd vergezeld door een zijner kollega's, den toean *Nan Godang*, ook een ondergeschikt hoofd van *Tanah Djawa*, en eenige volgelingen.

Nan Godang staat bekend als een goed mensch en is algemeen bemind.

Beide pertoeans zijn onafhankelijk van elkander, en hebben ieder een 25tal huisgezinnen onder zich. Zij wonen, even als de Bataks van *Pekoeboean* en *Passar Meligas*, boven *Lima Poeloe*, op heuveltjes, in kotta's of versterkte dorpen.

Ik ontving hen in mijne van katjangmatten opgeslagen hut, maakte hun het doel van mijne reis bekend en raadde den toean *Djahinan* aan, zich in den vervolge te onthouden van het plegen van vijandelijkheden jegens de ladang-bewoners van *Silo Meradja*. Tevens deelde ik hun mede, dat zij, nu er eene pedagangan be-

stond, vrij konden handel drijven met de bevolking van de *Lima Laras;* dat zij er alles mogten verkoopen behalve menschen, zijnde de handel hierin ten strengste door de compagnie verboden.

Zij beloofden dit te zullen nalaten, waarna zij, na hun sembah gemaakt te hebben, vertrokken.

Tusschen de kleeding van de hoofden en die van hunne volgelingen was geen onderscheid te zien.

Zij hadden allen een soort van sarong om het middenlijf, die tot aan de knieën reikte en een gelijk kleedingstuk los om het bovenlijf. Deze kleedjes zijn van eigen maaksel. De hoofddoeken, die zij droegen, waren allen van dezelfde soort, echter niet zelf geweven maar ingevoerd.

Tot wapens hadden zij donderbussen, sabels van één model, en bovendien een badee badee, die zij in een scheede, aan de linkerzijde droegen.

Het haar was rondom het hoofd kaal geschoren of kort geknipt; boven op het hoofd laten zij het lang groeijen.

De pertoean *Nan Godang* had het hoofd geheel kaal geschoren en droeg geen hoofddoek. Naar de reden hiervan vragende kreeg ik ten antwoord: dat hij in de rouw was over het overlijden van zijne moeder.

14 November. Des morgens vroeg verlieten wij deze plaats.

Van pekotoan *Silo* beginnen de oevers zich te verheffen. Heuveltjes van 20 tot 70 voet hoogte vertoonen zich langs dezelve, doch meer aan den linker- dan aan den regteroever. Volgens de hoofden is het terrein een half uur landwaarts in heuvelachtig en bedekt met uitgestrekte alang-alangvelden, even als tusschen *Koewala Goenoeng* en *Passar Meligas.*

Die heuvels bestaan uit roode aarde, vermengd met fijn, wit zand, en een rijke laag humus. Deze gronden zijn bijzonder geschikt voor de peperkultuur.

keukentje, waarin verscheidene gezouten hammetjes van apen en siamangs hingen. In het midden is eene kleine zoldering, dienende tot berging van kook- en andere gereedschappen. Aan den wand hingen lansen en donderbussen. De vloer was van niboonglatten en het dak met de bladeren van den kapoerboom gedekt. De omwanding bestond ook uit dezelfde materialen.

De ieboel en de kapoer behooren tot de palmsoorten. De eerste bereikt bij eene middellijn van drie palmen eene lengte van 50 tot 60 voet. De spint is hard en overtreft de niboong ver in duurzaamheid.

De kapoer is gelijk aan den sagoboom, doch de bladeren hebben, wat den vorm betreft, veel overeenkomst met die van den pinang. Beide boomen worden in deze streek veel gevonden.

De veelwijverij schijnt bij de Bataks zeer in zwang te zijn; althans *Si Perkiet*, die slechts aan het hoofd staat van vijf familiën, had drie vrouwen.

Des namiddags kwam het door mij opgeroepen hoofd aan. Hij werd vergezeld door een zijner kollega's, den toean *Nan Godang*, ook een ondergeschikt hoofd van *Tanah Djawa*, en eenige volgelingen.

Nan Godang staat bekend als een goed mensch en is algemeen bemind.

Beide pertoeans zijn onafhankelijk van elkander, en hebben ieder een 25tal huisgezinnen onder zich. Zij wonen, even als de Bataks van *Pekoeboean* en *Passar Meligas*, boven *Lima Poeloe*, op heuveltjes, in kotta's of versterkte dorpen.

Ik ontving hen in mijne van katjangmatten opgeslagen hut, maakte hun het doel van mijne reis bekend en raadde den toean *Djahinan* aan, zich in den vervolge te onthouden van het plegen van vijandelijkheden jegens de ladang-bewoners van *Silo Meradja*. Tevens deelde ik hun mede, dat zij, nu er eene pedagangan be-

stond, vrij konden handel drijven met de bevolking van de *Lima Laras;* dat zij er alles mogten verkoopen behalve menschen, zijnde de handel hierin ten strengste door de compagnie verboden.

Zij beloofden dit te zullen nalaten, waarna zij, na hun sembah gemaakt te hebben, vertrokken.

Tusschen de kleeding van de hoofden en die van hunne volgelingen was geen onderscheid te zien.

Zij hadden allen een soort van sarong om het middenlijf, die tot aan de knieën reikte en een gelijk kleedingstuk los om het bovenlijf. Deze kleedjes zijn van eigen maaksel. De hoofddoeken, die zij droegen, waren allen van dezelfde soort, echter niet zelf geweven maar ingevoerd.

Tot wapens hadden zij donderbussen, sabels van één model, en bovendien een badee badee, die zij in een scheede, aan de linkerzijde droegen.

Het haar was rondom het hoofd kaal geschoren of kort geknipt; boven op het hoofd laten zij het lang groeijen.

De pertoean *Nan Godang* had het hoofd geheel kaal geschoren en droeg geen hoofddoek. Naar de reden hiervan vragende kreeg ik ten antwoord: dat hij in de rouw was over het overlijden van zijne moeder.

14 November. Des morgens vroeg verlieten wij deze plaats.

Van pekotoan *Silo* beginnen de oevers zich te verheffen. Heuveltjes van 20 tot 70 voet hoogte vertoonen zich langs dezelve, doch meer aan den linker- dan aan den regteroever. Volgens de hoofden is het terrein een half uur landwaarts in heuvelachtig en bedekt met uitgestrekte alang-alangvelden, even als tusschen *Koewala Goenoeng* en *Passar Meligas*.

Die heuvels bestaan uit roode aarde, vermengd met fijn, wit zand, en een rijke laag humus. Deze gronden zijn bijzonder geschikt voor de peperkultuur.

Aan den oever der rivier ziet men nu en dan eene aschkleurige klei, door de inlanders napal genoemd.

Een paar uren boven pekotoan *Silo*, scheidt zich de rivier weder; de hoofdtak behoudt den naam van *Beloeroe* en de andere arm, die bij de kampong *Rawa* in de soengei *Kiri* uitloopt, heet soengei *Bolei*.

In den vroegen morgen was het weder goed, doch tegen 9 uur begon het op nieuw te regenen, wat eerst tegen den avond ophield.

De hoofden en hunne volgelingen kwamen met een nat pak te *Pangkalan Silo Meradja* aan.

Hier sloegen wij ons bivouac op, aan den voet van een heuveltje. Het landschapje *Silo Meradja*, gelegen tusschen de *Beloeroe* en de rivier *Boenoet*, is ongeveer 6 uur gaans van hier gelegen.

Het telt, volgens den penghoeloe van de kampong *Rawa* 500 zielen en wordt bestuurd door een Radja, *Toean Dollot* genoemd en twee pertoeans, *Si Kidam* en *Si Oemboel*, beiden aan den eersten ondergeschikt.

De bevolking woont niet in kotta's, maar in de ladangs verspreid.

De produkten zijn: padi, een weinig zwarte peper, tabak en katjang poetih. Deze katjang is eene peulvrucht, ter grootte van een erwt. In de bovenstreken van *Asahan* wordt zij veel geplant en van daar uit naar *Poeloe Pinang* uitgevoerd, alwaar zij alleen door chinesche handelaren wordt opgekocht. Voor de 100 gantangs wordt te *Tandjong Balei* van 13 tot 15 pilaarmatten betaald.

De padi kost hier, na den oogst, gemiddeld $ 3 de 100 gantangs; thans was die hoeveelheid voor geen 6 spaansche matten te verkrijgen. Hier, en verder de rivier op, heerschte gebrek aan rijst; sedert een paar maanden voedde het grootste deel van het volk zich met tweede gewassen, zooals djagong, kladi, bira, obies en pisang.

Zulks is echter niet het gevolg van een mislukten oogst of rampen van hooger hand, maar van eigen schuld.

De Maleijers hebben de loffelijke gewoonte om een gedeelte van hunne rijst aftezonderen: in den regel 500 gantangs padi, de behoefte van een gezin voor een jaar. Dit doen de onnadenkende Bataks niet; zij verkoopen den geheelen voorraad, al zouden zij verpligt zijn een paar maanden daarna zich met wortels en boombladeren te voeden.

„Als de Batak gemaaid heeft", zegt de Maleijer, „viert hij feest; dan is het bij hem hari raja (feestdag). Varkens en honden worden geslacht en vrienden en bekenden uitgenoodigd, om aan het feest deel te nemen."

De Batak heeft ook zijne kramats of geheiligde plaatsen. Tusschen pekotoan *Silo* en de pengkalan *Silo Meradja* vindt men aan den regteroever van de *Beloeroe* een klein, schoon plekje in het bosch, waar twee uitwassen (wortels) van boomen staan, die eene zittende vrouw en een zittenden man moeten voorstellen. Deze plaats wordt door de Bataks geëerbiedigd en komen zij er op zekere tijden van het jaar geloften afleggen, zoo tot herstel van zieken, als anderzins.

Het is opmerkelijk dat de Batak, die anders niet zeer fijn is in de keuze zijner vleeschspijzen, hier geen ander dan geiten- of kippenvleesch mag gebruiken. Zelfs varkensvleesch is verboden, terwijl de kookgereedschappen, die hier gebruikt worden, niet tot het bereiden van andere, onreine spijzen mogen dienen.

Op 15 November bereikten wij voor den middag onze bestemmingsplaats, de pedagangan.

De marktplaats, aan den linkeroever der soengei *Beloeroe* aangelegd, is goed gekozen.

Aan den tegenovergestelden oever is eene ladang, *Deri Panei* genoemd, waar vijftien bataksche familiën wonen, die onder een pertoean, ondergeschikt aan den radja van *Boentoe Panei*, staan.

De ladangbewoners schenen zich zeer ongerust te ma-

ken over onze onverwachte komst. Zij begonnen elkander toeteschreeuwen, om te zien of niet deze of gene reeds door den vijand was opgeligt. De vrouwen liepen weg en gingen zich met hare kinderen in het bosch verschuilen.

Dit vernemende, zond ik dadelijk den orang-kaija *Toekang*, een goede kennis van den pertoean, derwaarts, om hen gerust te stellen en hun te verzekeren, dat wij hier met geene vijandelijke oogmerken gekomen waren.

De vrouwen keerden wel naar hare woningen terug, doch niemand vertoonde zich bij ons. Ik liet daarom den volgenden morgen het hoofd zelf bij mij komen, herhaalde hetgeen door genoemden orang-kaija was gezegd en voegde er bij, dat het geenszins de gewoonte van de dienaren der compagnie is, om vreedzame menschen eenig leed te doen.

Voor de kippen en pisang, die het hoofd mij ten geschenke aanbood, gaf ik een paar ellen adrianopel-rood katoen en een gebatikte hoofddoek, met welk cadeautje de man, naar het scheen, zeer ingenomen was.

Nauwelijks was hij in zijn ladang teruggekeerd, of er kwamen dadelijk andere Bataks met djagong, obies en andere vruchten te koop, en vroegen aan de Maleijers of zij ook zout en trasi hadden.

Ik wees een plaatsje aan nabij de loods, waarin ik mijn intrek had genomen, alwaar zij gelegenheid hadden om het een en ander te verkoopen. Zulks deed ik om daarop het oog te kunnen houden, want de Maleijers zijn maar al te geneigd om die arme menschen te misleiden.

Den 17den November verschenen ook vrouwen met hare kinderen – waaronder van eene maand oud – op den rug gedragen in eene slendang.

Van de pedagangan zond ik een paar zendelingen om de hoofden van *Silo Meradja*, *Boentoe Panei* en *Pingan Mendjawa* van mijne komst te verwittigen.

Den 18den November kwamen de hoofden van het land-

schapje *Silo Meradja* mij een bezoek brengen. Zij bragten mij roode en witte hanen en rijst, in een van pandanbladeren gevlochten zakje, als een teeken van een opregt hart. Hiervoor gaf ik hun gebatikte hoofddoeken met een paar ellen rood katoen. De hoofden waren de hiervoren genoemde toean *Dollot* en de pertoeans *Si Kadiem* en *Si Oemboel*.

Ik gaf hun kennis van de oprigting van eene marktplaats en vertelde hun, dat zij nu hier vrij konden handel drijven, doch niet in menschen. Zij gaven ten antwoord, dat het hun reeds bekend was, dat de compagnie den menschenhandel verboden had en dat zij sedert het aanwezen van kontroleurs te *Asahan* en te *Batoebarah* dien handel niet meer hadden gedreven.

De radja van *Boentoe Panei* en de pertoean van *Pingan Mendjawa* waren, volgens mijne zendelingen, bij mijn ambtgenoot van *Asahan*, die zich ook boven bevond.

Den 19den November lieten de hoofden van de kampongs *Rawa* en *Radja* het terrein in den omtrek door hunne volgelingen schoon maken. Ik bezocht de ladangs van *Deri Panei* en deed even de woning van den pertoean aan.

De padi, geplant op de heuvels, begon te rijpen en kon tegen het einde van December gesneden worden.

Het huis van den pertoean is in denzelfden trant als dat van *Si Perkiet* te pekotoan *Silo*, en van dezelfde materialen gebouwd. Nabij hetzelve zag ik papaja, pisang, suikerriet en twee soorten van indigo: de zaad- en de wortel- of rankindigo. Omtrent dezen laatsten struik vindt men in het werk: de landbouw tusschen de keerkringen, van *W. L. de Sturler*, op bladzijde 336, het volgende aangeteekend:

„Ook aan *Sumatra* is bijzonder eigen de *Taroemakar*,
„wortel- of rankindigo (marsdenia tinctoria), zijnde een
„rank of klimmende overblijvende plant, die bij de in-
„boorlingen wegens de bijzondere grootte harer bladeren,

„welke van 3 tot 5 duim lang zijn, veelal wordt aange-
„kweekt. De verfstof is aan die der indigo fera gelijk.
„Dit gewas wordt van stek voortgeplant, en deszelfs bla-
„deren kunnen gedurende vier of vijf jaren maandelijks
„ten deele worden ingezameld." (1)

Men vertelde mij, dat in deze streek de cardamum plant gevonden wordt. Ik heb echter gedurende mijn aanwezen alhier vruchteloos er naar laten zoeken. In het binnenland van *Deli* groeit zij in het wild, en wordt nu en dan naar *Poeloe Pinang* uitgevoerd. De soort is echter van mindere hoedanigheid dan die, welke van elders komt. Te *Deli* is zij bekend onder den naam van batang plaga.

De jaarlijksche katoen wordt hier en in *Silo Meradja* geteeld, doch voor eigen gebruik. Het weven van kleedjes behoort tot de taak der vrouwen.

Na het een en ander geregeld te hebben, voor zoover ik dit doen mogt, besloot ik tot de terugreis en kwam op den 21sten November op het etablissement te *Batoebarah* terug.

De bodem van de soengei *Beloeroe* bestaat in den beginne uit een zandsoort, gelijk aan die, welke op het etablissement wordt aangetroffen. Hooger op, bij de pangkalan *Silo Meradja*, is zij vermengd met kleine geele steentjes en nabij de pedagangan vond ik er fijn glinsterend zwart zand bij.

Tot aan haren oorsprong behoudt deze rivier den naam van *Beloeroe*. Hare breedte, van af de koewala soengei *Galo-Galo* of daar, waar zij zich verdeelt, tot aan de pedagangan, is gemiddeld van 13 tot 25 el, bij eene diepte van 1 tot 4 el.

Volgens de inlichtingen, die ik hier bekomen heb aangaande de rassen, die het binnenland van *Batoebarah* bewonen, zouden de Bataks, die aan den regteroever van de *Beloeroe* zijn, tot den stam *Perdembanan* behooren, waar-

(1) Zie ook W. L. de Sturler. Handboek voor den landbouw in Nederlandsch Oost-Indië. Leiden, 1863. pag. 897.

onder gerekend worden: die van *Silo Meradja*, *Boentoe Panei*, *Pingan Mendjawa*, en zij die te *Bandar Poeloe*, *Pasir Mendagei* en *Kota Berhoe* gevestigd zijn. Of die van *Poewaloe* en *Kila* ook daaronder ressorteren, wist men mij niet met zekerheid te zeggen.

Aan den linkeroever van gemelde rivier, aan deze zijde van het gebergte, woont de stam *Si Meloengoen*. Deze stam strekt zich uit tot *Bedagei* en wordt verdeeld in de volgende soekoes, die geheel onafhankelijk van elkander zijn: als soekoe *Tanah Djawa*, *Si Antar*, *Silou*, *Raijo*, *Dollok* en de soekoe *Bandar*. Aan het hoofd van elke soekoe staat een radja, die verscheidene pertoeans onder zich heeft. Dezen voeren het gezag over 50 tot 600 zielen.

Hij die slechts nu en dan een Batak ziet, weet niet of hij een *Si Meloengoen* of een *Perdembanan* voor zich heeft; doch een inlander, die zich lang in het binnenland heeft opgehouden, herkent dadelijk het onderscheid tusschen die twee stammen, onder anderen aan den knoop van de hoofddoek, het dragen van den sabel of het maken van de sembah.

„Over het algemeen", zegt de Maleijer, „is de Batak van *Si Meloengoen* beschaafder in manieren en zijn de pertoeans zindelijker gekleed dan die van *Perdembanan*."

De vrouwen van *Perdembanan* dragen het haar steeds lang; die van *Si Meloengoen*, wanneer zij nog maagd zijn kort tot op de schouders en dezen gebruiken hoofddoeken, die zij zelve weven en *boelang boelang* noemen. Beide stammen maken gebruik van amfioen en zijn hartstogtelijke spelers. Het is ook geen zeldzaam verschijnsel eene vrouw met een opiumpijp in de hand te zien. In *Tanah Djawa* ontvangen de zonen van hoofden onderrigt in het schuiven en dobbelen.

De *Tobas*, die gene zijde van het gebergte en de oevers van het meer bewonen, zouden hierop eene gunstige uitzondering maken. Zij rooken dat heulsap niet.

De kleeding, die de Bataks dragen, vervaardigen zij zelven. De hoofddoeken echter, die de mannen dragen, worden ingevoerd. De hoofden en hunne vrouwen dragen ook zijden sarongs en zijden atjinesche slendangs. Roode kleuren zijn bij hun zeer gezocht.

De inlichtingen, die ik nopens hunne godsdienst, zeden en gewoonten ontving, waren zoo uiteenloopend, dat ik het niet gewaagd heb ze hier ter neder te stellen. Op een volgende reis, die ik na de poeasa naar den *Bandar* en meer landwaarts in, hoop te maken, zal ik trachten te dien opzigte vollediger informatiën intewinnen.

De bosschen van de *Lima Laras*, gelegen tusschen de *Beloeroe* en de soengei *Boenoet*, leveren deugdzame houtsoorten op; zooals de merbo, de boengar, de petatal en de loso, voor den scheepsbouw. De bintangoer dient alleen voor masthout. De bira-bira, de sono, djohor, ketaroem, rengas, merontie en de poelei voor den huisbouw. De twee laatstbedoelde soorten worden voor de omwanding der woningen gebezigd; het hout is ligt, zacht en dus gemakkelijk te bewerken. Van zwart ebbenhout (kaijoe arang) worden enkele boomen gevonden. Hiervan worden heften en scheden voor krissen gemaakt.

Langs de oevers van de *Beloeroe* zag ik verscheidene zware, gevelde boomstammen van 3 tot 4 voet diameter en van 35 voet lengte. Een enkele stam wordt gekloofd, doch van de meesten worden sampans gemaakt. Van een volwassen boom verkrijgt men een, hoogstens twee sampans, die te zamen geen $ 18 opbrengen.

Wanneer de boomen van bovengenoemde houtsoorten tot planken gezaagd werden zouden zij een voornaam artikel van uitvoer naar *Poeloe Pinang* kunnen uitmaken, alwaar ze goede prijzen zouden halen.

De kosten van vervoer van boven zijn niet hoog. In de oostmoesson worden de boomen gekapt en in den regentijd naar beneden afgevoerd.

Voor het uitoefenen van dezen tak van nijverheid zijn de Chinezen goed.

Van den bast van de tarap, een boom, wordt door den Batak touwwerk geweven.

Verscheidene rottingsoorten worden in de bosschen gevonden, als: de bekende rottan saga, waarvan in dit jaar 900 pikols van *Batoebarah* werden uitgevoerd. Bindrotting of rottan melaijoe: hiervan worden de netten en de djeremals [visch-fuiken in zee] gemaakt. Jaarlijks worden hier van deze soort 7 à 8000 bossen verkocht.

Semamboe, hoewel in overvloed voorhanden, wordt niet verzameld, omdat, volgens de handelaren alhier, te *Pocloe Pinang* daarop geen winst te behalen is. Voorts rottan manou, getah, rottan oedang, rottan tiga-sagie of driekantige rottan, alle welke soorten tot bindrotting of tot het maken van mandwerk gebruikt worden.

De verfhoutsoorten zijn: de nangka, de kedarang, de koenjiet-koenjiet en de sepang.

Van de sepang verkrijgt men de roode, van de drie andere genoemde soorten de geele verfstof. De kedarang wordt hier gebezigd om groen te verwen. Om deze kleur aan het goed te geven, wordt het eerst blauw geverwd. De djernang of drakenbloed-rotting, die de bekende karmozijnroode verf geeft, zag ik er ook.

De kaijoe laka en de garoe zijn de welriekende houtsoorten. Men zegt, dat de garoe het hart is van den alimboom, welks bast de Batak gebruikt tot papier om er er zijne tooverformulieren, bezweringen enz. op te schrijven. Een zoodanig handschrift noemt hij postaha.

Bijenwas wordt hier mede verzameld. De uitvoer bedraagt steeds 5 à 6 pikols per jaar. Deze bijen bouwen hare nesten bij voorkeur in de toealang, damar-getah en in de teniket. Zoodra zij zich er in gevestigd hebben krijgen al die boomen den naam van sialang.

Damar, hars, is hier in groote hoeveelheid aanwezig.

Geprepareerd met olie, dient zij hier tot het kalfaten van prauwen, terwijl zij in de woning van den geringen man tot verlichting gebruikt wordt. Eene fijnere soort wordt er ook gewonnen, doch in mindere kwaliteit. De inlanders noemen het damar mata-koetjing. Deze is doorschijnend en maakt een bestanddeel van het vernis uit.

Nabij pekotoan *Silo* trof een reusachtige wilde kapasboom mijne aandacht. Op den togt over land naar *Asahan* zag ik er een, waarvan de stam met geen zes personen te omarmen was.

Batoebarah, 28 December 1866.

III.

MEMORIE

VAN

OVERGAVE VAN HET BESTUUR OVER DE AFDEELING

PANEI EN BILA,

DOOR

den kontroleur 1e klasse

J. C. F. VIGELIUS.

November 1866.

Deze afdeeling bestaat uit de drie radjaschappen, *Kota Pinang*, *Bila* en *Panei*. Het laatste strekt zich uit van het zeestrand, aan de *Koewala Panei*, tot aan *Si Bedongkong*, langs den regteroever der rivier *Beroemoen* of *Panei*, zoo als zij hooger op, bij haren oorsprong genoemd wordt. Langs den linkeroever loopt *Panei*, van af *Tandjong Kopijah* of wel van het strand, wat echter door die van *Bila* wordt tegengesproken, tot aan *Si Langsi-Oetan* Van daar begint het gebied van *Kota Pinang* tot hoog in de bovenlanden, waar het begrensd wordt door de nog niet toegetreden radjaschappen *Si Mengambat*, *Binanga*, *Oedjoeng Batoe*, *Oedjoeng Padang* en westelijk met *Si Langgé*, waarna *Oeloe-Bila* begint. Hier is de oorsprong van de rivier *Bila*, die de uitgestrektheid van het derde radjaschap onder onze souvereiniteit, *Bila*, langs zijnen loop bepaalt tot eene zekere hoogte, en stroomafwaarts tot dáár, waar de *Bila*-rivier zich in de *Panei*-rivier stort, bij *Tandjong Kopijah*, nog ruim vijf mijlen van zee. In het terrein langs den regteroever der *Panei*-rivier, van af *Si Bedongkong*

tot aan *Si Langsi-Oetan*, door de drie vorsten, aan radja *Boerhanoedien* als afgezant van het gouvernement, in 1864 afgestaan, ligt het onder direkt gezag van het gouvernement staande *Laboeanbatoe*. Dit *Laboeanbatoe* beslaat langs de rivier, van af *Pintassan* boven tot aan soengei *Baroe* beneden *Laboeanbatoe*, een lengte van ongeveer drie palen en gaat 750 vadem landwaarts in, zoo als bepaald is bij de publikatie aldaar afgekondigd door den resident van *Riouw* op 5 November 1865. Het overige van dat afgestaan gebied, waarover de radja's van *Kota Pinang* en *Panei* verschil en zelfs oorlog hadden, beslaat ongeveer 50,000 Nederlandsche ellen langs de rivier, aan beide zijden welligt, en wordt bestuurd door wakils der hoofden, ingevolge dezelfde publikatie op last van het bestuur aangesteld. Van dit distrikt is landwaarts in de grens moeijelijk op te geven, doch loopt die aan de regterzijde door tot aan de grens met *Koeboe*, en langs den linkeroever tot aan die met *Bila*, beiden geheel onbewoonde wildernissen. Van af *Silang Sicetan* begint een, door ons onder den radja van *Kota Pinang* begrepen gebied van soengei *Toros* of *Kampong radja*, aan beide zijden der rivier, gaande tot *Alahantiga* stroomopwaarts, waarover, volgens adat en geschiedenis, een afzonderlijk, op zich zelf staand hoofd, soetan *Moeda* genaamd, het gezag heeft. Ook worden onder *Kota Pinang* gebragt het stroomgebied van de *Aijer Merah*, die bij *Si Soemoet* in de soengei *Baroemoen* valt met radja *Alang*, familie van den ijang di pertoean van *Kota Pinang* als radja, en dat van de *Mahoewam*, in de bovenlanden, waar over het landschap *Simongi* van oudsher een afzonderlijk hoofd staat, thans genaamd soetan *Mangsoer*, die, eveneens als de radja van *Kota Pinang*, *Merhoem Mangkat di Tassik* tot voorvader heeft. Onder de verdere aanzienlijke rivieren in 't *Kota Pinangsche* — er is ook een kampong *Kota Pinang*, thans als zetel van den radja verwisseld met *Kala Panei* aan de uitwatering der *Roembia* in de

Beroemoen gelegen — behoort vóór de beide eerstgenoemden rivieren de Soengei *Kanan* genoemd te worden, zoowel door de uitgestrektheid van zijn loop als door de er langs wonende vrij aanzienlijke bevolking.

In het landschap *Bila* is, als gezegd, de *Bila*-rivier de voornaamste; alle anderen loopen daarin uit. Van hun oorsprong af, zijn de voornaamste dezer:

de aijer *Koemboel*, regteroever bij de kamp. *Bandar*
" " *Katiak*, linkeroever.
" *Balamingké*, linkeroever, met *Djandji Maoti*, kampong van soetan *Moeda* er aan gelegen,
" *Aloerran Naga* bij *Si Alangakar*, regteroever
" *Merbouw*, westwaarts ontspringende in de Batak-landen, linkeroever, en
" *Aijer Bila* aan den regteroever.

In het Paneische zijn geen aanzienlijke rivieren. De voornaamsten zijn de soengei *Berambang*, de soengei *Loemoet*, de soengei *Palao* (twee van dien naam), de soengei *Laboeanbilik* en de *Gala Koewala*.

BESTUUR.

Over deze radjaschappen staan drie radja's, allen van gelijke en dezelfde afkomst, voor 9 á 10 geslachten, uit één afstammeling van 't Menangkabousche vorstenhuis. Zij voeren voor *Bila* en *Panei* den titel van *Toengkoe Soetan Bidar Alam*, en *Tongkoe Soetan Mangidar Alam*, thans *Gagar Alam*, terwijl die van *Kota Pinang*, *ijang di pertoean besar* genaamd wordt. Ieder hunner voert in zijn gebied een bijna onbegrensd gezag, steunende op adats en gebruiken, die het hun belang dikwerf medebrengt niet al te streng toe-tepassen. Onder hen houdt een radja *Moeda*, gewoonlijk een jongere broeder van een der vorige vorsten, met twee of meer besars, genaamd datoeks, welke ieder een soekoe representeren, het gezag. Volgens de adat zijn die betrekkingen vrij juist afgebakend, doch de omstan-

digheden, meer nog de willekeur der radja's, doen ze meer in een smelten. Te *Kota Pinang* is op 't oogenblik geen radja *Moeda*, als onderkoning. Wel iemand van dien naam, gesproten uit denzelfden stam als de ijang di pertoean, n. l. een zoon van diens grootvader; de betrekking schijnt vervallen. Daarentegen heeft de ijang di pertoean besar in zijne kampong vier indoeks of oudsten, (waaronder twee vreemdelingen), en over de andere kampongs, tot zijn gebied te rekenen, staan afzonderlijke hoofden. Deze hebben elk een eigen gebied, waarvan de produkten, ten deele altans, tot hun onderhoud strekken. De ijang di pertoean heeft zich vele ontevredenen gemaakt door wel die gronden aan die kamponghoofden, meer of minder van hem afhankelijk en hem aanhangende, te blijven toekennen, maar de produkten geheel en al als zijn eigendom te beschouwen en daarover in strijd met de adat en hunne regten te beschikken. In *Panei* zijn slechts, behalve de radja *Moeda*, hier radja *Ketjil Moeda* genaamd, twee datoeks of besars, orang kaija *Nain* en penghoeloe *Aroe*; de laatste over de soekoe *Aroe*. Vroeger waren onder deze hoofddatoeks nog twee datoeks bintara, die echter niet meer gebruikt worden. Een dezer werd bintara *Saleh* genaamd. Ook was er een bandarshoofd, penghoeloe der soekoe *Panei*, die boven de vier soekoes stond. Bij ontstentenis nam hij boven den radja *Moeda* 't bestuur als radja waar, tot een nieuwe gekozen was.

In *Bila* heeft na den dood van den in Februarij ll. overleden radja, *Tongkoe Soetan Bidar Alam* en de minderjarigheid van zijn zoon *Tongkoe Abas*, in Augustus 1865 met goedkeuring van het gouvernement, als soetan *Bidar Alam* uitgeroepen, de radja *Moeda* het bestuur geheel in handen, en onder hem, de hoofden der twee soekoes, *Rau* en *Oeloe*, respectivelijk datoe *Bintara* en datoe *Setia Radja* (thans bij waarneming *Hadji Omar*). Een derde soekoe, de soekoe *Radja*, bevattende alle aanzienlijken in den lande van vorstelijke

bloede, wordt als vroeger door tongkoe *Meradja besar*, oudste broeder van wijlen soetan *Bidar Alam* (*Merhoem Mangkat di Kota Lama*) bestuurd. Behalve uit een deel der hasil, hun door den vorst toegewezen, vinden zij voornamelijk hunne inkomsten in hunne regterlijke functiën, waarmede zij door hunnen rang alleen bekleed zijn, terwijl een deel van de inkomende en uitgaande regten, die inkomsten vergroot, die nog toenemen door willekeurige kleine heffingen en onbetaald gebruik maken van de krachten der bevolking.

Eigenlijk *Bila* gaat tot aan de *Merbau* stroomopwaarts, die sinds een twintig jaar, tengevolge van aanvallen uit *Kwaloo*, meer en meer bewoond werd door de uit de bovenlanden vlugtende bevolking (Bataks, voor een deel reeds Mohammedaansch) die zich, onder toezegging van hulp door den radja van *Bila*, aan dezen, om zoo te zeggen, onderwierp. Voorbij de monding der *Merbau* komt men bij *Pintoe Proet* aan het gebied van een thans bijna geheel vervallen staat, die van *Belattan*, welks radja, ijang di pertoean *Belattan*, geheel geruineerd en onmagtig voor ongeveer negen jaar overleed, en het bestuur door de minderjarigheid van zijn zoon *Si Oeloeng* in handen liet van radja *Bila*, gevestigd te *Mendjantan*. Dit vrij uitgestrekt rijk bevat voornamelijk in de bergachtige streken veel goud, waarvan het graven, wegens de aanhoudende oorlogen, die in de laatste twintig á dertig jaar die landschappen teisterden, tot nu toe bijna geheel stil staat. Het loopt tot aan het gebied van *Bandar*, bewoond door Rauwenaars, die hier een tweede vaderland vonden en nog immer in dadelijke connexie met hunne Rausche stamgenooten zijn. Voorbij *Bandar*, dat direkt onder den soetan van *Bila* staat (bij de *Si Koemboel*) komt men aan de onafhankelijke staatjes *Goenoeng Tinggi* (*Soetan Koemala Pandjang*), *Si Moendoel* (*Menga radja Pinaijoengan*), *Pinnarik*, (*Dja di atas*), *Si ari ari* (*Mengaradja si Langga ou*) en onderscheiden geringere kampongs, waarvan de hoofden

bij mijn aanwezen te *Bandar* in Mei ll. (1866), mij een bezoek bragten en te kennen gaven, zij gaarne in vrede en vriendschap met het gouvernement wilden leven; iets, waartoe zij trouwens door de omstandigheden reeds tamelijk gedwongen waren. Vóór *Bandar* komt men aan de kampongs *Djandji Maoli* en *Belimbing*, beiden zeer door de natuur versterkt, liggende op hooge, moeijelijk te beklimmen heuvels, slechts van eene zijde genaakbaar. Over die kampongs en nog een achttal anderen staat zekere toewankoe *Ali*, een afstammeling van de Rauwenaren uit *Bandar*, en door wijlen soetan *Bila* tijdens de Padri-oorlogen — hij ontving zijn galar van toewankoe *Tamboesè* — daaruit verdreven, zonder het dezen gelukken mogt hem in handen te krijgen. Integendeel wist toewankoe *Ali* zich, nadat de ijang di pertoean van *Belattan* hem een zeker uitgekozen terrein had afgestaan, niet alleen daar staande te houden, maar door voortdurende ontwikkeling en toename der bevolking, alsook door verbonden aan te gaan met den ijang di pertoean besar van *Kota Pinang* en den radja van *Kwaloo*, een gevreesd hoofd te worden, gevaarlijk voor de rust van *Bila*, vooral nadat hij zich door het huwelijk van zijnen zoon, radja *Bandharo* in *Bila* of soetan *Moeda* in *Kwaloo* met eene dochter van den ijang di pertoean *Moeda* van *Kwaloo* de hulp van dat hoofd verzekerd had. Hij is dan ook als geheel onafhankelijk van *Bila* te beschouwen en voert een eigen, gematigd en goed bestuur in zijn gebied. Ook radja *Bila*, hoofd van het vorstendom *Belattan*, noemt zich onafhankelijk. Deze is echter meermalen door den radja van *Bila* overwonnen en zijn land bijna verlaten, door de taktiek van wijlen soetan *Bila*, die verschillende vijanden zich vooraf tegen elkander liet verzwakken voor hij zelf zich in de zaken mengde. *Sie Oelveng*, de nog in leven zijnde zoon van den ijang di pertoean van *Balattan* doet moeite (vergeefsche) om het bestuur weder in handen te krijgen. In de bovenlanden van de *Merbou*

behoort pertoean *Si Ala*, hoofd van *Si Ala*, onder de voornaamste onafhankelijke Batakhoofden, afkomstig uit de beroemde kampong *Poldoeng*, de bakermat van alle aanzienlijke hoofden in dit gebied der Bataklanden.

De sinds dertig jaar telkens op nieuw uitbrekende twisten en oorlogen in deze streken maken dit land, dat ontegenzeggelijk door zijn milden bodem, als door zijne uitgestrekte bosschen en metalen bevattende gebergten, als ook door zijn klimaat en tal van rivieren, bijna allen bevaarbaar, onder de voortreffelijkste streken mag gerekend worden, inderdaad tot een halve woestenij, zeer slecht bevolkt en waarin soms gebrek aan de eerste voedingsmiddelen verhuizingen noodzakelijk, althans de teelt van klappers en andere overjarige gewassen onmogelijk maakte.

Die twisten, gevolgen van niet te verzoenen veeten tusschen de regerende vorsten, waren voor dezen bovendien een middel van bestaan door het rooven van menschen en goederen, de eersten waarvan, als slaven gebruikt, meesttijds buiten 's lands werden verkocht. Die schandelijke handel is door de heilzame inwerking van het Nederlandsch-Indische Gouvernement thans zoo goed als opgehouden, eveneens de rust weder hersteld en blijft dus alleen het pandelingschap, dat hier overal in sterke mate in zwang is, de knagende worm aan de ontwikkeling dezer streken, die, nu al zigtbaar, nog meer zal toenemen, wanneer de onbegrensde magt en willekeur der radja's van lieverlede in een goed, regtvaardig en billijk bestuur zal zijn veranderd. —

De politieke spanning, die tusschen de verschillende vorsten zoo lang bestond en zoo nadeelig werkte, vindt door onze zachtere en meer verlichte beginselen geen voedsel, en zal daardoor van weinig nadeel meer zijn. Ook de onafhankelijke, omliggende staatjes, meestal één kampong of eene vereeniging van kampongs, bleken nimmer ongenegen zich met de bedoelingen van ons Gouvernement bekend te maken, en ze eenigermate op te volgen.

BEVOLKING.

Deze kan over de drie radjaschappen, *Bila*, *Panei* en *Kota Pinang*, niet meer gerekend worden te bedragen dan hoogstens 20,000 inwoners. Daarvan komen 5000 á 6000 op *Panei*, even zooveel voor *Kota Pinang* en de overigen op *Bila*. Zij is van Batakschen oorsprong, hoewel reeds lang tot het Islamisme overgegaan. Een vijfde, welligt, bestaat uit vreemdelingen, die zoowel uit de bovenlanden, uit *Rau* en *Mandeling*, uit de aan deze zeekust gelegen rijken, als van den overwal zijn overgekomen. Bovendien is het aantal slaven en pandelingen op 3000 te schatten.

Door de inmenging dier vreemdelingen is de bevolking meer ontwikkeld, brutaler en moeijelijker te besturen dan anders te verwachten zou zijn, wat door den handel, die van hier uit over zee gedreven wordt, moet toenemen. Het ontzag voor de hoofden en adat lijdt daardoor, en maakt het gezag der radja's zwak en weinig beteekenend, vooral zoo lang zij geen direkt belang daarbij hebben. De eerbied, die elk inlander, als aangeboren neiging zijn hoofd toedraagt, geeft hierbij een noodig tegenwigt.

De bevolking is als welvarend te beschouwen en werkzaam.

MIDDELEN VAN BESTAAN.

I. *Handel.* Deze ontwikkelde zich van zelf ook door de vijandige houding der hoofden onderling. Steeds op aanval of overval bedacht, zonder landwegen, moet men in de vlugt met prauwen of in verdediging daarmede zijne redding zoeken. De scheepsbouw in *Panei* en *Bila* ontwikkelde zich daardoor bijzonder en handel was daarvan het gevolg. De rijke boschprodukten van allerlei aard, als gutta, rottan, damar, allerlei harssen en oliën, semamboe, was, kaijoe garoe en laka, rhinoceroshoornen en ivoor voedden dien onophoudelijk; in het bijzonder was

een produkt daarvoor geschikt, namelijk de padi, die hier in rustige tijden, bij middelmatige bewerking, op de lagere streken zeer goed gelukt. De invoeren bestaan in lijnwaden, zout, opium, ijzer en ijzeren gereedschappen, tabak, klappers, olie en inlandsche suiker, vroeger ook uit kanonnen, lilla's, geweren, kruid en lood en allerlei snuisterijen. De jaarlijksche invoer van zout wordt geschat in het geheel te bedragen zestig koijangs ruim; die van lijnwaden eene waarde te hebben van 60000 spaansche matten 's jaars. Die van opium is onbeduidend, daar het artikel weinig of niet door den inlander gebruikt wordt. Aan rottan wordt voor dertig à veertig duizend matten uitgevoerd; aan padi voor 10 à 15000, was voor $ 5000 en andere artikelen bijeen welligt mede voor $ 15000.

II. *Nijverheid.* Deze bepaalt zich hoofdzakelijk bij het maken der voor ieder huisgezin onvermijdelijke benoodigdheden, als: matten, zakken, voorwerpen van rottan en bamboe, potten en pannen, aarden gendies en watervaten [gobo], geen tempajans; borduren met goud- en zilverdraad, weinige slechte smeden en nog mindere goudsmeden, die doorgaans nog buitenlanders zijn. Timmerlieden of personen die andere ambachten uitoefenen treft men hier niet aan; elk timmert zooveel als hij voor eigen behoefte noodig heeft. De bouw van schepen en sampans van allerlei grootte, tot aan 18 à 20 koijangs laadruimte is hier een voorname tak van industrie; mede het breijen van vischnetten en het maken van suiker uit suikerriet mag hier genoemd worden. Eindelijk, doch alleen voor de bovenlanden, de gambierteelt.

III. *Landbouw.* Deze bestaat hoofdzakelijk in de kultuur van padi, die niettegenstaande de vrij slordige wijze van bewerken der velden hier toch uitmuntend slaagt, vooral in de ladangs, die bij hoogen waterstand of veel regenweder gemakkelijk onder water staan. Gemiddeld rekent men

op honderdvoudigen oogst, hoewel een honderdvijftigvoudige geen zeldzaamheid is. Verder hebben de meeste inlanders tuinen, waarin hoofdzakelijk pisang en suikerriet en overigens de gewone ladang-voortbrengselen, katjang, terong, antimon, peria, peper, enz., voorkomen. Hier en daar treft men ook tuinen aan van manggis, mangga, nangka, doerian, rambé en lantjatboomen, terwijl men de klapperteelt, in vorige dagen begonnen, doch tengevolge der onrustige tijden telkens verlaten, eerst nu onder de kultures begint te rekenen. Koffij wordt in de bovenlanden hier en daar in geringe hoeveelheid aangetroffen, eveneens katjang idjoe en poetih; tabak wordt voor eigen consumptie geteeld en is van min goede hoedanigheid. Te *Si Soemoet*, in 't Kota-Pinangsche, trof ik een pepertuin aan van 1000 ranken. Katoen, vroeger noodzakelijk tot het weven van de kleederen die de inlanders gebruikten, vindt men bijna niet meer, en dan nog zeer hoog in de bovenlanden geteeld, doordien de invoer van Europeesch lijnwaad in de behoefte aan kleeding voorziet en zoo door meerdere afwisseling in stoffen en teekening als door goedkoopheid zich aanbeveelt.

IV. *Veeteelt.* Deze bestaat niet. Bij een enkel hoofd wordt hier en daar een enkele karbouw of koe aangetroffen. Geiten komen meer voor, doch ongenoegzaam voor de behoefte. Invoer geschiedt uit de bovenlanden van *Kota Pinang* en *Padang Lawas*, vooral uit *Koeristak*. Paarden zijn daar evenwel ook zeldzaam en slecht.

V. *Visscherij.* Is eveneens gering. Hoewel de rivieren zeer vischrijk zijn, is echter de menigte krokodillen en andere vischvretende dieren evenzeer een reden dat de visscherij weinig oplevert, als de zeldzaamheid van het visschen en het weinige werk dat men er van maakt, hoewel de verschillende middelen, netten, fuiken, vischlijnen, enz., die men gebruikt, diep in de dertig beloopen. Het visschen met djermals aan de mondingen der rivieren in

zee begint een tak van bestaan uit te maken; te *Laboeanbilik* willen zich Chinezen vestigen hoofdzakelijk met dat doel.

VI. *Teelt van pluimvee.* Deze bepaalt zich alleen tot de gewone of huiskip en wordt evenmin als al het bovengenoemde tot bestaansmiddel gebezigd, maar alleen als bijzaak en voor eigen behoefte.

VII. *Jagt.* Daar alleen een klein gedeelte langs de rivieren bewoond en bebouwd is, leveren de uitgestrekte bosschen veel wild, in groote verscheidenheid, dat men jaagt met geweer of piek of honden, dan wel met vallen of netten [djarings] zoekt in zijn magt te krijgen.

SLAVEN EN PANDELINGEN.

Hierin vindt de voorname en gegoede ingezetene een voornaam middel van bestaan, daar zij alleen bijna alle noodige werk moeten verrigten.

De slavernij is thans stationnair door het verbod van handel in menschen te drijven, waardoor tevens de voornaamste aanleiding tot oorlogvoeren is weggenomen. Beiden, slaven en pandelingen, hebben in de adat hunne bepaalde regten. Algemeen worden die echter door de eigenaars of bezitters weinig in het oog gehouden, terwijl klagten van slaven en pandelingen alleen bij zware mishandeling bij de besturende hoofden een gunstig oor vinden.

Het pandelingstelsel vooral is drukkend. In de vroegere onrustige tijden had het regt van den sterkste de overhand; zóó werden velen voor kleine schulden pandeling en raakten door de eigenbaatzuchtige handelingen der geldschieters gewoonlijk meer en meer in schuld, waardoor al spoedig aan afbetaling door familie of anderen niet te denken was.

Bij schatting zijn hier ongeveer 1500 menschen in slavernij en welligt het dubbel aantal of 3000 menschen in pandelingschap. Beiden verrigten zoowel den huis- als den veldarbeid. De eigenaar heeft het regt van straffen, voor

slaven zelfs tot den dood toe, doch is dit een overblijfsel uit de dagen toen ruw geweld regeerde en de adat werd op zijde geschoven.

GODSDIENST EN ONDERWIJS.

De eerste is voor de drie radjaschappen het Islamisme, dat hier reeds lang schijnt beleden te worden. In de bovenlanden zijn de meesten nog heidenen. De regeling in het bestuur over 't godsdienstige is overgelaten aan maliems van allerlei rang, zooals is voorgeschreven bij den koran. Huwelijk en echtscheiding worden daarvoor beslist en behooren tot de attributen der priesters. Erfenissen gaan over op de kinderen, niet als in de menangkabou's maleische landen op de zusterskinderen; in deze aangelegenheid heeft ook de koran reeds eenigen invloed. Het aantal priesters en hadji's is vrij aanzienlijk; de laatsten zijn meestal vreemdelingen, die als goeroe werkzaam zijn. Met wat zij hierdoor verdienen, – 7 tot $ 10 voor elk die volleerd is – door de opbrengst der zedikan, door bijzondere schenkingen en de hulp hunner anak moerits, voorzien zij gemakkelijk in hun onderhoud. Ander onderwijs dan het lezen van den koran en 't bidden, met wat daarbij behoort, wordt zelden gegeven. Geschiedt dit, zoo als in lezen en schrijven met maleisch, mandelingsch en soms hollandsch karakter, dan is het door vreemdelingen, die vroeger te *Mandeling* en *Rau* van het onderwijs profiteerden, dat op de inlandsche schoolen aldaar gegeven wordt. Moskeën of soerans en messigits zijn zeldzaam en wordt er zeer weinig werk van gemaakt. Zoo al fanatisme wordt aangetroffen kan dat alleen bij enkele hadji's zijn; over 't algemeen zijn ook dezen vrij meêgaande en generen zich met den handel, die hen hier en elders met allerlei godsdiensten, zelfs met de Chinesche in aanraking brengt.

ZEDELIJKHEID.

Deze staat op lagen trap en laat veel te wenschen over. List en bedrog zeldzaam te noemen, zou onwaar-

heid spreken zijn. Het eigenbelang doet dikwijls bij de keuze der middelen, aan te wenden om zijn doel te bereiken, waarheid en eerlijkheid weinig achten. Onkuischheid en overspel komen mede veel voor, hoewel minder in de kampongs.

GENEESKUNDE.

Deze is niet veel beter of slechter dan de gewone inlandsche geneeswijze. Zij bestaat, bij de aanwending van gebed en van allerlei formulieren enz., hoofdzakelijk uit het in- of uitwendig gebruik van zekere middelen, die van lieverlede bekend zijn geraakt als voor de genezing van de een of andere kwaal of ziekte heilzaam te zijn. Het aanroepen van geesten en dergelijken is bijna bij elke kuur een vereischte. Vaccine is nog niet onder hen in werking gebragt, hoe er ook naar verlangd wordt.

Siphilis, die dikwijls voorkomt, en menigmalen van een zeer kwaadaardig karakter is, behandelen zij slecht en zonder ernst, zooals over 't algemeen de Maleijer doet.

REGTSPRAAK.

Deze berust voor kleine zaken in de soekoe's bij den besar of datoek, het soekoehoofd; bij kwestiën, zoo in 't civiele, correctionele als criminele, tusschen leden van verschillende soekoe's bij de hoofden dier soekoe's, voor zoo ver dezen partij zijn. Bij verschil van opinie of zaken van meer gewigt voegt zich de radja *Moeda* in den raad, die ook wel alleen zaken uitmaakt, terwijl bij moeijelijke, belangrijke kwestiën zelfs de radja met de overige hoofden in overeenstemming werkt.

Geregtskosten betaalt men niet, doch cadeaux worden gaarne aangenomen. Omkoopbaarheid wordt daardoor mogelijk. De datoeks kunnen regtens niet hooger straffen dan met 20 reaal boeten; de radja *Moeda* tot 40, en al het meerdere tot $ 120, en de bangon bij moord of

manslag worden opgelegd door het hoofd. Die opgelegde boeten, als ook opgelegde vergoedingen, worden doorgaans naar een vasten maatstaf verdeeld.

STRAFFEN.

Verminkende straffen komen niet voor in de adat. Het aandringen daarop door sommige hadji's heeft geen gevolg gehad. Doodstraf door onthalzing of krissen komt bij zware misdaden soms voor. Anders alleen beboetingen, en voor onwil, verzet en wegloopen, vooral voor minderen, past men ook blokarrest, soms maanden lang, toe, waarmede het vastleggen aan ketenen soms gepaard gaat. Allerlei graden van wreedheid komen hierbij voor wanneer de hartstogten der regters zijn opgewekt. De eed vindt hier weinig ingang. Meer gewigt hecht men aan het regtsmidddel *salam*, waarbij partijen, of anderen voor partijen, onder zekere omstandigheden moeten duiken en de eerst boven water komende het geding verliest. Pogingen, om deze middeleeuwsche wijze van zaken te beslissen te doen ophouden, zijn afgestuit op de gehechtheid der bevolking en hoofden aan die adat, en vooral op 't belang der radja's, die daarbij telkens veertig reaal van 280 duiten verdienen.

Verbeurdverklaringen zijn hier mede te vermelden doch komen zeldzaam voor.

HUWELIJKEN.

Onder de Maleijers dezer streken is het huwelijk bij *semando*, waarbij een maghr – koopprijs – betaald wordt, gewoonte. Die maghr verschilt naar den rang en rijkdom der huwenden en hunner familie. Die der radja's onder elkaâr gaat van $ 500 tot $ 1000, en hij daalt dan af tot dien voor den gemeenen man, gewoonlijk $ 20. Zelden wordt die koopprijs geheel betaald, zelfs de helft meestal niet, vooral niet door de hoofden, die er echter sterk op staan hem geheel te ontvangen. De man woont bij de vrouw in,

die gewoonlijk in hare negorij blijft; evenwel doet zich ook het omgekeerde voor, n. l. dat de vrouw den man volgt. Doorgaans is dan de maghr voluit betaald. Bij scheiding of afsterven krijgt de vrouw het door haar hij 't huwelijk ingebragte altijd terug; van wat man en vrouw zamen gewonnen hebben de helft. Het overige komt aan de kinderen, die bij scheiding, ingeval zij nog te klein zijn om hun vader te volgen, bij de moeder moeten blijven. Scheiden door talak komt veel voor. Veelwijverij is algemeen. De gewone gegoede burgers hebben gemeenlijk slechts twee vrouwen.

Onder de bovenlanders is nog immer het huwelijk bij djoedjoer in gebruik, ook als zij hier woonachtig zijn. Die djoedjoer is echter niet zeer hoog en wordt daardoor de vrouw als 't ware, het eigendom van haar man. Scheiding is hier zeldzaam, moeijelijk en schandelijk; deze huwelijken zijn gewoonlijk duurzamer en gelukkiger dan de anderen.

Huwelijk ten gevolge van bersitang kappan komt mede voor. De vrouw dwingt dan haar vrijer, van wien zij eenig kleedingstuk als tanda heeft weten te krijgen, en dien zij beschuldigt met haar een zamenkomst gehad te hebben, tot huwen, waartoe de regter uitspraak doet na de oplegging eener boete [toelak sendjata].

BELASTINGSTELSEL.

Dit bestaat in persoonlijke diensten, behoudens het geval dat er inkomende en uitgaande regten geheven worden, die in geld voldaan worden. De heffing geschiedt naar tarieven, door de hoofden in elk rijk gezamenlijk opgemaakt, waarbij de belaste voorwerpen en de hoegrootheid der belasting voor elk handelsartikel worden opgegeven. Lijnwaden en tabak worden vrij ingevoerd. De zouthandel is in handen der hoofden. De sialangboomen, die was en honig leveren, zijn altijd het eigendom der hoofden. Bij het verzamelen van boschprodukten wordt, behalve de regten van de ver-

zamelaars, geheven 10% dan wel 20% der produkten. Behalve deze opbrengsten zijn de ingezetenen – ongetrouwde vreemdelingen uitgezonderd – verpligt tot levering van persoonlijke diensten, zoowel speciaal voor den radja en voor de andere hoofden, als in 't algemeen belang. Tot deze diensten behooren niet het maken van djambans, het oproepen van ingezetenen en dergelijken, die volgens de adat speciaal door de slaven worden verrigt. Hasil op mijnprodukten, die alleen te *Bila* zou kunnen voorkomen, is nog niet vastgesteld.

GESCHIEDENIS VAN HER VORSTELIJK HUIS.

Volgens de meeste en geloofwaardigste berigten stammen de thans regerende vorsten dezer drie rijken af van het maleische vorstenhuis te *Pageroejong*, dat, zegt de overlevering, gesproten is uit soetan *Iskander Dzoe'l karnain*, die voor eeuwen te *Room* regeerde, en wiens jongste zoon radja werd te *Menangkabou* bij de *goenoeng Merapi*. De middelste werd *radja* van *China* [?] en de oudste, soeltan *Maha Radja Alip* bleef te *Room*. Verder, zegt de geschiedenis, „*Sidjarah Menangkarbau*", dat ontelbare geslachten uit dat huis hunne magt oost- en westwaarts op *Sumatra* uitbreidden, tot dat eindelijk sultan *Alam Sjah Ahmat Sipoet'ldin* het bestuur in handen kreeg. Deze had vier kinderen; drie zoons en eene dochter. De laatste was van zoo uitstekende schoonheid, dat zelfs hare broeders op haar verliefden en haar trouwen wilden. Hun vader wees hen daarop het land uit. Aan die verbanning gaven de middelste zoon, *Batara Goeroe Pinaijoengan*, en de jongste *Batara Goeroe Paijong* met hunne zuster gevolg. Zij trokken gezamenlijk noordwestwaarts. Gekomen in *Mandeling*, te *Babijat Toenggal Sahoboean*, scheidden zij van elkander; de jongste bleef te *Mandeling*, terwijl de oudere, die door list zijne zuster in zijne magt gekregen had, met haar oostwaarts trok. De legende zegt, dat ten gevolge dier scheiding de kaijoe

kaporboomen allen hellen naar 't wester- en de Tombosoeboomen naar het ooster-strand. Verder beschikte de allerhoogste het zóó, dat *Batara Goeroe Paijong* te *Kota Bargot*, in een groote kaijoe-araboom de hantoe *Si Modom* leerde kennen en met hare dochter in het huwelijk trad. De oudere kwam, zijne reis voorzettende, met zijne zuster te *Pinangawan* aan, eene plaats gelegen aan de uitwatering eener rivier van dien naam in de *Aijer Merah*, die wat beneden *Si Soemoet* in de *Beroemoen* valt. Daar had zekere *Pertimbal* over de Bataksche soekoe *Tombak na Sopang* het gezag. Door Gods bestier werd deze vorst dadelijk de hooge afkomst van den vreemdeling gewaar, ontving hem met alle eerbewijzen in zijne kampong en stelde hem in zijne plaats als vorst voor. *Batara Goeroe Pinaijoengan* nam dit aan, onder voorwaarde, dat het gebied der *Aijer Merah* hem in eigendom werd afgestaan en men hem op één dag een huis zoude bouwen van negen vademen. Aan deze voorwaarden werd door *Allah taäla's* bemiddeling geheel voldaan, en zoo was aan een tak van het Menangkabouwsche vorstenhuis het radjaschap over deze streken overgegaan.

De oude vorst, of zijn afstammeling, stichtte als nu aan de soengei *Kanan*, de kampong *Oetana Godang*, na alvorens getuige te zijn geweest van het huwelijk van het pas aangestelde hoofd met zijne zuster, die hij als eene vreemde vrouw — hij had zich vooraf van haar gescheiden — deed voorkomen.

Na eene lange regering, overleed de nieuwe vorst en gaf men hem den naam van merhoem *Mangkat di Hottang Moemoet*, ook wel, *di Pinangawan*. Zijn zoon, bekend als merhoem *Mangkat di Djamboe*, bij zijne zuster gewonnen, volgde hem op.

De vrouw of vrouwen van dezen vorst zijn niet bekend, en daarom vermoedelijk uit de in gezetenen van de soekoe *Tombak na Sopang*. Hij liet drie zonen na, genaamd:

de oudste radja *Indra Alam*, die naar *Oeloe Bila* ging en zich te *Si Koemboel* vestigde, waar de bataksche soekoe *Dadi Moenté* leefde; de middelste, radja *Segar Alam*, die zich te soengei *Toras* vestigde en hoofd werd van daar tot aan het strand langs de *Panei*-rivier, terwijl de jongste, alleen bekend als merhoem *Mangkat di Tassik* te *Kota Pinang*, het rijk van dien naam stichtte.

Door het vóórtrekken door *Mangkat di Djamboe* van zijne andere kinderen ontstond oneenigheid en deze respectabele familie. Merhoem *Mangkat di Tassik*, volgens anderen alle drie de broers, zochten hun toevlugt bij merhoem *Maha Kota Alam* van *Atsjè*, die hen, met genoegzame hulp onder den radja *Moeda* van *Pidir* naar hunne negorij terugzond. Merhoem *Mangkat di Djamboe* werd bij die gelegenheid, onder een groote djamboeboom vermoord. Hierop vlugtte alles; ook de twee dochters, *Siti Médja* en *Siti Koening* verscholen zich in de wildernis. Daar evenwel overal, waar zij zich ophielden, zich een zeer welriekende geur in de lucht verspreidde was men haar weldra op het spoor. Gevangen genomen werden zij aan den radja *Moeda* van *Pidir* overgegeven die, na de noodige regelingen gemaakt te hebben met haar naar *Atsjè* terugkeerde. Niet lang daarna vertrok merhoem *Mangkat di Tassik*, alleen of met zijne broeders, weder naar *Atsjè* om te trachten zijne zusters terug te krijgen, schamende zij zich, dat die krijgsgevangen waren. Onder weg derwaarts namen zij *Si Mergolang* [radja *Hara*], Batta's hoofd te *Asahan* mede, en gelukte het hun door dezen, die een groot hanenvechter en kenner was, het hoofd te *Atsjè* gunstig voor hun verzoek te stemmen. *Siti Koening* was overleden en *Siti Médja* was bijzit geworden van den radja, zelfs zwanger. Hij gaf haar terug en gaf ook voor het kind, waarvan zij zwanger was een kebesarran, de degen genaamd *Bawar*, mede; zij werd te *Asahan* achtergelaten en huwde, na hare bevalling van een zoon, de stamvader der Asa-

hansche radja's sinds dien tijd, met *Si Mergolang*. Van zijn oom te soengei *Toras* ontving hij [de zoon] later als kebesarran de piek *Pantja oba*.

De afstamming der tegenwoordige radjas over *Bila*, *Panei*, *Kota Pinang* en de soengei *Toras*, is als volgt:

Bila.

M. M. di Si Koemboel.
" " " Alaban, broeder van Saleh.
M. Sakti.
M. M. di Si Abal.
[Soetan Indra Alam Sjah].
M. M. di Kota-lama.
[Soetan Bidar Alam].
1866, Julij.
Toengkoe Soetan Bidas Alam kind van 9 jaar.

Panei.

M. M. di Simpang.
" " " Si Pègè I.
" " " " " II.
" " " Messagit.
" Saleh [1].
" Sati [2].
" M. di Laboeanbilik.
[Soetan Mengadar Alam].
Tongkoe Soetan.
Gagar Alam.

Kota Pinang.

M. M. di Tassik [3].
" Kahar.
" M. di Kadongdong.
" " " Kota Pinang.
[M. Toea].
M. M. di Kota Pinang.
[Pertoean Moeda].
M. M. di Poulou.
[Soetan Bongso].
IJang di Pertoean besar van Kota Pinang.

Soengei Toras.

M. M. di soengei Toras I.
" " " " " II.
" " " Ganting.
" Radja Ganding.
" " Asal.
Soetan Moeda.
[Ongkoe Toewa].
de tegenwoordige Soetan Moeda.

---

(1) Eene zuster van merhoem *Saleh* (*Panei*) huwde met den radja van *Asahan*. Zij heette Tongkoe *Poewan*.

(2) Merhoem *Sati* huwde met *Djadja Dendem* uit het vorstenhuis van *Asahan*.

(3) Behalve merhoem *Kahar* had merhoem *Mangkat di Tassik* nog een zoon, genaamd radja *Pengondian*, de stamvader van het geslacht, waaruit Soetan *Mangsoer* van *Si Mongi*, een gebied, dat loopt van *Tassik* tot aan de soengei *Kanan*, gesproten is.

De geschiedenis van dit vorstengeslacht wordt na de scheiding der drie zonen van merhoem *Mangkat di Djamboe*, bovengenoemd, de geschiedenis der drie rijken *Bila*, *Panei* en *Kota Pinang*.

Reeds onder merhoem *Mangkat di Ganting* van soengei *Toras*, die te negri-lama [*Pintassan* bij *Laboeanbatoe*] een kampong stichtte, werd diens gebied en bestuur verminderd en bemoeijelijkt door merhoem *Si Pègè I* en *II*, met het gevolg, dat hij vlugten moest, eerst naar *Oeloe si Pasoeh*, later naar *Si Banggali*, uitwatering der soengei *Kanan* in de *Beroemoen*, en hij eindelijk te *Ganting* door merhoem *Mangkat di Messagit* werd overwonnen en gedood. Ondertusschen waren er afstammelingen van merhoem *Mangkat di Si Koemboel*. Een dezer huwde met een meisje van *Boetnéjang* [een eertijds aanzienlijke kampong digt bij *Djandji Maoli*, aan den regteroever der *Bila*-rivier, thans geheel verlaten] uit de soekoe *Dadi Moenté*. Hij was voortdurend met zijne familie in strijd en werd afgemaakt, doch bleef voortleven, tot men eindelijk er toe overging hem te onthoofden en zijn hoofd te begraven aan de overzijde der rivier van de plaats waar zijn ligchaam gelegen was. Zijn opvolger, merhoem *Simpang*, was niet gelukkiger. Daarom ging zijn zoon, bekend als merhoem *Mangkat di Si Pègè* naar *Panei*, en vestigde zich aan het riviertje van dien naam.

Anderen zeggen, dat merhoem *Mangkat di Soengei Toras II* eene bijzondere schoone dochter had, die door penglima *Laut* van *Atsjè* gedwongen werd hem te behooren, zonder dat haar vader bij magte was dat te beletten. Deze vroeg daarop hulp aan de vorsten van *Kota Pinang* en *Bila*, waarop *Bila* het eerst zou zijn overgegaan om die te verleenen, door merhoem *Si Pègè*, terwijl penglima *Laut* afgemaakt werd door den radja van *Kota Pinang*, vergezeld door tien doebelangs, allen als hadji's gekleed, en door de kracht van de piek kebesarran *Si Mombangkoening*. Hoe dit zij, merhoem *Si Pègè* werd weldra magtig in

Panei en verjoeg met zijne opvolgers, merhoem *Si Pègè II* en merhoem *di Messagit*, den afstammeling van merhoem *Mangkat di Soengei Toras*, merhoem *di Ganting*, zoo als boven is verhaald, tot dat eindelijk de vorsten uit de bovenlanden, n. l. van *Si Mengambat*, *Binanga Antheer Oedang*, *Oedjoeng Batoe* enz., 40 kampongs, zich vereenigden om dien gevreesden overweldiger terug te dringen. Een huwelijk tusschen den zoon van merhoem *Mangkat di Ganting*, genaamd radja *Ganding*, met eene dochter van den pertoean van *Si Mengambat*, bragt er veel toe bij, om die expeditie met spoed tot stand te doen komen. Zij had het gevolg dat merhoem *di Messagit* te *Laboeanbatoe*, waar hij een kampong had gesticht, in een kotta of koeboe werd overvallen en de kotta ingenomen. Door een krijgslist verschrikt, trokken echter de overwinnenden terug; doch werd daarop een verbond gesloten, waarbij radja *Ganding* het gebied van af *Alahantiga* tot *Silang Si Oetan* in eigendom terug bekwam en hij zelf als radja *Moeda* van *Panei* werd aangesteld. De overwinningen van merhoem *Si Pègè* waren grootendeels te wijten aan de hulp, die deze van *Siak* had ingeroepen en verkregen. Daarvoor werd hij als 't ware ondergeschikt aan *Siak*.

Ook *Bila* schijnt in dien tijd aan *Siak* cijnsbaar te zijn geworden. Altans wordt van dien tijd — welligt onder den siakschen vorst *Said Ali* [?] — meermalen gewag gemaakt van hulp door de radja's van *Panei* en *Bila* aan *Siak*, zelfs persoonlijk, bewezen bij krijgstogten en andere gelegenheden, b. v. ook tot maken der djambans voor den siakschen sultan. Van *Kota Pinang* is uit dien tijd niets te vermelden; wel hoort men nu en dan van kleine togten tegen enkele hoofden in de bovenlanden, maar van inmenging in de zaken van *Panei* en *Bila* is niets bekend.

Ondertusschen hadden de afstammelingen van merhoem *Mangkat di Simpang* moeite zich in de bovenlanden van *Bila* staande te houden, tengevolge der vijandelijke hou-

ding, die de radja'svan *Boetnéjang* en *Si Alang Tadji*, voorouders van den tegenwoordigen radja *Nalang Bontja* van *Bila*, voortdurend tegen hen aannamen.

Een broeder van merhoem *di Messagit*, niet te vreden in *Panei* de tweede persoon te zijn, vertrok naar *Bangko* en huwde daar. Uit dat huwelijk geen nakomelingschap krijgende, scheidde hij van zijne vrouw en keerde hij terug naar *Panei*, van waar hij door radja *Moeda Djandjie* daartoe overgehaald en met diens hulp radja te *Bila* werd. De afstammeling van merhoem *M. di Simpang*, genaamd *Meradja Laut*, vlugtte nu geheel uit *Bila* en verhuisde naar *Rambé:* later zette hij zich neder te *Si Soemoet*. Zijne afstammelingen zijn radja *Sandjos* en radja *Hendak's* familie.

In *Bila* huwde de nieuwe radja van *Bila*, bekend als merhoem *Mangkat di Alaban*, met eene dochter van radja *Lillo Manis*, hoofd in de bovenlanden van *Bila*, die hij had laten schaken toen ze hem eerst geweigerd was. Uit dat huwelijk werd geboren de hem opgevolgde radja, bekend als merhoem *Sakti*. Merhoem *Mangkat di Alaban* had zich gevestigd aan de monding der *Bila*-rivier. Hier werd hij overvallen en verjaagd door Rauwenaars. Hij stichte daarop een nieuwe kampong te *Laboe-krambil*, meer boven aan de rivier. Niet lang duurde het of hij werd weder verjaagd door „orang Illanoen", waarna hij, de kampong *Negri lama* gesticht hebbende, in rust bleef en als soetan *Moeda* het bestuur in handen hield. Zijne zuster, tongkoe *Poewan* huwde met den radja van *Asahan*. Behalve deze had hij nog twee halve broeders, van denzelfden vader doch van eene andere moeder, genaamd radja *Said* en radja *Padoeka*. Uit de eersten ontstond de familie van den tegenwoordigen radja *Hoema* en uit den laatsten die van de gebroeders radja *Marsah* en radja *Boesoe*, allen in *Bila*. Soetan *Indra Alam*, merhoem *Sakti*, volgde hem op, en regeerde ook in een vrij rustigen tijd. Zijne kinderen uit eene vrouw waren drie zoons: tongkoe *Adjie*, deze stierf jong; tongkoe *Daring*, deze werd

soetan *Bidar Alam* en is bekend als merhoem *Mangkat di Soengei Abal*, en tongkoe *Abdulganie*, die radja *Moeda* in *Bila* werd. Een zijner dochters bij een andere vrouw, *Intje Pèndèk* genaamd, huwde met soetan *Bongso*, merhoem *di Poulou*, van *Kota Pinang*. Dit hoofd werd opgevolgd door den in 1866 [Julij] overleden radja van *Bila*, soetan *Bidar Alam*, die ongeveer in 1834 à 35 het bestuur aanvaardde en over 't geheel een onrustige regering had.

Ingevolge eene overeenkomst, gemaakt tijdens het aanwezen van den resident van *Riouw* te *Laboeanbatae* in het begin van November 1865, liet hij, reeds lang sukkelende, altans na zijn eventueel overlijden, het bestuur over *Bila* in handen van den radja *Moeda*, genaamd *Ongkoe Daut*, zoon van tongkoe *Abdulganie*, tijdens de minderjarigheid van zijn zoon uit *Meradja dalem*, dochter van radja *Bila Belattan*, genaamd tongkoe *Abas*, in Augustus 1865, met toestemming van het hooger bestuur reeds benoemd tot sultan van *Bila*, onder den naam van soetan *Bidar Alam*. Tijdens radja *Ganding* stierf pertoean besar [?] merhoem *Mangkat di Messagit*, die vervangen werd door zijnen zoon, bekend als merhoem *Saleh*, die zijne kampong had te soengei *Baroe*. Onder diens regering overleed radja *Ganding*, die als radja *Moeda* van *Panei* vervangen werd door zijn zoon radja *Asal*, uit zijn huwelijk met *Boroe Si boean* van *Si Mengambat*. Deze bemoeide zich met niets en liet zijn broeder, radja *Tarip*, uit een andere moeder, *Baroe rambé*, als zoodanig fungeren. Tijdens deze stierf merhoem *Saleh*, die opgevolgd werd door zijn zoon, bekend als merhoem *Sati*, (zijn eigenlijke naam was soetan *Mahmoed*), ook genaamd merhoem *Mangkat di negri baroe*, waar hij, over *Koemala Indat*, en ook merhoem *Saleh* begraven ligt.

Onder het bestuur van merhoem *Saleh* en *Sati*, welke laatste gehuwd was met *Djadja Dendem*, uit het vorstenhuis van *Asahan* heerschte voortdurend rust en vrede, was *Panei* sterk bevolkt, en in goede verstandhouding met omlig-

gende rijken. Genoemde vorsten waren cijnsbaar aan en door *Siak* in hunne waardigheid bevestigd.

Nadat evenwel soetan *Mengadar Alam*, door den Siakschen vorst, merhoem *Kota Tinggi*, in zijn bestuur was bevestigd, veranderde deze toestand. De sultan van *Siak* vroeg namelijk aan *Panei* en *Bila*, die gewoon waren te „*mengerdjakan radja Siak*" hulp om *Asahan* te beoorlogen, waartoe tongkoe *Penglima Besar*, reeds een vrij aanzienlijke magt vereenigd had. De hulp werd gegeven, doch *Asahan* na een heel jaar strijdens niet ten ondergebragt. Door bemiddeling van bandar *Amat*, iemand te *Batoebarah* te huis behoorende, kwam het tot eene schikking, waarbij *Asahan* met 2000 reaal werd beboet. Toen de boete ontvangen was trok tongkoe *Penglima besar* zich terug, doch vestigde zich tijdelijk in *Panei*, te soengei *Radja Melawan*. Soeltan *Mengadar Alam* vlugtte naar *Kota Pinang* met familie en onderhoorigen; zijn oom, radja *Ketjil besar*, zoon van merhoem *Sati*, uit een andere vrouw, achterlatende om zijne belangen waartenemen. Hij sloot er een verbond met soetan *Bongso*, radja te *Kampong Radja*, om gezamelijk de Siakkers te verdrijven, soetan *Bongso* te land en hij zelf te water. Verraderlijke handelingen van soetan *Bongso*, die vrienden met *Siak* wilde worden, om zich zoo van *Panei* meester te maken, (oneenigheden omtrent de heffing der regten, waarvan *Kota-Pinang* aan de *Koewala* wilde vrij zijn, gaven aanleiding daartoe, als ook dat de radja van *Panei* den zoutopvoer verbood), deden die poging mislukken om zich van *Siak* onafhankelijk te maken. Het kwam evenwel tot eene schikking en tongkoe *Penglima besar* keerde naar Siak terug, na ook hier 2000 reaal boete te hebben ontvangen. Niet lang daarna ging soetan *Mengadar* naar *Kota-Pinang* met het voorgewende doel soetan *Bongso* te willen betitelen met den naam van ijang di pertoean. Daar aangekomen liet hij hem integendeel op klaar lichten dag in de poeasamaand door eenige doebelangs vermoorden op 't eiland

Poeloe Bira Mata; van daar de naam merhoem *di Poulou*; waarna hij zich met veel buit en alle poesaka's, naar *Panei* terugtrok.

Hierdoor kwamen de geheele bovenlanden in opstand.

Dewijl in die dagen reeds te *Pertibi* bezetting lag van het hollandsche gouvernement, beklaagde men zich daar, en verzocht en verkreeg hulp in het begin van 1839. Luitenant *Bedouin* (?) werd met eenige magt ter bijstand gezonden, en maakte een benting bij *Kala-Panei* te *Godang Roembia*; terwijl wat later luitenant *Borkas* met de noodige magt gedeeltelijk de rivier afvoer, gedeeltelijk langs trok, onder de leiding van den nog jeugdigen zoon van soetan *Bongso*, toen genaamd Radja *Moeda*, thans ijang di pertoean besar. Er werden bentings gemaakt te *Pintassan* bij *Laboeanbatoe* en wat later te *Selimbing* en nog later te *Tandjong-Kopijah* waar kapitein *Lingkang* en *Kroes* het bevel hadden, tot dat in 1843 al die posten weder werden ingetrokken.

Op het hooren van de komst der Hollanders vlugtte soetan *Mengadar Alam* uit *Selimbing*, waar hij toen zijne kampong had, naar *Asahan*. Eerst na het terugtrekken der hollandsche troepen keerde hij van daar terug en vestigde zich te Soengei *Soutang*. Niet lang was hij daar, of de nu door verscheidene hoofden uit de bovenlanden met den naam van ijang di pertoean besar *Kota-Pinang* vereerden radja van dat gewest deed een krachtigen aanval op *Soutang*, waarbij dit geheel werd verwoest, alle ingezetenen, voor zooveel zij niet waren ongekomen, als krijgsgevangen naar de bovenlanden werden gebragt en tengevolge waarvan soetan *Mengadar Alam* op nieuw uitweek naar *Asahan*. Deze krijg, een van de gewigtigste door de wreedheid waarmede hij gevoerd werd, maakte *Panei* tot aan soengei *Soutang* ondergeschikt aan *Kota Pinang*. De aanzienlijken, zelfs radja *Ketjil Moeda*, zoon van radja *Ketjil Besar*, werden krijgsgevangen. Hij zal een vijftien jaar, welligt langer, geleden hebben plaats gehad. Veel

verhuizingen waren er het gevolg van. Met evenveel succes beoorloogde de ijang di pertoean, 't zij alleen, 't zij in bondgenootschap met andere radja's van *Pertibi*, *Koerestak* en *Beroenggam*, verscheidene negorijen in de bovenlanden. Bij een dezer oorlogen werd *Tapoes* genomen, bij een anderen de kampongs *Batoong* en *Mandiagin* onderworpen, en uit beiden veel slaven buitgemaakt. Nog bragt de ijang di pertoean den oorlog over naar de soengei *Kanan*, welke vrij sterk bevolkte streek mede cijnsbaar werd en boete betalen moest. Niet zoover echter, dat de vroegere radja's uit hunne vorstendommen werden verjaagd, kwam het aan de soengei *Kanan*. Ook in *Bila* trok de ijang di pertoean meermalen tot hulp van *Toeankoe Ali*, of voor eigen rekening, tegen den voornaamsten vorst van *Bila* ten oorlog, zonder het echter ooit in zijne magt te krijgen.

Dit gewest had mede veel te lijden door invallen van *Kwaloo*, waarvan de radja ijang di pertoean *Moeda*, hulp verleende aan den voornaamsten tegenstreyer van *Bila*, *Toeankoe Ali* van *Belimbing*, gelegen in het gebied van *Belattan*. Dit rijk ging geheel en al te gronde. Ook van vele andere, en zeer aanzienlijke negorijen, die voorheen de bovenlanden van *Bila* goed bevolkt deden zijn, is door al die oorlogen tegenwoordig alleen nog de naam overgebleven.

Die staat van wanorde en onrust duurde voort tot in 1863. De radja van *Panei* kwam, na geruimen tijd in *Asahan* te hebben geleefd, waar zijne dochter, radja *Siti*, huwde met radjà *Boesoe*, familie van den vorst van *Asahan*, terug en vestigde zich in *Bila*, daar hij zich in *Panei* niet zeker achtte tegen de invallen van den ijang di pertoean besar van *Kota-Pinang* en van de zeezijde van den boeginees *Wa Tan Olo* van soengei *Téngér*, hoeloebalang van den sultan van *Siak*.

Hij huwde er met radja *Poewan*, zuster van den radja, die de moeder werd van den tegenwoordigen radja van *Panei*. Na haar sterven, huwde hij, ingevolge de adat met

zegt men van *Siak*, als vorst uitgeroepen. Hij huwde met eene dochter van den laatsten sultan van *Bila*, en was daarom doorgaans aldaar. Eenigen tijd na het overlijden van zijn vader, dat cc. elf jaar geleden voorviel, vestigde hij zich te *Selimbing*. Vóór dien tijd was te *Tandjong Beroela* de kampong en *Kota* van de laatste hoofden van *Panei*. In 1863 werd hij daar nogmaals beoorloogd door den ijang di pertoean van *Kota Pinang*, in vereeniging met *Wa Tan Olo*, door den sultan van *Siak*, op zijne uitnoodiging gezonden, met het doel te voorkomen, dat *Asahan Panei* zoude in handen krijgen. Het hoofdtreffen viel voor te *Gala Kwalla*, waar *Wa Tan Olo*, even als te soengei *Palas*, een benting liet maken, en daardoor dat gedeelte van *Panei* tot aan zee als 't ware voor *Siak* bezette. Nakoda *Thijm* van *Asahan* wist echter toch zijn doel te bereiken en nam een honderdtal huisgezinnen gevankelijk mede naar *Asahan*, waar zij nog zijn. De toeleg van den ijang di pertoean om *Panei* in zijne magt te krijgen gelukte dus niet.

Een jaar vroeger was op een schrijven van *Tongkoe Soetan Panei*, radja *Boerhanoedien*, als afgezant van den adsistent resident van *Siak*, eene reis gaan maken tot in de bovenlanden van *Kota Pinang*, tot aan *Koeristak*, en daar, waar de – vermoedelijk – Hindoe-overblijfselen aan de *Batang Panei* te vinden waren. En *Kota Pinang* en *Panei* gaven hem brieven mede aan den adsistent resident te *Siak*, met verzoek om bemiddeling in hunne aangelegenheden. Een togt, door de vereenigde hoofden van *Padang-Lawas* tegen den ijang di pertoean ontworpen, en waartoe de strijdenden reeds verzameld waren, had daardoor geen plaats.

In Maart 1862 teruggekeerd, vertrok radja *Boerhanoedien* met nieuwe volmagt van den adsistent-resident en brieven van ZEDG. aan de hoofden op nieuw naar *Panei*, waar de ijang di pertoean van *Kota Pinang* toen

reeds te *Laboeanbatoe* was, en men allerwege bentings had opgerigt, even als *Panei* van dien kant gedaan had. Radja *Boerhanoedien* bleef met succes zijne handelingen als bemiddelbaar voortzetten. Hij was nog dáár toen in Augustus van dat jaar de Resident van *Riouw*, met een oorlogstoomschip de Oostkust van *Sumatra* op last van het gouvernement bereizende, ook te *Panei*, dat is op de buitenreede kwam, en daar, behalve den soetan van *Bila*, die een wakil zond, de radja's der drie landschappen ontmoette aan boord van de *Haarlemmermeer* en met hen, op 11 Augustus, een kontrakt van vriendschap sloot in zeven artikelen, waarbij zij: eerstens: als cijnsbaar aan *Siak*, mede de souvereiniteit van het hollandsche gouvernement erkenden; ten tweede: beloofden met elkander in rust en vrede te leven, en ten derde: den slavenhandel met alle magt tegen te zullen gaan.

Die van *Panei* en *Bila* kregen bij die gelegenheid ook een acte van erkenning. De ijang di pertoean van *Kota Pinang* kreeg die eerst later, toen in het begin van October 1864, de resident met den adsistent resident van *Siak* per gouvernements stoomer *Dassoon* de *Panei*-rivier opstoomde tot aan *Laboeanbatoe*, een terrein in kwestie tusschen *Panei* en *Kota Pinang*, doch in April 1864 te *Bila*, in een vergadering der drie radja's en hunne grooten te *Negrilama* gehouden, aan radja *Boerhanoedien*, als afgezant van het Nederlandsch-Indisch gouvernement afgestaan, ten einde daardoor den twistappel tusschen beide vorsten weg te nemen.

Bij het vertrek van den Resident, op 4 October 1864, bleef te *Laboeanbatoe* een kontroleur der 1e klasse achter om er in de belangen van land en volk, en van het gouvernement werkzaam te zijn. De ijang di pertoean had toen nog immer gezag op *Laboeanbatoe*. Eerst in November 1865, nadat die afstand van grond gehomologeerd was door den sultan van *Siak* en aangenomen was door het gouvernement,

hield alle gezag van inlandsche hoofden op die plaats op, daar die grond, bij publicatie van den Resident van *Riouw* (als vertegenwoordigende het Nederlandsch-Indisch gouvernement) van 5 November 1865, tot gouvernements grondgebied verklaard werd, van af soengei *Baroe*, iets beneden *Laboeanbatoe*, tot aan *Pintassan*, iets daarboven. De afgestane grond liep evenwel van *Si Bedongkong*, nu de grens met *Panei*, tot aan *Silangsè Oetan*, de grens met een afzonderlijk rijkje, kampong *Radja* of soengei *Toras*. Over dat nog niet onder direkt beheer genomen gedeelte werden, voor de eigenlijke onderhoorigen der radja's, op last van den resident wakils aangesteld, terwijl de maleische vreemdelingen dáár, even als te *Laboeanbatoe*, zich in geval van moeijelijkheden als anderzins moeten wenden aan het, ook bij die gelegenheid aangestelde hoofd over de maleische vreemdelingen. De Chinezen stonden onder een eigen hoofd, genaamd baba *Soe Ho*. De Maleijer is radja *Mandeling* (*Si Anggang*) een Mandelinger, die, na de inlandsche scholen in *Mandeling* te hebben doorloopen, te *Batavia* in de geneeskunde studeerde en na voldoend examen afgelegd te hebben als doktor djawa terugkwam.

Radja *Asal* werd opgevolgd door zijn zoon *Soetan Moeda*, ook genaamd *Ongkoe Toewa*, iemand van welligt 70 jarigen ouderdom. Diens gebied heeft door de onophoudelijke krijgstogten van den ijang di pertoean middelijk en onmiddelijk veel geleden. Hij was bijna van geen invloed meer op den gang der zaken, en hield zich reeds lang buiten alle bemoeijenis met andere vorsten. De zoon van *Ongkoe Toewa*, ook genaamd *Soetan Moeda*, woont te soengei *Toras*- de eerste te *Kampong-Radja*- en zal hem moeten opvolgen. Door de zeer geringe bevolking beteekent dit gewest zeer weinig; de voorname, edele afkomst echter van *Soetan Moeda* doen hem evenwel nog van genoeg gewigt zijn om hem niet te mogen veronachtzamen. Bij de teekening van een vriendschapskontrakt, door de drie radja's in 1864, onder de medewerking van radja *Boerhanoedien* gesloten, waarbij te gelijk de

tjoeké-regeling gemaakt werd, teekende hij daarom mede.

Op het einde van het eerste kwartaal dezer eeuw deed zich te *Bila* voor zekere *Said Omar*, een Arabier, die zich met toestemming van den radja van *Bila* vestigde te soengei *Djawi-Djawi*, bij de uitwatering der *Bila-* in de *Panei*-rivier. Deze wist zich van lieverlede veel magt en invloed te verschaffen, waartoe rijkdom, aanvankelijk door handel verkregen, hem in staat stelde. Zijn aanzien en gezag nam in zulk eene mate toe, dat hij gevaarlijk werd voor den radja te *Bila*, wiens annak boas (rajats), door schulden als anderzins, grootendeels ook om betere bescherming te vinden, gedwongen, hem volgden en gehoorzaamden. De radja van *Bila* verliet zelfs in die omstandigheden zijne negorij en vlugtte naar *Bandar* in de bovenlanden. Daar bleef hij zoo lang het hollandsche gouvernement te *Tandjong-Kopijah* bezetting had. Eenigen tijd na het inrukken dier troepen, stierf bedoelde *Said Omar*, en was zijn zoon, *Said Hassan*, niet bij magte meer zich tegenover den teruggekeerden radja van *Bila* staande te houden, zoodat hij naar *Koeboe*, zoo als men mededeelt, verhuisde en daar bleef. Zijn vader was gehuwd met familie van den tegenwoordigen radja van *Panei*.

Laboeanbatoe, November 1866.

IV.

NOTA

BETREFFENDE HET LANDSCHAP

BATOEBARAH

door den kontroleur 1e klasse.

L. DE SCHEEMAKER.

Het landschap *Batoebarah* wordt volgens den loop der twee rivieren, die beiden in de Bataklanden ontspringen, verdeeld in *Batoebarah Kanan* en *Batoebarah Kiri*.

Batoebarah zou zijn naam ontleend hebben aan een steen, die bij dag grijs, bij nacht een vuurroode kleur aanneemt, en welke steen vroeger te vinden was in het *Lima Poeloesche*.

Aan de soengei *Kanan* liggen de soekoes *Tanah Datar*, *Pasisier*, *Lima Poeloe* en de kampong *Bogah*.

Ten N. W. van *Batoebarah* loopen in zee uit de soengeis *Tandjong*, *Si Pare-Pare* en *Pagarawan*. Ten Z. O. ligt de soengei *Silauw*, die volgens verklaring van de hoofden de grensscheiding uitmaakt tusschen *Asahan* en *Batoebarah*.

De soengei *Si Pare–Pare* behoort tot de soekoe *Pasisier; Tandjong* en *Pagarawan* stonden vroeger onder *Asahan*, doch worden tegenwoordig, volgens de door den resident gemaakte regeling, door hun eigen hoofden bestuurd en behooren tot de afdeeling *Batoebarah*.

De oudste soekoe is de soekoe *Tanah Datar*; op deze volgt *Lima Poeloe*; daarna de *Lima Laras*, vervolgens de soekoe *Pasisier* en eindelijk de kampong *Bogah*.

Elke soekoe wordt verdeeld in kampongs; zoo heeft *Tanah Datar* er tien, als: *Laboean-roekoe*, *Taroesan*, *Plangkie*, *Padang Genting*, kampong *Pandjang*, *Si Djangat*, *Ielabouw*, *Kloebie Ketjiel*, *Tandjong Poetoes* en *Kedah*, welke laatste gelegen is aan den linkeroever der soengei *Kiri*.

Lima Poeloe heeft er twaalf, als: *Santang*, *Troesan*, *Mesdjid*, *Ajer Itam*, *Kwala Goenoeng*, *Soentoel*, *Poeloe Paija Combo*, *Sarie Lama* en *Ajer Trabiet*; voorts de tusschen *Tandjong* en *Batoebarah* nabij het strand gelegen kampongs *Teloek Piai*, *Proepoe* en *Gamboes*.

De soekoe *Pasisier* zeven, als, *Pamatang*, *Simpang*, *Kloebie besar*, die aan den regteroever der soengei *Kanan* even boven *Tanah Datar* liggen, en de kampongs *Kwaloo*, *Lalang*, *Tasa* en *Taloek Boeroe*, allen aan de soengei *Si Pare–Pare* gelegen.

Tot de *Lima-Laras* behooren de kampongs *Goentoeng*, *Niboeng Angoes*, *Lalang*, *Sintang*, *Pinang*, *Ambatjong Alei*, *Radja*, *Tandjong*, *Rawo*, *Lalang* en *Nipah*.

De twee laatstgenoemde kampongs zijn te vinden in de soengei *Kanan*; *Pahang* ligt aan den regteroever en *Nipah* aan den linkeroever dier rivier.

De kampong *Bagan* diende vroeger tot vergaderplaats der soekoehoofden en behoorde onder het regtsgebied van *Bogah*. De laatste penghoeloe dier kampong werd, nu 25 jaren geleden, door een der handlangers van den laksamana *Poetra Radja* (1) vermoord.

De datoe laksamana was slechts toengkat (2) van de *Lima Laras* en wel van de kampongs *Niboeng Angoes* en *Goentoeng*.

Na den dood van het soekoehoofd der *Lima Laras*, matigde zich de laksamana er het gezag aan en wist door politieke

---

(1) Deze persoon had zijn titel gekregen van den sultan van *Serdang* en steunde op de magt van *Atjèh*. Tot groote blijdschap der bevolking werd hij in 1865 gevangen genomen en naar Java gebannen.

(2) Toengkat (stok) is de titel van een plaatsvervanger van een hoofd.

huwelijken zijn gezag in gemelde soekoe te handhaven. Alleen de kampong *Rawa*, wier hoofd hij verraderlijk had om het leven laten brengen, wilde van hem niets weten.

De orang kaija *Djapar*, tegenwoordig hoofd van de *Lima Laras*, is een schoonzoon van dien laksamana.

Ten westen van de kampong *Bogah* ligt de kampong *Goreh*, weleer eene welvarende en volrijke kampong en de zetel van den bandahara, doch thans schier geheel verlaten. Aan het einde van gemelde kampong wijst een houten kruis het plekje aan, waar het stoffelijk overschot rust van den kontroleur *Demeline*, den eersten nederlandschen ambtenaar op dit gedeelte der kust.

Het inlandsch bestuur te *Batoebarah* bestaat tegenwoordig uit de vijf soekoehoofden, met name panglima besar *Akas*, van *Tanah Datar*; *Wan Oesoep* van *Lima Poeloe*; orang-kaija *Bedoel* van *Pasisier*; orang-kaija *Djapar* van de *Lima Laras*; en orang-kaija *Abd'oel Samat* van de de kampong *Bogah*.

Kort na onze vestiging alhier heeft de datoe *Indra Moeda*, de vader en voorganger van orang-kaija *Abd'oel Samat*, met het soekoehoofd van *Tanah Datar* eene overeenkomst aangegaan, waarbij partijen zich verbonden om de inkomsten van hunne kampongs, voortvloeijende uit de boeten, gelijkelijk onder elkander te verdeelen. Die overeenkomst was echter niet verbindend voor hunne opvolgers en werd later gesloten met wederzijdsch goedvinden na elke aftreding van een hoofd en na raadpleging der toengkets en oudsten der kampongs.

Op de soekoehoofden volgen de tongkets, die ieder een of meer kampongs onder zich hebben. Zij worden aangesteld door de soekoehoofden. Deze zijn echter verpligt, alvorens tot de benoeming over te gaan, den raad der oudsten van de kampong intewinnen. De toengkets worden in het bestuur bijgestaan door sokongs, met wie zij over zaken van zeer ondergeschikt belang raadplegen. De soekoehoofden mogen geen direkte bevelen aan de bevolking geven; verlangen zij iets van haar, dan geschiedt dit altijd door tus-

schenkomst van de toengkets. Wordt het volk tot den oorlog of tot het verrigten van eenig werk in het algemeen belang opgeroepen, dan geschiedt zulks door het slaan op een koperen bekken (tjanang) doch altijd na beraadslaging met de toengkets en de voornaamsten der kampongs.

Tanah Datar heeft zes, *Lima Poeloe* vijf, *Pasisier* vier en de *Lima Laras* vijf toengkets. Dus in het geheel twintig kamponghoofden. *Taloek Piai*, *Proepoek* en *Gamboes* worden door twee gewone penghoeloes bestuurd. Voor de vier kampongs in *Si Pare–Pare* is een penghoeloe.

Datoe bandahara en het hoofd van *Bogah* hadden ieder een panglima ter hunner beschikking.

Aan het hoofd der soekoehoofden stond vroeger een bandahara. Door de soekoehoofden gekozen, hadden deze ook het regt hem, ingeval hij van de landsinstellingen afweek, aftezetten. De keuze moest echter altijd uit het geslacht van den bandahara geschieden. In den regel volgde de zoon den vader op, en bij niet aanwezen van een zoon, een broeder of neef. Was hij door de hoofden gekozen dan rustte op hem de verpligting zich naar *Siak* te begeven tot het erlangen van een galar. Het zegel van zijnen voorganger moest hij weder ter beschikking van den sultan stellen, daarvoor ontving hij eene nieuwe tjap, waarop zijn eeretitel gesneden was.

Het geven van een galar door den sultan van *Siak* stond gelijk met eene goedkeuring van de gedane keuze der hoofden. Ook op de soekoehoofden rustte de verpligting zich tot hetzelfde einde naar *Siak* te begeven, zoodra zij door het volk gekozen waren. Door het volk wordt verstaan de voornaamsten en oudsten der kampongs met de tongkets aan het hoofd. Dat bij het volk, dat hen gekozen heeft, ook het regt berust, de hoofden, zoo deze de hadat niet handhaven, aftezetten behoeft wel geen betoog.

Opiumschuivers, afzetters of dobbelaars kunnen niet in aanmerking komen voor soekoehoofd of toengket.

Met uitzondering van het tegenwoordig soekoehoofd van

Tanah Datar zijn hier al de hoofden in het bezit van een zegel van *Siak*. De tjap van *Tanah Datar* is door den orangkaija *Hoesien*, bij zijn vertrek naar *Mekka* medegenomen.

Wanneer de hoofden zich naar *Siak* begeven tot het ontvangen van een galar, is het de gewoonte dat zij eenige geschenken medenemen.

De datoe *Indra Moeda* heeft zijn tjap niet van den sultan van *Siak*, maar van den tongkoe besar van *Poeloe Lawan* ontvangen. In hoeverre deze het regt had eeretitels te geven, kan hij, die meer bekend is met de verhouding van het hoofd van laatstgemeld landschap tot den sultan van *Siak*, beter beoordeelen. De datoe wendde zich eerst tot den sultan, doch deze weigerde hem een zegel, op grond Z. H. den datoe toemenggoeng, als hoofd van de kampong, reeds van een zegel had voorzien. Intrigúes schijnen hier in het spel te zijn geweest.

Bij mijn vertrek naar hier werd mij door den adsistent-resident bij eene nota opgedragen, te onderzoeken de verhouding van den datoe *Indra Moeda* tot den bandahara.

Hieraan voldoende teekent de ondergeteekende het volgende aan:

„Blijkens de aanteekeningen van den resident van *Riouw*, op zijne eerste inspectiereis langs deze kust, zou de datoe *Indra Moeda*, wegens den opbouw zijner tegenwoordige woning, door den sultan van *Asahan*, met wien hij aanvankelijk zeer bevriend was, beboet zijn geworden met eene som van 4,000 spaansche matten. Volgens anderen zou de datoe zelf daartoe aanleiding gegeven hebben door eene prauw, toebehoorende aan iemand van de soekoe *Tanah Datar*, aan de monding der *Asahan*-rivier uit te plunderen.

Doch, hoe het zij, de datoe *Indra Moeda* werd beboet en, de boete niet in haar geheel kunnende voldoen, afgezet en met vrouw en kinderen gevankelijk naar *Asahan* weggevoerd, van waar hij, na een verblijf van ongeveer drie maanden, naar de kampong *Bogah* mogt terugkeeren. Kort na zijne

terugkomst in genoemde kampong, deed de datoe, den bandahara, dien hij verdacht hield in het geheim medegewerkt te hebben tot zijne gevangenneming, den oorlog aan. Niet bestand tegen de herhaalde aanvallen van den datoe die, geholpen door *Lima Poeloe*, over meer magt kon beschikken dan hij, nam de bandahara de wijk naar *Pagarawan*, alwaar hij in de maand Junij van het afgeloopen jaar is overleden."

„Toen de sultan van *Asahan* van het voorgevallene kennis kreeg, verscheen hij weder in de kampong *Bogah*, en dwong den datoe *Indra Moeda* andermaal zijne waardigheid neder te leggen en zijn kampong te verlaten. Van hier begaf deze zich alleen naar *Laroet*, schiereiland van Malakka, alwaar hij een paar jaren als balling rondzwierf. De sultan, bewogen door de beden zijner achtergeblevene vrouw en kinderen, stond den datoe toe naar *Bogah* terug te keeren, onder voorwaarde, dat hij zich als gewoon burger rustig zoude gedragen. In zijne plaats werd de datoe toemenggoeng het eigenlijk hoofd van *Bogah*, en als zoodanig door den sultan van *Asahan* in het bezit van een tjap van *Siak* gesteld; in die hoedanigheid bleef hij tot op onze komst ter kust.

De datoe *Indra Moeda* liet intusschen geene pogingen onaangewend om het verloren gezag terug te krijgen. De pangeran van *Langkat* was het die hem den weg daartoe aanwees. Toen deze van *Siak* terugkwam, werwaarts hij zich begeven had om den ouden vriendschapsband, die sedert jaren verbroken was, te hernieuwen, raadde hij den datoe aan, om zich regtstreeks met het gouvernement in kontakt te stellen. Deze aarzelde geen oogenblik om dien weg in te slaan.

Toen de datoe *Indra Moeda* weder hoofd der kampong *Bogah* was geworden, verliet de datoe toemenggoeng de plaats en schaarde zich met vele andere ontevredenen aan de zijde van *Asahan*. Uit dankbaarheid gaf *Indra Moeda*

اينله فلكة

ديدالم

نڭري باتو بهرا تمت

الوثق بالله الوازير بندهرا سري دي راج بلد بتو بهر سنة ١٢٤٥*

كڤد سنة ١٢٥٥ كڤد دوا ڤوله هاري بولن شعبن هاري ثلاث جم ڤوكل دوا كڤد كتيك ايتله داتوء بنداهرا دان داتوء يڠ بسر دان داتوء ليم ڤوله دان داتوء ليم لاراس، دان داتوء ڤسيسير، دان داتوء تمڤڭوڠ دان شهبندار الي، دان شهبندار محمد باتو بهرا منورنكن ڤلكة اين دالم نڭري باتو بهرا سڤاي پات اتس سكليڽن انق نڭري، دان داڠڠ يڠ كلوار ماسق كدالم نڭري جاڠن منجادي تقصير اتس سكلين اورڠيڠ برنياڠ مك سبب اينله د پتاكن عدة ڤرينته اين سڤاي تاهو سكليڽن اورڠيڠ برنياڠ دالم نڭري باتو بهرا مك د تاره چوكي دالم نڭري سڤرت يڠ ماسق دان يڠ كلوار د مكينله ادان*

الواثق بالله كرنيا سلطان سيك راج وزير بتو بهر سنة ١٢٢٩*

1	فصل يڠ ڤرتام د پتاكن كڤد سكليڽن داڠڠ دان انق نڭري سڤرت افيڽون امڤت ڤوله ريال دالم ساة ڤتي چوكين	40
2	فصل يڠ كدوا سڤرت دڭاڠن ايروفه دان چين دان كليڠ دان جاوا دان بوكيس تڤه تيڭ ريال دالم سراتس چوكين	2½
3	فصل يڠ كتيڭ سڤرت كارام امڤت ريل دالم سكوين چوكين	4
4	فصل يڠ كاڤڤت سڤرت براس امڤت ريل دالم ساة كوين چوكين	4
5	فصل يڠ كليم سڤرت ڤادي دوا ريل دالم ساة كوين چوكين	2
6	فصل يڠ كاڤم سڤرت تمباكو ساة ريال دالم ساة ڤيكول چوكين	1
7	فصل يڠ كتوجه سڤرت ڭمبير ساة ريل دالم سريب چوكين	1
8	فصل يڠ كدلاڤن سڤرت تلور تروبوء سريل دالم سريبو چوكين	1
9	فصل يڠ كسمبيلن ايكن ڤوكت ساة ريل دالم سريبو چوكين	1
10	فصل يڠ كسڤوله ايكن بسر ساة ريل دالم سراتس چوكين	1
11	فصل يڠ كسبلس بوداق ڤرامڤوان دوا ريل كڤد سۏرڠ چوكين	2
12	فصل يڠ كدوا بلس بوداق لاكيلاكي سريل كڤد سۏرڠ چوكين	1
13	فصل يڠ كتيڭ بلس سڤرت ليليين ساة ريل دالم سڤيكول چوكين	1
14	فصل يڠ كاڤڤت بلس سڤرت روتن ساة ريل دالم سراتس روتن چوكين	1
15	فصل يڠ كليم بلس سڤرت ميڤيق نيور تڤه تيڭ ريل دالم سراتس ريل چوكين	2½
16	فصل يڠ كاڤم بلس سڤرت نيو ساة ريل دالم سريب چوكين	1
17	فصل يڠ كتوجه بلس سڤرت دڭاڠن بانڠ يڠ كلوار داري باتو بهرا تڤه تيڭ دالم سراتس چوكين	2½
18	فصل يڠ كدلاڤن بلس سڤرت سمبو ساة ريل دالم سريب چوكين	1
19	فصل يڠ كسمبيلن بلس سڤرت دامر دوا ريل دالم ساة كوين چوكين	2
20	فصل يڠ كدوا ڤوله سڤرت تيمه ساة ريل دالم سڤيكول چوكين	1
21	فصل يڠ كدوا ڤوله ساة سڤرت دڭاڠن اچيه تڤه تيڭ ريل دالم سراتس چوكين	2½
22	فصل يڠ كدوا ڤوله دوا سڤرت دڭاڠن ڭاديڠ ساة كڤال سريل تتاڤي برت ليم ڤوله كاتي	1
23	فصل يڠ كدوا ڤوله تيڭ سڤرت بيدي بسر دالم ساة كودي سريل چوكين	1
24	فصل يڠ كدوا ڤوله امڤت سڤرت بيدي كچي دالم ساة كودي سسوكو چوكين	0½

الواثق بالله كرنيا سلطان مهراج سري ايمار ابن ڤادك سري اندرا وازير باتو بهر سنة ١٢٢٩*

الواثق بالله كرنيا سلطان سما وڠسا بلد باتو بهر سنة ١٢٢٩*

الواثق بالله كرنيا سلطان تمڤڭوڠ سيتا راج ممرينته بوڭق سنة ١٢٤٥*

د مكينله عدة يڠدلتڤكن داتوء يڠ دلاڤن اين اتس نڭري باتو بهرا بارڠسياف مللوي حكم داتوء اين ساله اي اورڠئيت سڤتوت٢ ساله لاوان داتوء يڠترسبوة اينله اورڠئيت اڤبيل ديان اڠكر لاوان سكاتله اورڠئيت د مكينله د پتاكن اڤبيل اورڠيڠ منچوري چوكي يڠترسبوة دالم ڤلكة اين اڤبيل هاري مالم د رامڤس اڤبيل دي منچوري سيڠ مك د ڭنداكن چوكين د مكينله يڠدڤربوة عدة اوليه داتو٢ يڠدلاڤن اين د مكينله ادان انتهي الكلام*

چڤ يڠ دوا تيدا تمڤاء لاڭي سورتن*

Bijlage A.

zijne dochter aan den pangeran van *Langkat* tot vrouw. Om deze, schijnt de pangeran zich echter weinig te bekreunen, want sedert een paar jaren laat hij haar niets meer van zich hooren.

De datoe bandahara heeft geen zonen nagelaten, die hem zouden hebben kunnen opvolgen. Een zijner neven, met nama *Si Bopeng*, heeft zich in der tijd bij mij vervoegd. Ofschoon hij het niet direkt te kennen gaf, kon ik toch uit het met hem gehouden gesprek afleiden hij en zijne trawanten gaarne de herstelling der waardigheid van bandahara zouden zien.

In *Batoebarah* zijn twee partijen: de eene is vóór, de andere tegen den bandahara; voor zijn: de soekoes *Pasisier* en de *Lima Laras*; tegen: de soekoes *Lima Poeloe*, *Tanah Datar* en natuurlijk het hoofd van *Bogah*.

Naar mijne meening is het wenschelijk, dat de waardigheid van bandahara niet meer in het leven worde geroepen, dewijl het aanwezen van een titularis tot allerlei verwikkelingen zou aanleiding geven, niet bevorderlijk voor den goeden gang van zaken. Te meer daar de hoofden thans bij onderling geschil zich tot den kontroleur wenden, wiens raad zij zelden versmaden.

Behalve den bandahara, soekoehoofden en toengkets behoorden weleer tot de publieke dienst een bandar, die door de gezamelijke hoofden gekozen en belast werd met de inning der in- en uitgaande regten. Tot zijne adsistentie had hij een djoeroetoelies, een mata-mata en een penghoeloe batangan (boomwachter). De bandar moest gezocht worden in de soekoe *Tanah Datar*, de djoeroetoelis moest iemand zijn uit de soekoe *Lima Poeloe*, de mata-mata uit de soekoe *Lima Laras* en de penghoeloe batangan uit de soekoe *Pasisier*.

De heffing der in- en uitgaande regten geschiedde toen, blijkens het hierbij overgelegd schriftuur (1), naar den volgenden maatstaf als:

(1) Zie bijlage A.

voor den invoer van een kist opium 40 realen; voor idem van lijnwaden, hetzij europesche, chinesche, bengaalsche, javaansche of makassaarsche, 2½ reaal voor eene waarde van 100 realen.

voor	invoer	van	zout	per	kojang	4 reaal (1)
"	"	"	rijst	"	"	4 "
"	"	"	padi	"	"	2 "
"	"	"	tabak	"	"	1 "
"	"	"	gambier,	100	sts.	1 "
"	uitvoer	"	gedr. visch (kl. soort)	per	1000 sts.	1 reaal.
"	"	"	idem (gr. ")	"	100 "	1 "
"	"	"	eene slavin			2 "
"	"	"	een slaaf			1 "
"	"	"	was, per picol			1 "
"	"	"	rotting, per 100 bossen			1 "
"	"	"	klapperolie voor de waarde van 100 reaal			2½ "
"	"	"	klappers, per 1000 stuks			1 "
"	"	"	katoen voor de waarde 100 reaal			2 "
"	"	"	semamboe, per 1000 stuks			1 "
"	"	"	harst, per kojang			2 "
"	"	"	lood, per pikol			1 "
"	"	"	olifantstanden, weg. 50 katties			1 "
"	invoer	"	zijden of andere goederen van *Atjèh* voor de waarde van 100 reaal,			2½ reaal;
"	"	"	matwerk (tikar bidar, groote soort) per kodie (2)			1 reaal;
"	"	"	idem (id. kleine soort) per kodie			275 dt.

Hij die des nachts goederen invoert, om de regten te ontduiken, wordt bij ontdekking geplunderd; geschiedt het bij dag, zoo wordt hij verpligt het dubbele van het bepaalde regt te betalen.

---

(1) Een reaal staat gelijk met een spaansche mat.
(2) Een kodie houdt in twintig stuks.

Die regeling van de regten is, zegt men, tot stand gekomen door den invloed van den bandar *Amat*, ten einde alle willekeurige belastingen op den in- of uitvoer te voorkomen.

De opbrengst, die volgens opgave van den laatsten bandar, 1200 spaansche matten per jaar zou bedragen, werd in acht deelen verdeeld, als:

$\frac{1}{8}$ aan den bandahara
$\frac{4}{8}$ " de soekoehoofden
$\frac{1}{8}$ " het hoofd van *Bogah*
$\frac{1}{8}$ " den bandar
$\frac{1}{8}$ " " bandar *Amat* van *Deli*.

De djoeroetoelies vond zijne inkomsten in het opmaken van passen, de mata-mata had een aandeel in de aanhalingen, terwijl de penghoeloe batangan een zekere tol op de doorvaart hief.

Toen de laatste bandar, met name *Mohamad*, tengevolge van eene twist met het hoofd van *Bogah* zijn ontslag nam, en geen ander in zijne plaats werd aangesteld, begon men de regten zeer willekeurig te heffen.

Een handelaar moest voor een en dezelfde koopwaar twee- soms driemalen regten voldoen, waardoor de prijzen der goederen enorm stegen en velen afschrikten hier ten handel te komen. De Boeginezen, die jaarlijks voor eene waarde van 10,000 spaansche matten aan sarongs invoerden, bleven voor goed weg.

Zelfs toen de Nederlandsche vlag hier reeds woei maakten sommigen zich nog aan dien willekeur schuldig. Bij mijne komst alhier ontving ik te dier zake van verschillende zijden klagten. Om daaraan een einde te maken, riep ik de hoofden bij een, en betoogde hun het verkeerde hunner handelwijze. Ik ben er toen in geslaagd te doen bepalen, dat voortaan, wat den invoer aangaat, alleen regten zullen geheven worden dáár, waar de handelaar zijne koopwaren van de hand zet, en wat den uitvoer betreft, dáár,

waar de goederen uitgevoerd worden; zoo betaalt men regten aan het hoofd van de *Lima Laras* van de produkten uit die soekoe herkomstig; aan de soekoe *Pasisier* van de olie, die daar uitgevoerd wordt.

In het *Tanah Datarsche* worden geene regten geheven. Men eindigt evenwel altijd met ze te betalen, naardien de handelaar als 't ware verpligt wordt zijne goederen goedkooper te verkoopen. Desniettemin ziet men toch de meeste prauwen met tabak, padi en rijst naar *Tanah Datar* gaan.

Eene poging van mij, om de belastingen, even als zulks vroeger plaats had, door één persoon (bandar) te doen heffen, heeft schipbreuk geleden op den omwil van een paar hoofden.

Behalve de opbrengst der in- en uitgaande regten hebben de hoofden nog andere inkomsten, die wel tot de zeer wisselvallige kunnen gerekend worden. Zij bestaan in de boeten.

Elk soekoehoofd heeft het regt in zijne soekoe eene boete op te leggen van 30 tot 400 spaansche matten. Hij is evenwel verpligt daarvan $^1/_3$ aan de gezamelijke toengkets en $^1/_3$ aan de bevolking te geven. De toengkets mogen geen hoogere boeten opleggen dan van 5 thails of 15 sp. matten.

Geschillen tusschen kampongs in dezelfde soekoe worden door het soekochoofd uitgemaakt. Zijn het kwesties tusschen twee soekoes, dan komen de hoofden dier soekoes bij elkander om de zaak te onderzoeken en volgens de hadat te beslissen. Konden partijen het vroeger met elkander niet eens worden, zoo wendden zij zich toen tot den bandahara. Deze belegde eene vergadering, waarin hij het voorzitterschap bekleedde. De kwesties werden dan aan de hadat getoetst; schoot deze te kort, men nam zijne toevlugt tot den hoekoem *Allah*. Alsdan moest de kadi in zijne hoedanigheid van schriftgeleerde optreden. Aan de uitspraak dier vergadering moesten partijen zich onderwerpen.

De boete, die de verliezende partij bij die gelegenheid betaalde, werd onder de leden der vergadering en de winnende partij verdeeld: ½ aan de winnende partij en ½ aan de vergadering.

Met uitzondering van een geval, n. l. wanneer de slaaf zijn heer doodt, zijn alle misdaden afkoopbaar. Manslag op een gelijke in maatschappelijken rang wordt gestraft met eene boete van 200 tot 400 sp. matten, al naar mate het feit onder verligtende of verzwarende omstandigheden is gepleegd. De doodstraf wordt uitgevoerd door middel van krissen of fusileren.

Straffen worden opgelegd volgens de hadat, gegrond op de drie hoofdverzen van de maleische oendang oendang, luidende: menantjang, memampas, dat is: die wondt moet heelen; beroetang, bebaijar, die schuld heeft moet betalen; memboenoeh, menbangoen, die doodt moet opwekken.

Bevolking.

Deze kan men schatten op 9,200 zielen, als:

soekoe Tanah Datar	1,800.	zielen
" Lima Poeloe	1,500.	"
" Lima Laras	2,000.	"
" Pasisier	1,500.	" met inbegrip van si Pare Pare
Bogah en Bagan	600.	"
Tandjong	800.	"
Pagarawan	1,000.	"
Als boven	9,200.	

waarvan ¾ uit vrouwen bestaan.

Acht Chinezen zijn de eenige vreemdelingen, die zich na onze komst op het etablissement gevestigd hebben. Rauwenaars vindt men alleen te *Pagarawan*.

Batoebarah moet vroeger meer bevolkt geweest zijn. Vierhonderd huisgezinnen hebben de plaats, toen hier twist

en tweedragt heerschten, verlaten om elders een veiliger bestaan te zoeken. Langs de geheele kust vindt men Batoebarahnezen.

De bevolking wordt verdeeld in vijf klassen, als:

de datoes en hun geslacht.
de intjehs
de orang mardika
" " mardikaän en
de hambas.

De soekoes leven schier geheel gescheiden van elkander. Een man, eene vrouw uit eene andere soekoe huwende, volgt de soekoe der vrouw. Ook de kinderen volgen de soekoe der moeder. De omstandigheid, dat de soekoes gescheiden van elkander wonen, is oorzaak dat zelden huwelijken tusschen verschillende soekoes gesloten worden. De man zoekt zijne vrouw in zijn eigen soekoe. Veelal in dezelfde kampong. De kampongs zijn dus groote huisgezinnen, die gewoonlijk den penghoeloe tot stamvader hebben.

Slaven.

Deze zijn voor het grootste gedeelte afkomstig uit de Bataklanden. Men vindt hier ook siamesche en afrikaansche slaven. De laatsten zijn medegebragt door hadjis van *Mekka*. Zij werken zonder kost, loon of kleeding. Dit alles moeten zij zelve zoeken. De enkele uitzonderingen, die hier bestaan, kunnen niet als regel gelden. Wanneer zij oud en ziekelijk zijn, en men van hen geene diensten meer kan trekken, worden zij vrij gelaten. Een slaaf, het mohammedanisme omhelsd hebbende, blijft slaaf, doch mag niet meer als koopwaar behandeld worden. Zulks is in strijd met de voorschriften van den koran.

De Tobas, bij welke het nog de gewoonte is, dat de mannen oorversierselen dragen, zijn om hunne trouw en eerlijkheid hier zeer gewild.

De gemiddelde prijs van een gezonden, jeugdigen slaaf is 40 sp. matten; voor eene zoodanige slavin 50 sp. matten.

Aan- of uitvoer van slaven heeft sedert de Nederlandsche vlag hier waait, voor zoover mij bekend is, niet plaats gehad. Volgens ontvangen mededeeling hebben wel handelaren van *Batoebarah* slaven, die zij te *Asahan* opkochten, naar de naburige britsche plaatsen overgevoerd.

Hij die zich de moeite wil geven *Perak* en *Laroet* op het schiereiland Malakka te bezoeken, zal de bewijzen kunnen erlangen van den, vóór onze vestiging, tusschen deze kust en genoemde plaatsen bestaan hebbenden menschenhandel. Hoe zijn de Bataks, die daar in de tinmijnen en elders werken, er gekomen? Zeker niet uit vrijen wil, want het is van algemeene bekendheid dat de Batak zich nooit te water begeeft.

Pandelingen.

Het pandelingstelsel bestaat hier op grooten schaal, en geloof ik niet ver van de waarheid te zijn door te beweren, dat het aantal pandelingen $^1/_3$ gedeelte der bevolking uitmaakt. Zoo zijn, om maar een paar voorbeelden optenoemen, de meeste opvarenden der prauwen, de visschers van *Bogah*, *Bagan* en *Goentoem*, pandelingen. Hun schuld vermindert niet, noch door geleverden arbeid, noch door langdurige dienst, doch zij ontvangen eene geringe schadeloosstelling, even voldoende om in hunne eerste levensbehoeften te voorzien; zoo ontvangt de opvarende een gering aandeel van de winst op de lading; de visscher $\frac{1}{4}$ deel van de vangst.

Komt een pandeling te overlijden, dan wordt de schuld niet verhaald op zijne vrouw, maar op zijne kinderen. De schuld mag ook niet bij gedeelten, maar in eens voldaan worden. Zoolang dezelve niet afbetaald is, is de schuldenaar verpligt zijn heer, werwaarts deze zich ook begeve, te volgen.

Handel.

In *Batoebarah* zelf is de handel levendig, doch met de binnenlanden kwijnende. Daartoe heeft in *Batoebarah Kanan* veel bijgedragen de inmenging van het soekoehoofd van de *Lima Poeloe* in de onlangs tusschen den radja van *Tanah Djawa* en den bandar plaats gehad hebbende oorlogen, en in *Batoebarah Kiri* de verbannen datoe laksamana, die den Bataks allerlei willekeurige belastingen oplegde en hen daardoor afschrikte aan de grens ten handel te komen. De meest handeldrijvende bevolking is die van *Tanah Datar*. Zij is dientengevolge ook de rijkste soekoe. Hare prauwen, metende van acht tot achttien kojangs, bezoeken *Poeloe Pinang*, *Perak*, *Laroet*, *Slangoer* en de geheele oostkust. Het getal prauwen (toops en lantjangs) in *Tanah Datar*, wordt door het soekoehoofd opgegeven te bedragen zestig. Daar *Batoebarah* geen genoegzame lading voor die prauwen kan geven, zoo zoeken zij die te *Padang*, *Bedagei*, *Serdang* of *Langkat*. In *Asahan* komen zij nooit, aangezien de geheele handel daar in handen van één persoon is en wel van den chineschen pachter *Johong*, die door zijne voorschotten *Asahan* domineert.

Uitvoer.

Rotting, getah maijam en romboen, was, pinangnoten, klappers, olie, olifantstanden, gedroogde visch en roggevellen zijn de produkten, die van hier worden uitgevoerd; voorts zijden sarongs, hoofddoeken, andere soorten van kleedingstukken, en aardewerken.

Invoer.

Bestaat in opium, zout, meer zwart dan wit, lijnwaden, zijden garens, glas- en aarde-werk, ijzerwaren, koperdraad van *Poeloe Pinang*, tabak en gambier van *Langkat* en *Deli*; voorts padi en opium.

Padi van *Asahan*, *Bila en Panei*. Daar de oogst dit

jaar gunstig is geweest, is de invoer van dit voedingsartikel verminderd.

De invoer van zout in deze afdeeling bedraagt jaarlijks:

Te Batoe-Barah	35	kojangs
" Tandjong	4	"
" Si Pare-Pare	6	"
" Pagarawan	20	"

De prijs van het zwarte zout is te *Poeloe Pinang* gemiddeld 19 a 20 sp. matten de kojang. Hier wordt het van de hand gezet voor 28 à 29 sp. matten, en in de binnenlanden voor 64 sp. matten de kojang verkocht. De verkoop van zout in het klein geeft natuurlijk ruime winsten. De Batak gebruikt alleen zwart zout.

De prijs van de opium is zeer variërende. Te *Poeloe-Pinang* kost de kist van 380 tot 700 sp. matten. Hier wordt ze verkocht met eene winst van 2 à 3 sp. matten op de bol. Een kist houdt 40 bollen in. Een ieder mag ongeprepareerde opium verkoopen. Het regt tot den verkoop van geprepareerde opium berust alleen bij de hoofden.

De Batak gebruikt de opium niet zooals de Chinees maar hij prepareert ze met een soort van blad. Op deze wijze bereid oefent dat heulsap een verderfelijker invloed op het gestel van den gebruiker uit dan de tjandoe van den Chinees.

De Batak is zeer verslaafd aan de opium; zelfs kinderen ziet men met een opiumpijp in de hand.

De meerdere of mindere invoer van zout, opium en andere bij de Bataks gewilde artikelen is afhankelijk van het verkeer met de binnenlanden.

Oude lieden herinneren zich, dat nu ongeveer 40 à 50 jaren geleden jaarlijks honderden Bataks naar beneden kwamen, om het zoo onmisbare zout en andere artikelen te koopen. Zij bragten paarden, karbouwen, geiten, rotting, benzoïn en andere soorten van produkten mede. Levendig was toen de handel; doch toen men de niets

kwaad vermoedende Bataks, onder allerlei voorwendsels begon te knevelen, optevatten en als slaven weg te voeren, bleven zij voor goed weg, en met den binnenlandschen handel was het gedaan.

Asahan werd toen de leverancier der Bataks; van af het tijdstip, dat de binnenlandsche handel hier begon te kwijnen, dagteekent ook de opkomst van *Asahan*. Wil men het handelsverkeer met de binnenlanden heropend zien, dan moeten de hoofden met de bataksche radjas overeenkomen om in *Batoebarah*, en wel aan de grenzen, twee handelsplaatsen aanteleggen, eene in het *Lima Poeloesche* en eene in de *Lima Laras*. Slaagt men hierin, zoo lijdt het geen twijfel of de in- en uitvoer zal in vijf jaren tijds verdrievoudigen.

Nijverheid.

Deze bepaalt zich tot het bouwen van planken woningen en sampans, het weven van zijden sarongs en andere inlandsche kleedingstukken in *Tanah Datar* en *Bogah*, het maken van toedoengs (hoofddeksels) in de kampong *Lalangen*, en aardewerk in de kampongs *Sintang* en *Pinang*.

Het bereiden van klapperolie en van suiker uit de palmwijn geschiedt in de soekoe *Pasisier*. Goudsmeden worden in elke soekoe gevonden. Zij werken echter niet zoo netjes als de padangsche, terwijl zij de gewoonte hebben het goud door bijmenging van koper of zilver te vervalschen. De inwoners van *Bogah*, *Bagan* en *Goentoem* houden zich meer met de visscherij bezig. Tot de vischvangst worden gebruikt: djermals (1), ballats (2), en poekats (3). Tot het daarstellen van een djermal heeft men noodig een kapitaal van p. m. 100 sp. matten. Hij is duurzaam, maar ver-

---

(1) zware fuiken met wipnetten.
(2) kleine fuiken.
(3) netten.

eischt voortdurend onderhoud. De opbrengst ervan is jaarlijks gemiddeld 240 sp. matten. Een ballat kost 10 à 12 pilaar matten, duurt slechts drie maanden en brengt gedurende dien tijd op 30 a 35 sp. matten. Voor een poekat betaalt men gemiddeld 60 pilaar-matten; hij kan vier of vijf jaren duren, en geeft per jaar 50 pilaar-matten. Slechts drie maanden van het jaar houdt men zich met de vischvangst bezig en wel na den zaai- en oogsttijd van de padi.

Bogah heeft djermals; *Bogan* ballats en *Goentoem* poekats (groote netten).

LANDBOUW.

Deze staat nog op een lagen trap. Ploegen worden niet gebruikt en sawahs worden niet aangelegd. Men verbouwt hier twee soorten van rijst, n. l. padi pandow en padi toegalan. De eerste wordt op lage gronden, die in de westmoeson onder water staan, de laatste op drooge gronden geteeld. Voorts plant men djagong, suikerriet, pisang en de zoo geliefkoosde siri. Klappers vindt men schier in elke kampong, doch het meest in de kampongs *Pamatang*, *Simpang*, *Laboean Roekoe*, *Lalang*, *Niboeng Angoes* en *Proepoek*. Aan de klapperkultuur schijnt men in den laatsten tijd niet die zorg besteed te hebben, welke zij om haar veelzijdig nut in de inlandsche huishouding wel verdient. Wat de rijstkultuur betreft, deze gaat vooruit; produceerde *Batoebarah*, nu twee jaren geleden, slechts zooveel rijst als ter nauwernood voldoende was voor de consumptie, tegenwoordig oogst men meer dan voldoende, omdat de bevolking, die vroeger tot allerlei diensten werd geprest, nu tijd in overvloed heeft om hare ladangs te bewerken. Dit heeft zij aan ons te danken. Ik laat daarom geen enkele gelegenheid voorbijgaan haar daarop te wijzen en haar aantesporen tot dankbaarheid jegens het gouvernement, dat haar bescherming verleent.

VEE.

Men houdt hier kippen, eenden, geiten en schapen;

karbouwen worden alleen in het *Lima Poeloesche* en in de kampong *Bagan* gevonden. Het geregeld slagten van karbouwen heeft hier niet plaats, zulks geschiedt alleen voor en tegen het einde van de poeasa en bij feestelijke gelegenheden, en dan nog moeten ze uit de binnenlanden gehaald worden. Te *Pagarawan* en te *Si Pare-Pare* vindt men ook karbouwen, die echter aan de hoofden toebehooren.

Gesteldheid van den grond.

Alleen in *Lima Poeloe* en in de *Lima Laras* vindt men hooge gronden, overigens is het terrein hier laag en moerassig. Van daar dat de meeste kampongs op ruggen, die loodregt op de rivier loopen, of langs den oever der rivier gebouwd zijn. Ik houde het er voor dat daar, waar de kampongs *Niboeng Angoes* en *Pamatang* staan, vroeger zee is geweest; want als men den grond daar eenige voeten diep opgraaft, dan stuit men op een laag klei of modder, waarin schelpen en andere overblijfselen van zeedieren gevonden worden.

Geestelijken.

Hun aantal is betrekkelijk groot. Zij worden het meest in *Bogah* en *Tanah Datar* gevonden. In laatstgemelde soekoe woont in de kampong *Pandjang* een hadji, die om zijne kennis van den koran en om de nauwgezetheid in het vervullen zijner geestelijke pligten, de vraagbaak is van geheel *Batoebarah*. De priesters leven echter hier niet, zooals ik op vele andere plaatsen gezien heb, ten laste van de bevolking. De meesten bezitten prauwen en drijven handel. Voorts heeft elke misdjid, die bijna in elke kampong gevonden wordt, zijn imam, chatib en bilal, die kunne bepaalde inkomsten hebben.

Scholen.

Bestaan hier niet; sommige priesters geven onderrigt

in het lezen en schrijven, en het van buiten leeren van eenige texten uit den koran, die zij zelve niet verstaan. Op de ontwikkeling van het verstand des leerlings wordt niet gewerkt. Ook hier kan met der tijd eene school worden opgerigt, waarvan men goede resultaten verwachten mag.

Gezondheidstoestand der bevolking.

Deze kan, over het algemeen genomen, gunstig genoemd worden. De gewone ziekten der bevolking zijn de zoogenaamde javasche pokken (poeroe) en huiduitslag. De oorzaak dier ziekten moet, geloof ik, gezocht worden in de mindere zindelijkheid van den inlander en in het vele gebruik van roggen en haaijen. De vreemdelingen worden dikwijls aangetast door moeraskoortsen, vooral zij die op het etablissement wonen.

Grondbezit.

Het soekoehoofd is eigenaar van den grond; hij kan gronden ter ontginning afstaan. Over het regt tot den verkoop van gronden bestaat verschil van gevoelen. Het eene hoofd beweert wel het regt daartoe te hebben, het andere spreekt dit tegen en zegt, dat de grond alleen mag afgestaan worden ter bebouwing. Het schijnt dat daaromtrent geen bepaalde voorschriften bestaan, en dat elk soekoehoofd in zijne soekoe naar eigen goedvinden over de gronden beschikt.

V.

EXTRAKT uit eene aanteekening van den kontroleur van *Panei* en *Bila*.

Van *Tandjong Kopiah*, plaats van zamenvloeijing der *Panei* en *Bila* rivieren, laatstgenoemde opvarende bereikt men de kampong *Soengi Abal*, onder het bestuur van radja *Moeda* en bevattende p. m. 50 huizen.

De kampong *Lama*, verblijfplaats van den soetan van *Bila* ligt 6 uren roeijens hooger de rivier op. Deze kampong, die vrij uitgestrekt is, heeft een welvarend aanzien en bevat vele goed gebouwde woningen; het getal huizen bedraagt p. m. 80. Langs de geheele uitgestrektheid van *Tandjong Kopiah* tot negri *Lama* zijn ladangs langs de rivier aangelegd, die aan de bewoners der beide genoemde hoofdkampongs behooren; het terrein is hier laag en moerassig.

De *Bila*-rivier is tot negri *Lama* voor kruisbooten bevaarbaar, boven negri *Lama* wordt de stroom voor die vaartuigen te sterk. Voor stoomschepen wordt de *Bila*-rivier geheel onbruikbaar geoordeeld.

Boven negri *Lama* is de bevolking langs de rivier *Palaijoewan*, een afstand van p. m. 3 dagen roeijens, zeer schaarsch; behalve eenige verspreide ladangs ontmoet men gedurende dat trajekt slechts ééne kleine kampong. Verder rivieropwaarts vindt men de aanzienlijke kampong *Bandar*, die als de uiterste grens van de bovenlanden van *Bila* en de onafhankelijke *Bataklanden* te beschouwen is.

Boven *Bandar* is de *Bila*-rivier niet meer bevaarbaar. De rivier ontspringt in de *Bataklanden* (*Toba*) te *Persanga*-

ran, en neemt in haren loop verscheidene kleinere rivieren op, waarvan de voornaamste zijn:

Aijer Koemboel,	regter-oever.
" Ketiak,	linker "
" Bala Mingté,	linker "
" Aloeran Naga,	regter "
Soengei Merbouw,	linker "
Aijer Bila,	regter " , en
Aijer Mendjantan,	regter "

Langs deze zijtakken van de *Bila*-rivier is eene vrij talrijke bevolking gevestigd, van gemengd maleisch en bataksch ras.

Het terrein is heuvel- en bergachtig, en de grond schijnt zeer veel goud te bevatten. In vroegere jaren werden in de omstreken van *Bandar* talrijke goudmijnen bewerkt, die echter thans meerendeels verlaten zijn, ten gevolge van de voortdurende twisten en onderlinge oorlogen.

De groote rijkdom aan goud van het aangrenzende gebergte wordt echter bewezen door het feit, dat één persoon, het rivierzand uitwasschende, per dag voor p. m. *f* 3 aan goud kan verzamelen.

Het gebied van den soetan van *Bila* strekt zich in naam uit tot *Bandar*, doch de meeste hoofden der aan de zijtakken gelegen kampongs hebben zich aan dat gezag onttrokken.

Het heuvelachtige terrein wordt als voor alle takken van landbouw geschikt beschreven; de bevolking plant, met kleine uitzonderingen, op hare ladangs slechts produkten voor eigen konsumptie, zoodat de handel in die streken dan ook niet belangrijk is.

Van de kampong *Bandar* de rivier afzakkende bereikt men in vier dagen negri *Lama*.

Van de zijtakken is de soengei *Merbouw*, die niet ver boven negri *Lama* in de soengei *Bila* valt, de voornaamste. Onder verscheidene hoofden, allen meer of min onafhan-

kelijk, is langs die rivier eene bevolking gevestigd van p. m. 400 huisgezinnen.

De bevolking in die streken wordt over het algemeen welvarend en tevreden genoemd; de kontroleur werd in de verschillende kampongs zeer voorkomend ontvangen, en waren de hoofden over het algemeen genegen het oppergezag van het Nederlandsch-Indisch gouvernement te erkennen.

Van *Tandjong Kopijah* de *Panei*-rivier opstoomende, bereikt men in 7 à 8 uren *Laboeanbatoe*, de woonplaats van den kontroleur.

De bevolking van *Panei*, die niet zeer talrijk is, woont in ladangs verspreid en is tengevolge van de vroegere aanhoudende oorlogen in armoede gedompeld; langs de geheele *Panei*-rivier tot *Laboeanbatoe* wordt geen enkele vruchtdragende klapperboom aangetroffen.

De *Panei*-rivier, die boven *Laboeanbatoe* den naam draagt van *Batang Beroemoen* opvarende, bereikt men, na eerst eenige kleine kampongs en ladangs, waarvan kampong *Radja* de voornaamste is, gepasseerd te zijn, in 3 dagen *Kala Panei*, de verblijfplaats van den ijang di pertoean van *Kota Pinang*.

De rivier splitst zich een weinig boven *Kala Panei* in twee takken; de soengei *Kanan* heeft zijn oorsprong in het gebergte van *Toba*, de soengei *Kiri*, die hoogerop gevormd wordt door de soengei *Beroemoen Pertibie*, ontspringt in het grensgebergte van *Mandeling* en *Ankola*.

De geheele bovenlanden der *Panei*-rivier zijn zeer arm aan bevolking, die over de geheele uitgestrektheid in ladangs en kleine kampongs, van 4 tot 10 huizen, verspreid is. De hoofdkampong van den ijang di pertoean, *Kala Panei*, bevat p. m. 40 huizen, en heeft een zeer armoedig voorkomen.

De aanhoudende oorlogen en de sterke uitvoer van slaven hebben deze landen totaal uitgeput, en jaren van rust en geregeld bestuur zullen noodig zijn, om er eenige welvaart te doen heerschen.

DE BATOE TOELIS TE BUITENZORG

DOOR

K. F. HOLLE.

Bezig zijnde met de vervaardiging van eene tabel van oude Soendasche alphabetten, keek ik ook het facsimile van den beschreven steen te Buitenzorg eens in (1). Onwillekeurig ging ik den tekst na en vermeende op eenige uitdrukkingen of woorden te stuiten, welke ook voorkomen in de Galoehsche lontar-mss. en de piagĕms te Kĕbantĕnan (2).

Mijn vermoeden werd bijna zekerheid, nadat ik van de Directie van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen eene door den heer Kinsbergen vervaardigde photographie ter inzage ontving.

Die photographie stelt vele letters duidelijk voor, welke op het facsimile twijfelachtig zijn; van den anderen kant echter ontbreken daar enkele gedeelten van letters, die bij het witten van de oppervlakte des steens, waarin de letters zijn uitgehouwen, door hunne mindere diepte, een kwastje meê hebben gekregen. Men ziet hieruit, dat men ook bij photographiën onjuistheden kan hebben, en acht ik het daarom wenschelijk, om bij het photographeren van twijfelachtige inscriptiën niet alleen op de onderwerpelijke wijze te werk te gaan (d. w. z. den steen te witten), maar ook een afdruk te nemen van den steen, zoo als hij daar is.

---

(1) Tijdschr: voor Ind. T. L. en V. kunde, deel I, blz. 442.
(2) Ibidem, deel XVI, blz. 559.

Met behulp van de lezing van den heer Friederich, van het hierbovengenoemd en door den heer Netscher vervaardigd facsimile, van de photographie en van de vermelde mss. en piagĕms lees ik de inscriptie als volgt:

Watoe gĕng poen. Ini sakakala prĕboe ratoe Poerana poen di wastoe dya di ngaran prĕboe goeroe Dewata-Sana di wastoe dya di ngaran sri badoega maharadja, ratoe hadji di Pakwan-Padjadjaran sri sa(ng) ratoe Dewata poen ja noe njoesoekna Pakwan (1) dya anak rahyang Dewa-Niskala, sasida mokta di goena tiga, i(n)tjoe rahyang Niskala-Wastoe-Ka(n)tjana sasida mokta ka noesa Lara(ng?) ja sya noe nyan (njeun) saka(n)taka goeroe noesan . . ? nyan samida, nyan sanghyang talaga Rĕna maha widjaja ja sya. Isaka pantja pandawa. . . . . .

Ter verdediging mijner lezing teeken ik het volgende aan:

Poen. Dit is het gewone stop- of sluitwoord, dat in den ouden tijd veelal de dienst vervulde van onze punt. Zie o. a. de piagĕms van Kĕbantĕnan, om niet te spreken van al de oud-Soendasche lontar-mss.

Ini sakakala. Zie plaat II Kĕbantĕnan (Tijdsch. Ind. T., L. en V. kunde, deel XVI, blz. 563).

ratoe Poerana. Zie A der Raden-Salehsche lontar-mss. (pag. 452 als boven). Daarin staat o. a. *maka ngaran sang radja Poerana tjarek sang radja Poerana* enz. = en (hij was) genaamd radja Poerana (en) radja Poerana } zeide / zegt enz. Dit schijnt dus een Soendasche vorst te zijn geweest.

dya di ngaran. De eerste keer is „dya di" (ꦢꦶ ꦢꦶ) ondui-

---

(1) In de buurt van den Batoe-toelis is eene rivier en kampong Tjipakoe en komen daar ook voor vele pakoe hadji (pakoe-boomen, die even als de waringin alleen voor *vorstelijke* verblijven werden geplant). Daaruit kunnen zij, die er aan twijfelen of de naam van gemeld rijk wel van die varen is afgeleid, zekerheid putten. Ware de naam van koewoe afkomstig, dan zouden wij hebben pakoewoean of pakoewon, zoo als er werkelijk een plaats in het district Tjitjoeroeg is. Padjadjaran is djadjar + pa (passiefvorm van ma) + an = op rijen staande.

delijk; op denzelfden regel komt het echter nog eens en duidelijker voor.

Dewata Sana komt in de Tjarita Para-hyangan voor.

Sri badoega maha radja, ratoe hadji di Pakwan-Padjadjaran. Wij hebben hier dezelfde titels in dezelfde volgorde als op de piagĕms van Kĕbantĕnan (zie o. a. plaat I, blz. 561 als boven). Ook in het Galoehsch ms., genaamd Tjarita Para-hyangan, vond ik hetzelfde, en nog wel bij denzelfden vorstennaam.

Sri sang ratoe Dewata: zie ook plaat I vd.

Poen: zie boven.

Noe njoesoekna Pakwan. Njoesoekna is duidelijk. De heer Friederich wist denkelijk tijdens de ontcijfering niet, dat de oude Soendanezen zelden of nooit de ᳲ *achter* de ᳲ gebruikten, maar in plaats daarvan een streepje *er onder*, veel hebbende van de Sanskritsche wirama. Dit heeft den heer Friederich ook in de war gebragt met de woorden anak en mokta, voorkomende op regel 4, 6 en 7 der inscriptie.

In ms. A. vd. staat o. a. noe njoesoekna Galoenggoeng = die Galoenggoeng stichtte. Volgens den Panghoeloe van Garoet wordt het Soendasche *njoesoek* nu nog wel eens in de beteekenis van een dorp of stad stichten gebruikt.

In de Tjarita Para-hyangan (cc. 350 jaar oud) staat ook dat Prĕboe Dewata een bale maakte met 17 rijen stijlen: magawe bale bobat pitoe wĕlas djadjar.

Dya anakna. Dit *dya* is hetzelfde als dat, voorkomende op regel 1. Het komt ook aldus geschreven ᳲᳲ wel eens in de lontar-mss. voor: bv. in dat van Wanaradja (Notulen Bat. Gen.).

Dya (ᳲᳲ) *sia di siar koe Batara Goeroe* = ja, gij wordt gezocht door Batara Goeroe.

Anakna is duidelijk: zie het bekendgestelde bij njoesoekna.

Dewa Niskala is de naam van een vorst, die ook in de Tjarita Para-hyangan voorkomt.

Mokta: zie het bekendgestelde bij njoesoek. Er staat mokta, niet moekta. Ook in de Tjiboeroejsche mss. (zie o. a. blad 5) staat duidelijk en in de Oesana Bali (Tijdsch. I. T. L. en V. kunde, deel I, bldz. 312) staat moktah. Mokta wordt in het Tjiboeroejsche ms. verklaard door leupas, los = verlost, opgelost.

Intjoe. Er staat . Ik begrijp niet, waarom de vervaardiger der inscriptie niet de gebruikt heeft. De is echter duidelijk en verschilt niet van de in het woord anak op regel 4. Bovendien schijnt volgens de photographie het woord *ini* op regel 1 ook met de te zijn geschreven. Het wegvallen der n voor de tj is een bekend verschijnsel: zie ook regel 6 *katjana* instede van kantjana.

Rahyang (1) *Niskala Wastoe Kantjana* is dezelfde vorst als die, welke genoemd wordt op plaat II der piagĕms van Kĕbantĕnan en de Tjarita Para-hyangan.

Ja sya noe nyan. Er staat instede van het thans gebruikelijke of = maken. In de Tjarita Parahyangan komt het evenwel voor op dezelfde wijze geschreven als op den steen.

. . De drie letters volgende op het woord *noesan* zijn mij niet duidelijk; ook het daarop volgende teeken durf ik niet bepaald te lezen.

De drie teekens, volgende op het woord *poen* op den voorlaatsten regel, houd ik voor pada's; ook de twee laatste zijn welligt pada's.

De 2e, 3e, 4e, 5e en 6e letter van den laatsten regel kan ik niet goed aan elkaâr lezen. Ik lees ze ; doch dat geeft geen zin, vooral dat . — zou 1 kunnen beteekenen. Jammer genoeg dat het jaartal niet duidelijker is.

---

(1) Ra + hyang. Dat zelfde ra komt, geloof ik, ook voor in rakejan, ook rakyan of kejan [kejan Santang].

Eene volledige vertaling durf ik niet van de inscriptie te geven; gissenderwijs vertaal ik daarom als volgt:

(Dit is) de groote steen. Dit is tijdens prĕboe radja Poerana. Eigenlijk wordt hij genoemd prĕboe goeroe Dewata sana, eigenlijk wordt hij genoemd (betiteld) sri badoega maha radja, ratoe hadji (1) (vorst) te Pakoewan Padjadjaran sri sang ratoe Dewata, en wel (was hij 't) die Pakoewan stichtte; hij is de zoon van Rahyang Dewa Niskala, die in de 3 voortreffelijkheden is opgelost, kleinzoon van Rahyang Niskala Wastoe Kantjana, die zich is gaan oplossen (van de wereld afscheiden) te Noesa Lara (2) . . . hij is 't, die { gemaakt? / verrigt } heeft saka- (n)? taka (3) goeroe noesan . . . . . die { gemaakt? / verrigt } heeft het brandoffer? (4) die) maakte het meer der vreugde der groote overwinning (5). Hij is 't. In 't jaar van Saka: de vijf pandawas . . . . . .

(1) De woorden ratoe en hadji komen in oude Soendasche mss. dikwerf bij elkaar of aaneengekoppeld voor.

(2) In de Tjarita Para-hyangan wordt gesproken van een vorst met name preboe Niskala Wastoe kantjana, die op het eiland stierf (onderging) (noe (soeroep di noesa). In die tjarita staat ook noesa larang (het verboden eiland).

(3) Njieun sakata ka noesa lara geeft geen zin. Volgens enkele inlanders heeft men in de buurt van den steen een oud graf (astana pandjang), genaamd pasarejan Dipa antaka (ontslapen vorst?). Een zeide mij, dat sakantanka (saka antaka?) een soort bale was, even als de bale saka domas. Ik durf die uitlegging echter niet aan te nemen.

(4) Welligt het Sanskr. woord samiddha: idh met het voorzetsel sam. 't Zou ook kunnen zijn samadi, dat in 't Wanaradjasche ms. voorkomt en ook in de Oesana Bali, volgende kort op 't woord moktah (pag. 313). [Skr. *samiddha* beteekent vuur; waarschijnlijk inzonderheid offervuur; want *samindh* wordt o. a. verklaard door „honorer (en allumant le feu)"; *samâdhi*, Skr. en Kawi, godsdienstige overpeinzing, gebed. *C. S.*]

(5) Sanghyang behoort, geloof ik, bij Talaga, even als men nu nog spreekt van Sanghyang Tikoro [*het* (keel) gat, waar de Tjitaroem in het Bandoengsche den grond ingaat]. Wij hebben ook nog Sg. Heuleut, Sg. Sirah enz. Sanghyang beteekent hier, geloof ik, niet meer dan *de* of *het*, namelijk in een eerbied- of ontzagwekkenden zin. Sg. wordt ook in de Tjiboeroejsche mss. gebruikt voor afgetrokken zaken of denkbeelden. Sg. ana tan ana = het zijn en niet zijn.

Is er ook eenige betrekking tusschen het onderwerpelijk meer en *Telaga-warna?*

De heer Friederich besloot zijne inleiding met de woorden: „Ik ben daarin grootendeels, maar nog niet geheel geslaagd, en geef hetgeen ik gevonden heb, thans aan het publiek, eensdeels om aan de eischen van vrienden en bevorderaars dezer studiën te voldoen, anderendeels om door mijne ontdekkingen voor anderen, die denzelfden weg willen inslaan, een gedeelte der hinderpalen weg te ruimen."

Ik voeg er bij, dat ik hoop door het vorenstaande de volledige lezing en verklaring der onderwerpelijke inscriptie eene schrede nader te hebben gebragt.

31 December 1867.

GESCHIEDKUNDIGE AANTEEKENINGEN

OMTRENT DE

NOORDKUST VAN CERAM,

van af het jaar 1816 tot 1832,

DOOR

H. C. VAN EIJBERGEN,
Assistent-Resident.

Het is van algemeene bekendheid dat het monopoliestelsel der voormalige Oost-Indische Compagnie met al zijne gevolgen (extirpatien, hongijtogten, enz.) in de Molukken algemeene armoede onder alle volksklassen verspreid, de bronnen van nijverheid verstopt en de geestkracht en de zucht om zich een betere toekomst te scheppen uitgedoofd had; overal vertoonde zich bij de wederovername der Molukken uit de handen der Engelschen in 1816 diep verval en uitputting.

De bewoners van Ceram inzonderheid waren in een ellendigen toestand gebragt; aan de eene zijde waren zij door de hongijtogten gekweld, aan de andere werden zij door de meer en meer toenemende zeerooverijen in hunne veiligheid en middelen van bestaan bedreigd. De noordkust was geheel onveilig en oostwaarts van Sawaai totaal ontvolkt; op de zuidkust, alhoewel onder eenig toezigt van uit Hila en Saparoea staande, heerschte dezelfde staat van onrust, terwijl niet zelden Magindanosche en Soloksche zeeroovers met vloten, tot soms 50 en meerdere praauwen sterk, die kusten bezochten.

Hierbij kwam het rondzwerven der onderdanen van de

sultans van Ternate en Tidore, die tengevolge van het overweldigen van den Tidorischen troon in het begin dezer eeuw door prins *Noekoe*, en den daaruit gevolgden oorlog tegen Ternate en het Nederlandsch gouvernement, in groot getal van Maba, Patani, Weda, Galela, Tabello, Waigeoe, Mijsowal (Mijsole) en andere plaatsen waren uitgeweken en die thans geen ander heenkomen vonden dan rond te zwerven en zeeroof te plegen. Zij hadden zich met den medeuitgeweken' zoogenaamden radja van Djilolo, jongere broeder van den naar Java verbannen prins *Asgar*, vereenigd en hem tot hoofd verkozen, terwijl zij onder zijne leiding meestal op de noordkust van Ceram verblijf hielden en van daaruit hunne rooftogten begonnen, zoodat aldaar bijna geen gezag meer was, en de strandbevolking, beroofd en uitgeplunderd, gedwongen was met de zeeroovers te heulen en hunne rooftogten mede te maken.

De eerste jaren van ons bestuur na 1816 waren alzoo gekenmerkt door een staat vol van onrust en onzekerheid, terwijl de opstand van Saparoea in 1817, waarin de Cerammers een werkzaam aandeel namen, het Nederlandsche gezag in den Molukschen archipel in gevaar bragt.

Eerst onder het krachtige en beleidvolle bestuur van den gouverneur Mr. *P. Merkus*, die in 1822 het bestuur over deze bezittingen aanvaardde, werd in dien wetteloozen toestand verbetering gebragt.

In het laatst van Augustus 1823 ontving de gouverneur over Hila, van waaruit toenmaals de geheele noordkust van Ceram tot Waroe toe bestuurd werd, het berigt dat de radja van Djilolo die kust zeer onveilig maakte en eene hongijvloot uitrustte, om daarmede naar Ambon te komen. Om hem te voorkomen werd onmiddelijk Z. M. korvet *Anna Paulowna* naar de noordkust gezonden, om op de zeeroovers te kruisen en tevens Sawaai aan te doen, ten einde die plaats door een officier der genie te doen opnemen.

De kommandant der korvet, de luitenant-ter-zee 1e klasse *Momma*, vertrok den 28sten Augustus van Ambon en kwam den 24sten September terug, rapporterende dat te Sawaai de radja dier plaats aan boord gekomen was met het berigt, dat hij onlangs door het hoofd der zeeroovers drie maanden gevangen gehouden was, omdat hij toegestaan had, dat gouvernements schepen voor zijne negorij geankerd hadden; dat radja Djilolo zich thans te Hatiling, zes mijlen ten oosten van Sawaai bevond en daar bezig was eene sterkte op te rigten.

De kommandant was op dit berigt naar Hatiling gezeild en kwam den 17den September ten anker voor eene opgeworpen benteng, waar hij duidelijk voorbereidselen tot een gevecht zag maken.

Hij zond een sloep naar wal om van den radja Djilolo de uitlevering te vragen van drie Saparoeanezen, zoomede van de geheele bevolking van Hatoewé, die door den radja gedwongen was geworden om naar Hatiling over te komen en aan de benteng te werken, tevens werd hem, daar hij zelf reeds dikwijls beloofd had gezanten naar Ambon te zenden, gelast, om als nu zijn eersten schrijver en kapitein laut als zoodanig mede te geven.

Dit alles werd geweigerd en de kommandant van de korvet, willende beproeven of men aan wal werkelijk tot vijandelijkheden zou overgaan, deed een los schot, waarop van land onmiddelijk een hevig vuur geopend werd, dat men van boord krachtdadig beantwoordde.

In den vooravond werden de sloepen naar de rivier gezonden, om zich zoo mogelijk meester te maken van de vele vaartuigen die men daar zag liggen, maar dit werd verhinderd door het vuur van de beide oevers en de kommandant zag zich genoopt, zonder verlies evenwel van manschappen naar Ambon terug te keeren.

Aldaar aangekomen deed hij het voorstel, om met eenige versterking naar Hatiling te gaan en de benteng te vermeesteren.

De radja van Sawaai, die met hem naar Ambon gekomen was, gaf zijne vrees te kennen, dat zijne negorij door den radja Djilolo nu wel reeds afgebrand zou zijn, en daar de gouverneur *Merkus* evenzoo vreesde, dat deze zeeroovers thans alle pogingen zouden aanwenden om 's gouvernements onderdanen te benadeelen, besloot hij hen in hunne schuilhoeken aan te tasten.

Op den 28sten September vertrokken de korvet *de Komeet*, gekommandeerd door den kapitein-luitenant *Pietersen*, en de *Anna Paulowna*, kommandant de luitenant 1e klasse *Momma*, tot dat einde naar Hatiling, aan boord hebbende den kapitein der infanterie *Gansen* en den luitenant der infanterie *Schrijber* met een detachement van 60 militairen. Den 2den October voor Sawaai gekomen, vonden zij de negorij werkelijk in de asch gelegd; de bevolking die gevlugt was, kwam op het gezigt der schepen weldra weder opdagen en werd, vereenigd met een aantal bergalfoeren als hulptroepen over land naar Hatiling gezonden, om onder bevel van den radja van Sawaai die plaats van achteren aan te vallen; den volgenden dag (3 October) zeilden de schepen daarheen en lieten den 5den in de baai van Hatiling het anker vallen.

Onmiddelijk zond de overste *Pietersen* een door den gouverneur *Merkus* aan den zoogenaamden radja Djilolo geschreven brief naar wal, en gaf hem een uur tijd om dien te beantwoorden.

Na verloop van dien tijd geen antwoord bekomende, werd er weder een sloep aan wal gezonden, die weldra terugkwam met een briefje, inhoudende dat de radja zich niet te Hatiling bevond en derhalve uitstel gevraagd werd om hem den brief te zenden.

Dewijl dit blijkbaar eene uitvlugt was, en van het afwezen van den radja bij de eerste zending niets was gemeld, liet de overste *Pietersen* terstond het vuur beginnen, hetwelk van de benteng levendig beantwoord werd.

Na eenigen tijd begon het vuur van den vijand te verminderen, en nu ontving de kapitein *Gansen* bevel om met de troepen en de mariniers van de *Komeet* te landen en de benteng te bestormen.

Toen men onder bedekking van gewapende sloepen aan wal gekomen was, werd de uitvoering van dit voornemen verijdeld door een diepe spruit der rivier, die niet doorwaad kon worden. *Gansen* moest dus terugtrekken met verlies van eenige dooden en gekwetsten.

Het was ondertusschen avond geworden, waarom besloten werd het gevecht te staken.

In den nacht kwamen de Alfoeren van Sawaai aan; 's morgens vroeg van den 6den October werd het vuur hervat, met dat gevolg, dat na anderhalf uur het vuur van den vijand tot zwijgen was gebragt. Toen werd den Alfoeren last gegeven om ter linkerzijde de negorij te bestormen, terwijl kapitein *Gansen* met de militairen mariniers en matrozen hetzelfde van de regterzijde zou doen, hetgeen onder bedekking van een aanhoudend vuur der schepen uitgevoerd werd, zoodat weldra de Nederlandsche vlag van de benteng wapperde; tachtig praauwen in de rivier werden verbrand of aan den radja van Sawaai ten geschenke gegeven, en veel geschut en ammunitie in de benteng veroverd. Het geheele verlies aan onze zijde bestond uit 7 dooden en 20 gekwetsten, waarvan later nog 2 stierven; ook de Alfoeren, die goed mede gevochten hadden, telden veel gekwetsten.

Uit vrees dat de radja Djilolo zijne nederlaag op den radja van Sawaai zou wreeken, zond de kommandant der expeditie ingevolge hem vooraf verleende autorisatie, en na dat de versterkingen te Hatiling zoo snel mogelijk waren geslecht, de korvet *Anna Paulowna* naar Sawaai, ten einde met het detachement soldaten aldaar eene provisionele sterkte op te rigten en daarin een officier met 35 man achter te laten. Na dit verrigt te hebben keerde

de *Anna Paulowna* den 19den October 1823 naar Ambon terug.

Uit de verklaringen van den radja van Sawaai en anderen was gebleken, dat de rooversvloot die in 1822 Manipa geteisterd had, uit vaartuigen van Sawaai, Hatoewé, Sleman en Lisabata (negorijen op de noordkust) bestaan had, welke daartoe door den radja van Djilolo gedwongen waren; een bewijs dat deze niet alleen zijne volgelingen, maar ook de bevolking der landen waarin hij meester was, tot zeeroof gebruikte; dit was een der hoofdredenen, waarom de gouverneur *Merkus* onder nadere approbatie van de regering tot het oprigten eener geregelde redoute te Sawaai overging.

In het begin van 1824 zond de gouverneur een djoeragan van Arabische afkomst genaamd *Jusuf* naar de noordkust van Ceram met een brief aan de hoofden op die kust, die nog onder den radja van Djilolo dienden. Deze brief had de strekking om hen van den radja af te trekken en hen onder de gehoorzaamheid aan het gouvernement of aan de sultans van Ternate en Tidore, wier onderdanen zij eigenlijk waren, terug te brengen, hun in dit geval bescherming belovende en in het tegenovergestelde geval met strenge straf bedreigende.

Deze djoeragan wendde zich in de eerste plaats tot den radja van Djilolo zelven met dat gevolg, dat hij weldra naar Ambon terugkeerde, vergezeld van zendelingen van den radja voorzien van brieven aan den gouverneur der Molukken, waarbij hij verzocht om als vierde Moluksche vorst te mogen worden erkend.

Dewijl de wenschen van alle uitgewekenen op de noordkust van Ceram dezelfde strekking hadden, en ten einde de gedurige rooverijen eenmaal een einde te doen nemen, werd de djoeragan *Jusuf* met de zendelingen naar Ceram teruggezonden met een brief aan den radja van Djilolo, hem te kennen gevende, dat aan zijn verzoek om als

sultan van Djilolo te worden erkend, niet voldaan kon worden, omdat Djilolo aan een vorst behoorde, die met het Nederlandsch-Indische gouvernement in vriendschap leefde; dat evenwel van zijne pogingen om in vriendschap te worden aangenomen, kennis zou gegeven worden aan de regering, en dat inmiddels bevel was gegeven om noch hem noch den zijnen eenig leed te doen; dat zijne vaartuigen gerust naar Ambon ten handel konden komen mits zich vooraf te Sawaai van passen voorzien hebbende, doch dat daarentegen ernstig werd gevorderd:

een stil en rustig verblijf op Ceram, tusschen de negorijen Hatiling en Waroe; het nalaten van allen roof en vijandelijkheden door zijne vaartuigen en die van Maba, Weda, Patani, Tabello, Galela en Papoea; de terugzending der geroofde ingezetenen van Ambon, Haroeko, Saparoea, Manipa, Boero en Amblauw, en eindelijk het zich onthouden van alle bemoeijenis in de zaken van de strandnegorijen ten westen van Sawaai.

Van een en ander gaf de gouverneur *Merkus* kennis aan de regering, onder opmerking dat het thans noodig zou zijn te bepalen, hoedanig in het vervolg ten aanzien van radja Djilolo zou worden gehandeld; hij trad daarbij in een uitvoerig betoog omtrent de oorzaken waardoor zoo vele duizende menschen (alleen op Noord-Ceram telde men er 8000), onderdanen van Ternate en Tidore, hun land (Djilolo) verlaten en zich met hunne hoofden elders gevestigd hadden of rondzwierven; die hoofden, thans den radja van Djilolo volgende, waren: de *Kimalaha Jelissa* van Tabello, de *Kimalaha Darah* van Galela, de *Singadji Anak* van Patani, de kapitein laut *Mustafa* van Maba en de majoor *Kajan* van Papoea; hij, de gouverneur, schreef die aanhoudende landverhuizingen, waardoor *Djilolo* grootendeels ontvolkt was, toe aan de onmenschelijke en inhalige wijze van bestuur der Ternataansche en Tidorische vorsten; hij wees er op dat deze vlugtelingen, ner-

gens veilig en door de hongijtogten van Tidore, waár zij zich ook vestigden, vervolgd, zich nimmer rustig aan landbouw konden overgeven, maar door vervolging, ellende en armoede (zoo groot dat ze hunne kinderen voor niet weggaven) tot zeeroof gedwongen waren; dat de wijze van zeeroof met kleine praauwen, vooral zooals de Papoeërs die pleegden, eene vervolging en bestrafling zelfs bij de grootste waakzaamheid geheel onmogelijk maakte, en daardoor de Ambonsche eilanden in een voortdurenden staat van onrust gehouden werden; dat van de Ternataansche en Tidorische vorsten, zelfs bij vertoogen van onze zijde, geene verbetering van bestuur te wachten was; dat aan den anderen kant deze vorsten, door hun verbond met het gouvernement, gewaarborgd waren voor de wederoprigting van het vierde Moluksche rijk en dus van eenen afstand van Djilolo geen sprake kon zijn; dat de zoogenaamde radja van Djilolo evenwel een man was, die door zijn zachtzinnig bestuur, zoowel als door zijnen ondernemenden geest meer invloed over al de eilanden verworven had, dan voornoemde sultans zelve, zoodat zelfs zijne zendelingen, op Ambon gekomen, niet aarzelden te verklaren dat zij hem tot hunnen sultan verkozen hadden; dat een dergelijk man als vijand door zijnen zeeroof oneindig veel kwaad kon stichten, en dus eene bevrediging niet alleen wenschelijk, maar hoogst noodzakelijk was; dat wat aangaat de aanspraken van den sultan van Tidore op Ceram, dezelve bij het laatstgesloten kontrakt door hem zelven ongegrond verklaard waren, en dus het gouvernement het regt bezat, om op deszelfs eigen grondgebied (Ceram) alle maatregelen te nemen tot handhaving van rust en orde, zonder daarmede de regten der verbonden vorsten te verkorten; dat eindelijk aan den zeeroof in deze wateren voor goed een einde gemaakt zou worden, indien de zich noemende radja van Djilolo door het gouvernement, onder deszelfs onmiddelijk gezag, er-

kend werd als vorst (onder welken titel dan ook) over de noordkust van Ceram tusschen Hatiling en Waroe, en men voorts op de door hem te verkiezen hoofdplaats een ambtenaar plaatste om hem ter zijde te staan en eindelijk zijn broeder, dien hij hartelijk lief scheen te hebben, en die thans naar Java verbannen was, naar Ambon gezonden werd om hem later naar bevind van zaken in vrijheid te stellen.

De uitslag van deze voorstellen beantwoordde aan de verwachting; de gouverneur *Merkus*, die inmiddels met verlof zelf naar Java gegaan was, ontving de magtiging:

a. om geheel in voorschreven geest met den radja Djilolo te onderhandelen over de totale wering van de zeerooverijen en zijne medewerking daartoe,

b. om hem onder 's gouvernements onmiddelijk oppergezag en onder later te bepalen titel te belasten met het bestuur over de noord-oostkust van Ceram van af Hatiling tot Waroe,

c. hem toe te voegen een gouvernements-ambtenaar met eenige bezetting tot zijne dekking en personele veiligheid, en

d. den sultan van Tidore van een en ander op de meest doelmatige wijze kennis te geven.

Bij hetzelfde besluit werd de naar Java verbannen broeder van den radja, *Asgar* genaamd, overgeplaatst naar Ambon.

Van Java teruggekeerd gaf de gouverneur *Merkus* in een open brief van deze gunstige bepalingen kennis aan de uitgeweken hoofden op de noordkust, betuigde zijne tevredenheid over de terugzending der vroeger geroofde gouvernements onderdanen en maakte zijne aanstaande komst te Sawaai bekend; de onderhandelaar *Jusuf* was de overbrenger van dien brief.

Op den 20sten Julij 1825 begaf de gouverneur zich aan boord van de brik *Nautilus* en vergezeld van de schoener *Daphne* op reis; de luitenant-kolonel militaire komman-

dant van de Molukken *Stijman*, en de magistraat en fiskaal van Ambon maakten de reis mede; na eerst Boero en Batjan aangedaan te hebben, arriveerde men den 8sten Augustus voor Sawaai, en vond de voor twee jaren opgerigte post in goeden staat, terwijl het volk in de meeste negorijen was teruggekeerd en reeds meer in welvaart was toegenomen; men bevond echter dat de post zelf zeer onvoordeelig geplaatst was, omdat de omliggende hoogten haar van alle kanten zeer nabij beheerschten. Den 10den werd het anker weder geligt en vertrok men naar de baai van Hatiling, waar men den 12den aankwam.

Aan wal werd niemand gevonden, de plaats was geheel verlaten, alleen de overblijfselen der in Oktober vernielde benteng waren nog zigtbaar.

In overleg met den militairen kommandant werd deze plaats meer geschikt geoordeeld voor eene militaire vestiging dan Sawaai en nadat men vernomen had dat de radja Djilolo zich tegenwoordig ophield te Matakap, nabij Hottie, stevende men derwaarts.

Bij het debarkement werd de gouverneur met vele eerbewijzen ontvangen; hij vond in den radja Djilolo een man van ongeveer 45 jaren oud, maar zwak en ziekelijk van voorkomen; de hoofden, die hem omringden en aan het hoofd van meer dan 7000 uitgewekenen stonden, hadden over het algemeen een gunstig voorkomen; eenige hunner zwierven reeds sedert meer dan 15 jaren rond, doch de meesten hadden zich bij den radja Djilolo gevoegd na de noodlottige expeditie van 1821, toen de bevolking van Halmaheira en de Papoesche eilanden van Ternate uit, onder voorgeven dat zij met zeeroovers heulden, uit hunne negorijen werden verdreven.

Zij verzochten eenparig den prins *Asgar*, onlangs van Java teruggekeerd, als vorst te mogen hebben, en beloofden zich volkomen aan alle gouvernements beschikkingen te zullen onderwerpen, mits zij slechts niet meer tot

Tidore gerekend werden te behooren; hunne klagten daarover waren inderdaad zeer bezwarend; niemand was in zijne woning veilig, zware leverantien van hout en kalk, even als persoonlijke diensten, werden hen voortdurend zonder de minste vergoeding opgelegd; vooral de hoofden van de eilanden Waigeoe, Mijsole en Salwatte bezwaarden zich over het leveren van Papoesche slaven, waartoe zij jaarlijks gedwongen werden (somtijds 50 à 60 in getal), en die zij niet dan met de grootste moeite en gevaren op Nieuw-Guinea konden bekomen; en hoewel deze bezwaren tegen den tegenwoordigen sultan minder konden gelden, baden zij toch den gouverneur met den meesten aandrang geene pogingen tot verzoening met Tidore te doen, maar hen onder het direkt bestuur van het gouvernement op te nemen.

De gouverneur was diep geroerd zoo veel duizende dappere en in de laatste jaren steeds van zeeroof levende menschen thans zoo geheel onderworpen te zien, alleen door het vertrouwen op eene zachte en billijke behandeling. Hij kwam met den radja Djilolo overeen om prins *Asgar*, zijn oudste broeder, toen nog te Ambon, tot sultan over het noord-oostelijk gedeelte van Ceram te verheffen; dat deze zich te Hatiling zou vestigen en dat de volken van Maba, Wede, Patani, Tabello, Galela en de Papoesche eilanden langs de geheele kust onder hunne eigene hoofden negorijen zouden aanleggen; dat prins *Asgar* in de maand December aanstaande van Ambon zou afgehaald worden door eene kommissie, bestaande uit de twee zoonen van den radja, den djoegoegoe en den kapitein laut, en dat de verdere beschikkingen door den gouverneur op Ambon met prins *Asgar* zelven zouden worden geregeld. De radja ontving een voorschot van *f* 1000, om de verhuizing naar Hatiling te bespoedigen, waarna de gouverneur weder naar Ambon terug keerde.

Het afhalen van den nieuw benoemden sultan werd tot

in December uitgesteld, omdat de gouverneur daardoor den tijd zou hebben, nog nadere voorstellen aan de regering te doen en goedkeuring op zijne handelingen te vragen. Hij deed dit en had het genoegen al zijne handelingen bekrachtigd te zien; prins *Asgar* werd benoemd tot sultan over de noord-oostkust van Ceram, met dien verstande dat hij geen gezag zou uitoefenen op de plaatsen van waar zijne onderdanen afkomstig waren, en de gouverneur ontving tevens autorisatie om den post van Sawaai naar Hatiling te verleggen.

Ingevolge dit besluit vertrok de nieuw benoemde sultan in Januarij 1826 naar Hatiling en vestigde zich aldaar; terwijl tevens aanstalten gemaakt werden voor de oprigting eener sterkte voor de bezetting die nog te Sawaai was.

Er deden zich echter weldra teekenen voor, die voorspelden dat de nieuwe vestiging niet lang zou kunnen bestaan. Het bleek dat menschen, die jaren lang een zwervend leven geleid hadden, niet maar zoo op eenmaal tot maatschappelijke rust en orde te brengen waren; herhaalde zeerooverijen, in 1826 en 1827 bedreven, gaven aanleiding daarvan met bijna volle zekerheid de Tabellorezen van Ceram te verdenken; daarbij kwam dat Tidorische zendelingen heimelijk op Ceram kwamen, om namens den sultan de bevolking van het gouvernement af te trekken, en onder den sultan terug te brengen; dit alles, en de ongezonde moerassige ligging van Hatiling gaf aanleiding tot de zending van een ambtenaar, den heer *Engelhard*, naar de noordkust, om daar als gekommitteerde den sultan ter zijde te staan; hij vestigde zich te Hatiling, maar overtuigde zich weldra dat deze plaats voor eene blijvende vestiging door hare lage ligging en moeras-gronden ten eene male ongeschikt was; eene betere gelegenheid vond hij te Wahaai, op weinig afstand oostwaarts van Hatiling gelegen, waar een vrij goede ankerplaats, hooge gronden en uitmuntend goed drinkwater in overvloed gevonden

worden. Hoewel de sultan voor het uiterlijke met deze verhuizing genoegen nam, werkte hij dezelve echter in het geheim tegen, en de heer *Engelhard* zag zich verpligt met het bouwen van de versterking op Hatiling eenen aanvang te maken.

De diensten daartoe van de bevolking gevorderd waren drukkend; bosschen moesten uitgekapt, moerassige plaatsen opgehoogd worden, en de bevolking, aan geregelden arbeid ongewoon, door ziekten geplaagd, begon zich daaraan te onttrekken; er ontstond een geest van wederspannigheid, een zucht tot verhuizing naar Mijsole en elders buiten het gouvernements gezag, en de heer *Engelhard* ontdekte weldra dat hij de hoofden, ja den sultan zelven, geen volkomen vertrouwen kon schenken, en er reeds plannen gemaakt werden om Ceramskust te verlaten en op nieuw een zwervend leven aan te vangen.

Op grond van een en ander, en voornamelijk om het volk van den bezwarenden arbeid te bevrijden deed de heer *Engelhard* het voorstel, om Hatiling te verlaten, en Wahaai tot vestiging aan te wijzen, maar reeds weinig tijds later had hij redenen om te melden dat de sultan de hoofd-oorzaak was van den ongunstigen toestand waarin de bevolking verkeerde; dat hij aan zeeroovers schuilplaats verleende en geschenken van hen ontving; dat hij de verplaatsing naar Wahaai op allerlei wijzen tegen het verlangen der bevolking had tegen gewerkt, en daardoor oorzaak was, dat het volk door den zwaren arbeid, aan het ophoogen van den grond verbonden, ontevreden was geworden; dat hij zich aanhoudend schuldig maakte aan amfioen schuiven, Ceramsche vrouwen tot zich nam, en daar door de oorspronkelijke bevolking tegen zich in het harnas joeg; ten slotte verzocht de heer *Engelhard* om voorziening in het bestuur, dan wel om ontheven te worden uit eene betrekking, waarin hij geen nut kon stichten.

Op grond van al deze bezwaren besloot de gouverneur

Merkus de sultans van Ternate en Tidore te verzoeken om voor eerst geene passen meer af te geven naar Ceram; den sultan van Ceram te gelasten om onmiddelijk naar Wahaai te verhuizen en zijne onderhoorigen aldaar door den landbouw middelen van bestaan te verschaffen; den post van Sawaai naar Wahaai overtebrengen, en een oorlogsvaartuig tijdelijk op de kust te stationeren.

Z. M. schoener *Iris* vertrok dan ook al spoedig derwaarts, met het doel om de bevolking te bewaken, en de verplaatsing naar Wahaai te bespoedigen, waartoe een aantal handwerkslieden en bannelingen van Ambon werden mede gegeven; weldra was de versterking te Wahaai dan ook gereed, en werd door de bezetting van Sawaai betrokken, en toen in Augustus 1830 de heer *Engelhard* benoemd werd tot assistent-resident van Saparoea en Haroeko, werd op voorstel van den gouverneur de militaire kommandant van Wahaai (toenmaals de 1e luitenant *Cramer*) met het civiel bestuur belast onder toekenning eener toelage van *f* 75 's maands.

Zoo werd de noord-oost-kust van Ceram afgescheiden van de afdeeling Hila en Larieke, waaronder dezelve vroeger sorteerde, en ontstond de tegenwoordige afdeeling Wahaai, wier grenzen thans afgebakend zijn ten westen aan de Maloean, en ten oosten aan Waroe, en die nog steeds door den militairen kommandant als civiel gezaghebber bestuurd wordt.

Onder tusschen was de toestand van het Ceramsche rijk gaande weg ongunstiger geworden; meer en meer bespeurde men bij de bevolking een zucht om naar hun geboorteland terug te keeren, en toen in 1832 eene volkstelling plaats had bleek het dat reeds zes hoofden van Maba en Patani met al hun volk, benevens een aantal Papoeërs heimelijk vertrokken waren, zoodat nog slechts ongeveer 2000 uitgewekenen zich op Ceram bevonden.

Voornamelijk was dit volksverloop toe te schrijven aan

de willekeur en werkeloosheid van den sultan, die in stede van menschen, die aan zeeroof en lediggang gewoon waren tot arbeidzaamheid aan te sporen, niets deed om hen op te beuren en zich daarentegen meer en meer aan amfioen verslaafde; van landbouw was geen sprake, en de weinige sagobosschen die in het sultansgebied aanwezig waren, leverden niet genoeg voor de behoefte op, zoodat armoede en gebrek de menschen er toe bragten om naar elders te verhuizen.

Toen de sultan eindelijk inzag, dat hij al zijne onderhoorigen langs dien weg verliezen zou, kwam het denkbeeld bij hem op, om zich op de Obie-eilanden te vestigen, en deed hij daartoe het verzoek, onder opmerking dat het zijn volk op die eilanden gemakkelijker zou vallen in deszelfs behoeften te voorzien (met andere woorden: dat zij daar zonder eenig toezigt het oude bedrijf weder zouden kunnen opvatten).

Het spreekt van zelf dat dit verzoek met ernst van de hand gewezen werd; maar de toestand was van dien aard, dat de gouverneur het noodzakelijk achtte zich in November 1832 naar Wahaai te begeven, waar, in eene vergadering, door den sultan en al de nog aanwezige hoofden de belangen der uitgewekenen werden in behandeling gebragt, en den sultan onder voorhouding van het onmogelijke om zijn verzoek intewilligen, ernstig werd aangeraden om van zijn voornemen af te zien.

Hij bleef echter halstarrig daarbij volharden, en toen het bleek dat onder de hand reeds aanstalten gemaakt waren, om in stilte Ceram te verlaten, terwijl de sultan alle blijken gaf van ongeschiktheid om zijn volk in toom te houden, toen werd de wel is waar gestrenge maar door de omstandigheden geboden maatregel genomen, waarbij de sultan werd vervallen verklaard van zijne waardigheid en het onlangs opgerigte Ceramsche rijk ontbonden; als een gevolg daarvan werd de sultan met zijne geheele fa-

milie naar Ambon overgebragt en later naar Java (Tjandjor) opgezonden, terwijl aan de ondergeschikte hoofden werd toegestaan om met hun volk naar hun geboorteland terug te keeren; de uitgewekenen van Maba, Weda en Patani, ten getale van 1300 zielen maakten daarvan gebruik; eenige Tabellorezen en Galelarezen bleven in de nabijheid van Wahaai wonen, en een aantal van 108 op de Papoeas geroofde kinderen, die niemand toebehoorden, naar de perken van Banda gezonden.

Dus eindigde het nieuw gestichte rijk van Ceram, dat zijn ontstaan te danken had aan politieke omstandigheden, en onder een doelmatig bestuur op het vruchtbare eiland eerlang in bloei zou zijn toegenomen, maar dat onder de leiding van een man, die aan het amfioenschuiven verslaafd was en den zeeroof bedektelijk ondersteunde, spoedig verviel, en eindelijk wegens den wetteloozen toestand der bevolking moest ontbonden worden.

HET OPPERGEZAG DER VORSTEN VAN BOLAANG (1)

OVER DE

MINAHASA

(Bijdrage tot de kennis der oude geschiedenis van Noord-Selebes).

DOOR

J. G. F. RIEDEL.

Omtrent de oude geschiedenis der Minahasa heeft de bekende schrijver van de „Moluksche aangelegenheden," François Valentijn, verscheidene onnaauwkeurigheden medegedeeld (2).

Het is mijn voornemen, door de bekendstelling van eene reeks van feiten, na een langdurig onderzoek en eene naauwgezette beoordeeling der verhalen en overleveringen van de Bolaangos, Minahasaren, Sangiërs en andere volken dezer gewesten bijeengebragt, de aandacht daarop te vestigen.

Alle oordeelkundige vergelijking op kritisch onderzoek gegrond beschouw ik als hoogst noodzakelijk, niet alleen om de waarheid van het door de oude geschiedschrijvers geboekstaafde te konstateren; maar ook om te bepalen den graad van vertrouwen, dien men aan bestaande tradities kan hechten.

---

(1) Door F. Valentijn en andere oude schrijvers Boelan, Bolan, of ook Boelang genoemd.

(2) Vid: oud en nieuw Oost-Indië Deel I bladz. 199 en 200; Editie van Dr. S. Keijzer.

Deze denkbeelden hebben mij er toe geleid, de welligt in veler oogen overmoedige hand te slaan aan een werk, dat zoo lang als een uitstekend en eerwaardig gedenkteeken der oudheid is aangemerkt geworden.

Het thans onbewoonde eiland Manado toewah heette in vroegeren tijd Babontehoeh.

De naam Manaro, of Manado (1), is van het oud Tooeoenboeloehsch werkwoord manaror, overeenkomende met maharor, het tegenwoordige maeroer, maheroer, zich verzamelen, ter beraadslaging bijeenkomen, afgeleid.

Met den naam pahawinaroran ni Tasikela, dat is, de verzamelplaats der Kastillianen, of de plaats alwaar zij met de inboorlingen beraadslaagd hadden, werd primitief het zoogenaamde Spanjaardgat, aan de noordwestkust van de Minahasa gelegen, hetwelk ook den naam van Kima voerde, aangeduid, om reden deze westersche vreemdelingen aldaar het eerst ten anker kwamen (2).

Kort daarop, toen op aanraden der stoutmoedige zeevarende bewoneren van Babontehoeh de Kastillianen zich naar de tegenwoordige baai van Manado begaven, werd de naam van Pahawinaroran ni Tasikela (3) gegeven aan de plaats door de oorspronkelijke Tooeoenboeloehs sedert eeuwen Toempahan Wenang (4) genoemd.

De naam Manado toewah, kwam eerst na de vestiging der Kastillianen in gebruik. Ze is eene verbastering van

---

(1) Niet Menado, zoo als gewoonlijk geschreven wordt.

(2) Van „de brandstigtinge door de spanjaarden te Kima aangerigt" en door J. Montanus in zijn kerkelijk berigt medegedeeld, heb ik niets kunnen vernemen. Kima was toen onbewoond en werd slechts enkele malen door de Babontehoehsche visschers bezocht.

(3) Ook panaroran ni Tasikela.

(4) Toempahan beteekent, plaats van daling, of ook plaats alwaar de lieden uit de bovenlanden kwamen om zout te bereiden. Toemoempah, verb. nederdalen. Wenang is een houtsoort, de Rottlera tomentosa. De vlakte van Manado, langs den rivier-oever was toenmaals met deze boomen bedekt.

pahawinaroran toehana, de eerste of oudste verzamelplaats. Ten einde hunne verhouding tegenover de Tooeoenboeloehs te bepalen, alsmede ook, om onder de bescherming der spanjaarden zich aan den vasten wal, alwaar zij geene gronden bezaten, te kunnen vestigen, hadden de baatzuchtige Babontehoehs, die de Kastillianen vrijwillig volgden, quasi om hun den weg te wijzen, het niet onvoegzaam geoordeeld, de Tooeoenboeloehsche hoofden diets te maken, dat zij als de eerste of oudste vrienden moesten worden aangemerkt, uithoofde de Kastillianen het aller eerst bij hen, op het eiland Babontehoeh, zich aangesloten hadden.

Voorheen waren de eilanden ten noorden van de Minahasà gelegen, met name Babontehoeh Talisei en Bangka, zwaar bevolkt en verkeerden hunne bewoneren, lathans in de dagen van Loementoet en Mokodompis den eersten, in eenen staat van hoogen bloei. Hunne aanvoerders of kolanos (1) sloten vriendschapsbetrekkingen met de vorsten van Ternate en met de Tobelosche opperhoofden, terwijl de Babontehoehsche zeeschuimers in de Tomini-bogt en elders, alwaar zij schattingen eischten, zeer gevreesd waren (2).

De Bolaangos gierden, na hunne gedwongene verwijdering van de Poenten ni Roemojaporong, op deze eilanden aan en stelden zich met de aanwezige bewoneren onmiddelijk in eene vredelievende verstandhouding. Toen de

(1) Omtrent den „Manadischen vorst" schrijft J. Montanus o. a. in 1675 het volgende: „Dit regeerhoofd is van zoodanig een eer en ontzag, dat tot dezen huidigen dag de Ternatanen, Tagulanders, Sangirezen etc., zoo wanneer ze zich op hun geslagtnamen willen beroemen, zij geen ander bewijs voor den dag brengen, als dat ze aan die van Kema [Kima] van overouds vermaagdschap zijn."

(2) Het landschap Tomini werd door Manikoenoesa veroverd en betaalde een korten tijd schatting aan Babontehoeh. — Haoengsapa, de dochter van een der Tominische vorsten, huwde met Mokodompis den eersten.

Bolaangosche grooten echter het bestuur van den regerenden bangsa Mokodompis op arglistige wijze trachtten magtig te worden, werden zij van daar gewelddadig verdreven en vestigden zij zich, na op de hoogte van de rivieren Mangatasi en Rano ni apo voor een korten tijd genesteld te hebben, eindelijk aan de monding van den Lombagin stroom, in het tegenwoordige landschap Bolaang-Mongondooe.

Daarna werd Bolaang door de bewoneren van Babontehoeh ten onder gebragt en voerde een der kleinzonen van Loementoet, ofschoon slechts een korten tijd, het bewind over dit landschap.

Herhaalde inwendige verdeeldheden echter, ten gevolge van bestuurs opvolging in de dagen van Pasibori, verzwakten Babontehoeh's magt zoodanig, dat Bolaang zich weder vrijvocht en de inwoneren van Babontehoeh, nadat velen hunner naar de noordelijk gelegene Sangi-eilanden verhuisd waren, op zijne beurt beheerschte.

Onder dit tijdelijk beheer verschenen te Kima de eerste Spaansche galjoenen, welker opvarenden, gelijk wij boven zagen, op aanraden der Babontehoehs den aanleg Toempahan Wenang, aan de tegenwoordige baai van Manado, tot plaats hunner nederzetting kozen.

Door het vertrek van een groot aantal Babontehoehsche huisgezinnen naar Siawoeh en Tagoelandang werden de eilanden Talisei en Bangka schier geheel ontvolkt.

Oppervlakkig zou derhalve kunnen beweerd worden dat de achtergeblevenen de hulp der Spanjaarden inriepen, om van de dwinglandij van Bolaang verlost te worden. Zoodanig een beweren evenwel is van alle grond ontbloot. De hoofdoorzaak was meer bepaald de zucht der Babontehoehsche hoofden, om door tusschenkomst der Kastillianen en gesteund door hunne wapenen invloed en magt op de bewoneren van den vasten wal te verkrijgen.

De traditie omtrent de apen en meerkatten, die de eilan-

den-bewoners van hunne verblijfplaats zouden hebben verdreven, is minder algemeen bekend. Ze heeft welligt haren oorsprong te danken aan de omstandigheid, dat tijdens het bewind van Manirika eenige hoofden van huisgezinnen zich aan den vasten wal, op de hoogte van de tegenwoordige tandjong Pisok, voor een korten tijd hadden opgehouden, ten einde aldaar ongestoord padi aanteplanten. Daar en boven is het niet wel aantenemen dat apen en meerkatten (1) al het gezaai der bewoneren bederven kunnen op eilanden alwaar de landbouw ten gevolge van de ongeschiktheid van den bodem nooit werd gedreven, en wier bewoneren hoofdzakelijk met sagoe en aardvruchten, gelijk de Sangiërs thans, zich gevoed hadden, uitgezonderd bij plegtige gelegenheden wanneer tegen ruil met zout en visch rijst van het vaste land, van de Tooeoenboeloehs, verkregen werd.

De Minahasasche „bergboeren," beter aangeduid door het volk van Tooeoenboeloeh, Tooeoensea en Tooeoenpakewa (2), hebben nimmer onder den oppervorst van Babontehoeh (3), of onder het oppergezag van Bolaang gestaan.

Voor zooverre mij na onderzoek is gebleken kwamen de Babontehoehs zelden in naauwe aanraking met de binnenlandsche alifoeroe. De zamenkomsten langs de stranden hadden alleenlijk onderlinge ruiling van voedingsmiddelen ten doel. Uit vrees welligt van door deze wilde boschbewoneren, wier aantal naar luid der overleveringen dat

---

(1) Wat Valentijn met het woord meerkatten bedoelt, is mij niet duidelijk. Men treft op het eiland Manado-toewah geene cercopitheken, maar slechts den cynopithecus niger, aan. Het verlaten van het eiland Lembeh schrijft men ook aan zoodanig een reden, de zoogenaamde „prang hoedang" toe."

(2) In vroegeren tijd Tooeoenkunboet genoemd.

(3) J. Montanus zegt o. a. ook „men bewees mogelijk (zoo mij berigt is) dat deze Manadische koningen op het vasteland Celebes geen regten hebben gehad".

van de bladen van den grootsten waringinboom heeft overtroffen, en die toen overal onder den naam van anthropophagen bekend stonden, kwalijk te zullen worden bejegend, hielden de Babontehoehs zich van de bergbewoneren gescheiden.

In de oude geschiedenis van Tooeoenboeloeh treft men slechts eenmaal het berigt eener treurige verwikkeling aan tusschen beide stammen, tengevolge van minnenijd in de dagen van Pongeba, welke bloedige gevolgen had.

Van oudsher stonden de Tooeoenboeloehs Tooeoenseas en Tooeoenpakewas, nadat zij hunne eerste verblijfplaats Toemaratas, in het centraal gedeelte der Minahasa (1) verlaten hadden, elk onder het regtstreeksch bestuur hunner eigene opperhoofden of oudsten.

Na de aankomst der eerste Nederlanders trachtten de Babontehoehsche vorsten wel is waar, even als tijdens het aanwezen der Kastillianen, invloed uitteoefenen ten einde de oppermagt over de bergbewoneren te verkrijgen, doch de Tooeoenboeloesche hoofden Soepit, Lonto en Paat hebben hunne pogingen verijdeld, en de Compagnies dienaren door kracht van overreding genoopt niet in hun voorstel te treden, namelijk, om een der Babontehoehsche hoofden als kolano (2) ne mahasa aantestellen.

Van af dien tijd werden de overeenkomsten gesloten en de aangelegenheden des lands door 's Compagnies opperkooplieden en gouverneurs, gezamenlijk met al de hoofden der bergbewoneren, de Pahendontoeas, welke onder de algemeene benaming van „Hoeckom," of „Rigter," ook wel „Hoeckom Major" het bestuur voerden, geregeld.

Tusschen Bolaang en de drie boven genoemde Minahasastammen hebben menigvuldige oneenigheden plaats gehad.

De vijandschap ontstond doordien de Bolaangos onder

---

(1) Bij de tegenwoordige negorij Kanonang, Distrikt Tooeoenpaso.

(2) Kolano, of korano vorst, opperhoofd.

Intoe-intoe door de inwoneren van het eiland Lembeh, de afstammelingen van Roemojaporong, verdreven werden; vervolgens uit de niet nakoming der belofte door Damopoliih, een der Bolaangosche vorsten, gedaan vóór zijn huwelijk met Teteon, dochter van Siooekarangan van de bangsa Roesoelangih; voorts dewijl de nakomelingen van Damopoliïh, die van moeders zijde van de Minahasa afkomstig was, op het bestuur over de landen benoorden de Rano ni apo aanspraak maakten.

De verdrijving der Bolaangos van Lembeh verwekte onder hen haat en wrevel, die zij voortdurend hebben trachten te koelen door herhaalde aanvallen op de afgezonderde alifoeroe-negorijen te doen, door de bewoneren op hunne wijze uit hinderlagen te vermoorden, door de aanplantingen te vernielen en door andere gepleegde wraakoefeningen van dien aard meer.

Omtrent de belofte van Damopoliïh wordt het volgende in de overleveringen medegedeeld.

Nadat Damopoliïh de Mongondooeërs had overgehaald om zijnen broeder Wantaniah als hun opperhoofd of datoe aantenemen vertrok hij naar de Minahasa en huwde aldaar met Teteon, de dochter van een der opperhoofden van Tooeoenpakewa. — Als huwelijksgift beloofde hij aan Siooekarangan (1) een strook lands ten geschenke te geven, welk land gelegen is tusschen de rivieren Rano ni apo en Poigar (2).

Toen de afstammelingen van Siooekarangan later, na den dood van Damopoliïh, deze bezittingen in eigendom namen, ontstonden er bloedige geschillen, welke een ge-

(1) Siooekarangan heeft als held of teteroesan eenen grooten naam verworven.

(2) Op dit gebied hebben de Bolaangos naar hun zeggen regten verkregen door prioriteit van ontginning, of liever door het maken van teekenen op de boomen, toen de Tooeoenpakewa-stam nog in het centraal gedeelte der Minahasa het verblijf hield.

ruimen tijd aanhielden, tot dat de oudsten van de Tooeoenpakewa-stam eindelijk de grenzen overtrokken, de Bolaangosche nederzettingen aan den Lombagin-stroom veroverden en de inwoneren in de omliggende bosschen achtervolgden.

De aanspraak dien de afstammelingen van Damopoliïh maakten op het bestuur over de landen, thans onder den naam van Minahasa bekend, deed vele oorlogen ontstaan, welke, vooral toen Bolaang met Mongondooe vereenigd was, met afwisselend krijgsgeluk gevoerd werden, tot in de dagen van Woroengbahani, Mandagi, Lengkong en Kalesaran (1) de eerste hoofden van de drie alifoeroestammen, welke zulk een stand van zaken niet langer willende dulden zich vereenigden, de Bolaangos met hunne Mongondooesche hulptroepen herhaaldelijk versloegen en tot aan gene zijde van de Rano ni apo op de vlugt dreven.

Intusschen bleven de in de Minahasa woonachtige stammen Pasanbangka, Ponosakan en Tooeoensawang, waaronder vele Mongondooeërs door huwelijk zich vermengd hadden, het bestuur van Bolaang erkennen en schatting betalen.

Eerst in het jaar 1678 zijn zij als gelijk aan de overige Minahasa-stammen beschouwd geworden en is van de zijde van de V. O. I. Compagnie aan Bolaang-Mongondooe verboden, van hen eenige belasting te heffen (2).

Omtrent deze aangelegenheid vindt men in art. 2 van het kontrakt, gesloten op den 10 Januarij 1679 door R. Padbrugge en de dorpshoofden en gemeenten van Manado of het noordelijkste gedeelte van Selebes, aangeteekend:

(1) Van af dien tijd dagteekent de naam Mahasa, Minahasa.

(2) Aan het opperhoofd van Manado ten einde „tot de saken der Ed. Maatschappije, buijten hare kosten te kunnen gebruickt worden" werden echter van dien tijd door „Passan, Saccan en Saban," alle dagen twee mannen geleverd. — Deze levering duurde, nadat de overeenkomst in 1790 gerenoveerd werd, tot in 1853.

„Wordende onder dezelve voorwaarde mede begrepen de volkeren van Saban, Datahan, Passan, en Saccan, als ook dat gedeelte van Bantik, soo wanneer zij naerlaten alle teekenen van onderwerpinghe aan de Coningh van Boelang tot nu toe gethoond, en verders niet".

De Bantiks, die onder Mokoago de tweede of Binangkang naar de Minahasa overkwamen, om hunne diensten aan dezen Bolaang-Mongondooeschen vorst te wijden, werden door hem aldaar achtergelaten, toen hij te Maaron of Maadon, eene plaats bij de tegenwoordige negorij Lilang, distrikt Tooeoensea, gelegen, in een gevecht tegen de Tooeoenseas het onderspit delfde.

Tot in het jaar 1850 hebben zij ofschoon zeer in 't verborgen feitelijk alle jaren echter schatting aan den radja van Bolaang betaald.

Uit gebrek aan kennis van den waren stand van zaken, alsmede door vertrouwen te stellen in baatzuchtige berigtgevers, is de suppremátie van Bolaang over Pasanbangka (Datahan en Passan), Ponosakan (Saccan), Tooeoensawang (Saban), Bantik en het tijdelijk beheer over Babontehoeh eerst door R. Padbrugge ook over de Tooeoenboeloehsche, Tooeoenseasche en Tooeoenpakewasche landen uitgestrekt, en geheel regteloos, zonder eenigen grond, van kracht verklaard (1).

In dezen algemeenen zin spreekt hij althans in den aanhef van het hierboven bedoeld kontrakt, van 10 Januarij 1679, luidende als volgt:

„Alle de dorpshoofden van Aris, Clabat, Bantik, Cla„bat boven, Cascassen, Tomon, Tonbaririe, Saronson, Ton„kimbout omlaegh, Tonkimbout boven, Romon, Tonbas„siaen, Langouban, Kakas, Ramboekang, Tompasso, Ton-

(1) R. Padbrugge schijnt, gedecideerd gelijk hij immer was, door eene beslissende verklaring de bewuste zaak, waarover zooveel voor en tegen werd gezegd, niet tegenstaande zich zelve, te hebben willen uit den weg ruimen.

„dano, Tonsea, Manado, Tonsaban en Passan voor Data-„han en Ponosaccan zich vaststellende, alhier omlaeghe ter „algemeijne Vergaderinge geroepen en verschenen zoo is op „hun gesamentlijk ootmoedich verzoek hier verschenen en „belooft zoo lange sij luijden naar zeggen in belofte de Ed. „Compagnie tot ter doot toe gehouw en getrouw blijven, de-„selve noijt te verlaeten of te gedoogen, dat den Coningh „van Boelang oijt weder over deze landstreeken of te volke-„ren gebiet krijgt alzoo zij verklaaren den Coningh noijt, „maar den Coningh haer, bevorens verlaten te hebben en „getracht heeft hun alle mogelijke afbruiken in schaede toe „te brengen (1) hetwelk buiten alle andere redenen hun tot „dit ootmoedigh verzoek bewoogh".

Behalven de betrekkelijke kontradiktorische berigten in de onbeschrevene, van mond tot mond gaande, overleveringen verspreid, bewijst het kerkberigt van Ds. J. Montanus van 17 November 1675 bovendien, dat de zaak onzeker en de kwestie in die dagen niet uitgemaakt was.— Hij beschreef de Manadosche volken „op zich zelven en buiten Boelan"; terwijl Valentijn bij wijze van gissing ook eenmaal bekend stelde, „en 't waarschijnlijkste is, dat al deze volke-„ren onderdanen van den koning van Boelan geweest zijn".

De Kastillianen (2), die op aanwijzing der Babontehoehs

---

(1) Dit doelt zekerlijk op de kort te voren plaats gehad hebbende verwikkelingen tusschen de „Sabans en Datahans" met Bolaang-Mongondooe.

2) De eerste Europeanen welke Manado bezochten worden door de Tooeoenboelochs en Sangiërs immer Tasikela of Taskela (omzetting van Kastella, Kastillianen) genoemd.— Niettegenstaande alle nasporingen onder de inlanders is het mij niet mogen gelukken te weten te krijgen of de Portugezen Manado ooit bezocht hadden — Volgens de verhalen werd bij de tweede komst der Tasikelas de koning van Babontehoeh gedoopt.— Valentijn schrijft dat in 1568 de jezuit Didacus Magellanes (zekerlijk een Portugees), naar Manado op ontdekking uitgezonden, den Koning van Manado en van Sjiaauw met 1500 van hunne onderdanen gedoopt had. — Waren de Portugezen het eerst te Menado gekomen, dan geschiedde dit omstreeks tusschen 1535 en 1542. Dit punt verdient nadere opheldering.

te Toempahan Wenang kwamen, trachtten aldaar vriendschapsbetrekkingen met de Tooeoenboeloehstam aan te knoopen; doch zonder eenig gevolg.

Van Wenang begaven zij zich over zee, langs de kust kanonschoten lossende, naar de bogt van Oewoeran (1) en gingen vervolgens over land tot op de hoogte van de tegenwoordige negorij Pontak aan de overzijde van den Rano ni apo stroom, voorts over de negorijen Tooeoenwasijan, Katinggolan (2) en Wanoea-Wangko (3) naar Kalih, van waar zij naar Wenang terugkeerden, om hunne galjoenen van Oewoeran af te wachten.

Het door de Kastillianen gehouden willekeurig en ergerlijk gedrag (4), tijdens hun verblijf in de binnenlanden, verbitterde de inwoneren, zoodat zij in een bloedig konflikt kwamen met de Tooeoenboeloehs te Wanoea-wangko.

De Tooeoensingalers, meer bepaald die van den stam Moentoe-oentoe-Lingkangbene, waren den Kastillianen evenwel genegen; zij gaven aan deze vreemdelingen hunne dochteren ten huwelijk inzonderheid met het oogmerk om langs dezen weg de oppermagt in de Minahasa te verkrijgen (5).

---

(1) De oude naam van Amoerang.

(2) Eene thans niet meer bestaande negorij der Tooeoenboeloehs.

(3) Wanoea-wangko de tegenwoordige hoofdnegorij Tooemoeoeng.

(4) Het gaf den Tooeoenboeloehs, wier begrippen in dit opzigt toen ter tijde nog al rigide waren, aanstoot dat de Kastillianen op hunne vrouwen en dochteren jagt maakten.

(5) Zoo als bekend is behoorden de Tooeoensingalers niet tot de oorspronkelijke bewoneren der Minahasa. Vóór de komst der Kastillianen waren zij de ata ne kalawat, of slaven, van Tooeoensea. — Deze lieden veroorzaakten der Ed. Compagnie veel overlast ten gevolge hunner gehechtheid aan de Spanjaarden, en hoewel door Simon Cos in 1660 bedwongen, werden zij eerst in 1711 geheel ten onder gebragt. De „Datahans (of zooals Maffeius zegt Batatjiners)" deden ook van hunne goede gezindheid blijken door in 1568 aan P. Mascarenhas te kennen te geven, „dat zij genegen waren christen te worden".

Toen de Kastillianen ten tweedenmale te Toempahan Wenang kwamen gingen zij Kalih beoorlogen, welke negorij door hen vernield werd; doch daarna, door de gezamentlijke Tooeoenboeloehs aangevallen, werden zij naar Wenang verdreven. — Bij deze gelegenheid sneuvelde hun aanvoerder in het Tooeoenboeloehsch Randang (1) genoemd.

Tijdens hun derde verblijf werd Wanoea-wangko aangevallen. — De Tooeoenboeloehs echter sloegen de Kastillianen met groot verlies terug.

Voor de vierde maal met hunne vaartuigen zich van daar verwijderende beloofden zij, na hunne terugkomst Wanoea-wangko te zullen aantasten en verdelgen. — Uit dien hoofde kwamen de Tooeoenboeloehsche opperhoofden Soepit (2), Lonto (3), Paat (4) en Lontaan (5) met elkander overeen (6), om de Nederlanders, de „blanke vijanden der Kastillianen", van wier aanwezen en handelingen te Ternate zij van de Sangiërs het berigt erlangden, optezoeken en een verbond van vriendschap te sluiten.

Dit geschiedde, denkelijk onder het bewind van den Gouverneur Jacob Hustaart (7) tusschen de jaren 1650 en 1655.

---

(1) d. i. de roode.

(2) Van Katinggolan, later Tooeoenbariri. Deze Soepit ligt te Woloan begraven. Zijn graf of tiwoekar wordt nog in eere gehouden

(3) Van Saronsong.

(4) Van Wanoea-wangko, later Tooeoemoeng.

(5) Van Kinilooe, later Kekaskasan.

(6) Volgens anderen dagteekent de naam Mahasa eerst van dezen tijd.

(7) De Nederlandsche bewindhebber te Ternate ontving de Tooeoenboeloehsche gezanten minzaam, schonk hun vier vlaggen en eenige geschenken, om deze aan Soepit, Lonto, Paat en Lontaan uittereiken en beloofde spoedig te hulp te zullen komen. — Eenigen tijd daarna, volgens de overleveringen voor den afloop van de padi oogst van dat jaar, kwam te Manado met een Sangisch vaartuig aan een Nederlandsch gekommitteerde in het Tooeoenboeloehsch Komter Koningi genaamd, iemand met een labium leporinum, om den stand van zaken optenemen.

De door den Kastilliaanschen opperbevelhebber van Manilla afgevaardigde vloot, ter verdelging van den Tooeoenboeloehstam, werd in 1660 door Simon Cos in de bogt van Wenang verslagen.

Volgens het algemeen gevoelen, gegrond op eene oppervlakkige kennismaking met de onvolledige beschrijvingen van F. Valentijn, en anderen, alsmede op eenige onzamenhangende aanduidingen, voorkomende in de oude dagregisters, schrifturen en kontrakten, zouden de noord-Selebesche landen reeds in de 16e eeuw onder de suppremátie van Ternate gestaan hebben.

Deze overheersching dagteekent echter voor zooveel Bolaang betreft, naar luid der overlevering, eerst na de komst der Nederlanders, terwijl de overige Minahasa-stammen, die het binnenland bewoonden, met de Ternatanen nimmer in aanraking traden (1).

Door regt van verovering kwamen alleenlijk de landschappen Holontalo en Limoeto onder het oppergezag der vorsten van Ternate.

Toen tijdens het bestuur van Soelthan Baab-Oellah, ongeveer in het jaar 1581, de Olongia-boea (2) van Holontalo, Dihedoe, dochter van Polomolo, geschil kreeg met de Olongia-boea van Limoeto, Molie de tweede, zond haar opvolger Hoemonggiloe, (nadat zij vermoord was) zijnen zoon Detoebia naar Ternate, ten einde van daar hulp tegen de overmagtige Holontalers te erlangen.

---

(1) In de dagen van Maramis werden slechts eenige aan het strand liggende Tooeoenseasche nederzettingen door de Moros van Djailolo, onder aanvoering van Kowalan, verwoest. — Deze omstandigheid heeft den alifoeroe-stammen geleerd, dat zij door met de Ternatanen in aanraking te komen niets te winnen, maar wel alles te verliezen hebben — uit dien hoofde trokken zij zich in hunne bergen terug. — Zoo als hierboven is medegedeeld, sloot de Babontchoehsche kolano Mokodompis een verbond van vriendschap met den vorst van Ternate.

(2) Olongia-boea d. i. vorstin.

In een treffen met de Ternatanen werden de Holontalers verslagen, waarna de eersten naar Ternate mede namen de zuster van den Holontaloschen Olongia Matolodoelahoe, Boheleo genaamd; die later te Ternate met zekeren Djoekaia, een man van hooge geboorte, in het huwelijk trad.

Kort na Holontalo werd ook Limoeto door de Ternatanen ten onder gebragt en wel na de abdikatie van Hoemonggiloe, die met de Ternataansche boki (1) Djoemoeoemini gehuwd was.

De door deze landen opgebragte schatting bestond uit gonofoe (2), goud en slaven.

Na het overlijden van Djoekaia keerde Boheleo; die toen den naam van Djoebaloe voerde, naar Holontalo terug en werd aldaar door tusschenkomst van den Ternataanschen oetoesan tot vorstin uitgeroepen.

Onder het bewind van Soelthan Hamza in 1647 onttrokken de Olongias van Holontalo en Limoeto zich aan het oppergezag van Ternate; doch met behulp van 's Compagnies wapenen bragt Kaitjili (3) Sibori hen weder ten onder (4).

In den loop van de zeventiende eeuw veroverden de Mangkassaren dit gedeelte van Selebes en trachtten de Holontalosche Olongias, met Limoeto vereenigd, de heerschappij van Ternate afteschudden door in verbond met de Mangkassaren te treden. De vernietiging van het Mangkasarsche rijk door de Compagnie, onder den vlootvoogd C. Speelman, was evenwel oorzaak, dat zij alweder onder het bestuur van Ternate kwamen, krachtens art. 17 van

(1) Een eerenaam voor aanzienlijke vrouwen.

(2) De drooge bast van den kalapa noot.

(3) Eene eerenaam aan vorstenzonen gegeven, vid: Hol: Katili, Sang kasilih etc.

(4) Als aandeel in den buit verkreeg de Ed: Compagnie van den Ternataanschen vorst een honderdtal Holontalosche en Limoetosche slaven.

het Bongaiasche kontrakt dd. 18 November 1667 (1).

Tijdens de regering van Eiato, in 1668, weigerden de Holontalosche en Limoetosche olongias op nieuw, om langer onder het gezag van Ternate te staan en riepen zij herhaaldelijk de bescherming in van de V. O. I. Compagnie.

De Soelthan van Ternate, zijne heerschappij over deze landen niet meer kunnende handhaven, gaf deze in 1677 weder aan de Compagnie terug.

In het daarop volgend jaar traden de olongias of vorsten van Holontalo en Limoeto te Ternate met de Nederlanders in een verbond, bij hetwelk zij deze landen van de Compagnie in leen ontvingen.

Het oudste verdrag van 26 Junij 1607, gesloten tusschen den admiraal Cornelis Matelief den jongen, van wege en uit naam der heeren Staten-Generaal der vereenigde Nederlandsche provintien, ter eenre, en den koning van Ternate Modafar en zijnen raad ter andere zijde, maakte slechts melding van de bijeenbrenging te Ternate van de verstrooide Ternataansche onderzaten.

Het betrekkelijk artikel luidt:

„Zij zullen ook gehouden wezen alle Ternatanen, die „verstroijt zijn in de omliggende landen, ten eersten te „Ternate te doen komen, ook alle onderzaten van de „kroon Ternate als: Boero, Cambello, Loehoe, Meau, en „Manado, die op 't eiland Celebes woonen, als ook die „van Gilolo, Moro, Sarangani en Mindanao, zooveel doen„lijk is, op dat door de menigte der Ternatanen 't ver„drijven van de Kastillianen te ligter mag vallen en 't „volk gereed zijn als er hulp uit Holland komt."

Door de opvatting van het woord „onderzaten," in den

---

(1) Des betrekkelijk lezen wij in bedoeld artikel, „alle gepretendeerde „eijgendom op de eilanden Saleijer en Pantsiano, alsmede op de gan„sche oostkust van Celebes, te rekenen van Manado af tot aan Pan„tjiano [Moena] toe."

zin van onderdanen — de oorspronkelijke bewoneren der eilanden — wordt het hiervoren beweerde geenzins wederlegd, om reden de vorst van „Oud Manado" de bondgenoot was van Ternate, en omdat de Holontalers, Limoetoërs Tomboekoeërs en daarom wonende volkstammen als onderdanen „die op 't eiland Celebes woonen" behooren te worden aangemerkt.

In het verdrag gemaakt door den heer admiraal François Wittert in de maand Julij 1609, zijnde blijkens den aanhef eene bevestiging van de in het jaar 1607 (1) overeengekomen artikelen, was er slechts sprake van de geallieerden; luidende dit artikel:

„Bij zoo verre eenige paijs tusschen de Hollanders met „de Kastillianen en Portugezen werd gemaakt, of eenige „stilstand van wapenen voor een tijd geaccordeerd, zal die „niet mogen geschieden of de Ternatanen en de geallieer„den als Makjan, Motir, Xoela, Cambello, Loehoe, Boero, „Manipa, Celebes, Meau, Taffoero, Pangesare, Sangir, „Manado, Moro, Loloda, Gammaenorre, Saboego, Gilolo, „en alle andere eilanden en natien onder den koning van „Ternate sorteerende, zullen met de Hollanders en Zee„landers in 't zelve contract begrepen zijn."

De overeenkomst in den jare 1666 tusschen Ternate en Tidore gesloten verspreidt eveneens geen licht over dit nog onbesliste vraagstuk. — Alleenlijk zijn er omtrent „de inbogt van Tomini, Gorontalo en de negorijen daar„omme" bepaalde data vermeld.

In artikel 5 lezen wij:

„Werd alhier bevestigd en geconfirmeerd het tweede „poinct van het vorige contract (van 1660) meldende: „dat ieders onderhoorige landen aldaar vermeld, buijten

(1) De dagteekening der maand schijnt mij zeer onzeker. — Valentijn beweert bladzijde 376 Deel I dat dit verdrag op den 26 Junij gesloten is, op bladzijde 384 Deel I geeft hij de maand „Mai" op.

„consent van den eijgen Heer door des anders ondersaten „niet mogen gefrequenteerd veel min geinfecteerd ofte „beroofd worden bij welkers (onleesbaar) blijft dat de landen „tusschen den koninck van Makassar en den koninck van „Ternate Mandarsaha in questie staande, en waerlyck van „oudsher onder de oude Ternataansche heerschappije ge„hoorende, ook niet zullen mogen gefrequenteerd worden „zonder expres consent en voorweten van opgemelde zijne „majesteijt, ten ware zij met dezelve majesteijt in publij„ken oorlogh of afgevallen waren, wordende daarbij na„mentlijk verstaan de eijlanden Xoela, het land van „Gapij, Bangaai, Serea en de eijlanden daaromtrent, den „grooten inbogt Malalou, het eijland Wawoni, het eij„land Katoua, het land van Pantjave, Boeton, eenige ne„gorijen op het land van Solor, het eijland Togiha achter „Makassar, de inbogt van Tomini, Gorontalo en de ne„gorijen daaromme, de landen van Sangi, Mangenado, „Saboange en de Xullo."

In eene opgave door F. Valentijn (1) geleverd van al de onder Ternate behoorende landen, zoo als ze in 1680 nog onder Kaitjili Sibori gestaan hebben, komen slechts de toen reeds onbewoonde eilanden „Banca, Salisse, Lem„beh, Ganga, Maij en Piso" (2) en „oud Manado," voor. (3)

De latere mededeeling (4) dat de koning van Ternate een „vorstelijk oppermagt oefende op het eiland Celebes, waar „hij over verscheidene voortreffelijke landen op de kust van „Manado en van Manado af tot de bogten van Cajeli en „Tomini plagt te heerschen," is door geen bewijs te staven.

(1) F. Valentijn Deel I bladzijde 135

(2) Van een eiland Piso heb ik nimmer iets te weten kunnen krijgen. — Zekerlijk eene verwarring met Tandjong Pisok, de ten noorden van de baai van Manado gelegene landhoek, alwaar eenige Babontehoehsche huisgezinnen tijdelijk zich gevestigd hadden.

(3) Hoe dit overeentebrengen met den inhoud van het kontrakt van R. Padbrugge van 10 Januarij 1679.

(4) F. Valentijn Deel I bladzijde 136.

In het werk van B. L. de Argensola (1) vinden wij omtrent de bewuste zaak tevens geene zekerheid.

Hij schrijft (2) „algunas destas Islas (..... Celebes.....) „obedecen al rey de Borneo, otras al de Tijdore, y al de „Bachan, y las de mas al de Ternate."

Voorts (3) „Las diez y seys poblaciones mayores de „Ternate acuden à su rey con tres mil hombres de armas, „..... Totole, (Tolitoli) y Bool (Boeol) seys mil sol„dados — Gaydupa, (Kaydipan) sieta mil. — Gorontalo „(Holontalo) y Hiboto, (Limoeto) diez mil. — Tomine (To„mini) doze mil. — Manado (Babontehoeh) dos mil. Dondo „setecientos. — Labague, (Lombagin) (4) mil..... Tambien „le obedecen los de Gape, Tobuquo (Tomboekoe) Butu: y „no se puede reduzir a numero su gente de guerra."

De beschrijving van Wouter Schouten (5) kenmerkt zich ook door algemeenheid.

Op bladz. 45 (6) lezen wij:

„Ternate..... is reeds van ouds.....een beroemd „koningrijk geweest, welks vorst over 72 eilanden (?) „heerschappij voerde .— Want al de Oostersche koningen „daar omstreeks stonden onder zijn gebied zelfs de mag„tige vorst van Celebes, (?)."

Volgens de oude verhalen strekte de oppermagt over Selebes bepaaldelijk zich alleen uit over „Gorontalo en de negorijen daaromme" als ook over Tomboekoe en den Taliaboeschen landtong (7).

---

(1) Conquista de las Islas Malucas Madrid 1609.

(2) Bladz. 72.

(3) „ 82.

(4) De verblijfplaats der Bolaangos, welke stam door de Babontehoehs ten onder gebragt, ook als bondgenoot beschouwd werd. — De verhouding van het getal weerbare mannen duidt dit aan.

(5) Aanmerckelijke Voyagie gedaan door W. Schouten. Editio 1676.

(6) Deel I.

(7) De tijdens het bestuur van Baboellah in 1580 veroverde landen Balante, Boalemo, Salocan, Hatah, en Locinau werden door Baboe, als

Het berigt van F. Valentijn, dat Bolaang in 1677 met behulp van 's Compagnies wapenen onder Ternate werd gebragt (1), luidt geheel overeenkomstig den inhoud van verscheidene der nog bestaande overleveringen dezer landen. — Deze ten onderbrenging door R. Padbrugge, op instigatie van den Soelthan Sibori, verdient echter als eene wederregtelijke daad te worden aangemerkt (2). Zoo als het toen ettelijke malen geschiedde, heeft de Ternataansche vorst zich op eene sluwe wijze van den in vele opzigten uitstekenden direkteur der Molukkos weten te bedienen, om zijne veroveringszucht te bevredigen.

Door Ternate werd vóór 1677 van Bolaang geene schatting geheven. — De Minahasa bleef evenzeer van de afpersingen der Ternatanen verschoond, niettegenstaande de overige in de hiervoren bedoelde traktaten genoemde landschappen en eilanden op bepaalde tijden des jaars de teekenen hunner onderwerping, bestaande in goud, olie, was en slaven, geregeld opbragten, of deze door de Ternataansche oetoesans (3) afgehaald werden.

Omtrent het algemeen streven der Ternataansche vorsten, vooral in dien tijd van hartstogtelijke ingenomenheid met de nieuwe leer, om in hun gebied den islam of de „moorsche godsdienst" met kracht uittebreiden

---

aandeel in den Tomboekoeschen oorlog, aan den Olongia Matolodoelahoe van Holontalo afgestaan. In 1854 kwamen deze landen weder onder het beheer van Ternate.

(1) F. Valentijn Deel I bladz. 200.

(2) Nadat de inhoud van art. 17 van het kontrakt van C. Speelman, dd. 18 November 1667 buiten hun medeweten gesloten, den Bolaangos bekend werd, verzetteden zij zich tegen het opperbewind van Ternate als hebbende nimmer in eene ondergeschikte betrekking tot deszelfs vorsten gestaan. Dit gaf Sibori aanleiding hun in 1677 den oorlog te verklaren. Bolaang werd in bovenbedoeld art. 17 aangeduid door „de landen van Lombagij" (Lombagin).

(3) Oetoesan, gezant, zendeling.

wordt tevens, voor zooveel Bolaang en de Minahasa aangaat, nergens melding gemaakt.

Ook werden de Tooeoenboeloehsche gezanten, die te Ternate kwamen om hulp tegen de Kastillianen interoepen, niet door de hoofden van Ternate bij 's Compagnies stedehouder binnen geleid. — Buiten de tusschenkomst dezer hoofden hebben zich deze afgevaardigden regtstreeks in aanraking met de Nederlanders gesteld en onder aanbieding van padi en ijzerhout, de gebruikelijke bewijzen van hulde en eerbied, hun verlangen bekend gemaakt. Eene zoodanige aanmatiging zou van de zijde der overmoedige Ternataansche grooten nimmer zijn geduld geworden, bijaldien de Tooeoenboeloehs hunne werkelijke onderdanen waren, te meer, dewijl Manado als een voorraadschuur bekend stond, en het den Ternatanen een onherstelbaar verlies moest te weeg brengen, zoo dit gewest zich aan hunne opperheerschappij onttrok.

Gelijk nog thans, had de Soelthan van Ternate toen in die dagen, landen in bezit, zonder eenige regtsbevoegdheid. — Dit zoogenaamd bezit werd uit gebrek aan voldoende kennis ten aanzien van den politieken toestand dezer gewesten in het algemeen, ook, omdat het niet wel mogelijk was met al die volken, waarvan velen de meest ongenaakbare plaatsen in de binnenlanden bewoonden, zich in onmiddelijke aanraking te stellen, tijdelijk erkend, of beter, gemakshalve door de V. O. I. Compagnie van kracht verklaard, zonder dat de betrokkene ingezetenen in die erkenning deelden, of hunne hoofden geraadpleegd werden.

In strijd met het bekend gestelde bij F. Valentijn, sedert lang als onomstootbaar waar aangenomen, vindt men na onderzoek en vergelijking der volksverhalen en overleveringen dezer landen, zoo als hiervoren kortelijk is aangestipt, eene geheel andere uitkomst ten opzigte van het oppergezag der vorsten van Bolaang over de Minahasa.

RAPPORT

VAN DE

MARGA SEMINDO DARAT,

AFDEELING KOMMERING OGAN-OELOE EN ENIM

RESIDENTIE PALEMBANG,

DOOR

H. PAUW TEN KATE.

De Semindo grenst ten oosten aan de Oeloe-Ogan, ten noord-oosten aan de Enim, ten noorden en noord-westen aan de Lematang-Oeloe, ten westen aan de Pasemah-Lebar, ten zuiden aan de Semindo Oeloe-Loeas en ten zuid-oosten aan de Kissam.

Zonder triangulatie is het zeer moeijelijk de grootte van dit landschap optegeven, ja zelfs te benaderen, daar twee reien bergen het bijna geheel insluiten en het grootste gedeelte uit ontoegankelijke bosschen en wildernissen bestaat.

Het kan beschouwd worden als een hoog, sterk geaccidenteerd vlakland, eene vlakke vallei tusschen twee bergketens. De zuidelijke, Boekit-Ringgit genaamd, maakt een gedeelte uit van het Barissan gebergte en zal naar mijne gissing hier en daar eene hoogte van 5 tot 6000 voet boven de oppervlakte der zee bereiken. Dit gebergte is de grens dezer marga met de Kissam en Batang-Harie Oeloe-Loeas. Het andere minder hoog, loopt in eene rigting van noord naar zuid, met een naar buiten gekeerden boog, en vormt een aaneengeschakelde rei bergen, waarvan de voornaamste toppen zijn: Boekit-Soeman, Oemang-Djamboel, Pandan-Balei en Pematang-Bengkok of Pematang Garang-

Garang. Deze keten vormt de grens tusschen de Semindo en de Moelak-Pasemah landen. Zuidwaarts vloeijen de beken en watertjes, die de Enim voeden, naar het noorden de grootere stroomen, die zich in de Lematang ontlasten, zoodat deze rei bergen als de waterscheiding van de Enim en Lematang kan beschouwd worden.

Alle deze bergen, met digte bosschen bedekt, zijn niet vulkanisch, zoo als gemakkelijk aan hun vorm te zien is; toch is de werking van het onderaardsche vuur duidelijk te bespeuren in menigvuldige warme bronnen, die ik echter, tot mijn leedwezen, nog niet in de gelegenheid was te bezoeken, en in de soms hevige aardbevingen, waarvan er één door mij werd waar genomen in den vroegen morgen van den 10den Julij 1867 in eene rigting van noordoost naar zuidwest en horizontaal.

Slechts eene rivier, de Enim, doorstroomt het geheele landschap in eene rigting van zuidwest naar noordoost, tot dat zij zich bij Padang-Bindoe (Enim) noordwaarts rigt en bij Moeara-Enim als een niet onbelangrijke stroom in de Lematang ontlast, daar zij gedurende haren langen loop het water van een menigte riviertjes in zich opneemt. Haar voornaamste bron bevindt zich ver in het Barissan gebergte, kronkelt zich hier en daar tusschen steile rotswanden door en vormt wederom op andere plaatsen ontzagchelijk diepe, doch niettemin toegankelijke ravijnen.

Eenige vademen boven de brug, die over deze rivier, de Enim-Kiri of Kidou, geslagen is in den weg van Poeloe-Panggong naar Babattan en de Oeloe-Ogan ontvangt zij de wateren van de Enim-Tengah, die, na eerst de Lobo-nipis en Boengin-poetih opgenomen te hebben, zich een weinig stroomopwaarts met de Enim tida-Berikan vereenigd heeft.

De voornaamste zijtak dezer derde bron is genaamd Soeban; deze ontspringt op den Boekit-Balei, stroomt voorbij Padjer-Boelan en Tandjong-Raja en neemt de Aijer-Betong digt bij Kotta-Agong in zich op.

Op de Boekit-Djamboel bevinden zich de bronnen van de rivier Mioe, deze kronkelt zich tusschen de doessoens Poeloe-Panggong en Moeara-Doea door, loopt dan door een kunstig aangelegden vijver, vereenigt zich verder, na eerst de Mioe-Melintang en de Aijer-Betong opgenomen te hebben, met de Prapou en valt daarna tusschen de doessoens Padang-Bindoe en Pandan-Doelan in de Enim.

De zoo even genoemde Prapou rivier ontstaat uit de zamenvloeijing van verscheidene kleine beken, die allen op het grensgebergte van de Moelak met de Semindo haren oorsprong hebben. Niet ver beneden Prapou en na eerst tusschen deze doessoen en Tanabang te zijn doorgestroomd neemt zij de Nibong in zich op en vereenigt zich later met de Mioe.

In het Ringgit gebergte ontspringt de Si-Pannas aldus genoemd naar de menigte kleine warme bronnen, die aan hare oevers en zelfs in hare bedding gelegen zijn, en waarvan het water warm genoeg is om er eijeren, pisang, ja zelfs rijst in te doen gaar worden. Dit riviertje vereenigt zich niet ver van Kloempang met de Ogan-Tengah, een tweede bron van de groote Ogan rivier.

Al deze stroomen en riviertjes zijn echter voor handel en scheepvaart van volstrekt geen nut, daar groote bogten, snelle stroomingen en ontzagchelijke steenen hen geheel ongeschikt maken om met praauwen, ja zelfs met kleine vlotten bevaren te worden. Van zoo veel te meer belang zijn zij echter voor den landbouw, daar het groote verval van water den aanleg van lange leidingen onnoodig maakt. Allerwege ziet men dan ook uitgebreide sawahvelden die bijna telken jare meer dan voldoende zijn om in de behoefte der bewoners van de Semindo rijkelijk te voorzien.

Toch is dit niet altijd het geval, daar het een enkele maal gebeurt, dat de padiaren zich, bij gebrek aan regen in de kentering of in het begin van de oostmoesson, niet vullen waardoor de oogst gedeeltelijk mislukt, terwijl het

bij groote droogte niet zelden geschiedt, dat de kleinere rivieren, die dikwijls in de regenmoesson stortvloeden gelijken, geheel droog vallen.

Voor het overige wordt er weinig werk gemaakt van de teelt van andere gewassen.

Behalve pisang en een enkele djamboe- en djerokboom vindt men er geen vruchtboomen. Slechts te Prapon, Tanabang en Babattan worden klapperboomen aangetroffen, pinang- en arengboomen komen echter overvloedig voor, terwijl van deze laatsten suiker wordt verkregen, die naar de Enim wordt afgevoerd en daar verkocht. Ook een weinig tabak en aardappelen worden hier en daar geteeld, doch het aanplanten van kapas is, even als in de Makakou, door de adat verboden. Van eenig belang is evenwel de ramehkultuur; bij het doortrekken van doessoens ziet men allerwege mannen en jongelingen bezig met uit de lange vezelen van dat gewas een soort van dun touwwerk te draaijen, dat dan later naar Palembang gebragt wordt en bijna het eenige artikel van uitvoer is. Bamboe, rotting en damar komen in de bosschen voldoende voor eigen gebruik voor, doch slechts uiterst zelden worden Sialangs aangetroffen, zoo dat was geheel ontbreekt.

In de uitgestrekte wouden van het gebergte houden zich tijgers, rinocerossen en olifanten op, zoo ook wilde zwijnen en herten, die somwijlen belangrijke verwoestingen in de rijpe rijstvelden aanrigten.

Te Padjer-Boelan en Tandjong-Agong vindt men eenige karbouwen, die echter gedeeltelijk behooren aan de bewoners der digter bij de Moelak gelegen doessoens. Hun aantal bedraagt echter niet meer dan 250 of 260 stuks. Geiten, die veel naar de Enim en Ogan uitgevoerd worden, zijn echter in de ladangs overvloedig te vinden, zoo ook kippen en eenden, doch geen enkel paard bevindt zich in de geheele marga.

De roode kleur der klei doet hier en daar het bestaan

van ijzeroxijde vermoeden, doch voor zoo verre mij bekend is komt er in den bodem geen enkel metaal in gedegen toestand of als erts voor. Zwavel en zout vindt men hier en daar bij de warme bronnen in het Barissan gebergte, doch niet in voldoende hoeveelheid om geëxploiteerd te worden.

Een groote weg, eene voortzetting van dien van de Enim en Ogan-Oeloe, doorloopt het geheele landschap Semindo doch is niet altijd gemakkelijk te begaan. Digt bij Padang-Bindoe bestijgt men al dadelijk een hooge heuvel (Tebing-Pegambirran); vervolgens loopt de weg langs de Enim, palen ver, door een digt bosch tot aan de grenzen van de Semindo (Peradoean–Koeloes of Boenoet), en van daar door alang-alangvelden en sawahs tot Moeara-Doea en Poeloe-Panggong vervolgens tot aan Padjer-Boelan, langs de doessoens Kotta-Agong en Moeara-Tenang door uitgebreide ladangs en natte rijstvelden.

Deze geheele weg, overal minstens een vadem breed en goed door de bevolking onderhouden, kan geheel te paard afgelegd worden, doch daar waar hij de Mioe, de Enim tida-Berikan en de Soeban overgaat, is men even als op verscheidene andere plaatsen genoodzaakt aftestijgen. — De ravijnen bij de zoo evengenoemde rivieren zijn in der daad moeijelijk aftedalen en te beklimmen, doch komen nog niet in vergelijking bij dat in den weg van Poeloe Panggong naar de doessoens Babattan, Bandar-Alam en Tangarasa en de Oeloe-Ogan.

Dit ontzagchelijke ravijn, ongeveer drie kwart paal lang en vijftien honderd voet diep, kan onmogelijk te paard begaan worden.

Digt bij Padjer-Boelan bevindt zich noordwaarts een pad over Tandjong-Raja, Tandjong-Iman en de Tannah-Bengkok naar Kebon-Djati en Bandar (Pasemah), terwijl zuidwaarts een voetpad eerst door de sawahs, later door het gebergte gevonden wordt naar Tandjong-Agong, Tandjong-tiga en van daar naar de Semindo Oeloe-Loeas (Poeloe

Tjoppo, Oeloe-Danou en Moeara-Sindang) en Makakou.

Ten slotte bevindt zich een halve paal ten noord-oosten van Poeloe-Panggong een zeer goede weg, die langs de doessoens Moeara-Danou Tinggi en Lembah, Tanabang, Prapou en Moeara-Nibong loopt en zich niet ver van de grens weder met den grooten weg uit de Enim vereenigt. Tusschen de doessoens Moeara-Danou Lembah en Tanabang loopt een voetpad over de Pematang Kajoe-Aro, de grens met de Moelak, naar Mangkennan en Moeara-tiga.

Het landschap Semindo wordt bewoond door een volksstam, afkomstig uit de Pasemah-Lebar, die zich nog niet lang, misschien één of anderhalve eeuw, geleden aldaar vestigde. De eerste geschiedenis van dat volk is slechts weinig en onvolkomen bekend; slechts enkele oude doessoenhoofden herinneren zich het een en ander daarvan uit den mond hunner vaderen vernomen te hebben en deelden mij het volgende mede. Door gedurige twisten met de bewoners der omliggende doessoens werden eenige ingezetenen van Perdipo gedwongen het landschap Pasemah-Lebar te verlaten en besloten zij, te meer daar hun doessoen te klein werd en geschikte gronden ter verbouwing van het noodige voor hun onderhoud begonnen te ontbreken, oostwaarts te trekken; eerst vestigden zij zich te Kotta-Pandjang, daarna te Tebat-Benkoean en Tandjong-Boelan. Doch ook deze plaatsen werden spoedig verlaten. Onder aanvoering van zekeren Radja Oelio trokken zij naar de Pematang Kajoe-Aro, sedert onheugelijke tijden de grens tusschen de Enim en de Moelak, en van daar naar de streken door de Prapou en Mioe besproeid.

Aangelokt door de schoone landstreek en de talrijke rivieren besloten Radja Oelio en de zijnen zich naar Padang-Bindoe te begeven en van Depati Pandjang (een der poejangs van de Enim) verlof te vragen om zich in die streken te mogen nederzetten. Deze gaf gehoor aan hun verzoek, schonk hun de geheele landstreek door de bron-

nen van de Enim besproeid, tusschen het Ringgit gebergte en de noordelijke bergketen, wees de Peradoean-Koeloes als grensscheiding aan en bepaalde, dat de nieuw aangekomene slechts dan huur van den grond zouden moeten betalen, indien zij zich buiten de aangewezene landstreek, en wel meer bepaaldelijk ten noord-oosten daarvan, wilden vestigen. Ter bekrachtiging dezer overeenkomst werd een karbouw geslagt. Eerst verrees Prapou, zoodat deze doessoen als de oorspronkelijke vestiging der Semindoërs kan beschouwd worden.

Eenigen tijd later verhuisde wederom een gedeelte der bewoners van Prapou naar Nandjongan, digt bij de Pematang Kajoe-Aro, onder aanvoering van Dipati Raja-Wani, terwijl nog anderen onder Argan-Boemie, Goeroe-Saktie en Noekang-Nadin de stichters van Tandjong-Raja werden.

Langzamerhand nam de bevolking zoodanig toe, voornamelijk door de aankomst van andere uit Perdipo dat achtervolgend niet alleen een aantal nieuwe doessoens verrezen maar ook geheel andere landstreken bevolkt werden. Zoo ontstonden uit de ladangs en talangs rondom Prapou de doessoens Poeloe-Panggong, Moeara-Doea, Moeara-Danou, Moeara-Nibong, Blambangan en Tanabang. De bewoners der laatste doessoen begaven zich na eenigen tijd naar de Oeloe-Loeas en stichtten daar Moeara-Saoeng onder aanvoering van hun Pangeran Priksa-Alam. Toen echter Nandjongan door een brand was vernield, betrokken de bewoners de door de Tanabangers ledig gelaten huizen of toogen naar Prapou terwijl de verbrande doessoen niet weder werd opgebouwd. De ingezetenen van het kleine Blambangan, de eenigste doessoen digt bij Nandjongan gelegen, gevoelden zich toen zoo verlaten, dat ook zij besloten naar de Oeloe-Loeas te trekken.

Digt bij Tandjong-Raja verrees langzamerhand eerst een talang, een nieuwe doessoen, ter onderscheiding Tandjong-

Raja baro geheeten; doch ook deze kwam weldra in verval, daar een groot gedeelte der bewoners zich op een kleinen afstand van daar nederzetten en alzoo de stichters werden van Padjer Boelan.

Laatstgenoemde doessoen en Tandjong-Raja werden daarop de middelpunten, van waar uit kleine verhuizingen plaats hadden, die de stichting van Tandjong-Agong, Moeara-Tenang, Kotta-Agong, Babattan en nog drie andere doessoens in de Oeloe-Ogan Semindo ten gevolge hadden.

Zoo begaven zich Ratoe-Dewa en Oelak-Laoet van Tandjong-Raja naar Tandjong-tiga, legden daar ladangs aan, doch weldra bleek, dat de luchtstreek te koud en dus minder geschikt was voor de rijstkultuur, waarop besloten werd verder te trekken, tot een gunstiger terrein gevonden en daarop Moeara-Sindang in de Oeloe-Loeas aangelegd werd. Men deelt mij mede, dat Raden-Anom, achterkleinzoon van bovengenoemden Ratoe-Dewa thans ter belooning voor de diensten door hem bij het opsporen van Toean-Perdipo bewezen, tot pangeran van Moeara-Sindang zal benoemd worden.

Bijzonder belangrijk was het vertrek van zekeren Anggot uit Tandjong-Raja, die zich, gevolgd door vrienden en verwanten, naar eene landstreek begaf, toen behoorende aan de marga Adji (Kommering), zich vestigde in de tegenwoordige landstreek Makakou en den naam aannam van Pangeran-Adji. Diens kleindochter is gehuwd met Pangeran-Moeda thans passirah der Makakou.

Ook nu doet zich weder gebrek aan geschikte gronden voor. De doessoens Moeara-Danou Lembah en Tinggi bezitten slechts twaalf bidangs sawah, terwijl de overige bewoners hun rijstgewas op ladangs verbouwen. De oogst dier twaalf bidangs is echter nog steeds zeer afhankelijk van toevallige onstandigheden, voornamelijk daar men het water niet meester is; bijna telken jare doet zich groot gebrek aan rijst, dit belangrijk voedingsmiddel, gevoelen zoodat de

bevolking verpligt is door aankoop in haar behoeften te voorzien. Ten einde zich de daartoe benoodigde gelden te verschaffen worden thans uitgebreide ladangs bij de rivier Peloeng (grens tusschen de marga's Pandan en Tandjong-Agong-Enim) aangelegd. De daar verkregen padi wordt van de hand gezet en met de opbrengst daarvan rijst in de Semindo gekocht. De hoofden der twee hierboven genoemde doessoens bespraken met mij de wenschelijkheid om geheel en al naar de rivier Peloeng te verhuizen.

De bewoners der Semindo zijn reeds van ouds, echter zonder fanatisme, ijverige belijders van den Islam, even als de tot denzelfden stam behoorende Makakouërs en Oeloe-Loeassers. In hooge vereering houden zij hunne zoogenaamde poejangs of voorvaderen, die hen met het Islamisme hebben bekend gemaakt en hun betrekkelijk veelerlei onderwerpen voorschriften hebben achtergelaten, die meerendeels nog trouw door hen worden in acht genomen. Zoo schreef de adat voor, dat moordenaars of zij, die zich schuldig maakten aan bloedschande, levend zouden begraven worden. Daar deze misdaden altijd aanleiding gaven tot bloedige veeten, niet alleen tusschen bijzondere personen, maar zelfs tusschen geheele doessoens, werd deze bepaling waarschijnlijk gemaakt, ten einde door den dood van de schuldigen de stellig door de verwanten te nemen bloedwraak, zoo mogelijk, te voorkomen.

Thans echter, nu de Semindo onder geregeld bestuur is gebragt, staan zulke misdaden voor den rapat van volkshoofden teregt.

De eerste stichter van de doessoen Perdipo in de Pasemah-Lebar, Radja-Njawa, overleed zonder kinderen na te laten, doch schijnt gewoon te zijn geweest, sommige personen, die uitmuntten door goede hoedanigheden of door het streng opvolgen der voorschriften van den Islam tot zijne kinderen aantenemen; als zoodanig worden genoemd

de poejangs Djĕmĕnnĕng-Agong uit Perdipo, Maas-Panghoeloe uit Mataram, Priksa-Alam uit de Lematang, onder aanvoering van wien de verhuizing uit Perdipo plaats had (een wereldlijk opperhoofd, zoo als Radja-Oelio een geestelijk was) en ten slotte poejang Loeroes.

Van Maas-Panghoeloe Mataram stamt regelregt de tegenwoordige wakil passirah van de marga Semindo af, en wel door deze opvolging:

1 Maas-Panghoeloe.

2 Dipati Radja-Wani, passirah te Nandjougan. Diens zoon,

3 Pangeran Goentoer-di-Langit verhuisde naar Poeloe-Panggong en was de eerste passirah aldaar.

4 Pangeran Kebilat-mata.

5 Pangeran Panghoeloe-titi-Igama.

6 Pangeran-Anom. Een vijftien jaren geleden werd Pangeran Singa-Laga van Tangarasa aangesteld tot passirah van de Oeloe-Ogan-Semindo en de landstreek gelegen tusschen het Barissan gebergte en de Enim-Kidou. Korten tijd daarna werd hij echter, overtuigd van met zijn broeder Annak-Dalam, een bekende roover en onruststoker in die streken, geheuld te hebben, afgezet, zoodat het bestuur van de geheele Semindo weder aan Pangeran-Anom werd opgedragen.

7 Pangeran-Anom Kadian.

8 Ambang (wakil) broeder van den vorigen.

De poejang Djĕmĕnnĕng-Agong en zijne nakomelingen schijnen steeds geestelijke hoofden, vooral in de Semindo, geweest te zijn.

De tegenwoordige panghoeloe van Padjer-Boelan stamt regelregt af van dezen poejang en wel volgender wijze:

1 Poejang Djĕmĕnnĕng-Agong.

2 Poejang Soedahan, tweede zoon.

3 Poejang Makiedjang, allen te Perdipo.

4 Poejang Ketip, die het eerst naar Padjer-Boelan verhuisde.

5 Nenne Kimaas.
6 Soedahan.
7 De panghoeloe.

Een oudere broeder van poejang Soedahan, genaamd Lebeh-Panghoeloe en diens nakomelingen bleven geestelijke opperhoofden van de doessoen Perdipo en aldaar gevestigd, totdat diens achterkleinzoon Pidaran, mede genaamd Toewan-Perdipo of Lebeh-Panghoeloe, zich, na eerst zijn huwelijk met de zuster van Pangeran-Tommengong van Padjer-Boelan (Pasemah) verbroken te hebben, met der woon te Padjer-Boelan (Semindo) vestigde, doch, na weder met de dochter van den vorigen depati van Tandjong-Agong in het huwelijk te zijn getreden naar de Batang-Harie Oeloe-Loeas vertrok.

De naam Semindo, door de eerste bewoners van die streken aan den grond hunner inwoning gegeven is welligt afkomstig van de gewoonte van dien eersten en meest geëerden poejang Radja-Njawa, om vreemdelingen tot zijn kinderen aantenemen (ambil annak).

Niets schijnt natuurlijker dan dat het nieuwe land, waar streng de hand wordt gehouden aan de voorvaderlijke gewoonte, dat de meisjes zich niet daar buiten, ja in den regel zelfs niet buiten hare geboortedoessoen na haar huwelijk mogen vestigen, zoodat in tegendeel haar man bij haar of bij hare ouders moet komen inwonen (kawin Semendo), ook den naam dier gewoonte heeft aangenomen.

Uit alles blijkt, dat dit landschap eerst sedert jongere tijden, zes of zeven geslachten (gilirs), is bewoond geworden en het is opvallend hoe snel die bevolking zich vermenigvuldigd heeft. Naar mijne bescheidene meening is dit voornamelijk toeteschrijven aan bovenvermelde wijze van huwen, die het voordeel heeft, dat de vrouwen het land niet verlaten, terwijl daar en tegen vele vreemdelingen zich er met der woon vestigen.

Eene andere oorzaak is misschien te zoeken in de omstandigheid, dat de vrouwen niet mogen huwen dan wanneer zij geheel volwassen zijn; niet zelden komt het voor, dat schoone en bemiddelde meisjes reeds den ouderdom van 22 of 25 jaar bereikt hebben voor zij er toe overgaan een huwelijk te sluiten. De daartoe vereischte leeftijd is 16 jaar en zorgvuldig worden door de ouders, in tegenoverstelling van andere Maleische stammen, de jaren berekend en aangeteekend, die hunne dochters en somtijds ook die hunne zoonen bereikt hebben.

De bevolking dezer marga bedroeg, bij de laatste telling in October 1866, verdeeld over 14 doessoens een aantal van 6554 zielen, waaronder 1351 weerbare mannen en jongelingen.

Over de geheele marga Semindo, behoorende tot de onderafdeeling Ogan-Oeloe en Enim is één passirah gesteld met den titel van Pangeran. Hem is een pembarep (Dipati-Mangkoe) toegevoegd, terwijl over de doessoens hoofden staan, vroeger met den titel van Pangeran, thans echter met dien van Depati; deze worden bijgestaan door penggawas (Raden of Laijang). De benoeming van den passirah, den pembarep en de depatis geschiedt op voordragt van den afdeelingschef, na eene vrije stemming door de bevolking, door het hoofd van gewestelijk bestuur.

Al deze hoofden, 45 in getal, zijn even als 17 priesters van de betaling van landrente en het presteren van heerendiensten vrijgesteld, doch overigens onbezoldigd.

De eenige belasting in geld, die in 1867 een som van *f* 998,– zal bedragen, bestaat in de opbrengst van *f* 1,– landrente voor elken gehuwden en *f* 0.50 voor iederen weduwnaar per jaar, in twee termijnen af te dragen. Het onderhouden van wegen en bruggen, de anteran- en kemitdienst benevens het overbrengen der post geschiedt in onbetaalde heerendienst.

Het regt wordt uitgesproken volgens de adat. Kleine

misdrijven worden door de doessoenhoofden en het margahoofd onderzocht en gestraft met geldboeten; grootere daarentegen als verzet, moord, bloedschande, overspel, verwondingen, brandstichting, belangrijke diefstallen, geheim dobbelen of hanenvechten te Batoe-Radja door den civielen gezaghebber, of door den rapat afgedaan.

Onder het hierboven opgegeven zielental zijn echter niet begrepen de slaven (abdis), die, in betrekkelijk groot getal 381, thans nog in de Semindo te vinden zijn.

Het is mij niet mogen gelukken uittevorschen, wat de oorsprong dier dienstbaarheid is geweest. Zelfs de oudste hoofden en bezitters van het grootste aantal slaven beweren niet te weten, waaruit deze betrekking tusschen dienstbare en vrije lieden ontstaan is. Het weinige wat ik hieromtrent ben te weten gekomen, bepaalt zich tot het volgende.

Reeds bij de stichting van de doessoen Perdipo door Radja-Njawa had deze een slaaf, dienstbare of volgeling, genaamd Sada-Mesti. Deze is de poejang der tegenwoordige abdis en van hem stammen al de anderen af.

Dat er echter tusschen deze twee poeijangs oorspronkelijk een meer vriendschappelijke dan wel bepaald dienstbare betrekking bestond, blijkt uit de omstandigheid, dat Radja-Njawa na eene woning gebouwd te hebben de daaraan belendende broego aan Sada-Mesti als verblijfplaats aanwees en zelf het hoofd-gebouw betrok.

Ook thans, na verloop van zooveel jaren, is deze betrekking zoo gebleven en alzoo het lot dier slaven allezints dragelijk te noemen. Gedurende dien tijd zijn de kinderen en afstammelingen dier eerste slaven door erfenis op de nakomelingen der eerste bezitters overgegaan.

Nu eens vindt men ze in talangs vereenigd, zoo als in de Talang-Tinggi, op een halve paal bezuiden Padjer-Boelan gelegen en Lobo-Nipis op eenigen afstand van Tandjong-Agong, dan weder wonen zij op afzonderlijke ladangs of wel bij hunne heeren in.

De huizen in deze talangs zijn gebouwd naar hetzelfde model als de woningen in de doessoens en behooren aan de slaven, niet aan hunne meesters. Alles wat zich daarin bevindt is geheel hun eigendom even als de karbouwen, geiten en kippen, in één woord alles wat zij zich door spaarzaamheid en arbeidzaamheid hebben weten te verschaffen of door erfenis verkregen, zoo ook de vruchten, die in de ladangs groeijen.

Zelfs de ladangs en sawahs behooren hun gedeeltelijk in vollen eigendom, gedeeltelijk echter aan hunne meesters, die ze hun als het ware in huur geven. In beide gevallen wordt echter door den slaaf, na de padioogst, de helft van de opbrengst daarvan aan zijn eigenaar afgestaan.

Dit en het verbod aan mannen en vrouwen om zijden kleederen en gouden versierselen te dragen is het eigenlijke kenmerk der dienstbaarheid.

Gaat een slaaf ten handel en gelukt het hem eenig geld te winnen, dan is dit geheel voor hem en kan dienen, zoo hij er ten minste geen ander gebruik van maken wil, om zich later lostekoopen.

Dit wordt zelfs niet ongaarne door de bezitters gezien, daar zich alsdan voor hen het vooruitzigt opent op eens of bij gedeelten een vrij aanzienlijke som magtig te worden.

Mislukt echter de oogst, wordt door de eene of andere omstandigheid de slaaf buiten staat gesteld om in zijn onderhoud of in dat van zijn huisgezin te voorzien, dan is daarentegen zijn eigenaar gehouden hem met voedsel, woning en kleederen te hulp te komen. Zoo ook komen ouden van dagen en gebrekkigen, indien zij geene kinderen hebben of geen hunner nabestaanden hun behulpzaam is, ten laste van hunne meesters.

Ingeval zij echter zelf verlangen vrijgegeven te worden, geschiedt zulks gewoonlijk.

Elke slaaf of slavin kan zich zelf, zijne ouders of kinderen vrijkoopen en zeer dikwijls wordt door hen van dit regt

gebruik gemaakt, De daarvoor vastgestelde prijs is voor eene vrouw 40, voor een man 38 Rijksdaalders. Voor kinderen wordt hetzelfde losgeld gevorderd als voor volwassenen.

Wil de vrijgekochte zich in de Semindo met der woon vestigen (djadi orang baik) dan is hij bovendien verpligt een kleine karbouw, ter waarde van *f* 25.—, of wel een geit te slagten; er wordt een sedekah aangerigt, waaraan de losgekochte, zijn vorige meester en de bewoners der doessoen, die hij zich als woonplaats heeft uitgekozen, deelnemen.

Eenmaal vrij deelt hij in alle regten en verpligtingen der overige bewoners van de Semindo. Nooit zal het bij iemand opkomen hem hard te vallen over zijn vorige positie, ja zelfs ziet men hem wel eens huwen met een lid eener aanzienlijke familie. Zoo is een vrijgekochte slaaf getrouwd met de zuster van een penggawa van Poeloe-Panggong terwijl zekere Laïs een tweede huwelijk heeft aangegaan met eene zuster van den gewezen depati van Padjer-Boelan, Karta-Djaja.

Huwt een slaaf met eene slavin, een anderen meester toebehoorende, dan betrekt hij het huis van de ouders van het meisje en wordt de opbrengst van het door hen gemaakte rijstveld verdeeld, en wel een vierde daarvan voor elken eigenaar en de helft voor de verbouwers bestemd.

Huwelijken tusschen dienstbaren en vrijen hebben dikwerf plaats, doch gewoonlijk koopt zich dan eerst de slaaf of slavin los of wordt losgekocht.

Zoo komt het dikwerf voor, dat jonge en schoone meisjes door vreemdelingen tot huisvrouw worden genomen, doch alsdan worden zoo wel het meisje als hare ouders geraadpleegd, terwijl de eigenaar zich daar in geen geval tegen verzetten kan, indien zich overigens geene bezwaren tegen zulk een huwelijk voordoen.

Door den vreemdeling wordt alsdan de losprijs van *f* 100.— betaald aan den eigenaar en bovendien een bedrag van 10

Rijksd. aan de ouders (opah berannak) en 2 Rijksd. aan den proatin der doessoen (katrangan), waarna zijn vrouw hem naar zijn woonplaats volgt. Een karbouw of geit wordt in dit geval niet geslagt.

Uitdrukkelijk wordt de toestemming vereischt van den slaaf of slavin en van zijn ouders en kinderen, indien deze door den eigenaar aan een anderen wordt overgedaan, hetgeen echter slechts uiterst zelden geschiedt.

Bij geboorten, huwelijken en sterfgevallen hebben bij slaven en vrijen dezelfde plegtigheden plaats. Daar de eerste echter, uit den aard der zaak, doorgaans minder gegoed zijn dan de laatstgenoemden, slagten zij bij het geven van feesten slechts geiten, terwijl de vrije lieden zich als dan de grootere uitgave van een karbouw getroosten.

Voor zoo ver de slaven in talangs vereenigd zijn staan zij onder het gezag van een hunner, djoeragan geheeten, die hen echter niet straffen of beboeten mag, maar hen bij den proatin der doessoen, waarbij de talang behoort, aanklaagt. Deze is alsdan geregtigd den schuldige kleine geldboeten op te leggen.

Geen meester mag zijn eigen regter zijn.

Wordt de slaaf door zijn eigenaar zoo mishandeld, dat hij daarvan de merkbare teekens of wonden kan aantoonen, en beklaagt hij zich bij den civielen gezaghebber te Batoe-Radja, dan kan deze daarin termen vinden om hem vrij te verklaren.

De moordenaar van een slaaf staat wegens moord voor de rapat teregt.

De laatste bepalingen zijn echter van jongeren datum.

Vroeger, gedurende het vigeren van de atoeran sindang mardika, had een meester het regt zijn slaaf, indien deze zich tegen zijne bevelen verzette of weerspannig was, te dooden, doch na de inlijving van dit landschap in de maand Maart van het jaar 1864, waarbij de Semindoërs werden gelaten in hunne huishoudelijke en politieke regten en in

het genot hunner eigene regtspleging, werden mildere bepalingen afgekondigd. Wel werd hun het bezit der slaven gewaarborgd doch tevens op de zwaarste straffen verboden hen te mishandelen, verwonden of te vermoorden.

Uit alles is mij gebleken, dat niettegenstaande in vroegere tijden de eigenaar, heer en meester was over leven en dood van zijn slaaf, hij hem echter beschouwd heeft als een integrerend deel van zijn huisgezin.

Het is dan ook mijns inziens daar aan toeteschrijven, dat slaven en vrijen dezelfde taal spreken, c. q. hetzelfde letterschrift gebruiken, bij huwelijken, sterfgevallen en geboorten dezelfde plegtigheden inachtnemen en dezelfde feesten vieren, alles natuurlijk eenigzints naar den aard der omstandigheden gewijzigd.

Over het algemeen is dus de toestand der slaven in de Semindo, hoewel lang niet benijdenswaardig, niet zoo drukkend als wel in andere landen het geval is.

Men verzekert mij, dat zich te Padjer-Boelan en Tandjong-Raja een paar slaven, Djoengah en Roenting genaamd, bevinden, die wel de middelen bezitten om zich vrij te koopen, doch daarvan geen gebruik willen maken en liever hunne afhankelijkheid willen behouden, dan zich te onderwerpen aan de omtrent de matagawés bestaaande regelingen.

Slaven betalen geen landrente en presteren geen kemit-, doessoen-, marga- of anterandiensten.

Slechts 4 bruggen, die in de ravijnen van de Soeban bij Kotta-Agong, en van de Enim tida-berikan bij de zoogenaamde benteng lama; die in den weg tusschen Poeloe-Panggong en Moeara-Doea en een vierde beoosten Moeara Doea over de Mioe, in den weg naar Padang-Bindoe, worden door hen onderhouden, terwijl zij met de matagawés gezamentlijk de werkzaamheden verrigten aan de brug over de Enim-Kidou tusschen Poeloe-Panggong en Babattan en bij het begaanbaar maken van het voetpad naar de Oeloe-

Locas, indien zulks, bij voorbeeld voor het gebruik van troepen, noodig geoordeeld wordt.

Eenige jaren geleden bestond in de Seminde nog een andere soort van dienstbaarheid, namelijk die van de zoogenaamde orang mengiring oetang.

Deze waren vrije lieden, die na eerst gelden van den een of ander opgenomen te hebben of op een andere wijze schuldenaars te zijn geworden, niet in staat waren binnen den ter teruggave bepaalden termijn aan hunne verpligtingen te voldoen. Alsdan werden zij het eigendom hunner geldschieters tot tijd en wijle zij hun schuld aanzuiveren konden. Vorige gezaghebbers hebben evenwel aan dezen toestand een einde gemaakt door te bepalen, dat voor elke maand dienstbaarheid een bedrag van *f* 5,— van hun schuld zoude worden afgeschreven zoodat b. v. een som van *f* 100.— in 20 maanden zoude voldaan zijn.

Het gevolg van dezen maatregel was, dat de schuldeischers hunne pandelingen vrij lieten, terwijl evenwel op deze de verpligting bleef rusten hun debet in termijnen aantezuiveren. Hun aantal is echter nimmer zeer groot geweest.

De Semindoërs kleeden zich zeer eenvoudig. Hun gewone dragt bestaat, uit een grove doek om het middel met een knoop of met een witte gordel, waarin de parang of kris steekt, vastgemaakt, terwijl het bovenlijf naakt blijft en het hoofd met een blaauwe of witte doek gedekt is. Bijna alle mannen hebben lansen terwijl verscheidene in het bezit zijn van vuurwapenen.

De vrouwen gebruiken geen andere kleedingstukken dan een grove kain of doek boven de boezem met een knoop vastgemaakt en die de beenen tot boven de knieën bloot laat; somtijds daar over heen een blaauwe sarong of roode slendang van Europeesch maaksel en een kort baadje. Bij feesten en plegtigheden kleeden zij zich echter met eenige meerdere zorg en dragen dan ook eenige versierselen, vooral de jonge meisjes, om hals en armen.

Kinderen loopen geheel naakt tot hun vierde of vijfde jaar.

De door de Semindoërs bewoonde doessoens zijn over het algemeen klein, smerig en slecht onderhouden. Gewoonlijk op een hoogte gelegen zijn zij omringd door vijvers, gegraven slooten (gloembangs), auer doeri en auer batoe en andere bamboesoorten, terwijl bovendien de meesten nog voorzien zijn van een pagger van naast elkander in den grond gestoken bamboes, vastgebonden door rottingen, met openingen, die des nachts worden of kunnen worden gesloten.

Deze versterkingen zijn van zeer ouden datum en wel geschikt om tegen een onverwachte aanval van kwaadgezinden beveiligd te zijn.

De daarbinnen gelegen huizen zijn digt bij elkander gebouwd, zonder genoegzame ruimten om behoorlijk aan lucht en licht den vrijen toegang te verleenen.

Slechts hier en daar, in enkele doessoens, verheffen zich eenige klapperboomen, doch gewoonlijk zonder vruchten of die ten minste nimmer rijp worden, terwijl de bladeren door een soort van rupsen, (oeloe adji) zwaar beschadigd zijn.

De huizen, van kajoe tĕnam, dat overvloedig in de bosschen voorkomt, gebouwd, bestaan meestal uit twee deelen: eerst het eigenlijke huis, met fraaije lijsten en snijwerk, geheel donker en zondere andere opening dan eene, die door een kleine zeer massive deur gesloten wordt, dient tot bewaarplaats van het weinige huisraad en fungeert voor keuken en slaapkamer tevens; voorts de broegô, een daarnaast gelegen, luchtiger en lichter vertrekje, zijnde de plaats waar gasten ontvangen en geherbergd worden. Daar ontmoeten de jongelingen de meisjes, die zij het hof willen maken, terwijl deze zich met het weven van kleedingstukken onledig houden en daar wordt de in de balei of op het padiveld aangeknoopte kennismaking verder voortgezet.

Tot dat vertrek nemen ook de bewoners hun toevlugt op het warmste gedeelte van den dag, want niettegenstaand het landschap hoog boven de oppervlakte van de zee is gelegen en de nachten buitengewoon koud zijn, kan het er des daags drukkend warm wezen.

In elke doessoen bevindt zich een algemeene verzamelplaats, balei geheeten, waar vreemdelingen gehuisvest en feesten en sedekahs gevierd worden.

De Semindoërs zijn groote liefhebbers van het feestvieren. Na afloop van den padioogst, bij het sluiten van huwelijken, hetgeen gewoonlijk alsdan het meest voorkomt, bij het aanhoogen van de graven van vroeger afgestorvenen, wanneer een slaaf of slavin zich loskoopt of door een ander losgekocht wordt, slagt men karbouwen of geiten. Een ieder, vrijen en slaven zonder onderscheid, begeeft zich naar de balei, alwaar een algemeene maaltijd gehouden wordt.

Slechts dan echter, wanneer vreemde jongelingen of meisjes tegenwoordig zijn, mag gezongen (njambei, berdjoeng) worden, want, en hierin onderscheidt zich de Semindoër van zijne naburen de Enimmers en Oganners, het is strijdig met de adat, dat de boedjangs en gadissen van de marga Semindo, ja zelfs van Makakou en Oeloe-Loeas, als tot dezelfde stam behoorende, elkander toezingen. Dit zingen bestaat uit een niet onaangenaam klinkend recitatief en is veel melodieuser voor een Europeesch gehoor, dan de gillende toonen, die de meisjes uit de Ogan en Kommering voortbrengen. Zelfs merkte ik eens een paar stemmen op, die vol en zuiver van toon waren. Dansen is geheel onbekend bij de jonge meisjes; slechts nu en dan geven de boedjangs voorstellingen, die eenige overeenkomst hebben met het menarien uit de andere margas.

Ook bij de geboorte van een kind, na een begrafenis, bij het oprigten en betrekken van eene nieuwe woning worden een of meerdere sedekahs gegeven, doch deze zijn

niet zoo algemeen als de zoo even vermelde en slechts eenige vrienden en bloedverwanten nemen daaraan deel.

Zoo worden feesten aangerigt twee of drie dagen na de geboorte (sedekah noekoep laban), drie maanden daarna (sedekah kendoerie), als het kind den ouderdom van twee jaren bereikt heeft (sedekah baso tangan), bij de besnijdenis (sedekah soenat) en bij het tandenvijlen (sedekah bedabong).

Bij sterfgevallen wordt het lijk door den priester naar de balei gebragt, daar gewasschen en geheel in witte kleederen gewikkeld en daarbij eenige gebeden opgezegd, daarna door den panghoeloe of ketip en de verzamelde vrienden onder luid geween en geldstrooijen door de doessoen gedragen en ter aarde besteld, doch zonder kist, terwijl het lijk slechts met een plank wordt bedekt. Wapens en versierselen worden niet bijgezet, slechts een ring wordt den doode gelaten. Algemeene kerkhoven worden niet gebruikt. Elk geslacht heeft echter zijn eigen begraafplaats.

3, 7, 40 en 100 dagen na het overlijden worden sedekahs gegeven en zoodra de middelen van de nabestaanden zulks toelaten een karbouw geslagt bij het ophoogen en in orde brengen van het graf (sedekah badjie).

Heeft een jongeling zijn oog op een meisje laten vallen, of wenscht een vader zijn kind met de eene of andere gadis gehuwd te zien, dan begeeft hij zich naar de woning van het meisje en bespreekt de zaak met hare ouders. Bestaan er geen bezwaren, of zijn deze uit den weg te ruimen, dan worden kleine geschenken gewisseld en een tijd bepaald, wanneer de jongelieden in het huwelijk zullen treden. Daarna wordt de passirah of de proatin bekend gemaakt met het plan, doch bij deze gelegenheid wordt daarvoor niets betaald, indien de jonge man een Semindoër is. Behoort hij echter tot eene vreemde marga, dan wordt voor de katrangan bij de hoofden 2 Rijksd. voldaan, hier niet als in de Ogan palaijan doch pesaëtan genaamd.

Bij deze wijze van trouwen is natuurlijk djoedjoer en blandja dapoer onbekend, ja zelfs is het geheel het tegenovergestelde. Bij het betalen van blandja dapoer toch wordt de vrouw ondergeschikt aan haar man, terwijl zij in deze streken de hoofdpersoon van het huisgezin is.

Zoo als reeds vroeger is aangemerkt volgt in de Semindo bij het huwen de man zijn vrouw of wordt hij door hare ouders als kind aangenomen.

Altijd geschiedt dit als de oude lieden zelf geen zoonen hebben of indien het de oudste dochter betreft. Deze toch is, na overlijden van de moeder, erfgename van huis en rijstvelden, terwijl de roerende goederen onder de overige kinderen gelijkelijk verdeeld worden. Sterft echter de man eerst, dan is natuurlijk zijne weduwe erfgename.

Wel blijft de weduwnaar bij zijne dochter inwonen, doch wil hij een nieuw huwelijk sluiten, dan behoort hare (de dochters) toestemming eerst verkregen te worden, voor hij met zijne tweede vrouw de woning kan blijven betrekken.

Zeer dikwijls volgt echter de vrouw den man, en wel in het geval zij jongere dochter en hij reeds in het bezit van een huis is, of genegen een nieuw te bouwen.

In geen geval echter mag een vrije vrouw de Semindo verlaten, want volgens het volksgeloof zoude zij als dan slechts kort te leven hebben, een losgekochte slavin is echter niet gehouden deze gewoonte te volgen.

De priester, die het paar, op dezelfde wijze als in de Kommering gebruikelijk is, vereenigt, ontvangt voor zijne moeite ƒ 1.—, of een stuk wit linnen (opah kawin), doch ƒ 2.50 in het geval de jonggehuwden beide afstammen van dezelfde overovergrootouders. Huwelijken tusschen de afstammelingen van dezelfde overgrootouders en nog nadere verwanten zijn verboden.

Eindelijk betaalt de boedjang ƒ 2.50 (opah betjoetjong) aan de grootouders van het meisje en mogt zij nog eene

oudere, nog ongehuwde, zuster hebben, zoo ontvangt deze mede een Rijksd. (opah pelantassan).

Amfioenschuiven komt slechts hoogst zelden voor, even zoo dobbelen.

Hanenvechten is door de poejangs te Padjer-Boelan, Moeara-Tenang in een woord in de geheele Oeloe-Enim-Semindo op straffe van het niet rijp worden der padi verboden.

Wel mogen echter de bewoners der westelijke doessoens deelnemen aan het hanenvechten in de lager gelegene, in de zeer enkele gevallen dat zulke spelen door het bestuur worden toegestaan.

OVER DE

BESCHREVEN BALKEN,

AFKOMSTIG

UIT DE TROONZAAL VAN DEN VOORMALIGEN KRATON TE MARTAPOERA,

IN BANDJERMASSIN,

ter Zuid-Oostkust van Borneo,

DOOR

A. B. COHEN STUART.

Volgens vroegere berichten, waarheen hier kortheidshalve verwezen wordt (*Tijdschrift*, Deel XI, 430 en 435, en *Notulen van 't B. G. v. K. en W.* I, 239 en 313), hebben die balken als gordingen (*sampajans*) gediend in eene zaal, die in 't Arb. jaar 1180 (A. D. 1766—67) opgericht, en (volgens het *Aardrijkskundig woordenboek v. N. I.*) in 1780 volbouwd werd.

Al moet het dus wel een sprookje zijn, wat mij verzekerd is, dat de bouwheer van die zaal nog in leven zou zijn, zeker hebben wij hier met geene gedenkteekenen van oudheidkundige waarde te doen.

Als proeven echter van inlandsche kunst en van rijke ornamentatie verdienden de overgebleven balken wel in plaat te worden gebracht, gelijk de „oude pilaar van „Madjapahit" in Deel VI van dit Tijdschrift, waarmede zij eenige overeenkomst vertoonen.

Van de vijf balken van Martapoera, in 's Gen. Museum bewaard (*Catalogus der ethnologische afdeeling*, III, B, no. 176), zijn drie alleen met bloem- en lijstwerk (cannelures)

versierd, en hebben dus denkelijk tot de hoofdstijlen behoord.

De twee overige zijn aan twee tegenoverstaande zijden nagenoeg over de geheele lengte beschreven met een doorloopenden regel *en relief* uitgesneden letters, oorspronkelijk verguld op rooden grond.

Deze inscripties behooren met die, door den heer Verstege (Notulen I, 313) medegedeeld, en ontleend aan een' derden, reeds verbouwden balk, tot hetzelfde wonderverhaal van Moehammad en Ahmad.

De, vrij beuzelachtige, inhoud van al die inscripties wordt schier woordelijk teruggevonden in den aanvang van een bij mij berustend handschrift in Jav. dichtmaat (Gouv.-MS. no. 64, *Moehammad Ahmad*), afgeschreven naar een handschrift op lontarbladen, waarvan ik het tijdelijk gebruik aan de welwillendheid van den heer K. F. Holle te danken had.

Tot beter verstand van den zin der inscripties en van haar onderling verband deel ik uit dat werkje het volgende mede, met bijvoeging van de tekstwoorden zelve van de plaatsen, door de inscripties, behoudens eenige wijziging, wedergegeven.

Het eigenlijk verhaal begint, na eene korte inleiding, met de 10de strophe van Zang I, ongeveer aldus.

In 't land van *Sam* (Perzië) leefde de weduwe van een *pandita*, eene jonge, schoone vrouw, met twee zoontjes, Moehammad en Ahmad, nog kinderen, met kaalgeschoren hoofden, slechts met een bosje haar op de kruin (*gombak*), maar toonbeelden van schoonheid.

11, 3. Tatambaning agring manko: — Hen aan te zien was genoeg, om een zieke te genezen.

4. toemingallå jèkti waras; —

5. kadi sasonkå tibå, — 't Was of men de maan zag, op aarde nedergekomen, of

11, 6. lir Nabi Joesoep toemoeroen,
7. miring manké maring dalĕm doenjå (*).

den profeet Jozef, in dit ondermaansche teruggekeerd.

12, 1. Tansah tinari angadji
2. déning sirå iboenirå,
3. atoeré poetrané karó:
4. „manirå joen angadjiå,
5. „oepahånå manirå
6. „manoek éndah warnanipoen:
7. „iboe toekokkĕnå'ng pasar!"

Door de moeder gedurig tot leeren aangespoord, antwoordden de beide knapen: „Wij zouden wel willen lee„ren, maar geef ons dan tot „belooning een' heel mooien „vogel.
„Toe, moeder, koop ons „dien op de markt!"

13, 1. Iboenirå tan asari,
2. toemoeljå loengå ing pasar,
3. arså toembas manoek rĕkó,
4. amběktå dinar lilimå.

De moeder, zonder dralen, begeeft zich aanstonds naar de markt, om een' vogel te koopen, met vijf *dinar's* (dukaten) bij zich.

5. Anå anak-ing ḍoeḍå
6. adodollan poenang manoek,
7. éndah warnané kang pakså.

Daar was een kind van een' weduwnaar, dat een' vogel te koop had van ongemeene schoonheid.

14, 1. Tĕkå ni rondå marani,
2. amoewoes alon tå sirå
3. maring raré alit rĕkó:
4. „Soen toekoené manoekkirå:
5. „pirå rĕgané iå?"

Het weeuwtje nadert, en spreekt het kind minzaam aan:

„Dien vogel wil ik van je koopen.
„Wat moet hij wel kosten?"

(*) Deze dichtregel heeft twee syllabes te veel: het eerste woord, *miring*, kan trouwens best gemist worden.

De vijf dukaten zijn er juist meê gemoeid, de vogel wordt t'huis gebracht, en nu gaat het leeren zoo goed als moeder maar wenschen kan.

Met strophe 17 gaat het verhaal over op een schatrijk koopman, mede in Perzië woonachtig, die op zekeren nacht droomde een' veelkleurigen vogel te zien, en eene stem te hooren, die hem verkondigde:

18, 4. „Sing såpå amangan ikå
5. „atiné poenang pakså,
6. „pan dinadèkkakĕn ratoe,
7. „toer abålå pådå nåtå.

„Wie het hart van dien vo-
„gel eet, wordt tot vorst
„verheven, met een heir van
„andere vorsten (onder zijn
„gezag).

19, 1. „Jèn pinangan poenang paksi
2. „sirahé poenikoe, iå
3. „dadi mantri agoeng rĕkó,
4. „toer sĕkti kaliwat-liwat,
5. „kinamoelèn ing djalmå;
6. „nanging malarat karoehoen,
7. „tĕmah adadi kamoeljan."

„En wie den kop van den
„vogel eet, wordt een aan-
„zienlijk *mantri*, met uitne-
„mende vermogens toege-
„rust, in hooge eer bij de
„menschen; maar vooraf
„moet hij (of moeten zij?) ar-
„moede lijden, om later tot
„aanzien te stijgen."

20, 1. Kagjat nakodå atangi,
2. poepoengoen ing impénirå.

Verschrikt ontwaakt de koopman, nog half bevangen van zijn' droom,

waarover hij spoedig een sterrewichelaar gaat raadplegen.

Door zijne aanwijzing den vogel van Moehammad en Ahmad op het spoor gekomen, meldt hij zich in hun afzijn bij de moeder aan, die er echter voor geen geld van van afstand wil doen, maar weldra voor de macht der liefde bezwijkt.

Reeds is de vogel geslacht en gebraden, als de knapen van school t' huis komen, en dadelijk naar hun lieveling vragen. Vernemende, dat hij gestorven is, willen zij hem nog eens zien, en eer men 't verhoeden kan, is de kop door AHMAD, het hart door MOEHAMMAD opgegeten.

Van de hier aangehaalde plaatsen vindt men het eerste gedeelte grootendeels terug op de twee beschreven balken in ons Museum, en wel achtereenvolgens aan de noordzijde van den zuidelijk liggenden balk (1 *a*), aan zijne zuidzijde (1 *b*), aan de noordzijde van den noordelijken balk (2 *a*), en aan zijne zuidzijde (2 *b*), in dezer voege:

1 *a*: . . . . . 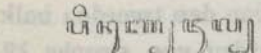

(tatamba)ning agring mangko toemingalå jakti

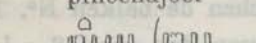

waras kadi sasankå tibå kandih diwå kang

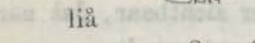

pinoendjoel saking soewårågå(*) adi moe-

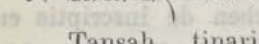

liå

b: 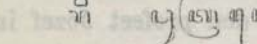

Tansah tinari angadji denirå sirå 'boenirå atoe-

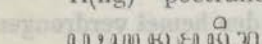

ri(ng) poetrané karó manirå joen angadjiå oe-

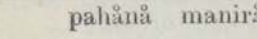

pahånå manirå manoek endah warninipoen

2 *a*. . . . 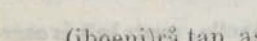

(iboeni)rå tan asari toemoeli késah ing pasar ar-

(*) Moet zijn 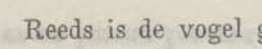 of 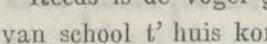 , „soewargå".

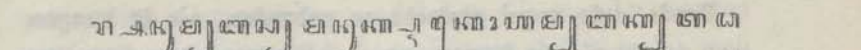
så noembas manoek rĕkó ambaktå d(inar?)

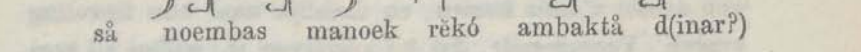
lilimå.

b: 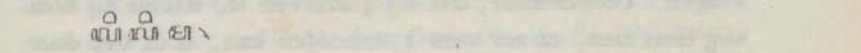
Wontan anaki(ng) doedå adodolan poenang

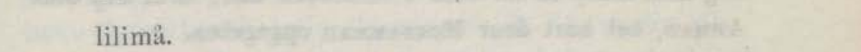
manoek oelasé amantjåwarnå. Alon ....

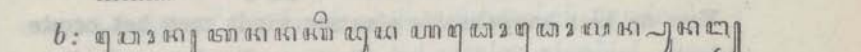

Hier breekt de inscriptie af, te midden van een' zin, die, met eenige wijziging in de woordvoeging, zal beantwoord hebben aan strophe 14, vs. 1-2 van ons handschrift. Het slot van dien zin heeft naar alle waarschijnlijkheid nog gestaan op het afgezaagde einde van den tweeden balk, waarvan dan de wederzijde de woorden van strophe 12, 7 en 13, zal bevat hebben, die tusschen de balken N°. 1 en 2 ontbreken (*). Aan 't begin van den regel 2 *a* is althans nog een deel van eene letter zichtbaar, dat aan den laatsten neêrhaal van eene beantwoordt.

Van de eigenlijke varianten tusschen de inscriptie en 't handschrift is wel de meest beduidende die in str. 11, vs. 6-7, waar de vergelijking met den profeet Jozef in de inscriptie vervangen wordt door die met de verheven goden (*déwå's*), die, als 't ware, uit den hemel verdrongen worden door de meerdere schoonheid van de twee knapen;

(*) De genoegzaam gave, althans niet afgeknotte, eerste balk is ongeveer 12 Ned. el lang en 0.33 el dik; de letters zelve 0.16 hoog; met den dubbelen rand, die boven- en onderteekens bevat, 0.29; de tweede balk op 9 el lengte midden door de letters afgezaagd, dus 3 el korter: een verschil, dat zoo na mogelijk beantwoordt aan de ruimte voor de ontbrekende letters vereischt

en voorts in str. 13, 7 *éndah warnané kang pakså* vervangen door *oelasé* (*oelèsé*) *amantjåwarnå*, d. i. „veelkleurig van ge-„vederte", zoo als trouwens de vogel in 't handschrift wat verder (str. 17, 7) ook genoemd wordt.

De uit str. 18–20 aangehaalde plaats beantwoordt over 't geheel aan de inscriptie, door den heer VERSTEGE medegedeeld, luidende, volgens het daarvan ontvangen afschrift, met bijgevoegde transscriptie in gewone Javaansche spelling, aldus:

a. 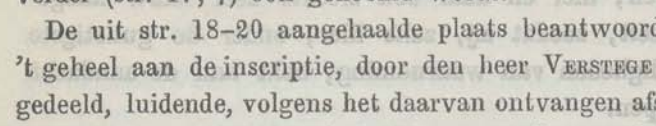

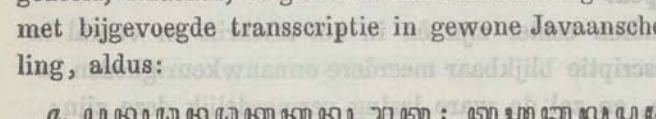

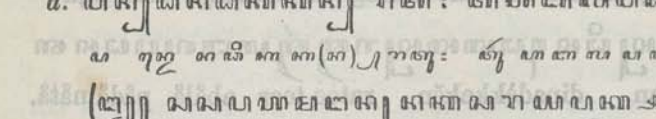

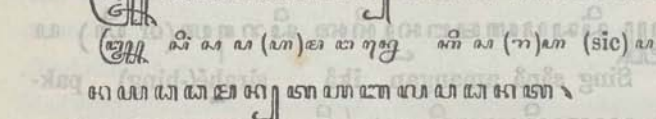

b. 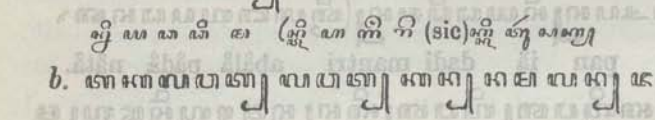

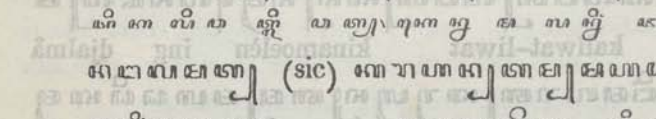

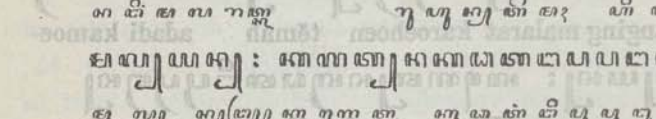

Het gemis van de vereischte boven- en onderteekens (*sandangan*), waardoor dit afschrift tot een bijna onoplosbaar raadsel wordt voor wie den zin niet van elders kent, is buiten twijfel slechts te wijten aan min nauwkeurige waarneming, licht verklaarbaar uit den waarschijnlijk ongunstigen stand en gebrekkige verlichting van den reeds verbouwden balk. Wij zien namelijk aan de bij ons berustende exemplaren, dat de vervaardiger, om de letters zelve zoo groot mogelijk te maken, niet alleen het gebruik

van *pasangan's* onder den regel geheel vermeden heeft, maar ook de onontbeerlijke boven- en onderteekens, bijna tot onzichtbaarheid toe, in de randen van den balk saamgedrongen, hier en daar ook slechts zeer flauw aangeduid heeft, zoodat zij, zelfs hier, onder de gunstigste omstandigheden van waarneming, licht aan de aandacht ontsnappen.

Buitendien echter zijn èn in het afschrift èn vooral in de transscriptie blijkbaar meerdere onnauwkeurigheden ingeslopen, en zal de ware lezing vermoedelijk deze zijn:

a. 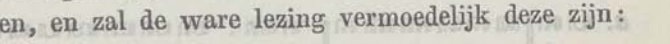

Pan dinadèkkakĕn ratoe toer abålå pådå nåtå.

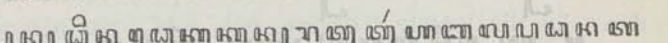

Sing såpå amangan ikå sirahé(-hing) pak-

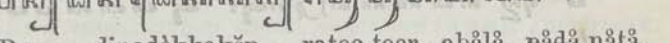

så pan iå dadi mantri abålå pådå nåtå.

b. 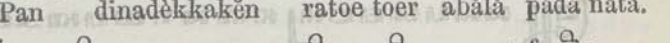

ti kaliwat-liwat kinamoelèn ing djalmå

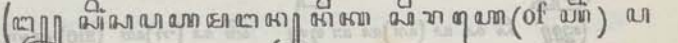

nanging malarat karoehoen tĕmah adadi kamoe-

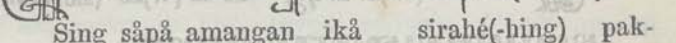

ljan. Kaget nakoedå tangi poepoengoen.

In deze lezing is nog ééne kapitale fout onveranderd gebleven, dewijl niet blijkt, of zij aan den afschrijver of aan zijn model zelf te wijten is. In dit laatste toch heeft men boven ook reeds eenige schrijffouten kunnen opmerken (als 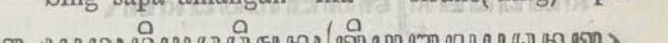 voor 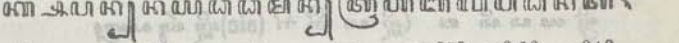 ?), die echter nog weinig beteekenen bij die, welke ons hier treft. De laatste woorden van de voorzijde namelijk (*abålå pådå nåtå*) zijn blijkbaar slechts eene foutieve herhaling van de gelijkluidende woorden die even voorafgaan, en die

daar, op den Vorst, even goed passen, als zij hier, met betrekking tot den *mantri*, misplaatst zijn, terwijl ze hier ook uit een prosodisch oogpunt volstrekt onbestaanbaar zijn, en eindelijk de syllabe *ti*, waarmeê de achterzijde begint, de lezing van ons handschrift, *agoeng rĕkó, toer sakti*, bevestigt. Dat deze lezing ook door den afschrijver in zijne transscriptie gevolgd is, zonder eenige opheldering of opzettelijke aanduiding van 't verschil tusschen die transscriptie en 't afschrift, dat er boven staat, geeft wel eenigen grond om te vermoeden, dat de fout van hem is; maar dan zijn die laatste woorden ook niet, zoo als zij zich voordoen, nageteekend, maar gedachteloos nedergeschreven.

Wat het handschrift, in strophe 14–18, nog tusschen de aangehaalde plaatsen bevat, zou ongeveer zes regels van de inscriptie of drie balken gevuld hebben. Heeft dat gedeelte er dus oorspronkelijk ook bij behoord, dan zouden er ten minste zes van die beschreven balken moeten geweest zijn, en waarschijnlijk nog meer, daar de eerste midden in een woord begint, en de laatste midden in een' dichtregel en in een' zin eindigt. Met nog één' balk vooraan zouden wij juist aan 't begin van 't verhaal komen; en nog één achteraan zou ons ongeveer op het einde van strophe 21 brengen, waar de koopman den raad van den waarzegger gevraagd, echter nog niet bekomen heeft.

Zoo zouden de inscripties op acht van die reusachtige balken althans een samenhangend fragment vormen, maar ook dan zou het nog een raadsel blijven, waaraan het de hooge onderscheiding mag te danken gehad hebben, van in de troonzaal der Sultans van Bandjermasin, boven aan de zoldering, in gulden letters van een half voet hoog te prijken.

De taal der inscripties en van 't geschrift, waaraan zij ontleend zijn, is, voor zoover ik kan nagaan, niet onderscheiden van de gewone taal der nieuwere Javaansche

poëzij. In de spelling echter — inzonderheid in 't gebruik der letters [illegible] en [illegible] — en in 't schrift — b. v. in de gedaante der letters [illegible] [illegible] [illegible] — vertoonen zich eigenaardigheden, die veeleer in West- dan in Midden- of Oost-Java schijnen thuis te behooren, en eer aan een' Bantamschen oorsprong dan aan den invloed van Mataramsche overlevering doen denken.

SNIPPERS,

DOOR

K. F. HOLLE,

Boejoet of Tjadoe.

Wanneer een Soendanees met het een of ander voorwerp een ongeluk gebeurt of berokkend wordt, dan verbiedt hij zich en zijne nakomelingen het gebruik of bezit van zoo iets, en noemt dit „*tjadoe.*"

Dit gebruik is reeds zeer oud.

In het Galoehsche mogen enkele lieden geen roode leidsels en schimmelpaarden gebruiken, omdat in den tijd van Mataram een daar te huis behoorend hoofd gepakt werd, toen hij op zoo'n paard zat, dat met zulke leidsels getoomd was.

In 't Soekapoerasche zijn enkele voorname hoofden tjadoe van kippenhoofden, omdat zoo'n hoofd (wie zou het ooit gedacht hebben?) eens aanleiding gaf tot een moord.

Twee zwagers zaten namelijk te eten, toen een stukje der hersens van een kip op de borst spatte van een der schoonzusters, waarop hij, die er de oorzaak van was, dit met de toppen zijner vingers wilde wegvegen.

Haar man, daarover in woede ontstoken, stak zijn zwager overhoop. Van dat tijdstip is de familie tjadoe van kippenhoofden.

In 't Panèmbongsche zijn de lieden tjadoe van een soort kalebas (koekoek). Waarom, is mij nog niet duidelijk. Dit is evenwel zeker, dat men niet gemakkelijk iemand water zal laten drinken, dat in zoo'n uitgeholde kalebas wordt bewaard.

De menschen van Parakan-moentjang zijn tjadoe van een ander soort kalebas (baligoe).

Andere lieden zijn tjadoe van witte buffels of kidangs, weder andere van paauwen, welke laatsten half en half onder de verboden spijzen worden gerekend.

Waarom? Omdat, volgens zeggen onze lieve Heer zulke beesten in (of aan de poort van) den hemel er op nahoudt.

(Den kalkoen houdt men voor haram, omdat hij voor aan de borst een krul van varkenshaar heeft.)

Boejoet is een broertje van tjadoe, en voor zoover ik vermeen te weten, is het onderscheid alleen, dat boejoet meer doelt op een katjadoeän, die reeds overgeërfd is van ouders of voorouders (boejoet) (*).

Verboden dagen.

Wie weet niet van de goede en slechte dagen der Javaansche woewoekon? De meeste inlanders raadplegen dat boek nog, als ze iets willen ondernemen. Is het rarangan-boelan, dan krijgt ge niet gemakkelijk iemand tot een verre reis.

Een broertje hiervan zijn de verboden dagen, dagen namelijk, waarop geen bamboe mag worden gekapt.

Waarom? „Doeka" (Ik weet het niet). „De bamboe mogt eens slecht opkomen." Dingsdag en Vrijdag zijn de *vergängnissvolle* dagen. Eens moest ik absoluut een bamboe hebben en kon die eerst koopen en kappen, nadat aan de door den eigenaar gestelde voorwaarde was voldaan, om het kapmes eenigzins plegtig te baden.

(*) Vergelijk de *prasapa's* (geloften of verbodsbepalingen) van Javaansche vorsten, beschreven in eene reeks van ingezonden artikels in nos. 30, 33 en 37 van het weekblad „Djoeroe martani" van dit jaar (1867). Het woord *tjadoe* schijnt in 't Javaansch niet bekend te zijn; van *boejoet* heeft men 't afgeleide *kaboejoetan* voor *overgeërfd*: b.v. *moengsoeh kaboejoetan*, erfvijand. C. S.

Verboden kleedingstukken.

Als vroeger in de Preanger een groot heer of aanzienlijke dame zeker patroon nam voor sarong, zeker chits voor baadje, zekere soort zijde voor omslagdoek, dan mogt de smalle gemeente, sub poene van verbeurdverklaring, zoo'n patroon of stof niet gebruiken, en menig handelaar kreeg zoodoende een koopje, daar hij van een gedeelte van zijn goed niet af kon komen, nadat een of ander hoog persoon hem de eer had aangedaan daarvan een stuk te koopen.

Ook in den ouden tijd schijnt zoo iets bestaan te hebben, en verklaar ik mij daardoor het verbod in de kampong Tjiboeroej, om rood laken te dragen.

De personen toch, die de daar met zooveel eerbied bewaard wordende mss. achterlieten, zullen waarschijnlijk van aanzienlijke afkomst zijn geweest en opgenoemde kleur tot de hunne hebben gemaakt.

Tjiboeroej heeft nog meer eigenaardigheden: men wil er niets van paarden weten; de mannen dragen de sarong uit één stuk, terwijl de sarong der overige Soendanezen uit twee stukken bestaat, die aan elkander zijn genaaid. Ook is de vorm hunner haarden anders, en mogen de mannen zich niet vóór, maar wel achter den haard warmen. Vóór is de plaats der vrouwen.

„Behoudend" zijn de Tjiboeroejers ook, doch geen stijve reactionnairen. Zij zaaijen hun padie thans op de „nieuwe" wijze uit en leggen hun drooge rijstvelden terrasgewijze aan, en daar ze dit goed doen, varen zij er wel bij. 't Zijn trouwhartige eerlijke lieden, en mogten ze met der tijd hun ouderwetschheid afleggen, ik hoop van harte, hun trouw en eerlijkheid niet.

Sanggrah (naasting).

In vroegere tijden, echter nog zoo heel lang niet geleden, want voor een klein 20 tal jaren gebeurde zulks nog, bestond het gebruik of liever misbruik, dat Regenten en

hoofden zich van de dochters of paarden van den Preanger-man meester maakten of ze als hun eigendom verklaarden, en heette dit „disanggrah."

Wanneer toch ergens een kampongman een mooi paard bezat, stuurde men er een zendeling heen met eene schaar, en nadat het paard de manen afgeknipt waren, was de naasting volbragt.

Eenigzins anders ging het natuurlijk met een mooije dochter, want haar de haren af te knippen zou haar van een harer sieraden beroofd hebben. Den ouders werd eenvoudig verboden, haar uit te huwelijken, dan wel, de schoone werd dadelijk naar de hoofdplaats medegenomen.

Dat eens zoo'n sanggrah-partij slecht voor een Regent van Tjiandjoer afliep, kan men zien in eene bijdrage, voorkomende in het Tijdschrift van het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië.

Die Regent toch werd door den verloofde der geroofde maagd door middel van een golok Tjonré (makasaarsche sabel) vermoord en heet nu nog „dalem tjonre"; terwijl geen der Regenten van Tjiandjoer eene vrouw of bijzit uit de kampong, waaruit dat meisje afkomstig was, zal nemen. De Tjiandjoersche Regenten zijn daarvan tjadoe.

Een 18 à 19 jaren geleden bevond ik mij te Parakansalak en gebeurde het, dat bijna alle meisjes in de kampong, die er eenigzins goed uitzagen, in eens gingen trouwen en wel met oude, oude akis. Naar de reden dezer trouwwoede vragende, antwoordde men mij, dat het trouwen slechts voor de leus geschiedde, patèpok of oewar patèpok genoemd werd en ten doel had, om te voorkomen, dat de dochteren des lands door zendelingen van den Regent werden medegenomen of gesanggrahd. Thans zal zoo iets niet gemakkelijk meer gebeuren.

Dichterlijke uitdrukkingen.

Wie met den inlander omgaat, zal niet alleen opmerken

dat hij door de bank welbespraakt is, vooral de vrouwen, maar dikwerf met verrassing de dichterlijke uitdrukkingen vernemen, die hem heel natuurlijk van de lippen vloeijen. Ik althans word dikwerf aangenaam verrast.

Zoo zegt hij, als een hoog persoon niet te huis is: „het huis –" of „het was eenzaam" (sëpi); spreekt hij van groote smart of liefde, hij zal ze zoo groot als een berg noemen; krijgt hij een les of vermaning, hij zal ze op zijn hoofd dragen, in zijn hart vastbinden enz.

Een oude vrouw, die ver van magen en vrienden op mijne plantage verzeild was, vroeg ik, of ze 't niet verlaten had. „Is het niet overal Gods aarde?" was haar eenvoudig, doch niet onbeteekenend, antwoord.

Eene andere oude vrouw, wier zoons bij mij sedert jaren in dienst zijn, kwam ik onlangs op den grooten weg tegen. „Daar is mijnheer," zei ze: „zoo even voelde ik mij verlaten (keueung), nu is het of de wind mijn *unheimisch* gevoel heeft weggevaagd."

Nu zal daar zeker wel heel veel op dat compliment zijn af te dingen en er de noodige oostersche overdrijving onder schuilen. Voor eene dorpelinge was de wijze, om mij te zeggen, dat het haar genoegen deed mij tegen te komen, echter zoo kwaad niet.

En zoo zou ik honderden staaltjes kunnen voorleggen, als ik ze niet weer vergeten ware, ook van de behendige, soms delicate wijze, waarop de inlander eene teregtwijzing geeft.

Eentje wil ik hier nog vermelden:

Ik keek eenige jaren geleden te Tjikadjang de pluk na en zag een vreemd vrouwspersoon. Op de vraag: kan je al plukken? kreeg ik een vrij onbeleefd, of liever boersch (doesoen) antwoord.

Een oogenblik daarna vroeg dezelfde vrouw iets aan een oude plukster en antwoordde deze haar in zeer beleefd Soendaasch, veel beleefder dan noodig was. En wat wilde zij

daar mede zeggen? „Gij schijnt zoo'n hoog persoontje te „zijn, dat ge zoo tegen mijnheer durft spreken, dat ik „wel heel onderdanig tegen u zal moeten spreken, wil „ik niet zeer onbeleefd zijn". Dat de andere den *hint* (en een *gentle hint* was het tevens) begreep, daar ben ik vrij zeker van.

Eene aardige uitdrukking is: Era prada. – Era = schaamte, prada = verguldsel; dus: opgelegde of van buiten komende schaamte. Deze zegswijze duidt namelijk aan, dat men zich schaamt over het onbetamelijk gedrag of de onwelvoegelijkheid van een ander, hetzij aanverwant, landgenoot of vreemdeling. 't Is een soort medelijden of leedgevoel over de schande, die een ander op zich laadt.

Op het punt van beleefdheid en beleefdheid (1) wint de kleine man het verre van den kleinen man bij ons. En zou nu zoo'n volk niet voor ontwikkeling vatbaar zijn? Als die ontwikkeling maar niet aan zich zelf blijft overgelaten of aan de priesters alleen!

Westersche en oostersche begrippen.

Wat wordt daar al niet meê geschermd!

Een oud inlander zeide mij laatst: „Mijnheer, nu moet „u tabak planten. Eerst is er veel op gewonnen; toen wou „iedereen tabak planten, hetgeen tengevolge had, dat de „markt overvoerd werd en de tabak met schade verkocht „moest worden. Nu zijn de meesten bang om te planten „en zal de prijs enorm stijgen."

Is dat geen begrip van de regeling van den prijs naar vraag en aanbod?

Een gewezen hoofd kwam mij eens op Waspada opzoe-

(1) De Soendanees, die zijn adat volgt, zal zelden over iemand, die op den grond ligt, of over diens beenen heen stappen, dan wel digt langs iemand voorbijgaan, zonder verschooning te vragen (maäp). Wil hij opstaan om weg te gaan, dan vraagt hij evenzoo excuus. Als hij een huis binnen gaat, wascht hij zijn voeten of doet het voor de leus. Enz.

ken. Toen hij zag wat ik in ruim $2^1/_2$ jaar met p.m. 200 man had uitgevoerd, ontviel hem de uitroep: „Geld is toch magtiger dan prentah!" (Enja doewit kawasa manan prentah!)

Zeker geen oostersch idee, zullen sommigen zeggen. Ik noem het een gezond idee, dat even goed opkomt in een oostersch als in een westersch brein, dat oplet en nadenkt.

Porteges.

Vraag de Soendanezen naar Portugal en ze zullen u met open mond en oog staan aankijken.

En toch is er nog iets van de Portugezen overgebleven. Het gebeurt heel dikwijls, dat een inlander bv. zegt van twee Nederlanders, die Nederduitsch praten: „en toen „kon ik er verder niets van verstaan, want ze begonnen „daarop Portëgës te praten". Portëgës wordt dus gebruikt voor Nederduitsch.

Bijgeloovigheid bij huisbouw.

Als de Soendanees een huis bouwt, waarvan de stijlen in den grond staan, plaatst hij naast elken stijl een klein stokje in den grond. Naar de reden gevraagd, antwoordde men mij altijd: Hanteu noen, ngan éta bae, bisi torek! Er is geen bijzondere reden, dan alleen dat men (niet) doof mogt worden.

Het verband is mij nog niet duidelijk.

Sajoeni.

„Pas op dat gij de ziekte niet overerft of er door besmet wordt!" „Dat zal toch niet gebeuren, mijnheer, lamoen hanteu sajoeni (als wij niet van één joeni zijn)."

Dit is namelijk het volksgeloof en wist men mij nimmer juist te zeggen wat joeni beteekent. Het zal denkelijk met het Kawi-woord „joeni", „ajoen" verwant zijn (1) en

(1) [Vgl. Skr. *joni*, vereeniging, en *joni*, vrouwelijk geslachtsdeel; ook oorsprong, enz.; dus *sajoni*, z. v. a. van eene moeder, van één oorsprong? Het Kawi *joeni* schijnt niet veel vertrouwen te verdienen. C. S.

hier dus beteekenen: eene ziekte is niet aanstekelijk, als men niet van één wil, sympathetisch, is. Dat de meer of mindere vatbaarheid van een individu voor besmetting tot de onderwerpelijke opvatting aanleiding gaf, houd ik voor vrij zeker en geloof ik, dat men, des half bewust, gedoeld heeft op de meer of mindere gelijkheid van gestel, die wellig besmetting in de hand werkt.

Zeker is het onderwerpelijk volksgeloof een overblijfsel uit den voor-mohammedaanschen tijd.

Sumatra.

In het Tijdschrift van het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië (Derde volgreeks, deel 3, stuk 1, bladz 464) zegt de heer van der Tuuk in eene noot:

الشمطراي, *Sjamatarâ*, is eene Arabische verbastering van *Samudăra*, den ouden naam van Pasej, hetgeen tengevolge had, dat de Portugezen die op hunne schepen Arabische loodsen aan boord hadden, het geheele eiland *Sumatra* (een naam waarmede inlanders, die niet gewoon zijn met Europeanen om te gaan, onbekend zijn) genoemd hebben.

In het Soendasch ms. van A. D. 1518, verhandeld in deel XVI (5de serie, deel II) van dit tijdschrift, blz. 459 komt de naam Samoedra voor. Daar wordt evenwel ook Pasej opgenoemd, hetgeen echter nog geen stellig bewijs is, dat Samoedra en Pasej niet een en dezelfde plaats of landstreek gelden.

Het menschelijk wezen.

Volgens het volksgeloof hier bestaat des menschen wezen uit drie bestanddeelen: „lĕlĕmboetan" of „atji, „soekma" en „joeni".

Het eerste vertaal ik door „leven", meer woordelijk: het fijnste (1), dat volgens verklaring van den inlander bv.

(1) Lemboet = fijn, klein; atji = aftreksel, quintessence, ook geest, in tweederlei beteekenis.

wordt aangedaan, als iemand schrikt of zijn gemoed geschokt wordt. Men zou misschien ook kunnen vertalen „gevoel".

Het tweede door „het zuivere", „de ziel", die denkt en weet.

Het derde door „wil", „sympathie", „karakter", „geaardheid."

Tot staving der opvating van soekma laat ik hieronder een vrij algemeen bekend sprookje volgen:

Er lag eens een man te slapen en niet ver van hem zaten twee andere mannen. Op eens zagen zij uit den neus des slapenden iets kruipen van de grootte van een krekel, zich op weg begeven naar een sadagori-struik, in den grond kruipen, weer naar boven komen en eindelijk weer den neus binnen sluipen.

Toen de slapende wakker werd, vertelde hij aan hen, die hem hadden gadegeslagen, dat hij gedroomd had, dat hij aan het ronddolen was geweest en bij eene grot nabij een kiara-boom was gekomen; dat hij die grot was binnen gegaan en er een grooten schat gevonden had.

Nu was het den twee anderen duidelijk, dat hetgeen zij uit den neus des slapenden hadden zien komen, zijn soekma was geweest en namen zij aan, hem de plaats te wijzen, waar de schat lag, mits hij hen een aandeel gaf. Hij stemde er in toe, en nadat zij eenigen tijd onder den sadagori-struik hadden gegraven, vonden zij werkelijk een enormen schat.

Zoo luidt het volkssprookje; ik voeg er alleen nog bij, dat volgens de theorie, ontwikkeld in de Bandoengsche en Tjiboeroejsche mss., het menschelijk wezen eveneens uit een soort drieëenigheid is zamengesteld, te weten: bajoe, sabda en hidĕp. Die drie woorden zijn daar schering en inslag.

De djaksa als boeman bij onwillige vruchtboomen.

„Als gij geen vruchten draagt, maak ik planken van

je, die dienen moeten ter lijkbedekking van den djaksa."

Is zoo'n verwensching of bedreiging tegen pĕté-of andere vruchtboomen, die geen vruchten willen dragen, uitgesproken, dan laten zij niet na rijkelijk vruchten te geven; want niets is hun onaangenamer, dan tot lijkkist te moeten dienen van den gevreesden en gehaten djaksa.

En niet alleen bestaat dit geloof in de Soendalanden, maar volgens een schrijven, dat de heer Levyssohn Norman, gewezen kontroleur in de residentie Kadoe, van den nieuw benoemden djaksa aldaar ontving, gebruikt ook de Javaan hetzelfde middel, om weerbarstige vruchtboomen tot inkeer te brengen.

Hoe ik pakhuismeester werd.

„En dus zijt gij ook pakhuismeester geweest?" „Ja „mijnheer, en weet u hoe ik het geworden ben? Dat zal „ik u vertellen, en 't was op een aardige wijze ook, dat ik „die betrekking aanvaardde. Weet dan, dat ik op zeker„ren dag in de pantja-niti van den Regent moest verschij„nen en daar den heer Resident vond, die den Regent in „het maleisch opdroeg mij te vragen of ik mantri-goedang „wilde wezen. De Regent vroeg mij dit in 't Soendaasch, „waarop ik antwoordde, *dat ik liever niet tot die betrekking „wilde benoemd worden, om reden . . . . . , ja, dat ik gaar„ne liever geheel buiten betrekking wilde blijven, daar ik reeds „een goed bestaan had.* De Regent vertaalde dit vervolgens „in 't maleisch door:" *dengen segala soeka hati;*" waarop „de heer Resident zeide: „laat hij dan maar naar huis gaan, „dan zal ik hem zijn aanstelling bezorgen." „En naar „huis ging ik, zonder een stom woord te zeggen, want „dat durfde ik niet. Gelukkig is het goed afgeloopen; ik „bleef slechts kort pakhuismeester en klom successivelijk „op tot hoogere betrekkingen, die ik tot mijne pensione„ring geloof trouw te hebben vervuld."

Dit is een staaltje uit velen. Bij menig onderzoek heb-

ben zulke „trouwe" vertalingen plaats. Zelfs al verstaat de ambtenaar redelijk de taal des lands, is dit nog lang geen volledige waarborg; want de wijze, waarop de vraag is ingerigt, de oogen van het hoofd dat vraagt, de intonatie, het leggen van de hand op de knie, alles is dienstig soms om den kleinen man, die in de leerschool van het despotisme heeft leeren verstaan à demi mot, een antwoord te doen geven in den geest van den ondervrager of liever zoo als het hoofd wil.

Een fameuse kijker.

Als een aardig staaltje van ligtgeloovigheid van het bergvolk in mijne buurt kan het volgende dienen.

Enkele keeren liet ik eenige inlanders door een verrekijker zien naar de maan of over dag naar ver afgelegen plaatsen. Die kijker heeft thans reeds eenige vermaardheid gekregen en treedt in concurrentie met hen, die zich met waarzeggerij (èlmoe patangan of petangan) ophouden. Zoo verdronk er eenigen tijd geleden in een groote vijver een kind, en kwamen de ouders, die het lijkje na 2 dagen zoekens nog niet hadden teruggevonden, mij vragen of ik van Waspada uit (dat zoowat 3 palen ver verwijderd ligt van de plaats des onheils) eens naar het lijk wilde kijken. Een andere keer waren den koentjèn van de heilige kaart te Tjièla twee paarden ontstolen en kwam hij mij deemoedig vragen, eens met den kijker te kijken waar ze waren en wie de dief was. Hij gebruikte daarbij het woord *pang-matangan-keun*, hetzelfde dat men nu ook gebruikt als men bij een der vele waarzeggers gaat, om de plaats te vernemen waar verloren of ontvreemd goed zit. Het kostte mij veel moeite de luidjes aan het verstand te brengen, dat het niet in mijne of des kijkers, ja in geen menschen magt was, wonderen te verrigten.

PROEVE

VAN EEN

VERGELIJKENDE WOORDENLIJST

VAN

LAMPONGSCHE TONGVALLEN

DOOR

H. N. VAN DER TUUK.

NB. Onder *Aboeng* verstaat de Lamponger *bovenlander* (*oeloen aboeng*). De term heeft zoo'n ruime beteekenis, dat men hem reeds toepast op de bewoners van Panĕngahan, dat slechts 3 paal van Teloek-Betoeng verwijderd is. 't Woord *Aboeng* wordt vaak in tegenstelling van *Lampoeng* gebezigd (evenals bij de Bataks *Toba* tegenover *Daïri*). Men mag er uit opmaken, dat *lampoeng* vroeger niets anders beteekende dan *benedenland*, en deze beteekenis laat zich zeer goed vereenigen met die, welke 't Malcische gelijkluidende woord heeft.

Teloek-betoengsch.	Aboengsch.	Beteekenis.
balaj (Mal.)	sĕsat	*raadhuis* (open gebouw, waar men vergaderingen houdt, vreemdelingen ontvangt, enz.)
koekoek	linoej (1)	*aardbeving.*
pĕdom (2)	toeroej (1)	*slapen.*
goendang	ikoej (1)	*staart.*
sindji	sidjå	*deze, dit.*
iwa (3)	poenjoe	*visch.*

(1) Zie *Les manuscrits lampongs*, bl. XII.

(2) Vgl. Bataksch „podom" of „pĕdĕm".

(3) Jav. „iwak" [en Jav. „pĕnjoe", schildpad, C. S.]

Teloek-betoengsch.	Aboengsch.	Beteekenis.
boeroeng (Mal.)	poetiek	*vogel.*
boesoek	boejoek (1)	*verrot zijn.*
api	njå	*wat?*
mit (4)	aroeng	*gaan.*
mit didja	aroeng djå	*herwaarts.*
hapoel	apoej (1)	*kalk.*
kajoe apoej	soeloeh (vgl. Mal.)	*brandhout.*
baroenang (5)	bakalaw	zekere soort van *manden*, op den rug gebonden om peper, veldvruchten, enz. in te dragen.
tapi (Jav.)	njijoe (Mal. njiroe)	*wan* om rijst te zuiveren.
apaj	soelan	*mat* op te slapen.
rimba (Mal.)	poelan	*bosch.*
pěkon (6)	tijoeh; *elders ook* aněg	*kampong, dorp.*
boelan (Mal.)	kanawat	*maan, maand.*
djoekoeng (Mal.)	bidoek (7)	*klein vaartuig.*
lading	sěkin (Arb. Mal.)	*mes.*
djampal (8)	palat (9)	*voetzool.*
boewah (10)	oeraj of oegaj	1. *vrucht;* 2. *areca-* of *pinang-noot.*

(1) Zie boven, noot 1.

(4) Vgl. Jav. „amit".

(5) Marsden geeft het in zijn Wdb. ook als Maleisch op met de uitspraak *baronong;* maar daar hij de meeste woorden gedurende zijn verblijf te Benkoelen verzamelde, zoo is het nog de vraag, of het wel goed Maleisch is. Vgl. beneden, noot 41.

(6) Vgl. Jav. „pěkěn" en 't Mal. „pěkan", dat in de Padangsche bovenlanden bepaaldelijk een „in de open lucht op een bepaalden dag „gehouden markt" beteekent (Mandailingsch „pokèn").

(7) Ook Men. Mal.

(8) Vgl. Sund.

(9) Bat. „palak-palak".

(10) Ook „oewah" of „wah" (vgl. Kawi „wwah", Jav. „woh").

Teloek-betoengsch.	Aboengsch.	Beteekenis.
pidoewan (Jav.)	pangoetĕban	*kwispedoor.*
lajang	pĕping	*schouder.*
toewot (11)	toewĕt	*knie.*
tjĕtjog	tĕmĕgi	*staan.*
djoengoek (12)	rĕngoes	*snuit.*
ipon (13)	kĕdis	*tand.*
poentoet (14)	bĕrik (Sund. birit)	*aars.*
soejoet	tambir	*bil.*
bakoekoeng	takoejoeng	*ruggegraat.*
djari (Mal.)	rarangå	*vinger.*
kiboek	kĕboek (15) of koendi	*kĕndi, gendi* om water in te hebben.
koeda (Mal.)	adjaran (16)	*paard.*
panggar	panakoe	*zolder.*
njawan palasoehan	tjaroeban	soort v. *mand* waarin men de rijst wascht.
gandoek	kajĕk	*haak.*
taboeling	naboeh (Bat. *daboeh*)	*vallen, omvallen.*
katila (Mal.)	balading	zekere aardvrucht, *katela.*
boeloeng psiang (17)	adjaj; *elders* tibak	*banaan-blad.*
soewal	djoengkas (18)	*kam.*

(11) Bataksch: „tot".

(12) Vgl. Mal. „djoengoer".

(13) Bataksch 't zelfde.

(14) Mal. „pantat".

(15) Ook bekend in de Padangsche bovenlanden (zie *Katalogus van 't Ethnologisch Museum van 't Bat. Gen.*, blz. 11, I, D, no. 112: „kaboek"). Crawfurd, bij Pijnappel onder كبق, geeft de beteekenis verkeerdelijk op; vgl. 't Jav. „kobokan".

(16) Reeds verouderd; Bataksch „hadjaran", Jav. „djaran".

(17) Bataksch 't zelfde.

(18) Ook Men. Mal., waar het „djongkèh" wordt uitgesproken (in mijn Bataksch Wdb. onder „djongkè" staat een fout); vgl. Jav. „djoengkat".

Teloek-betoengsch.	Aboengsch.	Beteekenis.
sindjang (Jav.)	sabidang	kleedingstuk, onder den naam van *sarong* bekend.
nanti	naän (Dair. Bat. nahan)	*straks!*
batin (19)	rajä	*rijk.*
ngangas	maloej	*betel eten.*
katjandang	bajoek	soort van *korf*, om peper en andere veldvruchten in te dragen.
ngambariga	mĕgas	katoen *zuiveren* van de pitten.
lĕbon	arat *of* narat	*verloren, te zoek zijn.*
radoe	kak	*reeds.*
sĕpok	sĕsak	*zoeken.*
dĕmon (20)	iling	*behagen scheppen* in iets.
oeraw	tjoewak	*roepen.*
lalabi (21)	tipå	zekere *landschildpad*-soort.
boetaboch (22)	ngalintang (23)	*muzijk maken.*
kĕrangkon paj tjalana	pĕrkĕ paj tjalanå	*laat de broek in de zon droogen.*
koeboer (Ar.-Mal.)	padjiratan (24)	*graf.*
ramboe (25)	katjang	*koralen.*

(19) Vgl. 't Maleische woord als titel van hoofden op *Balitoeng*, *Bintan* en andere eilanden.

(20) Jav. „dĕmĕn" en „rĕmĕn".

(21) Bataksch en Mal. „labi-labi".

(22) Vgl. Mal. en Jav. „taboeh", Sund. „tabeuh", enz. [Kawi *taböh*, C. S.].

(23) 't Stamw. is „kalintang".

(24) Van 't Mal. „djirat".

(25) Vgl. Bataksch.

Teloek-betoengsch.	Aboengsch.	Beteekenis.
kĕlom (26)	manĕm	*duister.*
salambok	tĕkĕn	zeker *hoofdsieraad* door vrouwen gedragen.
mĕroen (27)	narang	*vuur aanleggen.*
noegal (28)	nadjoek	*planten op drooge gronden.*
bĕbir (Mal. bibir)	pĕpik	*lip.*
boesĕpi	boeasah (vgl. Mal.)	*geslepen tanden hebben.*
sĕloet	boetoeh (29)	*pudendum virile.*
nganik	kan, mĕngan	*eten, nuttigen.*
lamban	noewå	*huis.*
sarĕbok	saběraj	*een oogenblik.*
tjoeloek	poengoe	*arm* of *hand.*
tjoekoet	tjaloek	*been met inbegrip van den voet.*
noena (Mal.)	djoes	de vrucht *boewah-noena.*
kahŏewa (30)	koepi (Holl.)	*koffij.*
lijak (31)	tinoek	*zien.*
boeng (32)	iboeng (33)	*jonge bamboe-spruiten.*
laboeng	oedjan (Mal)	*regen.*
lalang	mahå	*lachen.*
tagoegoer (34)	tijak	*vallen.*

---

(26) Vgl. Mal., Bat. enz.

(27) Stamw. „pĕroen" (vgl. 't Mal. woord).

(28) Stamw. „toegal" (Mal.), aangepunte stok, waarmede men de zaaigaten maakt.

(29) Vgl. Mal. „boetoe".

(30) Ar. Mal. „kahwah". De Lampongers laten tusschen de *h* en *w* een korten *oe*-klank hooren; onze *oe* maakt de plaatsing van 't teeken ◡ moeielijk.

(31) Vgl. Mal. „lihat".

(32) Vgl. Jav.

(33) Vgl. Sund. „iwoeng" (?); Mal. „rĕboeng".

(34) Vgl. Mal. „goegoer".

Teloek-betoengsch.	Aboengsch.	Beteekenis.
kibaw (35)	kĕbaw (35)	*buffel.*
marga (vgl. Bat.)	migå	*marga*, zekere afdeeling van 't land.
bandar (36)	pasirah (37)	*'t hoofd van een marga.*
sagata	adi-adi	*lied.*
pisang (Mal.)	poenti (38)	de *banaan* of *pisang.*
mĕsak (39)	tasak (40)	*rijp, gaar.*
nganggaw (41)	njamalang	de vrouw huwen van een overleden broeder.
rigoe	pisoe	*twist hebben.*
gĕlar (Mal.)	gĕral (42)	*naam.*
hoelor (43)	oerĕl of oewĕr (42)	*worm.*
lidjoeng (44)	toejoen	*wegloopen.*
toengga	toemboek	*ontmoeten, aantreffen.*
hatok (45)	pangkoel	*dak.*
langoej (46)	nangoej	*zwemmen.*

(35) Vgl. Jav. „kĕbo", Mal. „kĕrbow" (Men. Mal. van Raò: „kèbow").

(36) Deze titel, die van Bantamschen oorsprong is, is alleen in de aan zee gelegen landen gebruikelijk.

(37) Van 't Skr. Jav. „sirah", hoofd.

(38) Makassaarsch 't zelfde.

(39) Vgl. Mal. „masak".

(40) Bataksch 't zelfde.

(41) Vgl. „maranggau" in 't Wdb. van Marsden. Het behoort onder die woorden, welke Marsden voor Maleisch gehouden, maar uit het Rĕdjangsch, dat veel met het Lampongsch overeenkomt, heeft ontleend. Meerdere vergissingen van dien aard zal ik bij gelegenheid eens opgeven.

(42) Zie *Les manuscrits lampongs*, bl. XIII.

(43) Jav. „oelĕr", Mal. „oelat".

(44) Misschien te vergelijken met Bataksch „lodjong".

(45) Mal. „atap" (in 't Menangkabausch „atok"; de *k* op te slokken). Zoo ook is 't Lamp. „hasok" het Mal. „asap" (Men. uitspraak: „asok").

46) Bataksch „langé" of „langi", Jav. „langi"; vgl. Lamp. „apoej" met Mal. „api" (zie Tob. Spraakk., bl. 76, Aanmerking 1).

Teloek-betoengsch.	Aboengsch.	Beteekenis.
lalor (47)	ŕal of ŕaŕal (42)	*vlieg.*
koenjang (*vgl.* Jav. kěnjang)	moendi (Bat. id.)	*een jonge klapperaap.*
běroek (Mal.)	běnatat *of* mălatat	*de klapperaap.*
sanggěrog	těkoek sěngang	*de rhinocerosvogel* (buceros).
hěni (Kawi)	pasig (*vgl.* Mal. pasir)	*zand.*

47) Jav. „lalĕr", Mal. „lalat". (Zie noot 42.)

ERRATA.

Deel	XVI,	bldz.	452,	regel	8	als, lees: zoo als.
〃	〃	〃	457	〃	3	*porod-ĕrih*, lees: *porod-eurih*.
〃	〃	〃	458	〃	20	*gĕgĕi*, lees: *gĕgeui*.
〃	〃	〃	461	〃	4	v. o. o. a., lees: o. a. van.
〃	〃	〃	464	〃	18	wij ons, lees: wij.
〃	〃	〃	467	〃	13	[illegible] lees: [illegible]
〃	〃	〃	469	〃	17	*hĕbĕl*, lees: *heubeul*.
〃	〃	〃	568	〃	8	heid, lees: huid.
〃	〃	〃	569	〃	15	des Segel, lees: das Segel.
〃	〃	〃	〃	〃	17	zich, lees: sich.
〃	〃	〃	〃	〃	〃	entzetzliche, lees: entsetz-[liche.
〃	〃	〃	〃	〃	18	keineswegen, lees: keines-[weges.
〃	〃	〃	〃	〃	19	*pfifften*, lees: *pfiffen*.